

خەمەت تۆمۈر

ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلى كىرەمچاتىسى

Modern Uyghur Grammar

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى «211 قۇرۇلۇشى» نىڭ 3 - باسقۇچلۇق قۇرۇلۇش تۈرى

中央民族大学“211工程”三期建设项目

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى

Modern Uyghur Grammar

كىتابنىڭ قايتا نەشرىگە ئىزاھات

پروفېسسور خەمەت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» (مورفولوگىيە) ناملىق ئەسىرى 1987-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغاندىن بۇيان مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مۇناسىپ كەسىپلىرىدە ئوقۇتۇلىدىغان زۆرۈر دەرسلىك ۋە تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا جەزمەن ئوقۇلىدىغان ئاساسلىق كىتاب بولۇپ كەلدى. لېكىن، يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان بۇ كىتابنى كىتابخانلاردىن تاپقىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. بىز فاكۇلتېتىمىزنىڭ دەرسلىك ئېھتىياجى، شۇنداقلا كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا بۇ كىتابنى قايتا نەشر قىلدۇرۇشقا ئىلتىماس سۇنغانىدۇق. مەكتىپىمىز «211 ۋە 985 قۇرۇلۇشى»-رى» نىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى ۋە مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىنىڭ يېقىندىن ماسلىشىشى بىلەن، بۇ كىتابنىڭ ئىككىنچى نەشرى مانا ئەمدى نەشرىدىن چىقتى. بىز بۇ كىتابنىڭ قايتا نەشر قىلىنىشىغا ياردەم بەرگەن ئورۇنلارغا رەھمەت ئېيتىمىز.

ئۇستازىمىز خەمەت تۆمۈر ئەپەندى (1935-2006) مەملىكىتىمىزدىكى ئاتاقلىق مائارىپچى، تىلشۇناس ۋە يېتۈك تەرجىمان بولۇپ، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىيات كەسپىگە ئۇل سالغۇچىلاردىن بىرىدۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىنى پارتىيىنىڭ مىللىي مائارىپ ئىشلىرىغا بېغىشلاپ، بىر تۈركۈم غوللۇق ئىزباسارلارنى يېتىشتۈردى. ئۇ ئۆزىنىڭ تولۇق تاشقان قىزغىنلىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى، خەنزۇ-

چە - ئۇيغۇرچە تەرجىمە نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى قاتارلىق ساھەلەردىكى ئىلمىي تەتقىقاتقا چوڭقۇرلاپ كىرىپ، ئۆزىنىڭ ئىخچام، ئەمما چوڭقۇر پەلسەپىۋىي مەنىگە تولغان تىلى بىلەن ئۈزلۈكسىز قولغا كەلتۈرگەن يېڭى - يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى شەرھىلەپ، بىزگە بىر قاتار مول مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتتى. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» (مورفولوگىيە) بۇلار ئىچىدىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەردۇر. ئۇ ئۇستازىمىز خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردە قولغا كەلتۈرگەن بۆسۈش خاراكتېرلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىدا ئابدە سۈپىتىدىكى نوپۇزلۇق ئەمگەك بولۇپ قالدى، شۇڭا بۇ ئەسەر ئىنگىلىزچىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدا خاس مۇشۇ ئەسەر ھەققىدە تۆت ماگىستىرلىق دىسپېرتاتسىيىسى ياقلانغان، ئۇنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىمۇ پۈتۈپ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشۈش ئالدىدا تۇرماقتا. نۆۋەتتە، تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسىنىڭ يېڭىلىنىشى ۋە ئوخشىمىغان تىلشۇناسلىق ئېقىملىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، بۇ ئەسەردىكى ئوخشاش تىل ھادىسىلىرىگە ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن تەبىر بېرىش ۋە چۈشەندۈرۈش ئېھتىماللىقلىرى تۇغۇلدى. شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى، مەيلى تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسى قانچىلىك يېڭىلانمىسۇن، خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ بۇ ئەسەردە ئۇزۇندىن بېرى خاتىرىلەپ قالدۇرغان ئۇيغۇر تىلى ھادىسىلىرىنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىياللىرى ھەمدە ئۇلارنى شۇ چاغدىكى نوپۇزلۇق تىلشۇناسلىق ئېقىمى بولغان قۇرۇلمىچىلارنىڭ نەزەرىيىۋى رامكىسىدا بىرىنچى بو- لۇپ ئىلمىي تۈرلەرگە ئايرىپ ۋە شەرھىلەپ پۈتكۈزگەن بۇ ئەمگەك ئۆزىنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى مەڭگۈ ساقلاپ قالغۇسى.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، گەرچە خەمىت تۆمۈر ئەپەندى بۇ ئەسەرنىڭ نامىنى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» (مورفولوگىيە) دەپ ئاتاپ، سىنتاكسىس تەتقىقا- تىنى تىلغا ئالمىغاندەك قىلىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھەربىر سۆز تۈركۈمىنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتىگە ۋە پېئىلنىڭ ھەرقايسى خەۋەر شەكىللىرىگە بەرگەن تەپسىلىي بايانلىرىنىڭ يىغىندىسى ئەمەلىيەتتە سىنتاكسىس قىسمىغا پۇختا ئۇل سېلىپ بولغان. مانا بۇلار بۇ ئەسەرنى قايتا نەشر قىلدۇرۇشىمىزنىڭ يەنە بىر سەۋەبى.

مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى
ئۇيغۇر تىلى - ئەدەبىيات فاكولتېتى
لىتىپ توختى
2011 - يىلى 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى

كىرىش سۆز

مەن 1955-يىلىدىن ھازىرغىچە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىنىڭ ئۇيغۇر تىلى-ئەدەبىياتى كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارغا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن دەرس ئۆتۈپ كېلىۋاتىمەن. 1966-يىلىدىن بۇرۇن ئۇيغۇر تىلى كەسپىدە ئۇيغۇر تىلىنى باشتىن ئۆگەنگەن خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا دەرس بەردىم، 1972-يىلىدىن كېيىن ئۇيغۇر تىلىنى كەسپ قىلغان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارغا دەرس بەردىم، 1980-يىلىدىن باشلاپ يەنە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىقات نىشانى قىلغان ئاسپىرانتلارغا دەرس بەردىم ۋە ئۇلارنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرىگە يېتەكچىلىك قىلدىم. بۇ كىتاب شۇ جەرياندا توپلانغان ماتېرىيال ۋە دەرس زۆرۈرىيىتى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئاساسىدا بارلىققا كەلدى.

كىتابنىڭ بۇ قىسمى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيىسىگە بېغىشلانغان بولۇپ، بۇ قىسىمدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيىتىدىكى سۆزلەردە كۆرۈلىدىغان گرامماتىك ھادىسىلەرنى تولۇق كىرگۈزۈشكە، ئۇلارنى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە تۈرگە بۆلۈپ سىستېمىلاشتۇرۇشقا، ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق مەنە ۋە قوللىنىلىش ئورۇنلىرىنى كەڭرەك بايان قىلىشقا، شۇنداق قىلىپ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۆزىگە خاس مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىسىنى ھەم ئۇنىڭدىكى مول ۋە خىلمۇخىل گرامماتىكىلىق ئۇقۇملارنى تولۇقراق ئېچىپ بېرىشكە ھەرىكەت قىلىندى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇيغۇر تىلى بويىچە مۇندىن بۇرۇن چىققان گرامماتىكا كىتابلىرىدا بايان قىلىنىپ كېلىۋاتقان بەزى گرامماتىكىلىق بىرلىكلەرنى باشقىچە بايان قىلىشقا ۋە بۇ كىتابلاردا ئېيتىلمىغان بەزى گرامماتىكىلىق بىرلىكلەرنى

تۇرغۇزۇشقا توغرا كەلدى. سەۋىيە چەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، كىتابتا قويۇلغان يېڭى قاراشلارنى پۈتۈنلەي توغرا بولدى، دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ يەردىكى ئاساسىي مەقسەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى ئۈستىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ئۈچۈن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى بويىچە تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك تىل پاكىتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ قانداق تەھلىل قىلىنىشى، قانداق تەسۋىرلىنىشى توغرىسىدىكى بىر لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىنلا ئىبارەت.

مەن بۇ يەردە ئالدى بىلەن مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىيات كاپىدراسىدىكى كەسىپداشلارغا چىن قەلبىمدىن مىننەتدارلىق بىلدۈرمەن، بۇ كىتابتىكى بىرمۇنچە نۇقتىئىنەزەرلەر ئۇلارنىڭ قىممەتلىك پىكىرلىرىنى سىڭدۈرۈش ئارقىلىق تۇرغۇزۇلغان ياكى تولۇقلانغان. مەن يەنە بىرمۇنچە نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىغا مۇھىم ئىلمىي مەسلىھەتلەرنى بەرگەن ئۇستاز ئىبراھىم مۇتىنغا چىن قەلبىمدىن مىننەتدارلىق بىلدۈرمەن.

بۇ كىتابنى تۈزۈش جەريانىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئېلىمىزدە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان ئەسەرلەردىن پايدىلاندىم، بولۇپمۇ ئەمىر نەجىپ تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ موسكۋادا نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، قازاق سى ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، ئالماتىدا نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دىن كۆپ مەنبەئەتدار بولدۇم. مەن بۇ يەردە بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرمەن.

ئاپتور

1987-يىل مارت، بېيجىڭ.

مۇندەرجە

- بىرىنچى باب: گرامماتىكا ئىلمىدىكى ئاساسىي ئۇقۇملار..... 1
- 1.1. گرامماتىكا..... 1
- 2.1. لېكسىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق مەنە..... 6
- 3.1. گرامماتىكىلىق شەكىل..... 7
- 4.1. گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە..... 10
- 5.1. مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس..... 18
- 6.1. مورفېما..... 19
- 7.1. سۆز..... 21
- 8.1. سۆز بىرىكمىسى..... 22
- 9.1. جۈملە..... 23
- 10.1. جۈملە بۆلىكى..... 23
- 11.1. سۆز تۈركۈمى..... 24
- ئىككىنچى باب: ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى 25
- 1.2. سۆزنىڭ تۈزۈلۈشى..... 25
- 2.2. سۆز تۈركۈمى..... 29
- 3.2. سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى..... 31
- 4.2. كۆپ ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوللىنىلىشى..... 35
- ئۈچىنچى باب: ئىسىم..... 39
- 1.3. ئىسىمنىڭ مەنىسى..... 39

114	3.5	ساننىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى
126	4.5	ساننىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى
132	5.5	سان بېقىندىلىرى
133		ئالتىنچى باب: مىقدار
133	1.6	مىقدارنىڭ مەنىسى
133	2.6	مىقدارنىڭ تۈرى
136	3.6	مىقدارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى
140		يەتتىنچى باب: رەۋش
140	1.7	رەۋشنىڭ مەنىسى
140	2.7	رەۋشنىڭ مەنە بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشى
141	3.7	رەۋشنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى
142	4.7	رەۋشلەشكەن سۆز-ئىبارلەر
143	5.7	رەۋش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار
147		سەككىزىنچى باب: ئالماش
147	1.8	ئالماشنىڭ مەنىسى
147	2.8	ئالماشنىڭ تۈرى
148	3.8	ئالماشنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى
149	4.8	شەخس ئالماشلىرى
155	5.8	كۆرسىتىش ئالماشلىرى
170	6.8	سوئال ئالماشلىرى
181	7.8	ئۆزلۈك ئالماشلىرى
185	8.8	بەلگىلەش ئالماشلىرى

39	2.3	ئومۇمىي ئىسىم ۋە خاس ئىسىم
41	3.3	ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى
45	4.3	ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى
49	5.3	ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى
66	6.3	ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى
75	7.3	ئىسىمنىڭ رەۋىشلىشىشى
76	8.3	ئورۇن-تەرەپ ئىسىملىرى
77	9.3	ئىسىم بېقىندىلىرى
78	10.3	ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار
93		تۆتىنچى باب: سۈپەت
93	1.4	سۈپەتنىڭ مەنىسى
93	2.4	دەرىجىلىك ۋە دەرىجىسىز سۈپەتلەر
95	3.4	سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى
99	4.4	سۈپەتنىڭ تەكرارلانما شەكلى
100	5.4	سۈپەتنىڭ ئىسىملىشىشى
100	6.4	سۈپەتنىڭ ئالماشلىشىشى
101	7.4	سۈپەتنىڭ جۈملىدىكى رولى
102	8.4	سۈپەت بېقىندىلىرى
103	9.4	سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار
112		بەشىنچى باب: سان
112	1.5	ساننىڭ مەنىسى
112	2.5	ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان

- ئون ئۈچىنچى باب: تۇرغۇن سۆز - باغلامچى قۇرۇلمىلىرى 388
- 1.13 . ئومۇمىي بايان 388
- 2.13 . تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرى 388
- 3.13 . تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرى 395
- 4.13 . تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشى شەكلى ۋە ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى 401
- ئون تۆتىنچى باب: تەقلىد سۆزلەر 403
- 1.14 . تەقلىد سۆزلەرنىڭ مەنىسى 403
- 2.14 . تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرى 404
- 3.14 . تەقلىد سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى 406
- ئون بەشىنچى باب: ياردەمچى سۆزلەر 409
- 1.15 . تىركەلمىلەر 409
- 2.15 . باغلىغۇچىلار 412
- 3.15 . يۈكلىمىلەر 414
- ئون ئالتىنچى باب: ئىملىق سۆز 454
- 1.16 . ئىملىق سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى 454
- 2.16 . ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى 457
- 3.16 . ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرى 458

- 9.8 . بولۇشىز ئالماشلىرى 192
- 10.8 . ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى 196
- توققۇزىنچى باب: پېئىل توغۇرلۇق ئومۇمىي چۈشەنچە 201
- 1.9 . پېئىلنىڭ مەنىسى 201
- 2.9 . پېئىلنىڭ تۈرى 201
- ئونىنچى باب: پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى 225
- 1.10 . ئومۇمىي چۈشەنچە 225
- 2.10 . سۈپەتداشلار 228
- 3.10 . ئىسىمداشلار 233
- 4.10 . رەۋىشداشلار 254
- 5.10 . مەقسەت پېئىلى 263
- ئون بىرىنچى باب: پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى 264
- 1.11 . ئومۇمىي بايان 264
- 2.11 . شەخس كاتېگورىيىسى 265
- 3.11 . مەيىل كاتېگورىيىسى 267
- 4.11 . ھال - زامان كاتېگورىيىسى 285
- ئون ئىككىنچى باب: پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى 335
- 1.12 . ئومۇمىي بايان 335
- 2.12 . دەرىجە كاتېگورىيىسى 338
- 3.12 . بولۇشلۇق - بولۇشىسزلىق كاتېگورىيىسى 350
- 4.12 . پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى 351
- 5.12 . پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى 378

بىرىنچى باب

گرامماتىكا ئىلمىدىكى ئاساسىي ئۇقۇملار

1.1. گرامماتىكا

گرامماتىكا تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنى بولۇپ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى بىلەن سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى يۈرۈش قائىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ”-لار/-لەر“ قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى ھېسابلىنىپ، بىر تىپتىكى شەيئىنى ياكى بىر شەيئىنى ئىپادىلىسە، ”-لار/-لەر“ قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلى ھېسابلىنىپ، بىر خىل شەيئىنىڭ بىرقانچىسىنى ياكى ھەممىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ ”-نىڭ“ قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كېلىش شەكلى ھېسابلىنىپ، باشقا شەيئىنى ئىگىلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ كەلسە، ”-نى“ قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلى ھېسابلىنىپ، مەلۇم ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ، ”-دى/-تى“ قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان III شەخس خەۋەر شەكلى ھېسابلىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ III شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقىنى ۋە بۇنىڭدىن سۆزلىگۈچى بىۋاسىتە خەۋەردار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، ۋەھاكازا. مانا شۇنىڭغا ئوخشاش بىر سۆزنىڭ تۈرلۈك

شەكىللىرىگە دائىر قائىدىلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەر ئۆز ئارا بىرىككەندە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆز ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. (مەسىلەن: چوڭ شەھەر)، بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بايان قىلغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆزنى شەخس، سان جەھەتتىن ئۆزىگە قارىتىپ ئومۇمەن ئۇنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ (مەسىلەن: مەن كەلدىم)، ۋەھاكازالار. مانا موشۇ خىلدىكى قائىدىلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى مانا شۇنداق ئىككى يۈرۈش قائىدىلەردىن تەركىب تاپقان.

گرامماتىكا تىلىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر ئامىلى. تىل — تىل تاۋۇشى، سۆزلۈك ۋە گرامماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلدىن تەركىب تاپقان. بۇ ئۈچ ئامىل بىر-بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا چەمبەرچەس باغلانغان بولۇپ، بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. تىل تاۋۇشى تىلنىڭ ماددىي پوستى. سۆزلۈك بىلەن گرامماتىكا پەقەت تىل تاۋۇشى ئارقىلىقلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. تىل تاۋۇشىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە پەقەت سۆزلۈك ۋە گرامماتىكا ئاساسىدا تىل تاۋۇشى بولۇپ، باشقا تاۋۇشلاردىن پەرقلىنەلەيدۇ. سۆزلۈك تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇددى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولمىسا، ئىمارەت سېلىش مۇمكىن بولمىغاندەك، سۆزلۈك بولمىسا، تىلنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. لېكىن سۆزلۈكنىڭ ئۆزى تىل بولالمايدۇ. چۈنكى يەككە-يەككە سۆزلەر بىلەن، ياكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپسىز ھالدا بىر يەرگە يىغىپ قويۇلۇشى بىلەن ئېنىق بىر پىكىرنى ئىپادىلەپ، ئالاقىلىشىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ.

مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا “بىز”، “پايتەخت”، “بېيجىڭ”، “ئوقۇ” دېگەن سۆزلەر ئايرىم-ئايرىم ئېيتىلسا ياكى شۇ پېتى بىر يەرگە يىغىپ قويۇلسا، ئايرىم-ئايرىم ئوقۇملاردىن باشقا، ھېچقانداق ئېنىق بىر پىكىر ئىپادىلەنمەيدۇ. ئۇلار پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىسى بويىچە “بىز پايتەختىمىز بېيجىڭدا ئوقۇيمىز” ياكى “بىز پايتەختىمىز بېيجىڭدا ئوقۇۋاتىمىز” ۋە ياكى “بىز پايتەختىمىز بېيجىڭدا ئوقۇدۇق” شەكلىدە تەشكىللەنگەندىلا ئاندىن بىر پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، گرامماتىكا تىلنى تەرتىپلىك، چۈشىنىشلىك خاراكتېرگە ئىگە قىلىدۇ.

گرامماتىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ قائىدىلىرىنىڭ ئابستراكتلىق (ئومۇمىيلىق) قا ئىگە بولۇشىدۇر. ھەرقانداق گرامماتىكىلىق قائىدە مەلۇم كونكرېت سۆزنىڭ تۈرلىنىشى ياكى مەلۇم كونكرېت سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىشىگە قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى مەلۇم بىر تىپقا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆزنىڭ تۈرلىنىشى ياكى مەلۇم بىر تىپقا كىرىدىغان سۆز (جۈملە) بىلەن مەلۇم بىر تىپقا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆز (جۈملە) نىڭ بىرىكىشىگە قارىتىلغان بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر سۆزگە “-لا//لەر” قوشۇمچىسىنى قوشۇش بىلەن ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلىنى ياساش قائىدىسى مەلۇم بىر كونكرېت سۆزگە قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى ئىسىم تىپىغا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆزگە قارىتىلغان (بالىلار، دەرىسلەر، تاغلار، گۈللەر، چىراغلار، شەھەرلەر، يىزىلار...): ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلىغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ، دېگەن قائىدە مەلۇم بىر كونكرېت سۆز بىلەن يەنە بىر كونكرېت سۆزنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلىغا قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى ئىسىم تىپىغا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆز بىلەن ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ھەرقانداق سۆزنىڭ

بىرىكىش ئۇسۇلىغا قارىتىلغان (مېنىڭ قەلىمىم، ئېگىز ئىمارەت، يېڭى دەرس، ئىككىنچى ئۆي، گۈللەنگەن شىنجاڭ...). كونكرېت مەنە جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى نەچچە ئون مىڭلىغان سۆزلەردىن سانسىزلىغان جۈملىلەر قۇرۇلۇشى مۇمكىن. لېكىن، گرامماتىكا جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلار چەكلىك بولغان بىرمۇنچە تىپلارنىلا تەشكىل قىلىدۇ.

گرامماتىكىنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ قائىدىلىرىنىڭ سىستېمىچان بولۇشىدۇر. گرامماتىكا سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسى ئەمەس، بەلكى شۇ قائىدىلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان قاتلاملار بويىچە بەلگىلىك مۇناسىۋەتتە بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان مۇكەممەل بىر سىستېمىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر تىلىنى ئالساق، بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرى بويىچە تۈر ۋە قاتلاملارغا ئايرىلىپ، تۈرلۈك تۈرلىنىش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغان سۆز تۈركۈملىرى سىستېمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ، بۇ سۆز تۈركۈملىرى يەنە تۈرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولمىغان سۆز تۈركۈملىرى ۋە مۇستەقىل ئىشلەنمەيدىغان سۆز تۈركۈملىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيە سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى بىر-بىرىنى شەرت قىلغان بىر مۇنچە تۈرلەرگە ئايرىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىس سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ، كېيىن مورفولوگىيە سىستېمىسى بىلەن سىنتاكسىس سىستېمىسىنىڭ بىر-بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا زىچ بىرىكىشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇكەممەل گرامماتىكىلىق سىستېمىسى ھاسىل بولىدۇ.

گرامماتىكىنىڭ يەنە بىر مۇھىم خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ تۇراقچانلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشىدۇر. گرامماتىكىلىق قۇرۇلما نۇرغۇن دەۋرلەر ئىچىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن بولۇپ، تىلدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان، شۇڭا ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسىي لۇغەت فوندىنىڭ ئۆزگىرىشىدىنمۇ ئاستا بولىدۇ. ئەلۋەتتە، زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. ئۇ تەدرىجىي ياخشىلىنىپ بارىدۇ، ئۆز قائىدىلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ ۋە تۈزىتىپ بارىدۇ، يېڭى قائىدىلەر بىلەن تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ، لېكىن گرامماتىكا قۇرۇلمىنىڭ ئاساسلىرى ناھايىتى ئۇزاق زامان ئىچىدە ساقلىنىپ تۇرىدۇ. VIII ئەسىردە يېزىلغان ئورخون-يېنسەي يادىكارلىقلىرىدىكى "ئول سابىن ئەسىدې، تون يەمە ئۇدسقىم كەلمەس ئەرتى،" (بۇ سۆزنى ئىششېپ، تون بويى ئۇيقۇم كەلمىدى) دېگەن جۈملىنىڭ، "تۈركىي تىللار دىۋانى" (XI ئەسىر) دىكى، "ئۆكۈز ئاداقى بولغىنچە بۇزاغۇ باشى بولسا يىگ" (ئۆكۈزنىڭ پۈتى بولغىچە، موزاينىڭ بېشى بولغان ياخشى) دېگەن جۈملىلەرنىڭ ئايرىم سۆزلىرىگە ئىزاھات بېرىلسىلا بىز ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسىي گرامماتىكا قائىدىلەرنىڭ شۇ دەۋرلەردىلا شەكىللىنىپ بولغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ھازىرغىچەلا ئاساسەن ئۆزگەرمەستىن، ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

"گرامماتىكا" دېگەن ئاتالغۇ يەنە، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم — گرامماتىكا ئىلمى، دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، "گرامماتىكا تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى" دېسەك، بۇ يەردىكى "گرامماتىكا" سۆزى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش

قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم — گرامماتىكا ئىلمى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ھەر قايسى تىللار توغرىسىدا يېزىلغان گرامماتىكا كىتابلىرىمۇ گرامماتىكا ئىلمى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، "بۇ «ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا تۈزۈلگەن" دېسەك، بۇ يەردىكى "ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى" دېگەن ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى توغرىسىدىكى گرامماتىكا ئىلمى، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بىر تىلنىڭ گرامماتىك سىستېمىسى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت نەرسە بولۇپ، بۇ ئەلۋەتتە بىرلا خىل بولىدۇ. لېكىن، بۇ تىل ھەققىدە يېزىلغان گرامماتىكا كىتابلىرى خىلمۇخىل بولۇشى مۇمكىن. بۇ گرامماتىكا كىتابلىرى ئۆزى ئوبيېكت قىلغان تىلنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان گرامماتىك سىستېمىسىنى قانچىلىك دەرىجىدە توغرا ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

2.1. لېكسىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق مەنە

جۈملىدىكى ھەربىر سۆز ئومۇمەن لېكسىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق مەنىدىن ئىبارەت ئىككى خىل مەنىگە ئىگە. لېكسىكىلىق مەنە دېگىنىمىز ھەربىر سۆزنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان كونكرېت مەنىسى؛ گرامماتىك مەنە دېگىنىمىز بولسا ھەربىر سۆزنىڭ شۇ تىلدىكى بىر تۈركۈم سۆزلەر ئۈچۈن ئورتاق بولغان بەلگىلىك تۈرلىنىش قائىدىسى ياكى بىرىكىش قائىدىسى ئارقىلىق ئېرىشكەن ئابستىراكت مەنىسىدۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوقۇغۇچىلار كەلدى" دېگەن جۈملىدىكى ئىككى سۆزنى ئالساق، بىر تەرەپتىن، بۇ ئىككى سۆزنىڭ ھەربىرى باشقا ھەر قانداق سۆزدىن پەرقلىنىدىغان كونكرېت مەنىنى بىلدۈرىدۇ، مانا

بۇ ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، "ئوقۇغۇچىلار" دېگەن سۆزنىڭ "كۆپلۈك"، "باش كېلىش"، "ئىگە" دېگەن ئابستىراكت مەنىلىرى بولۇپ، ئۇ بۇ مەنىلەرگە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار ئۈچۈن ئورتاق بولغان تۈرلىنىش ۋە بىرىكىش قائىدىلىرى بويىچە ئېرىشكەن، "كەلدى" دېگەن سۆزنىڭ "ئەسلى دەرىجە"، "بولۇشلۇق"، "ۋاستىسىز بايان مەيلى"، "ئاددىي ئۆتكەن زامان"، "III شەخس"، "خەۋەر" قاتارلىق ئابستىراكت مەنىلىرى بولۇپ، ئۇ بۇ مەنىلەرگە ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ئۈچۈن ئورتاق بولغان تۈرلىنىش ۋە بىرىكىش قائىدىلىرى بويىچە ئېرىشكەن، مانا بۇلار بۇ ئىككى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسى. لېكسىكىلىق مەنە ھەربىر سۆزنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولىدۇ. گرامماتىك مەنە بولسا بەلگىلىك بىر قائىدە بويىچە تۈرلەنگەن ياكى بىرىككەن ھەرقانداق سۆز ئۈچۈن ئورتاق بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ياتاققا، سىنىپقا، باغچىغا، بازارغا، يېزىغا، كىتابقا، دەپتەرگە" دېگەن سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇلارنىڭ كونكرېت مەنىلىرى تامامەن باشقا-باشقا، لېكىن ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسى تامامەن ئوخشايدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر خىل قائىدە بويىچە تۈرلەنگەن.

3.1. گرامماتىكىلىق شەكىل

سۆزلەرنىڭ بەلگىلىك تۈرلىنىش ياكى بىرىكىش قائىدىسىنى كۆرسەتكۈچى، يەنى بەلگىلىك گرامماتىك مەنىگە ۋە كىلىك قىلغۇچى تاشقى بەلگە گرامماتىك شەكىل دېيىلىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدا مىسال قىلىنغان "ئوقۇغۇچىلار كەلدى" دېگەن جۈملىدىكى ئىككى سۆزنى ئالساق، "ئوقۇغۇچىلار" دېگەن سۆزنىڭ كۆپلۈك مەنىسى ئۇنىڭغا "لار" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن

ئىپادىلەنگەن؛ ئۇنىڭ "باش كېلىش" مەنىسى ئۇنىڭغا باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ ئۇنىڭ "ئىگە" مەنىسى ئۇنىڭ باش كېلىشتە كەلگەنلىكى، بايان قىلغۇچى سۆزنى شەخس جەھەتتىن ئۆزىگە قارىتىپ، ئۇنىڭ ئالدىدا كەلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ "كەلدى" دېگەن سۆزنىڭ "ئەسلىي دەرىجە" مەنىسى ئۇنىڭغا باشقا دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن، "بولۇشلۇق" مەنىسى ئۇنىڭغا بولۇشىزلىق قوشۇمچىسى قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭ "ۋاستىسىز بايان مەيلى"، "ئاددىي ئۆتكەن زامان" مەنىلىرى ئۇنىڭغا "دى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلغانلىقى بىلەن ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭ III شەخس مەنىسى ئۇنىڭغا باشقا شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭ "خەۋەر" مەنىسى، ئۇنىڭ شەخس جەھەتتىن بايان قىلىنغۇچىغا ماسلىشىپ، ئۇنىڭ كەينىدە كەلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مانا مۇشۇ تاشقى بەلگىلەر گرامماتىك شەكىل ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، سۆزگە مەلۇم بىر قوشۇمچىنى قوشۇش بىر خىل تاشقى بەلگە (گرامماتىك شەكىل) ھېسابلىنسا، ئۇنىڭغا نىسپىي ھالدا شۇ بەلگىنىڭ قوشۇلماسلىقى (نۆل بەلگە) مۇ بىر خىل تاشقى بەلگە (گرامماتىك شەكىل) ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىسىدە مەلۇم بىر قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىر خىل تۈرلىنىش قائىدىسى بولسا، ئۇنىڭغا نىسپىي ھالدا ئۇ قوشۇمچىنىڭ قوشۇلماسلىقىمۇ بىر خىل تۈرلىنىش قائىدىسى بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارغا "لا-لەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىر خىل قائىدە بولۇپ، بۇنىڭ

بىلەن ئىسىمنىڭ كۆپلۈك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ؛ ئۇنىڭغا نىسپىي ھالدا "لا-لەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلماسلىقىمۇ بىر خىل قائىدە بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن ئىسىمنىڭ بىرلىك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ.

ھەرقانداق گرامماتىكىلىق مەنە بەلگىلىك گرامماتىك شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. گرامماتىك شەكىل بىلەن ئىپادىلەنمىگەن مەنىنى گرامماتىكىلىق مەنە ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

گرامماتىكىلىق شەكىللەر تۈرلۈك گرامماتىك ۋاسىتىلەر (ئۇسۇل) ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، ھەرقايسى تىللاردا كۆپ ئۇچرايدىغان گرامماتىك ۋاسىتىلەر تۆۋەندىكى بىرنەچچە خىلدۇر:

1. قوشۇمچە قوشۇش. ئۇيغۇر تىلىدىكى گرامماتىك شەكىللەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قوشۇمچە قوشۇش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرى ۋە تەۋەلىك شەكىللىرى.

2. سۆز تەرتىپى. گرامماتىكىلىق شەكىلنى سۆز تەرتىپى ئارقىلىق تەشكىل قىلىش خەنزۇ تىلىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان گرامماتىك ۋاسىتىدۇر. مەسىلەن، 我认识他 (مەن ئۇنى تونۇيمەن)، 他认识我 (ئۇ مېنى تونۇيدۇ) دېگەن ئىككى جۈملە پەقەت سۆز تەرتىپىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئارقىلىقلا پەرقلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بەزى گرامماتىك شەكىللەر سۆز تەرتىپى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: بەزى ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەتلەر (قىزىل قەغەز، چىرايلىق ياز...)

3. ياردەمچى سۆز. ياردەمچى سۆزلەرمۇ خەنزۇ تىلىدا گرامماتىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىشتىكى مۇھىم گرامماتىك ۋاسىتىلەردىن بىرىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدا كېلىش قوشۇمچىلىرى

بىلەن ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىك شەكىللەرنىڭ كۆپچىلىكى خەنزۇ تىلىدا ياردەمچى سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، 把书 (كىتابنى)، 在学校 (مەكتەپتە)، 向群众 (ئاممىغا). ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بىر مۇنچە گرامماتىك شەكىللەر ياردەمچى سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، پېئىلنىڭ بەزى ھال زامان شەكىللىرى (كەلگەن ئىدىم)، تۇس شەكىللىرى (يېزىپ بول-)، بەزى سۆزلەرنىڭ سوراق شەكلى (كەلدىڭمۇ، سەنمۇ).

4. تەكرارلاش. سۆزلەرنى تەكرارلاش ئارقىلىقمۇ بەزى گرامماتىك شەكىللەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتنىڭ تەكرار شەكلى (چوڭ-چوڭ، ئۇزۇن-ئۇزۇن...).

5. تاۋۇش ئالماشتۇرۇش. بەزى تىللاردا سۆزنىڭ تومۇرىدىكى تاۋۇشلارنى ئالماشتۇرۇش يولى بىلەنمۇ گرامماتىك شەكىللەر ھاسىل قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئەرەب تىلىدا "كىتاب" سۆزىنىڭ بىرلىك شەكلى "كىتاب" (كىتاب) بولسا، كۆپلۈك شەكلى "كىتاب" (كۆتۈپ) بولىدۇ.

6. يىلتىز ئالماشتۇرۇش. بەزى تىللاردا بىر سۆز بەلگىلىك بىر گرامماتىك شەكىلگەلا خاس بولۇپ، ئۇنىڭ باشقا گرامماتىك شەكلى ئۈچۈن باشقا بىر سۆز قوللىنىدىغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدا "человек" سۆزى "ئادەم" سۆزىنىڭ بىرلىك شەكلى ئۈچۈن قوللىنىلسا، ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلى ئۈچۈن "люди" (ئادەملەر) سۆزى قوللىنىلىدۇ.

7. ئاكسىپېنت. بەزى گرامماتىك شەكىللەر ئاكسىپېنت ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سوئال جۈملىلەر (كەلدىم؟ مەنمۇ بارىمەن؟).

4.1. گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە

سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى بىلەن سۆز-جۈملىلەرنىڭ

بىرىكىش قائىدىلىرىنىڭ تىپى بىرلىكلىرى "گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە" دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار تۈرلىنىش ئارقىلىق بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئوقۇملىرىنى ئىپادىلەيدۇ (كىتاب-كىتابلار، بالا-باللار)؛ مانا بۇ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرىنىڭ بىر تىپى بولۇپ، "سان كاتېگورىيىسى" دېيىلىدۇ؛ ئىسىملار تۈرلىنىش ئارقىلىق ئۆزى بىلدۈرگەن شەيئىنىڭ باشقا بىر شەيئىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ (كىتابىم، كىتابىڭ، كىتابى)؛ مانا بۇ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرىنىڭ يەنە بىر تىپى بولۇپ، "تەۋەلىك كاتېگورىيىسى" دېيىلىدۇ؛ ئىسىملار يەنە تۈرلىنىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ (كىتاب، كىتابىڭ، كىتابقا، كىتابى)، مانا بۇ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرىنىڭ يەنە بىر تىپى بولۇپ، "كېلىش كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۆزلەرنى ئىسىمنىڭ ئالدىغا قويۇش ئارقىلىق شۇ سۆزنىڭ ئىسىمغا بېقىنغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مانا بۇ، سۆزلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنىڭ بىر تىپى بولۇپ، "ئېنىقلىغۇچى كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ.

بىر قىسىم گرامماتىك كاتېگورىيىلەر ئۆزىدىن تۆۋەن قاتلامدىكى گرامماتىك كاتېگورىيىلەر بىلەن مەلۇم نۇقتىدىن ئۆز ئارا پەرقلىنىدۇ، لېكىن مەلۇم نۇقتىدىن بىر تىپقا كىرىدىغان كىچىك گرامماتىك كاتېگورىيىلەرنىڭ قارىمۇ قارشىلىقىنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى بىرلىك كاتېگورىيىسى بىلەن كۆپلۈك كاتېگورىيىسىنىڭ قارىمۇ قارشىلىقىنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان، كېلىش كاتېگورىيىسى نۇرغۇن خىل ئوخشاش بولمىغان كېلىش كاتېگورىيىلىرىنىڭ

قارمۇقار شىلىقنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان؛ بەزى گرامماتىك كاتېگورىيىلەر بولسا بىرلا خىل تىپ بىرلىكىدىن ئىبارەت بولىدۇ، مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئىگە"، "خەۋەر"، "تولدۇرغۇچى"، "ھالەت" كاتېگورىيىلىرىنىڭ ھەربىرى پەقەت بىرلا خىل تىپ بىرلىكىدىن ئىبارەت.

گرامماتىك كاتېگورىيە مەسىلىسى گرامماتىكا ئىلمىدىكى مەركىزىي مەسىلىدۇر. گرامماتىكا ئىلمى پەقەت تىل قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغۇچى تىپ بىرلىكلىرىنى ئېنىق ئايرىپ، بۇ تىپ بىرلىكلىرىنىڭ قارمۇقار شىلىقنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتى ۋە قاتلام مۇناسىۋەتلىرىنى توغرا چۈشەندۈرۈپ بەرگەندىلا، ئاندىن تىلنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇت گرامماتىك سىستېمىسىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ.

بىر تىلدىكى گرامماتىك كاتېگورىيىلەرنى توغرا ئايرىش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

1. ھەرقانداق گرامماتىك كاتېگورىيە گرامماتىكىلىق مەنە بىلەن گرامماتىك شەكىلنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت بولىدۇ، لېكىن گرامماتىك شەكىل بىلەن گرامماتىكىلىق مەنىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەر ۋاقىت بىرگە بىر بولۇپ كېتەلمەيدۇ. بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللار ئۇچرىشى مۇمكىن:

1) بىر خىل گرامماتىك شەكىل بىرلا ۋاقىتتا بىر نەچچە خىل گرامماتىك مەنىنى ئىپادىلەپ، بىر نەچچە گرامماتىك كاتېگورىيىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا "بالام" دېگەندىكى "م" تەۋەلىك مەنىسىنى، بىرىنچى شەخس مەنىسىنى ۋە بىرلىك مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ، دېمەك، بىر ۋاقىتتا تەۋەلىك، شەخس ۋە ساندىن ئىبارەت ئۈچ خىل گرامماتىك كاتېگورىيىگە تەۋە بولىدۇ؛ "كەلدىم" دېگەندىكى "دى" ئاددىي

ئۆتكەن زامان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، "م" بىرىنچى شەخس ۋە بىرلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئىككىسى بىرلىشىپ يەنە ۋاستىسىز بايان مەيلى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، دېمەك "دىم" دېگەن بۇ شەكىل بىر ۋاقىتتا راي، زامان، شەخس ۋە ساندىن ئىبارەت تۆت خىل گرامماتىك كاتېگورىيىگە تەۋە بولىدۇ.

2) بىر خىل گرامماتىك شەكىل ئەمەلىيەتتە ئاھاڭداش بىر نەچچە خىل گرامماتىك شەكىل بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان ئورۇندا پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ، بىرنەچچە خىل گرامماتىك كاتېگورىيىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ "ش//ش//ۋش" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىككەن شەكلى پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن، ئىسىمداش كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولۇشىمۇ مۇمكىن.

3) بىر خىل گرامماتىك مەنە بىر نەچچە خىل گرامماتىك شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھازىرقى زامان شەكلى ئادەتتە پېئىل ئۈزۈكىگە ئاۋۋال "ي//ى" قوشۇمچىسى، ئاندىن شەخسلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەنسە (ئوينايمەن، كېلىمەن، ئوينايسەن، كۆرىسەن)، شېئىر ۋە ماقال-تەمسىللەردە پېئىلنىڭ "ا//ا-دەر" قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان سۈپەتداش شەكلىگە شەخسلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. (ئوينارمەن، كۆرەرمەن، ئوينايسەن، كۆرەرسەن...).

4) بىر خىل گرامماتىكىلىق مەنە بىر قىسىم سۆزلەردە بىر خىل، بىر قىسىم سۆزلەردە يەنە بىر خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. رۇس تىلىدىكى ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرىنى ئالساق، تولىسى ئۈچ خىل شەكىلدىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن، книга

(كىتاب) دېگەن ئىسىمنىڭ 3-كېلىش شەكلى книге بولسا، стол (ئۈستەل) دېگەن سۆزنىڭ 3-كېلىش شەكلى столу بولىدۇ. тетрадь (دەپتەر) دېگەن سۆزنىڭ 3-كېلىش شەكلى тетради بولىدۇ.

5) بىر خىل گرامماتىك مەنە كونتېكىستتا ئوخشاش بولمىغان مەزمۇنلارنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بىرلىك ئۇقۇمى بىر يەردە بىر تىپتىكى شەيئىنى بىلدۈرسە (مەسىلەن، پويىز — قاتناش قورالى)، يەنە بىر يەردە بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ مەلۇم بىرىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، مەن مۇشۇ پويىزدا كەلدىم). بۇ ئەھۋال گرامماتىك شەكىلنىڭ كۆپ مەنىلىك ھادىسىسى بولۇپ، بۇنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان گرامماتىك شەكىللەرنىڭ شەكىلداشلىق ھادىسىسى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويماسلىق كېرەك. شەكىلداش گرامماتىك شەكىللەر پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان گرامماتىك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. كۆپ مەنىلىك گرامماتىك شەكىللەر بولسا بىر خىل گرامماتىك مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر نەچچە ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

2. گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە لوگىكىلىق كاتېگورىيىگە باراۋەر ئەمەس. گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلە، لوگىكىلىق كاتېگورىيە بولسا تەپەككۈر قانۇنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلە، گەرچە ھەرقانداق گرامماتىك كاتېگورىيە ئومۇمەن لوگىكىلىق كاتېگورىيىنى ئاساس قىلىشىمۇ، لېكىن ئىككىسى بىر نەرسە ئەمەس، چۈنكى بىرىنچىدىن، بىر خىل لوگىكىلىق كاتېگورىيىنىڭ ھەممىلا تىللاردا گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلىنىشى ناتايىن، مەسىلەن، كىشىلەرنىڭ شەيئىلەرنىڭ

جىنس پەرقى توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى (جىنس توغرىسىدىكى لوگىكىلىق كاتېگورىيە) رۇس تىلىدا گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، خەنزۇ، ئۇيغۇر تىللىرىدا بولسا گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلەنمەستىن، زۆرۈر تېپىلغاندا لېكسىكىلىق يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ: كىشىلەرنىڭ شەخس توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى (شەخس توغرىسىدىكى لوگىكىلىق كاتېگورىيە) ئۇيغۇر تىلىدا گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ (كەلدىم، كەلدىڭ، كەلدى)، خەنزۇ تىلىدا بولسا گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلەنمەستىن، لېكسىكىلىق يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ (你来了，他来了，我来了)؛ ئىككىنچىدىن، لوگىكىلىق كاتېگورىيە بىلەن گرامماتىك كاتېگورىيە مەزمۇن جەھەتتىن بىرگە بىر بولالمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ بىرلىك شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گرامماتىك ئۇقۇم كىشىلەرنىڭ شەيئىلەرنىڭ بىرلىكى توغرىسىدىكى لوگىكىلىق ئۇقۇم بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيدۇ؛ لوگىكىلىق ئۇقۇم بولغان بىرلىك ئۇقۇمى پەقەت بىرلا ئايرىم شەيئىگە قارىتىلىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى گرامماتىك ئۇقۇم بولغان بىرلىك ئۇقۇمى بولسا بىرلا ئايرىم شەيئىدىن باشقا يەنە بىر تىپتىكى شەيئىلەرگىمۇ، شۇنىڭدەك ئېنىق سانى كۆرسىتىلگەن كۆپ سانلىق شەيئىلەرگىمۇ قارىتىلىدۇ. رۇس تىلىدا گرامماتىك ئۇقۇم بولغان ئەركەك جىنس، چىشى جىنس ئۇقۇملىرى جانلىقلارنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملاردا بىئولوگىيە جەھەتتىكى ئەركەك جىنس، چىشى جىنس ئۇقۇملىرى (لوگىكىلىق ئۇقۇملار) بىلەن ئاساسەن بىرلىككە كېلەلسىمۇ (мать ئانا — چىشى جىنس، отец ئاتا — ئەركەك جىنس، петух خوراز — ئەركەك جىنس، курица مېكىيان — چىشى جىنس)، لېكىن جانسىز شەيئىلەرنى

بىلدۈرىدىغان ئىسىملاردا لوگىكىلىق ئاساسقا ئىگە بولالمايدۇ. نېمە ئۈچۈن книга (كىتاب) دېگەن ئىسىم چىشى جىنىس كاتېگورىيىسىگە كىرىپ، словарь (لۇغەت) دېگەن ئىسىم ئەركەك جىنىس كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن карандаш (قېرىنداش) دېگەن ئىسىم ئەركەك جىنىس كاتېگورىيىسىگە كىرىپ، ручка (رۇچكا) دېگەن ئىسىم چىشى جىنىس كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ؟ بۇنىڭغا لوگىكىلىق ئاساس تېپىپ بەرگىلى بولمايدۇ. ھەتتا بەزى ئىسىملاردا گرامماتىك ئۇقۇم بولغان جىنىس ئۇقۇمى بىلەن بىئولوگىيە جەھەتتىكى جىنىس ئۇقۇمى زىتلىشىپمۇ قالىدۇ. مەسىلەن، ребёнок (بوۋاق) دېگەن ئىسىم گرامماتىك جەھەتتىن ئەركەك جىنىس كاتېگورىيىسىگە كىرىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئوغۇل بوۋاقتىمۇ، قىز بوۋاقتىمۇ قارىتىلىۋېرىدۇ.

دېمەك، گرامماتىك كاتېگورىيە بىلەن لوگىكىلىق كاتېگورىيە بىر نەرسە ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن گرامماتىكا تەتقىقاتىدا ھەرگىزمۇ گرامماتىك كاتېگورىيىنى لوگىكىلىق كاتېگورىيىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنماستىن كېرەك، چۈنكى بۇنداق ئۇرۇنۇش مۇقەررەر يوسۇندا تىلدىكى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت گرامماتىك كاتېگورىيىلەرنىڭ بۇرمىلىنىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ.

3. بىر تىلدىكى گرامماتىك كاتېگورىيىلەر بىلەن يەنە بىر تىلدىكى (ئاساسەن غەيرىي تۇغقان تىلدىكى) گرامماتىك كاتېگورىيىلەر پۈتۈنلەي ئوخشايدىغان ئەھۋال زادى بولمايدۇ. ھەربىر تىل ئۆزىگە خاس بولغان گرامماتىك كاتېگورىيىلەر ئارقىلىق باشقا تىللاردىن پەرقلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان تىللارنىڭ گرامماتىك كاتېگورىيە جەھەتتىكى پەرقى تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ:

(1) بىر تىلدا بار بولغان بەزى گرامماتىك كاتېگورىيىلەر يەنە بىر تىلدا بولماسلىقى مۇمكىن، مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىمنىڭ تەۋەلىك، كېلىش كاتېگورىيىلىرى بار، خەنزۇ تىلىدا بولسا مۇنداق گرامماتىك كاتېگورىيىلەر يوق. خەنزۇ تىلىدا "تولۇقلىغۇچى" كاتېگورىيىسى بار، ئۇيغۇر تىلىدا بولسا مۇنداق كاتېگورىيە يوق. رۇس تىلىدا جىنىس كاتېگورىيىسى بار، لېكىن خەنزۇ، ئۇيغۇر تىللىرىدا مۇنداق كاتېگورىيە يوق.

(2) ئوخشاش بولمىغان تىللاردا ئورتاق بار بولغان گرامماتىك كاتېگورىيىلەرنىڭ مەزمۇنى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلى بىلەن رۇس تىلىنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بار، لېكىن رۇس تىلىدا ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك "مەجبۇرىي دەرىجە"، "ئۆملۈك دەرىجە" دېگەن كاتېگورىيىلەر كۆرۈلمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلى بىلەن رۇس تىلىنىڭ ھەر ئىككىسىدە كېلىش كاتېگورىيىسى بار، لېكىن ئۇيغۇر تىلىدىكى كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبى بىلەن رۇس تىلىدىكى كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبى ئوخشاش ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر ئىككىسىدە بار كېلىشلەرنىڭ مەزمۇنىمۇ بىر-بىرىگە تامامەن ئوخشاپ كېتەلمەيدۇ. مەسىلەن: رۇس تىلىدىكى ئىگىلىك كېلىش ئىگىلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى، بەزىدە ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: Чтение газет — полезно — گېزىت ئوقۇش پايدىلىق)، بىردىن باشقا سانلار بىلەن ئېنىقلانغان ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىشتە كېلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ (مەسىلەن: Здесь два журнала — بۇ يەردە ئىككى ژۇرنال بار)، لېكىن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىگىلىك كېلىش ئاساسەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ.

قىسقىسى، ھەر بىر تىل ئۆزىگە خاس گرامماتىك

كاتېگورىيەلەرگە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن گرامماتىكا تەتقىقاتىدا بىر تىلدىكى گرامماتىك كاتېگورىيىنى شۇ پېتىلا يەنە بىر تىلغا تېڭىپ قويۇشتىن قەتئىي ساقلىنىش كېرەك.

5.1. مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس

گرامماتىكا مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ گرامماتىك تۈرلىرى (سۆز تۈركۈملىرى) ۋە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى (سۆزنىڭ گرامماتىك شەكىللىرى) نى تەتقىق قىلىدۇ. تەلەپچانلىق بىلەن ئېيتقاندا، مورفولوگىيىنىڭ ئوبىيېكتى پەقەت يۇقىرىدىكىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ، سۆز ياساش قائىدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. بىراق، بىرمۇنچە تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىمۇ خۇددى سۆزنىڭ گرامماتىك شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئوخشاش، ئاساسەن سۆزگە قوشۇمچىلار قوشۇلۇش يولى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياسالغان ھەرقانداق يېڭى سۆز سۆز تۈركۈمى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغىنى ئۈچۈن، ئادەتتە، سۆز ياساش قائىدىسىمۇ مورفولوگىيە ئىچىگە كىرگۈزۈلىدۇ، مورفولوگىيە سۆز ياساش قائىدىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغاندا، كەڭ مەنىدىكى مورفولوگىيە بولىدۇ.

سىنتاكسىس سۆزلەرنى تەشكىللەپ، ئۇلاردىن سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش ئۇسۇللىرىنى، جۈملىە تىپلىرىنى ۋە ئۇلارنى تەشكىللەپ مۇرەككەپ جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش يوللىرىنى تەتقىق قىلىدۇ.

مورفولوگىيە بىلەن سىنتاكسىس بىر-بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا چەمبەرچاس باغلانغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا باش كېلىشتىكى ئىسىم (مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە) جۈملىدە كۆپىنچە ئىگە (سىنتاكسىسلىق كاتېگورىيە) بولۇپ كېلىدۇ. ئىگە

بولسا باش كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى (مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە) جۈملىدە خەۋەر (سىنتاكسىسلىق كاتېگورىيە) بولۇپ كېلىدۇ. خەۋەر بولسا پېئىلنىڭ خەۋەر شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىم (مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە) جۈملىدە تولدۇرغۇچى (سىنتاكسىسلىق كاتېگورىيە) بولۇپ كېلىدۇ، تولدۇرغۇچى بولسا چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىم ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

6.1. مورفېما

تىلدىكى ئەڭ كىچىك، باشقا مەنىلىك بۆلەككە ئاجراتقىلى بولمايدىغان مەنە بۆلەكلىرى مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئىشچىلارغا" دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇنى "ئىش-چى-لار-غا" دېگەن تۆت بۆلەككە ئاجرتىشىمىز مۇمكىن، بۇ بۆلەكلەرنىڭ ھەر بىرى بەلگىلىك مەنىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. "ئىش" — بەلگىلىك شەيئىنى بىلدۈرىدۇ، "چى" — مەلۇم بىر ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، "لار" — كۆپلۈك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ "غا" — مەلۇم ھەرىكەت ياكى بەلگە قارىتىلغان ئوبىيېكتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىلىك بۆلەكلەرنى باشقا مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدۇ. شۇڭا مۇشۇ تۆت بۆلەكنىڭ ھەر بىرى بىر مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ.

بەزى مورفېمىلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم تۇرۇپ، بەلگىلىك مەنە بىلدۈرەلەيدۇ، بۇنداق مورفېمىلار مۇستەقىل مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. يۇقىرىدىكى تۆت مورفېمدىن "ئىش" دېگەن مورفېما مۇستەقىل مورفېمىغا كىرىدۇ. بەزى مورفېمىلار پەقەت سۆزلەرگە (مۇستەقىل مورفېمىلارغا) قوشۇلۇپ كەلگەندىلا، ئاندىن بەلگىلىك مەنە بىلدۈرەلەيدۇ. بۇنداق مورفېمىلار قوشۇمچە

مورفېما دېيىلىدۇ. يۇقىرىدىكى تۆت مورفېمدىن “-چى”، “-لار”، “-غا” دېگەن مورفېملار قوشۇمچە مورفېمغا كىرىدۇ (ئادەتتە “قوشۇمچە” دەپلا ئاتىلىدۇ).

قوشۇمچە مورفېملار ئۆزىنىڭ رولىغا قاراپ يەنە سۆز ياسىغۇچى مورفېملار ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بىر سۆزگە قوشۇلۇپ يېڭى بىر سۆزنى ياسايدىغان مورفېملار سۆز ياسىغۇچى مورفېما دېيىلىدۇ (ئادەتتە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە دېيىلىدۇ). مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا “-چى” دېگەن مورفېما “ئش” دېگەن سۆزگە قوشۇلسا، “ئشچى” دېگەن بىر يېڭى سۆز ھاسىل قىلغان بولىدۇ. “تۆمۈر” دېگەن سۆزگە قوشۇلسا “تۆمۈرچى” دېگەن بىر يېڭى سۆز ھاسىل قىلىدۇ. “-لىق” دېگەن مورفېما “دەرەخ” دېگەن سۆزگە قوشۇلسا، “دەرەخلىق” دېگەن بىر يېڭى سۆز ھاسىل بولىدۇ. “خۇشال” دېگەن سۆزگە قوشۇلسا، “خۇشاللىق” دېگەن بىر يېڭى سۆز ھاسىل بولىدۇ. مانا مۇشۇ “-چى”، “-لىق” دېگەنگە ئوخشاش مورفېملار سۆز ياسىغۇچى مورفېمغا كىرىدۇ.

بىر سۆزگە قوشۇلۇپ ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىمەستىن، ئۇنىڭغا تۈرلۈك گرامماتىك مەنىلەرنى قوشىدىغان مورفېملار سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا “-لار” دېگەن مورفېما “ئشچى” دېگەن ئىسىمغا قوشۇلسا، “ئشچى” دېگەن ئىسىمنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگەرمەستىن، ئۇنىڭغا كۆپلۈك مەنىسى قوشۇلىدۇ، “-غا” دېگەن مورفېما “ئشچى” دېگەن ئىسىمغا قوشۇلسا، “ئشچى” دېگەن ئىسىمنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىمەستىن، ئۇنىڭغا يۆنىلىش كېلىش مەنىسىنى قوشىدۇ. مانا مۇشۇ “-لار”، “-غا” دېگەنگە

ئوخشاش مورفېملار سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمغا كىرىدۇ.

بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار نۆل بەلگىلىك بولىدۇ. بۇ مەسىلە گرامماتىك شەكىلنىڭ نۆل بەلگىلىك بولۇشى بىلەن بىر مەسىلە بولۇپ، بىز بۇ ھەقتە يۇقىرىدا توختالغان، بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار بىر ۋاقىتتا بىر نەچچە خىل مورفېمغا ۋەكىللىك قىلىپ، بىر نەچچە خىل گرامماتىك مەنىنى ئىپادىلەيدۇ، بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار ئوخشاش بولمىغان ئورۇندا ئوخشاش بولمىغان مورفېملارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار مەنىداش بولىدۇ، بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار كۆپ مەنىلىك بولىدۇ، بۇ مەسىلىلەر گرامماتىك شەكىل بىلەن گرامماتىك مەنىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى مەسىلە بىلەن بىر مەسىلە بولۇپ، بىز بۇ ھەقتىمۇ يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەندۇق.

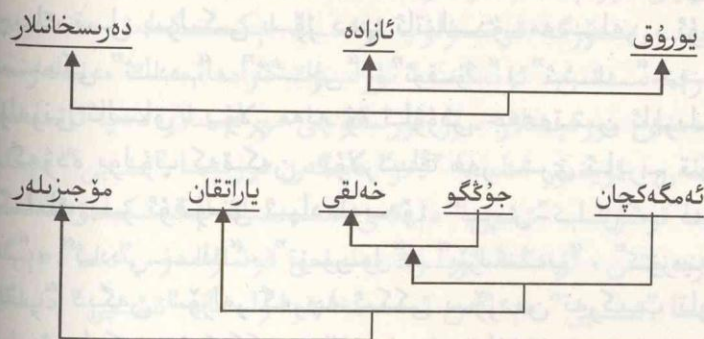
7.1. سۆز

مەنە ۋە تاۋۇش جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇپ شەكىللەنگەن، ئايرىم تۇرۇپ بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى “ئادەم”، “ئشچى”، “ئوقۇ-”، “ئشلە-” دېگەن سۆزلەرنى ئالساق، بۇلار مەنە ۋە تاۋۇش جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ھەر بىرى ئايرىم تۇرۇپ بەلگىلىك بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ؛ “پىرىش-كېلىش”، “دەپتەر-قەلەم”، “ئاددىي-ساددا”، “تۆمۈر-يول”، “بىرلىكسەپ”، “كۆزەينەك”، “قولقاپ” دېگەن سۆزلەر گەرچە ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككى سۆز مەنە ۋە تاۋۇش جەھەتتىن بىر گەۋدە بولۇپ، بىرلا ئۇقۇمنى ئىپادىلەپ كەلگەن. شۇڭا بۇلارنىڭ ھەربىرى بىر سۆز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

8.1. سۆز بىرىكمىسى

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بەلگىلىك بىر ئوي-پىكىرنى ئەمەس، بەلكى سۆزگە قارىغاندا مۇرەككەپ بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان تىل بىرلىكى سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "تۇرسۇننىڭ دادىسى"، "شەھەرگە كىر-،" "چرايلىق ياز-،" "تىرىشىپ ئوقۇ-،" دېگەنلەرنى ئالسا، ئۇلار ئىككى سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، ھەممىسى بەلگىلىك بىر ئوي-پىكىرنى ئەمەس، بەلكى سۆزگە قارىغاندا مۇرەككەپ بولغان بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ، مانا بۇلار ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۆز بىرىكمىلىرى سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ياكى سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق مۇرەككەپلىشىدۇ. سۆز بىرىكمىلىرى مۇرەككەپلەشكەنسىمۇ، ئۇلار بىلدۈرىدىغان ئۇقۇمۇ مۇرەككەپلىشىدۇ. مەسىلەن:

9.1. جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىك ئوي-پىكىرنى بىلدۈرىدىغان تىل بىرلىكى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. جۈملە ئادەتتە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بەزى ھاللاردا يالغۇز بىر سۆزمۇ بەلگىلىك بىر ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەپ بىر جۈملە بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. ھەرقانداق بىر جۈملىدە سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىك بىر پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان بىر مەيىل ئۇقۇمى بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز ۋەزىپىنى چوقۇم ئادا قىلىمىز.
تەيۋەن ۋەتەننىڭ مۇقەددەس زېمىنى.
ئىتتىپاقلىشىپ سوتسىيالىستىك قۇدرەتلىك مەملىكەت قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلايلى!

— بۈگۈنكى يىغىنغا سىزمۇ قاتنىشامسىز؟
— قاتنىشمەن.

ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىنىڭ بەلگىلىك ئۇسۇلدا بىرىكىشى ئارقىلىق، تېخىمۇ مۇرەككەپ ۋە تېخىمۇ تولۇق ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان قوشما جۈملىلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەكسىيەتچىلەر ئاغدۇرولدى، جاھانگىرلار قوغلاپ چىقىرىلدى، جۇڭگو خەلقى ئازاد بولدى، ئەمگەكچىلەرنىڭ بەختلىك ھاياتى باشلاندى.
ھەممىزگە مەلۇمكى، ئەگەر "تۆت كىشىلىك گۇرۇھ" ئاغدۇرولمىغان بولسا، جۇڭگونىڭ خەلق ئىگىلىكى ئاللىقاچان ۋەيران بولغان بولاتتى.

10.1. جۈملە بۆلىكى

سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملە ياكى سۆز

بىرىكىمىسىدىكى ۋەزىپىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشى جۈملە بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، جۈملىدە بايان قىلىنغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلگەن سۆز ۋە سۆز بىرىكىمىلىرى "ئىگە" دەپ ئاتىلىدۇ، بايان قىلغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلگەن سۆز ۋە سۆز بىرىكىمىلىرى خەۋەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسىمغا بېقىنىپ كەلگەن سۆزلەر ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

11.1. سۆز تۈركۈمى

تىلدىكى سۆزلەرنىڭ مەنە ۋە گرامماتىك خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشى سۆز تۈركۈمى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا شەيئىلەرنى بىلدۈرۈپ، سان، تەۋەلىك ۋە كېلىش كاتېگورىيىلىرى بويىچە تۈرلىنىدىغان سۆزلەر بىر تۈركۈمگە ئاجرىتىلىپ، "ئىسىم" دەپ ئاتىلىدۇ (مەسىلەن: كىتاب، ئادەم، سىياسەت، خۇشاللىق، بوران، يامغۇر...); شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرۈپ، دەرىجە، مەيىل، ھال-زامان، شەخس قاتارلىق گرامماتىك كاتېگورىيىلەر بويىچە تۈرلىنىدىغان سۆزلەر يەنە بىر تۈركۈمگە ئاجرىتىلىپ، "پېئىل" دەپ ئاتىلىدۇ (مەسىلەن: ياز، ئىشلە، ئولتۇر، يە، يار، شاتلان...); شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىملارغا بىۋاسىتە بېقىنىپ كېلىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدىغان سۆزلەر يەنە بىر تۈركۈمگە ئاجرىتىلىپ، "سۈپەت" دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: قىزىل، ئېگىز، چوڭقۇر، يۇمىلاق، قىزغىن، شەرەپلىك، زېھنى...)

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى

1.2. سۆزنىڭ تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر تۈزۈلۈشىگە قاراپ، تۈپ سۆز، ياسالما سۆز، بىرىككەن سۆز، قاتما سۆز، چۈپ سۆز، قىسقارتىلما سۆز دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1.1.2. تۈپ سۆز. تۈپ سۆزلەر بىرلا مورفېمىدىن ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن:

تاغ، يەر، سۇ، ئادەم، ئىش، ماڭ، يۈگۈر، كۆك، ئېگىز، بەش، ئون، كىم، ئۈچۈن...

2.1.2. ياسالما سۆز. ياسالما سۆزلەر تۈپ سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى (ئىش + چى)، كۈچلۈك (كۈچ + لۈك)، ئىنقىلابى (ئىنقىلاب + ى)، گۈلزار (گۈل + زار)، ئىشلە (ئىش + لە)، ياشار (ياش + ار)

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ كۆپچىلىكى ئارقا قوشۇمچە بولۇپ، سۆزنىڭ ئارقىغا قوشۇلىدۇ، بىراق، سۆزنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ سۆز ياساش رولىنى ئوينايدىغان ئاز بىر قىسىم ئالدى قوشۇمچىلارمۇ قوللىنىلىدۇ،

بۇلار ئاساسەن ئىران تىلىدىن ئۆزلەشكەن. مەسىلەن:
 بىچارە (بى + چارە)، ئائۇمىد (نا + ئۇمىد)، بەتقىلىق (بەت + قىلىق)، دەرۋەقە (دەر + ۋەقە)

ئۇيغۇر تىلىدا بىر تۈپ سۆزگە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ياكى كەينى-كەينىلەپ تۈرلۈك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ تۈرلۈك ياسالما سۆزلەر ھاسىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىش	ئىشچى	ئىشچىلىق
ئىشچان	ئىشچانلىق	ئىشچانلىق
ئىشسىز	ئىشسىزلىق	ئىشسىزلىق
ئىشلە	ئىشلەمچى	ئىشلەمچىلىك
ئىشلەت		
ئىشلەن		
ئىشۋاز		ئىشۋازلىق
ئىشخانە		

مۇشۇنداق بىر تۈپ سۆز ئاساسىدا ياسالغان بىر توپ سۆز "يىلتىزداش سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارغا ئاساس بولغان تۈپ سۆز "سۆز يىلتىزى" دەپ ئاتىلىدۇ.

3.1.2. قاتما سۆز. ئۇيغۇر تىلىدا مەلۇم سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ بەلگىلىك گرامماتىك شەكىلدە تۇراقلىشىپ قېلىشىدىن ھاسىل بولغان بىر قىسىم لېكسىكىلىق بىرلىكلەر بولۇپ، بۇلارنى قاتما سۆز دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاخۇنۇم، كۈندە، ھەققىدە، قارىغاندا، بىردىن، يېڭىۋاشتىن، ھەدەپ، ھەدەپكەندە، دېگەنبىلەن، تۇرسۇن، تىلىۋالدى، سېتىۋالدى، خۇدابەردى

4.1.2. بىرىككەن سۆز. بىرىككەن سۆزلەر ئىككى سۆزنىڭ

بېقىنىش-بېقىندۇرۇش ياكى ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ تاۋۇش ۋە مەنە جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كېتىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىكلەردۇر. مەسىلەن:

ئاشقازان، تامگېزىت، بەلۋاغ، قىزىلگۈل، مايتاغ، ئاقساقال، ھۇۋقۇش، ئەتىياز، كۈنچىقىش، تۆگىقۇش، زەڭسەل، رىئايە قىل

بىرىككەن سۆزلەر پارچىلانماسلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ، تۈپ سۆزلەرگە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. تىلىمىزدىكى "بۈگۈن" (بۇ + كۈن)، "سەكسەن" (سەككىز + ئون)، بىلەزۈك (بىلەك + ئۈزۈك)، "يانپاش" (يان + باش) قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق سۆزلەرگە كىرىدۇ.

5.1.2. جۈپ سۆز. جۈپ سۆزلەر تەڭداش ئىككى بۆلەكنىڭ

جۈپلىشىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىكلەردۇر. جۈپ سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ يەنە تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) مەلۇم جەھەتتىن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى سۆزنىڭ جۈپلىشىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. بۇ خىل جۈپ سۆزلەر ئىككى سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىن يۇغۇرولۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

قىش-ياز ("يىل بويى" دېگەن مەنىدە)، دەپتەر-قەلەم ("ئوقۇش قوراللىرى"، "يېزىش قوراللىرى" مەنىسىدە)، بۈگۈن-ئەتە ("يېقىنقى بىر نەچچە كۈن ئىچىدە" مەنىسىدە)، جاپا-مۇشاققەت ("تۈرلۈك قىيىنچىلىق" مەنىسىدە).

بۇ خىل جۈپ سۆزلەر تەركىبىدىكى ئىككى سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىكى مۇناسىۋىتى مۇنداق بىر نەچچە خىل بولىدۇ:

مەنىداشلىق مۇناسىۋەت. مەسىلەن:

پۈتمەس-تۈگمەس، مېھىر-شەپقەت، قايغۇ-ھەسرەت، ئارزۇ-ئارمان.

تۇرداشلىق مۇناسىۋەت. مەسىلەن:

دەپتەر-قەلەم، يوتقان-كۆرپە، ئوق-دورا، قوغۇن-تاۋۇز، ئاچ-يالىڭاچ.

قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋەت. مەسىلەن:

ئاستىن-ئۈستۈن، ئاق-قارا، ئېگىز-پەس، بۈگۈن-ئەتە، كىرىش-چىقىش، بېرىش-كېلىش.

2) بىر سۆزنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. مەسىلەن:

يول-يول، چىكىم-چىكىم، قاچ-قاچ، ئۇر-ئۇر، باس-باس.

3) بىر سۆزنىڭ ئايرىم قوللىنىلمايدىغان بىر بۆلەك بىلەن جۈپلىشىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. بۇ خىل جۈپ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئايرىم قوللىنىلمايدىغان بۆلەك، ئۆزى جۈپلەشكەن سۆزنىڭ مەنە دائىرىسىنى كېڭەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

بالا-چاقا، قاچا-قومۇچ، تۆمۈر-تەسەك، ئاغرىق-ساق، مېۋە-چېۋە، كىيىم-كېچەك، پارچە-پۇرات

4) بىر سۆزگە، ئاساسەن ئىسىملارغا "پ" ياكى "م" تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بىر قاپىيداش بۆلەكنىڭ جۈپلىشىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. بۇ خىل جۈپ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى قاپىيداش بۆلەك ئۆزى جۈپلەشكەن سۆزنىڭ مەنە دائىرىسىنى كېڭەيتىش، سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىگە غەيرىي

رەسمىيلىك ياكى ياقتۇرماسلىق تۈسىنى كىرگۈزۈش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

نان-پان، چاي-پاي، كىتاب-پىتاپ، ئۆي-مۆي، ئات-پات، ھويلا-پويلا، ماشىنا-پاشىنا، پارتا-مارتا.

5) ئايرىم قوللىنىلمايدىغان ئىككى بۆلەكنىڭ جۈپلىشىپ كېلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. مەسىلەن: ئوڭغۇل-دوڭغۇل، ئوڭتەي-توڭتەي، گۆڭۈر-مۆڭۈر، ئاپاق-چاپاق.

6.1.2. قىسقارتىلما سۆز. شەيئەلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى ھەر بىر سۆزنىڭ بېشىدىن بىر تاۋۇشنى (يېزىقتا ھەرپنى) ياكى بىر بۇغۇمنى ئېلىش يولى بىلەن ياسالغان سۆزلەر قىسقارتىلما سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا مۇنداق سۆزلەر تېخى كۆپ ئەمەس. مەسىلەن:

ش ئۇ ئار (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى)
ج خ (جامائەت خەۋپسىزلىكى)
ب د ت (بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى)
رايكوم (رايونلۇق كومىتېت)

2.2. سۆز تۈركۈمى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر مەنىسىگە ھەم تۈرلىنىش ئالاھىدىلىكى ۋە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار، رەۋىش، ئالماش، پېئىل، تەقلىد سۆز، تىركەلمە، باغلىغۇچى، يۈكلىمە، ئىملىق سۆزلەردىن ئىبارەت 12 سۆز تۈركۈمىگە بۆلۈنىدۇ. بۇلارنىڭ ئالدىنقى سەككىزى ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، "مۇستەقىل سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ،

كېيىنكى تىركەلمە، باغلىغۇچى، يۈكلىمىلەر باشقا مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ گرامماتىك مەنە ياكى قوشۇمچە مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقى ياكى سۆز، جۈملىلەرنى باغلاش رولىنىلا ئوينايدىغانلىقى ئۈچۈن، "ياردەمچى سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىملىق سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن ياردەمچى سۆزلەرنىڭ ئارىلىقىدا تۇرىدىغان ئالاھىدە سۆز تۈركۈمى. پېئىلدىن باشقا مۇستەقىل سۆزلەر يەنە ئورتاق بىر مۇنچە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، "تۇرغۇن سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرىنى تۆۋەندىكى جەدۋەل بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

سۆز تۈركۈمىنىڭ نامى		مىساللار
مۇستەقىل سۆزلەر	تۇرغۇن سۆزلەر	پېئىل
		ئىسىم
		سۈپەت
		سان
		مىقدار
		رەۋىش
		ئالماش
ياردەمچى سۆزلەر	باغلىغۇچى	
	تىركەلمە	
	يۈكلىمە	
	ئىملىق سۆز	

3.2. سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى

ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىنتايىن باي تىل. سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى سۆزگە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ياكى مەخسۇس ياردەمچى سۆزلەرنىڭ بىرىكىپ كېلىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بىر سۆزنىڭ تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى ئۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىمەستىن، ئۇنىڭغا تۈرلۈك مۇناسىۋەت مەنىلىرىنى (گرامماتىك مەنىلەرنى) قوشىدۇ ياكى ئۇنىڭ گرامماتىك ئىقتىدارىنى ئۆزگەرتىدۇ.

1) ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرى ئىچىدە پېئىل تۈركۈمى مورفولوگىيىلىك شەكىلگە ئەڭ باي سۆز تۈركۈمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار تۈرلىنىش ئارقىلىق تۆۋەندىكى مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ: پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا كۆرۈلىدىغان دەرىجە شەكىللىرى (مەسىلەن: ياز، يازدۇر، يېزىل، يېزىش...); بولۇشلۇق - بولۇشسىز شەكلى (مەسىلەن: ياز، يازما...); پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىلدە كۆرۈلىدىغان تۈرلۈك مەپىل شەكىللىرى (مەسىلەن: يازدىم - يېزىشىمەن - يازغۇدەكمەن - يازسام - يازاي - يازغىدىم...); ھال - زامان شەكىللىرى (مەسىلەن: يازمەن - يېزىۋاتمەن - يازماقچىمەن - يازدىم - يازغانمەن - يازغانىدىم - يازاتتىم - يېزىۋاتاتتىم - يازماقچىدىم); شەخس شەكىللىرى (مەسىلەن: يازمەن - يازمىز - يازسىن - يازسىلەر - يازىدۇ); پېئىلنىڭ سۈپەت، ئىسىم ۋە رەۋىش رولىدا كېلىدىغان تۈرلۈك تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى، يەنى سۈپەتداشلار (مەسىلەن: يازغان - يازىدىغان - يېزىۋاتقان - يازار); ئىسىمداشلار (مەسىلەن: يازماق - يېزىش - يازغۇ - يازغۇچى - يازغانلىق - يېزىۋاتقانلىق - يازىدىغانلىق) ۋە رەۋىشداشلار (مەسىلەن: يازا - يېزىپ - يازغاچ - يازغاچقا - يازغۇچە - يازغىلى - يازغانسېرى).

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار يەنە تۇرغۇن سۆز شەكلىدە بىر قىسىم ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ، پېئىلنىڭ بۇ خىل مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى خىلمۇخىل تۇس، ھال مەنىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مول گرامماتىك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ (مەسىلەن: يېزىپ بول- يېزىپ قوي- يېزىۋەت- يازىۋەر- يېزىپ چىق- يېزىۋال- يېزىپ بەر- يېزىپ تۇر- يېزىپ ئولتۇر- يېزىپ يات (يېزىۋات)- يېزىشقا باشلا- يازغىلى تۇر- يېزىپ باق- يازغان بول- يازىدىغان بول- يېزىۋاتقان بول...)

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار جۈملىگە كىرگەندە، بىر ۋاقىتتا بىر قانچە خىل مورفولوگىيىلىك شەكىلنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، بىر قانچە خىل گرامماتىك مەنىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن، مەسىلەن: "كۆرۈشتۈرەلمىدىم" دېگەن پېئىل شەكىلنى ئالسا، ئۆملۈك دەرىجە، مەجبۇرىي دەرىجە، ئىمكان تۇس، بولۇشىزلىق، ۋاستىسىز بايان مەيلى، ئاددىي ئۆتكەن زامان، I شەخس، بىرلىكتىن ئىبارەت سەككىز خىل گرامماتىكلىق مەنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

(2) ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارمۇ ئۆزگىرىشچان سۆز تۈركۈمى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار تۈرلىنىش ئارقىلىق، تۆۋەندىكى مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ: بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلى (مەسىلەن: ئۆي- ئۆيلەر)؛ تەۋەلىك شەكىللىرى (مەسىلەن: ئۆيۈم- ئۆيۈڭ- ئۆيىڭز- ئۆيىمىز- ئۆيۈڭلار- ئۆيى)؛ ھەر خىل كېلىش شەكىللىرى (مەسىلەن: ئۆي- ئۆينىڭ- ئۆيگە- ئۆينى- ئۆيدە- ئۆيدىن- ئۆيدەك- ئۆيدىكى- ئۆيگىچە- ئۆيچىلىك).

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار يەنە "تىركەلمە" دەپ ئاتىلىدىغان ياردەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم- تىركەلمە

قۇرۇلمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلار ئەمەلىيەتتە ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىشى شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ (مەسىلەن: ئۆي توغرىلۇق- ئۆي ئارقىلىق- ئۆي بويىچە- ئۆي قاتارلىق- ئۆي كەبى- ئۆيگە ئائىت...).

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۈملىگە كىرگەندە، بىر ۋاقىتتا بىر قانچە خىل مورفولوگىيىلىك شەكىلنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، بىر قانچە خىل گرامماتىكلىق مەنىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: "بالىرىمنىڭ" دېگەن ئىسىم شەكىلنى ئالسا، كۆپلۈك، تەۋەلىك، I شەخس، بىرلىك، ئىگىلىك كېلىشتىن ئىبارەت بەش خىل گرامماتىك مەنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

(3) ئۇيغۇر تىلىدا بىردىن ئونغىچە بولغان پۈتۈن سانلار، ئونلار خانىنىڭ ھەر بىر ئونلۇق پەللىسىدىكى پۈتۈن سانلار ۋە "يۈز"، "مىڭ"، "مىليون"، "مىليارد" قاتارلىق چوڭ سانلار ئاددىي سان ھېسابلىنىپ ئايرىم يەككە سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا پۈتۈن سانلار مۇرەككەپ سان ھېسابلىنىپ چوڭ خانىلىق سانلارغا كىچىك خانىلىق سانلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن (مەسىلەن: ئون بىر، سەكسەن بەش، يۈز بەش) ياكى كىچىك خانىلىق سانلارنىڭ چوڭ خانىلىق سانلارنى ھەسسەلەپ كېلىشىدىن (مەسىلەن: ئىككى يۈز بەش مىڭ، ئون ئۈچ مىڭ، ئون يەتتە مىليون) ھاسىل بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا يۈزلەر خانىسى ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى خانىدىكى ئاددىي سانلارلا ھەسسەلىنىدۇ (مەسىلەن: ئىككى يۈز، بەش مىڭ، تۆت يۈز مىڭ، ئون ئۈچ مىليون).

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاددىي ۋە مۇرەككەپ سانلارنىڭ ئەسلىي شەكلى مەنە ۋە مورفولوگىيىلىك شەكىل جەھەتتىن "ساناق سان" ھېسابلىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىنىشى ئارقىلىق مۆلچەر سان

(مەسىلەن: ئونچە، مىڭچە، مىڭدەك، بەش-ئون، ئون نەچچە)، تەرتىپ سان (مەسىلەن: بىرىنچى، ئون ئىككىنچى...)، كەسىر سان (مەسىلەن: تۆتىن بىر، يۈزدىن يىگىرمە...)، تەقسىم سان (مەسىلەن: بىردىن، بەش-ئالتىدىن...)، رەۋىش سان (مەسىلەن: مىڭلاپ، بىرلەپ - ئىككىلەپ)، كىشىلىك سان (مەسىلەن: بىرەيلەن، بەشەيلەن، ئون نەچچەيلەن...) ئالماش سان (ئىككىمىز، بەشىڭلار، تۆتى...) قاتارلىق سان تۈرلىرى ياسىلىدۇ.

4) ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسىنى كۈچەيتىشكە ياكى ئاجىزلاشتۇرۇشقا بولىدىغان سۈپەتلەر (دەرىجىلىك سۈپەتلەر) تۈرلىنىش ئارقىلىق، ئەسلىي دەرىجە (مەسىلەن: ئاددىي، قىسقا)، كېمەيتىمە دەرىجە (مەسىلەن: ئاددىراق، قىسقىراق)، ئاشۇرما دەرىجە (مەسىلەن: ئاپئاددىي، قىقىسقا) ئەرەكلىتمە دەرىجە (مەسىلەن: ئاددىغىنا، قىسقىغىنا) شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

5) ئالماش - ئىسىم، سۈپەت، سان قاتارلىق سۆزلەر بىلەن ئالمىشىپ، شۇلارنىڭ ئورنىدا كېلىدىغان سۆز تۈركۈمى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار قايسى سۆز تۈركۈمىدىكى سۆز بىلەن ئالمىشىپ كەلگەن بولسا، ئاساسىي جەھەتتىن شۇ سۆز تۈركۈمى بىلەن ئوخشاش تۈرلىنىپ، شۇ سۆز تۈركۈمىنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىگە ئوخشاش مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ.

6) ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول"، "قىل" قاتارلىق ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىشىدىن شۇ سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكلى ھاسىل بولۇپ، خۇددى ئادەتتىكى پېئىللارغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ (مەسىلەن: باغ بول، باغ قىل، ئادەم بول، كىچىك بول، كىچىك قىل، چىرايلىق بول، چىرايلىق قىل، ئون بەش بول، ئون بەش قىل، مۇنداق بول، مۇنداق قىل...).

4.2. كۆپ ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوللىنىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئىككىدىن ئارتۇق شەكىلگە ئىگە، مەسىلەن، ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىر يەردە "لار" (كىتابلار) شەكىلدە كەلسە، بىر يەردە "لەر" (دەپتەرلەر) شەكىلدە كېلىدۇ؛ ئىسىمنىڭ ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىر يەردە "دا" (بازاردا)، بىر يەردە "دە" (ئۆيدە)، بىر يەردە "تا" (كىتابتا)، بىر يەردە "تە" (مەكتەپتە) شەكىلدە كېلىدۇ. بىر قوشۇمچىنىڭ مۇشۇنداق ئوخشاش بولمىغان شەكىللىرى "ۋارىيانت" دېيىلىدۇ. بىز كۆپ ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلارنى كۆرسەتكەندە، ۋارىيانتلار ئارىسىغا "/" بەلگىسىنى قويىمىز، مەسىلەن: ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسىنى "لار//لەر" شەكىلدە، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسىنى "دا//تە" شەكىلدە كۆرسىتىمىز.

قوشۇمچىلارنىڭ كۆپ ۋارىيانتلىق بولۇشىنى ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، بىر قوشۇمچىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ۋارىيانتلىرى شۇ قوشۇمچە قوشۇلىدىغان ئۆزەكنىڭ تاۋۇش ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان ھالدا قوشۇلىدۇ. ۋارىيانتلارنىڭ ئۆزەككە ماسلىشىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1) "دىن//تىن" غا ئوخشاش بېشىدىكى تاۋۇش جاراڭلىق-جاراڭسىزلىق جەھەتتىن پەرقلىنگەن ۋارىيانتلار جاراڭلىقلىرى جاراڭلىق تاۋۇش (جۈملىدىن سوزۇق تاۋۇش) بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ، جاراڭسىزلىرى جاراڭسىز تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ، مەسىلەن:

قەغەز+دىن ← قەغەزدىن، تالا+دىن ← تالدىن، قولمىز+دىن ← قولمىزدىن، ئات+تىن ← ئاتتىن، ئاش+تىن ← ئاشتىن، ئۆگىنىش

+ تىن ← ئۆگىنىشتىن.

(2) “- سا//سە” گە ئوخشاش تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش تىل ئورنى جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان ۋارىيانتلار ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۆلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياز+سا ← يازسا، كەل+سە ← كەلسە، ئولتۇر+سا ← ئولتۇرسا، كۆزلە+سە ← كۆزلىسە.

(3) “-ى//سى” غا ئوخشاش بېشىدا سوزۇق تاۋۇش بار- يوقلۇقى جەھەتتىنلا پەرقلىنىدىغان ۋارىيانتلارنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە، ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۆلىنىدۇ. مەسىلەن:

قەلەم+ى ← قەلىمى، مەيدان+ى ← مەيدانى، گەۋدە+سى ← گەۋدىسى، ياخشى+سى ← ياخشىسى.

(4) “-ى//اي//ەي” گە ئوخشاش بېشىدا سوزۇق تاۋۇش بار- يوقلۇقى جەھەتتىن ۋە سوزۇق تاۋۇش تىل ئورنى جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان ۋارىيانتلارنىڭ سوزۇق تاۋۇشىنى كەلگىنى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۆلىنىدۇ، سوزۇق تاۋۇش بىلەن كەلگەنلىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۆلىنىدۇ. مەسىلەن:

سۆزلە+ي ← سۆزلەي، قارا+ي ← قاراي، ئولتۇر+ئاي ← ئولتۇراي، قايت+ئاي ← قايتاي، كەل+ئەي ← كېلەي، كۆندۈر+ئەي ← كۆندۈرەي.

(5) “-غان//قان//گەن//كەن” گە ئوخشاش بېشىدىكى ئۈزۈك

تاۋۇشلار جارائىلىق- جارائىسىزلىق جەھەتتىن، تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان ۋارىيانتلار بىر تەرەپتىن ئۆزەكنىڭ ئاخىرىدىكى تاۋۇشقا جارائىلىق- جارائىسىزلىق جەھەتتىن ماسلاشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۆلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياز+غان ← يازغان، ئوقۇ+غان ← ئوقۇغان، ئوقۇت+قان ← ئوقۇتقان، ئاس+قان ← ئاسقان، يۈگۈر+گەن ← يۈگۈرگەن، ئەت+كەن ← ئەتكەن، تۈگەت+كەن ← تۈگەتكەن.

(6) “-لىق//لىك//لۇق//لۈك” كە ئوخشاش تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش ھەم تىل ئورنى، ھەم لەۋ ھالىتى جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان ۋارىيانتلار ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا ھەم تىل ئورنى ھەم لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۆلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۈچار+لىق ← كۈچارلىق، خوتەن+لىك ← خوتەنلىك، قۇمۇل+لۇق ← قۇمۇللۇق، بۈگۈر+لۈك ← بۈگۈرلۈك.

(7) “-ئىلار//ئىلار//ئىلار//ئىلار” گە ئوخشاش بېشىدا سوزۇق تاۋۇش بار- يوقلۇقى جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان ھەم بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇش تىل ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان ۋارىيانتلارنىڭ ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۆلىنىدۇ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ۋە ئاخىرقى بوغۇمىدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن ئۆزەكلەرگە ئۆلىنىدۇ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغانلىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ۋە ئاخىرقى بوغۇمىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن ئۆزەكلەرگە

ئۇلىنىدۇ. مەسلەن:

بالا+ئۇلار ← بالالار، يىگنە+ئۇلار ← يىگنەئۇلار، ژۇرنال+ئۇلار ←
ژۇرنالئۇلار، دەپتەر+ئۇلار ← دەپتەرئۇلار، ئوقۇش+ئۇلار ←
ئوقۇشۇلار، ئامبۇر+ئۇلار ← ئامبۇرۇلار، كۈن+ئۇلار ← كۈنۇلار،
كۆۋرۈك+ئۇلار ← كۆۋرۈكۇلار.

(8) ”- دىك// تىك// دۇك// تۇك// دۇك// تۇك“ گە ئوخشاش
بېشىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلار جاراڭلىقلىق- جاراڭسىزلىق جەھەتتىن،
تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ھەم تىل ئورنى، ھەم لەۋ ھالىتى
جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋارىيانتلار ھەم ئۆزەكنىڭ ئاخىرىدىكى
تاۋۇشقا جاراڭلىق- جاراڭسىزلىق جەھەتتىن، ھەم ئۆزەكنىڭ
ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى
جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسلەن:

ئوبىنا+دىك ← ئوبىنىدىك، كەل+دىك ← كەلدىك،
سۆزلەش+تىك ← سۆزلەشتىك، يەت+تىك ← يەتتىك،
ئوقۇ+دۇك ← ئوقۇدۇك، ئولتۇر+دۇك ← ئولتۇردۇك،
ئوقۇت+تۇك ← ئوقۇتتۇك، ئوقۇش+تۇك ← ئوقۇشتۇك،
يەتكۈز+دۇك ← يەتكۈزدۇك، كۆر+دۇك ← كۆردۇك،
پۈتۈش+تۇك ← پۈتۈشتۇك، كۈت+تۇك ← كۈتتۇك.

ئەسكەرتىش: بەزى سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلانغاندا، ئۆزەك
بىلەن قوشۇمچىنىڭ ئارىلىقىدا باشقا ئېلېمېنتلار قوشۇلۇپ قېلىش
ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ، بۇنى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردا تونۇشتۇرىمىز.

ئۈچىنچى باب ئىسىم

1.3. ئىسىمنىڭ مەنىسى

ئىسىم شەيئەلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. بۇ
يەردىكى شەيئى سۆزى كەڭ مەنىدە قوللىنىلغان گرامماتىك
ئاتالغۇ بولۇپ، ”كىم“، ”نېمە“، ”قەيەر“ دېگەن سوئاللارغا جاۋاب
بولغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسلەن:

— كىم؟
ئوقۇتقۇچى، دوختۇر، جەڭچى، ئەخمەت، ئايشەم، ئانا...
— نېمە؟
ئات، تۆگە، قوڭغۇز، تاش، سۇ، دەرەخ، بۇغداي، جوزا، ئۆي،
ھويلا، بوران، يامغۇر، چېقىن، تاشقىن، جەڭ، ھور، نەزەرىيە،
سىياسەت، ھۆكۈمەت، ئويۇن، كۈلكە، ھۇجۇم، خۇشاللىق،
قەھرىمانلىق...
— قەيەر؟
ئاسيا، يىراق شەرق، بېيجىڭ، ئۈرۈمچى، تۇرپانئۆزۈم...

2.3. ئومۇمىي ئىسىم ۋە خاس ئىسىم

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە
قاراپ، ئومۇمىي ئىسىم ۋە خاس ئىسىم دەپ ئىككى تۈرگە
بۆلۈنىدۇ.

بىر تىپتىكى شەيئى ئۈچۈن ئورتاق نامنى ياكى بىر خىل
ئابىستراكت چۈشەنچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ئومۇمىي ئىسىم

دېيىلىدۇ. مەسىلەن: "تاغ" دېگەن ئىسىم ھەممە تاغلار ئۈچۈن، "ئادەم" دېگەن ئىسىم ھەممە ئادەم ئۈچۈن، "شەھەر" دېگەن ئىسىم ھەممە شەھەر ئۈچۈن ئورتاق؛ "نەزەرىيە"، "سىياسەت"، "دىموكراتىزم" قاتارلىق ئىسىملارنىڭ ھەر بىرى بىر خىل ئابستراكت چۈشەنچىنى بىلدۈرىدۇ. مانا مۇشۇ خىلدىكى ئىسىملارنىڭ ھەممىسى ئومۇمىي ئىسىمغا كىرىدۇ. ئومۇمىي ئىسىملار تىلدىكى ئىسىملارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

بىر تىپتىكى شەيئىلەرنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئوينايدىغان مەخسۇس ناملار خاس ئىسىم دېيىلىدۇ، مەسىلەن، "تەڭرىتاغ" دېگەن ئىسىم بىر تاغنىڭ نامى بولۇپ، بۇ تاغ شۇ نام ئارقىلىق باشقا تاغلاردىن پەرقلىنىدۇ؛ "ئەخمەت" دېگەن ئىسىم بىر ئادەمنىڭ نامى بولۇپ، بۇ ئادەم شۇ نامى ئارقىلىق باشقا ئادەملەردىن پەرقلىنىدۇ؛ "ئۈرۈمچى" دېگەن ئىسىم بىر شەھەرنىڭ نامى بولۇپ، بۇ شەھەر شۇ نام ئارقىلىق باشقا شەھەرلەردىن پەرقلىنىدۇ، ۋەھاكازا. مانا مۇشۇ خىلدىكى مەخسۇس ناملار خاس ناملارغا كىرىدۇ.

نۇرغۇنلىغان خاس ئىسىملار ئومۇمىي ئىسىملارنىڭ ياكى باشقا سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، "باھار"، "پولات" دېگەن ئادەم ئىسىملىرى (خاس ئىسىملار) "باھار"، "پولات" دېگەن ئومۇمىي ئىسىملارنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق، "ئادىل"، "ئەركىن" دېگەن ئادەم ئىسىملىرى (خاس ئىسىملار) "ئادىل"، "ئەركىن" دېگەن سۈپەتلەرنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق، "ئالغا" دېگەن گېزىت ياكى دادۇي نامى "ئالغا" دېگەن رەۋىشنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان،

بۇ خىل خاس ئىسىملار شۇ خىلدىكى ئومۇمىي ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشلەر بىلەن ئاھاڭداش سۆز بولۇپ قالىدۇ.

3.3. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى

1.3.3. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى - ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ سان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىك كاتېگورىيە. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۈملىگە كىرگەندە، زۆرۈرىيەتكە قاراپ ياكى بىرلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان بىرلىك شەكىلدە كېلىدۇ ياكى كۆپلۈك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان كۆپلۈك شەكىلدە كېلىدۇ. ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى بىلەن كۆپلۈك شەكلى شۇ ئىسىمغا "-لار//لەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى-قوشۇلماسلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ: "-لار//لەر" قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ؛ "-لار//لەر" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك شەكلى	كۆپلۈك شەكلى
كىتاپ	كىتابلار
قەغەز	قەغەزلەر
بالا	باللار
شەھەر	شەھەرلەر

2.3.3. ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) بىر تىپتىكى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئات ئالساڭ مىنىپ كۆر، چىنە ئالساڭ چېكىپ (ماقال).

پويىز — قاتناش قورالى .

ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش پىلانى تۈزۈلدى .

(2) بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ ئايرىم بىرىنى ياكى ئايرىم بىر جۈپىنى ياكى ئايرىم بىر قېتىملىقنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن:

بىزنىڭ دەرسخانىمىز ناھايىتى يورۇق .

ئۇنىڭ كۆزى بەك ئۆتكۈر .

تۈنۈگۈنكى مەجلىسكە مەنمۇ قاتناشتىم .

(3) سان - مىقدارى ئېنىق ئېيتىلغان كۆپ سانلىق شەيئىلەر ئىسمىنىڭ بىرلىك شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن:

ئەللىك ئات ، بەش مەكتەپ ، ئوتتۇز ئوقۇغۇچى ، بىر

ئۆي ئادەم ، بىر قوتان قوي ...

(4) بەزى ئابستراكت ئىسىملار ھامان بىرلىك شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن:

تىنچلىق ، دېموكراتىزم ، كوممۇنىزم .

3.3.3. ئىسمىنىڭ كۆپلۈك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) ساناشقا بولىدىغان شەيئىنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ ھەممىسىنى ياكى مەلۇم بىر توپىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن:

يىللار مەيدەڭنى تۇتۇپ قاقاقلاپ كۈلمە ،

ئالدىڭدا قىزىرىشتىن ئارتۇق كۆرىمەن ئۆلۈمنى . (ل . مۇتەللىپ)

بۇ بىنلار بۇلتۇر سېلىندى .

بىزنىڭ سىنىپتىكى ئوقۇغۇچىلار كېلىپ بولدى .

(2) ساناشقا بولمايدىغان شەيئىنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى شۇ شەيئىنىڭ ھەر خىللىقىنى ياكى كۆپ

قېتىملىقنى ياكى ئۇ يەر - بۇ يەردە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن:

مۇنداق ئىشلار بىلەن كارىم يوق ، دېدى ، ئۇ .

مەزھەپچىلىكنىڭ قالدۇقلىرى پارتىيە ئىچىدىكى مۇناسىۋەتلەردە يوقىتىلشى كېرەك ، پارتىيە سىرتىدىكى مۇناسىۋەتلەردىمۇ يوقىتىلشى كېرەك . (ماۋ زېدۇڭ)

بۇنداق تەييارلىقنى قىلماسلىق توغرا ئەمەس ، كەلگۈسىدىكى ئۇرۇشلار ئۈچۈن پايدىسىز . (ماۋ زېدۇڭ)

... يىگىت ... ھەيۋەتلىك ، ئېگىز ، كوئىنلۇن چوققىلىرىغا ، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئالماستەك پارقراپ تۇرغان قارلارغا ھېرىسمەنلەك بىلەن قاراپ ئولتۇراتتى . (قەييۇم تۇردى)

سابىر داچەيدىن قايتقاندىن كېيىن ، بىزنىڭ ئۆي - پىكرىمىز ئاشۇ تاغدا ، قار سۇلىرىدا بولۇپ قالدى . (قەييۇم تۇردى)

(3) بىرلا ئادەمنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى شۇ ئادەم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر توپ ئادەم نەزەردە تۇتۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن:

بىزنىڭ مەكتەپ يېقىن ، ئۇكاملارنىڭ مەكتىپى بىر ئاز يىراق .

سۇڭ مېي زەيتۇنەملەرنىڭ ئۆيىگە باراتتى . (قەييۇم تۇردى)

سابىرلار دادۇي ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە ، تەرەپ - تەرەپتىن كەلگۈندەك ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ئەزالار توپى ئارىسىدا قالدى . (قەييۇم تۇردى)

(4) بەزى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى قاتناشقان جۈملىلەر بەزى كونتېكىستلاردا مۇناسىۋەتلىك بىر مۇنچە ئىشلارنىڭ گەۋدىلىك بىرىنى كۆرسىتىش رولىنى ئوينايدۇ . مەسىلەن:

ئۇ بالا ھازىر چوڭ بولۇپ تراكتورلارنى ھەيدەيدىغان بولۇپ كېتىپتۇ . (بالا نۇرغۇن ئىشلانى قىلايدۇ ، تراكتور ھەيدەش شۇ ئىشلارنىڭ

گەۋدىلىك بىرى).

تەشكىل ئۇنىڭ بىلىم ئاشۇرۇشىغا كۆپ ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەردى، بېيجىڭلارغىمۇ ئەۋەتتى. بۈگۈن پەقەتلا مىجەزىم يوق، باشلىرىم ئاغرىپ تۇرىدۇ.

(5) بەي ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى بەزى كونتېكىستلاردا مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: مەن شۇ چاغلاردا 20 ياشلاردا بار ئىدىم، ئۇلار ھازىر لەنجۇلارغا يېتىپ بارغاندۇ.

(6) تەڭ مۇناسىۋەتتە تىزىلىپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ ئاخىرقى قىسمى كۆپلۈك شەكىلدە كېلىپ ئومۇملاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈنكى يىغىنغا بىزنىڭ سىنىپتىن قاسىم، تۇردى، ئەخمەتلەر قاتناشتى، ئاقسۇ، كۇچار، قەشقەر، يەكەن، خۇتەنلەرنى ئايلىنىپ كەلدىم.

(7) كۆپلۈك قوشۇمچىسى تۆۋەندىكى ئەھۋالدا سۆز ياساش رولىنى ئوينايدۇ:

(1) ئوندىن 90 گىچە بولغان ئارىلىقتىكى تاق سۆزلۈك تەرتىپ سانلار بىلەن ئېنىقلانغان "يىل" سۆزىگە قوشۇلسا، شۇ سان پەللىسى ئىچىدىكى ئون يىلنى ئىپادىلەيدىغان ۋاقىت ئىسمى ياسىلىدۇ. مەسىلەن: 30-يىللار، 50-يىللار، 80-يىللار...

(2) بىر، ئون، يۈز، مىڭ، ئونمىڭ، يۈزمىڭ، مىليون قاتارلىق سانلارغا قوشۇلسا ساندىكى خانى ئىسمىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلەر، ئونلار، يۈزلەر، مىڭلار، ئونمىڭلار، يۈزمىڭلەر، مىليونلار، ئون مىليونلار، يۈز مىليونلار...

(3) بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ خىل سۈپەتكە ئىگە ئادەملەر ئومۇمىيىتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كونلار، چوڭلار، قەدىمكىلەر، ئاقلار، قىزىللار.

4.3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى

1.4.3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى — ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ مەلەم بىر شەيئىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىك كاتېگورىيە. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ كاتېگورىيە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان تەۋەلىك شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى تەۋەلىگۈچىنىڭ شەخسىگە مۇۋاپىق ھالدا I شەخس، II شەخس ۋە III شەخستىن ئىبارەت ئۈچ شەخسكە بۆلۈنىدۇ؛ I شەخس سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ؛ II شەخس ئالدى بىلەن ئاتاش تۈرى جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ئاددىي تۈر، سىپايە تۈر ۋە ھۆرمەت تۈر دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ، بۇلاردىن ئاددىي تۈرى يەنە بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ، سىپايە تۈرى بىرلىك بويىچلا قوللىنىلىدۇ، ھۆرمەت تۈرى سان جەھەتتىن پەرقلىنمەيدۇ؛ III شەخسىمۇ سان جەھەتتىن پەرقلىنمەيدۇ. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرىنىڭ بۇ تۈرلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ياسىلىش ئەھۋالىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈشكە بولىدۇ.

تۈرى	تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى	مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	م-//نم-//ۈم-//ۈم بىلام، قەلىمىم، قولۇم، كۆزۈم
	كۆپلۈك تۈرى	مىز-//مىز بالمىز، قەلىمىمىز، قولۇمىز، كۆزۈمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	ك-//ل-//ل-//ۈڭ-//ۈڭ بالاڭ، قەلىمىڭ، قولۇڭ، كۆزۈڭ
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	ڭلار-//ڭلار-//ۈڭلار-//ۈڭلار بالاڭلار، قەلىمىڭلار، قولۇڭلار، كۆزۈڭلار
	بىرلىك سىپايە تۈرى	ڭىز-//ڭىز بالىڭىز، قەلىمىڭىز، قولۇڭىز، كۆزۈڭىز
III شەخس	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	لىرى- بالىلىرى، قەلىملىرى، قوللىرى، كۆزلىرى
	تۈرى	سى-//سى بالىسى، قەلىمى، قولى، كۆزى

ئەسلىدە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى كۈنلەردە ئۈزۈك تاۋۇش چۈشۈپ قالغان بەزى ئىسىملار مەسىلەن، ئەسلىدە "سۇۋ"، "ماتاۋ" بولغان "سۇ"، "ماتا" سۆزلىرى ۋە ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان "پولۇ"، "ياڭيۇ" قاتارلىق سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملارغا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئىسىمنىڭ ئاخىرىدا بىر "ي" تاۋۇشى پەيدا بولۇپ، ئاندىن تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملارغا قوشۇلدىغان ۋارىيانتلىرى قوشۇلدى. مەسىلەن:

سۇ+ي+ۈم ← سۈيۈم، ماتا+ي+ىڭ ← ماتايىڭ، ياڭيۇ+ي+ىڭز ← ياڭيۇيىڭز، پولۇ+ي+ىڭ ← پولۇيىڭ.

2.4.3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى ئاساسىدا ئىپادىلىنىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئىپادىلىنىدۇ، تەۋەلىك شەكلىگە كىرگەن ئىسىملار ئۆزىنىڭ بىرلىك ياكى كۆپلۈك شەكلىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك تەۋەلىك شەكلى

كۆپلۈك تەۋەلىك شەكلى

قەلىمىم	قەلىمىڭ
قەلىمىمىز	قەلىمىڭىز
قەلىملىرىم	قەلىملىرىڭ
قەلىملىرىمىز	قەلىملىرىڭىز
قەلىملىرىڭلار	قەلىملىرىڭلار
قەلىملىرىڭىز	قەلىملىرىڭىز
قەلىملىرى	قەلىملىرى

3.4.3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلىلىرى تۆۋەندىكىچە

قوللىنىلىدۇ:

(1) ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى شەخس ئالماشلىرى بىلەن ئېنىقلانغان ئىسىملار شۇ ئالماشنىڭ شەخس ۋە سانى بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ كىتابىم، بىزنىڭ كىتابىمىز، سېنىڭ كىتابىڭ، سىلەرنىڭ كىتابىڭلار، سىزنىڭ كىتابىڭىز، سىلنىڭ كىتابلىرى، ئۇنىڭ (ئۇلارنىڭ) كىتابى

(2) ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ياكى ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئىسىملار III شەخس تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

قاسىمنىڭ ئاكىسى، مەكتەپنىڭ دەرۋازىسى، جوزىنىڭ ئۈستى، كىنو بېلىتى، رەسىم كۆرگەزمىسى، تارىم دەرياسى.

(3) ئۇيغۇر تىلىدا مەلۇم شەيئىنى شۇ شەيئى بىلەن تەۋەلىك مۇناسىۋىتىدە بولغان يەنە بىر شەيئىنىڭ بەلگىسى ئارقىلىق ئېنىقلايدىغان ئىگە-خەۋەر بىرىكمىلىرى كۆپ قوللىنىلىدۇ، بۇ ئارقىلىق بىرىكمە تەركىبىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن ئىسىملار ھامان تەۋەلىك شەكلىدە كېلىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىگىلىك كېلىشتىكى

ئېنىقلىغۇچىلىرى بولمايدۇ. مەسلەن:

جۇڭگو پىرى چوڭ، بايلىقى مول، ئاھالىسى كۆپ بىر مەملىكەت.
مەن قابىلىيىتىم تۆۋەن، تەجرىبەم يوق بىر ئادەم.

(4) ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بەزى گرامماتىكا كىتابلىرىدا "ئىسىمنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ، بەزى گرامماتىكا كىتابلىرىدا بولسا "ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ كاتېگورىيىنى "ئىسىمنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتاش مۇۋاپىق ئەمەس، چۈنكى بۇ كاتېگورىيىدە شەخس ئۇقۇمى ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇ پەقەت تەۋەلىگۈچىنىڭ شەخسى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىسىمنى شەخس جەھەتتىن ئۆزگەرتىش رولىنى ئوينىمايدۇ. I ۋە II شەخستىكى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان ئىسىملارمۇ يەنىلا III شەخس ئورنىدا تۇرىۋېرىدۇ. مەسلەن: "ئاكام كەلدى"، "ئاككىز كەلدى"، "ئاكسى كەلدى" دېگەنگە ئوخشاش. بۇ كاتېگورىيىنى "ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتاشمۇ ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس، چۈنكى مۇنداق بولغاندا، "ئىگىلىك" دېگەن بۇ پەرقلىنىدۇرگۈچى نام "ئىگىلىك كېلىش" نىڭ پەرقلىنىدۇرگۈچى نامى بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالىدۇ، ۋەھالەنكى، ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم تەۋەلىگۈچىنى بىلدۈرسە، تەۋەلىك شەكلىدىكى ئىسىم تەۋەلىگۈچىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككىسىگە ئوخشاش بولمىغان پەرقلىنىدۇرگۈچى ناملارنى قوللانغان ياخشى.

5.3. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى

1. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى — ئىسىمنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىمنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان گرامماتىك كاتېگورىيە.

بۇ كاتېگورىيە ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان كېلىش شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش شەكلى باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، يۆنىلىش كېلىش، چۈشۈم كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن-بەلگە كېلىش، چەك كېلىش، ئوخشاتما كېلىش، تەڭلەشتۈرمە كېلىش دېگەن ئون خىلغا بۆلۈنىدۇ. بۇ كېلىش شەكىللىرىنىڭ ياسىلىش ئەھۋالى 49-بەتتىكى جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى.

كېلىش نامى	كېلىش قوشۇمچىلىرى	مىساللار
باش كېلىش	o-	مەيدان، كىتاب، ئۆي، دەرىس
ئىگىلىك كېلىش	-نىڭ	مەيداننىڭ، كىتابنىڭ، ئۆينىڭ، دەرىسنىڭ
چۈشۈم كېلىش	-نى	مەيداننى، كىتابنى، ئۆينى، دەرىسنى
يۆنىلىش كېلىش	-غا// -قا// -گە// -كە	مەيدانغا، كىتابقا، ئۆيگە، دەرىسكە
ئورۇن كېلىش	-دا// -تا// -دە// -تە	مەيداندا، كىتابتا، ئۆيدە، دەرىستە
چىقىش كېلىش	-دىن// -تىن	مەيداندىن، كىتابتىن، ئۆيدىن، دەرىستىن
ئورۇن-بەلگە كېلىش	-دىكى// -تىكى	مەيداندىكى، كىتابتىكى، ئۆيدىكى، دەرىستىكى
چەك كېلىش	-غىچە// -قىچە// -گىچە// -كىچە	مەيدانغىچە، كىتابقىچە، ئۆيگىچە، دەرىسكىچە
ئوخشاتما كېلىش	-دەك// -تەك	مەيداندەك، كىتابتەك، ئۆيدەك، دەرىستەك
تەڭلەشتۈرمە كېلىش	-چىلىك (-چە)	مەيدانچىلىك، كىتابچىلىك، ئۆيچىلىك، دەرىسچىلىك

2. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ھەردائىم ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى ئاساسىدا ياكى سان كاتېگورىيىسى بىلەن تەۋەلىك كاتېگورىيىسى ئاساسىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: كىتاب-كىتابلار، كىتابىم-كىتابلىرىم، كىتابىڭ-كىتابلارنىڭ، كىتابىمنىڭ-كىتابلىرىمنىڭ، كىتابقا-كىتابلارغا، كىتابىڭغا-كىتابلىرىڭغا...

3. ئىسىمنىڭ ھەرقايسى كېلىش شەكىللىرىنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى تۆۋەندىكىچە:

1.5.3. باش كېلىش

(1) جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

باھار كەلدى.

ۋەتەنمىز گۈللەنمەكتە.

ۋاقىت قىممەت.

قاسىم سورىغان كىتاب مۇشۇ.

(2) جۈملىدە قاراتما ۋەزىپىسىدە كېلىپ، نۇتۇق ئويىپكىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت، كىنوغا بارامسەن؟

يولداشلار، دىققەت قىلىڭلار.

بالىلىرىم، سىلەرگە بىر گېپىم بار، قۇلاق سېلىڭلار.

(3) ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىپ، ئېنىقلىنغۇچى شەيئىنىڭ يەنە بىر خىل نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى، ئايال دوختۇر، ياغاچ كارىۋات.

(4) بەلگىلىك شارائىتتا، خەۋەر بولۇپ كېلىپ، ئىگىنىڭ تۈر تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇغۇچى، ئەخمەت ئىشچى. بۇ — كىتاب.

2.5.3. ئىگىلىك كېلىش

ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كېلىش شەكلى تەۋەلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ، كۆپىنچە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلىنغۇچى ئىسىم III شەخس تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

تۇرسۇننىڭ لۇغىتى، ئاكىمنىڭ چاپىنى، جەڭچىنىڭ ئارزۇسى،

مەكتەپنىڭ دەرۋازىسى، قازاننىڭ تۇۋىقى، تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى،

ئەخمەتنىڭ ئۇستازى

بۇ لۇغەت ئوقۇتقۇچىنىڭ.

تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئىسىمنى قىسقارتىپ، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولىدۇ. ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم ئالماشتۇرغاندا، ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسىمۇ ۋەكىللىك قىلىپ، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملارنىڭ ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى مۇنداق:

ئۇ باش كېلىش شەكلىدىكى ئېنىقلانغۇچى ئورنىدا كەلگەندە، بىۋاسىتە ئالماشتۇرۇش مۇمكىن، "كى" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشتۇرۇش مۇمكىن. مەسىلەن:

مېنىڭ لۇغىتىم ياخشى ئەمەس، قاسىمنىڭ (قاسىمنىڭكى) ياخشى.
(قاسىمنىڭ/قاسىمنىڭكى = قاسىمنىڭ لۇغىتى).

باش كېلىشتىن باشقا كېلىشتىكى ئېنىقلانغۇچى ئورنىدا كەلگەندە، "كى" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتنىڭ سومكىسى ئال، تۇرسۇننىڭكىنىڭ سىرتىمىسى يوق.

(تۇرسۇنىڭكىڭ = تۇرسۇنىڭ سومكىسىنىڭ).

مېنىڭ سوئالمىغا جاۋاب بەرمەي، تۇرسۇنىڭكىڭگە جاۋاب بەردى.
(تۇرسۇنىڭكىڭ = تۇرسۇنىڭ سوئالمىغا).

مېنىڭ ماقالەمنى باسمىدى، تۇرسۇنىڭكىڭنى باسنى.
(تۇرسۇنىڭكىڭنى = تۇرسۇنىڭ ماقالىسىنى).

ئۇلار بۇ ئۆيىدە ئەمەس، تۇرسۇنىڭكىڭدە.
(تۇرسۇنىڭكىڭدە = تۇرسۇنىڭ ئۆيىدە).

بۇ لۇغەت تۇرسۇنىڭكىڭدىن ياخشى، (تۇرسۇنىڭكىڭدىن = تۇرسۇنىڭ
لۇغەتىدىن). بۇ لۇغەت تۇرسۇنىڭكىڭدەك تولۇق ئەمەس.
(تۇرسۇنىڭكىڭدەك = تۇرسۇنىڭ لۇغەتىدەك).

بۇ بوغچىدىكى لۇغەت سېنىڭ ئەمەس، ئەخمەتتىڭكىدىكى سېنىڭ.
(ئەخمەتتىڭكىدىكى = ئەخمەتنىڭ بوغچىسىدىكى).

ئەخمەتنىڭ ئۆيىدىن تۇرسۇنىڭكىڭگە مېڭىپ باردۇق.
(تۇرسۇنىڭكىڭگە = تۇرسۇنىڭ ئۆيىگە).

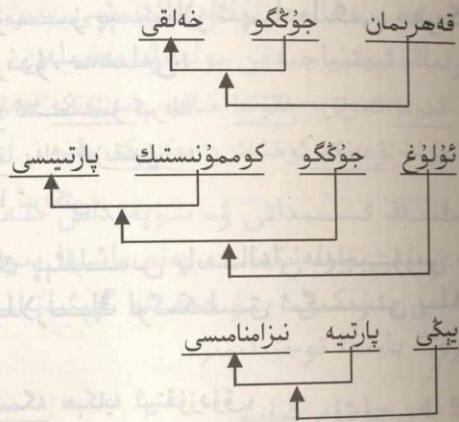
ئۇنىڭ بويىمۇ تۇرسۇنىڭكىڭچىلىك بار.
(تۇرسۇنىڭكىڭچىلىك = تۇرسۇنىڭ بويىچىلىك).

بەزىدە ئىسىملار "باش كېلىش" شەكلىدە تەۋەلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ ئىسىملارغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئېنىقلىغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز بۇنداق ئىسىملارنى ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار دەپ ئاتايمىز. ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار تەۋەلىگۈچى شەيئى بىلەن تەۋەلىگۈچى (ئېنىقلىغۇچى) شەيئىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئابستىراكتلاشتۇرۇپ، زىچ بىرىككەن ئىسىم بىرىكلىرىنى ھاسىل قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. بۇ خىل زىچ بىرىككەن ئىسىم بىرىكلىرىنىڭ ئاتالغۇلۇق خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ، ئومۇمەن بىر سۆز ئورنىدا قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى، خەلق ھۆكۈمىتى، خەلق قۇرۇلتىيى، پارتىيە نىزامنامىسى، دەرىس ۋاقتى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، غۇلجا ئالمىسى، قازاق قوبى، تارىم دەرياسى.

بۇنداق زىچ بىرىككەن ئىسىم بىرىكلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ئېنىقلىغۇچىلار بىرىكلىرىنىڭ بېشىدىكى ئىسىمنى ئەمەس، بەلكى پۈتۈن بىرىكلىرىنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

3.5.3. يۆنىلىش كېلىش

يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ئومۇمەن پېئىل ياكى پېئىل بىرىكلىرىگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە بىر قىسىم سۈپەت ۋە ئايرىم رەۋىشلەرگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن.

يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار پېئىل ياكى پېئىل بىرىكلىرىگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەندە، ئۆزى بېقىنغان پېئىل ياكى پېئىل بىرىكلىرىنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

(1) ھەرىكەتنىڭ نىشانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- بىز بېيجىڭغا كەلدۇق.
- ئوقۇغۇچىلار مەيدانغا توپلاندى.
- ئوقۇتقۇچى سىنىپقا كىردى.
- بۇ ئورۇندۇققا ئولتۇرۇڭ.
- كىتابىنى جوزىغا قويۇپ قويدۇم.
- ئۇكىڭىزغا خەت ئەۋەتتىڭىزمۇ؟

(2) بەزى ئۆتۈمسىز پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ

- ئويىكتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- بىز ئاممىغا ئىشىنىشىمىز كېرەك.
- ئۇ مۇزىكىغا بەك قىزىقىدۇ.
- ئۇ بالىسىغا تېرىكتى.

(3) ئۆتۈملۈك پېئىلدىن ياسالغان مەجبۇرىي دەرىجە شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- بىز مۇئەللىمگە ھېكايە ئېيتقۇزدۇق.
- بۇ كېسەلنى دوختۇرغا ياخشى تەكشۈرتۈپ بېقىڭ.
- بۈگۈن مۇئەللىم ئوقۇغۇچىلارغا ماقالە يازغۇزدى.

(4) ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىم ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر ھەرىكەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

- ئوقۇغۇچىلار دەرسكە ماڭدى (دەرسكە = دەرس ئوقۇشقا).
- مەن دوختۇرغا بارمەن (دوختۇرغا = دوختۇرغا كۆرۈنۈشكە).
- ئۇ سۇغا چىقىپ كەتتى (سۇغا = سۇ ئېلىشقا).
- ئۇلار تاماققا ئولتۇردى (تاماققا = تاماق بېيشكە).

(5) بەزى ھەرىكەتلەرنىڭ ۋاستىسى ياكى بەدىلىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- زال ئادەمگە لىق تولدى.
- ئەتراپ گۈللەرگە پۈركەندى.
- ئېتىزلار سۇغا قاندى.
- بۇ لۇغەتنى 12 كويغا ئالدىم.

يۆنىلىش كېلىش شەكىلدىكى ئىسىملارنىڭ سۈپەت ۋە رەۋىشكە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىشى بىر قىسىم سۈپەت ۋە رەۋىشلەرنىڭ ئېھتىياجىدىن بولىدۇ. مەسىلەن:

- كىنوغا ئامراق، قانۇنغا خىلاپ، سەنئەتكە ھەۋەسكار،
- مۇشۇ لۇغەتكە ئوخشاش، مەكتەپكە يېقىن

پېئىلنىڭ ئىسىمداش ۋە سۈپەتداش شەكىللىرى يۆنىلىش كېلىش بىلەن تۈرلەنگەندە يەنە باشقا بىر مۇنچە مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

4.5.3. چۈشۈم كېلىش

چۈشۈم كېلىش شەكىلدىكى ئىسىملار ئۆتۈملۈك پېئىل ياكى ئۆتۈملۈك پېئىل بىرىكمىسىگە بېقىنىپ تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىپ، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- پىلانى تۈزۈپ بولدۇق.
- بۇ ئۆيلەرنى بىز سالدۇق.
- بۇ پايپاقتى سىڭلىم توقۇپ بەرگەن.
- سىنىپنى تازىلاپ قويۇڭلار.
- تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولدۇڭمۇ؟

بۇ كىتابنى ئىككى قېتىم ئوقۇدۇق.

بۇ ئاتى مەن سىمەن.

ۋەتەننى قوغداش بىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچىمىز.

بىز ئوقۇتقۇچىمىزنى ھۆرمەتلەيمىز.

بەزىدە ئىسىملار "باش كېلىش" شەكلىدە ئۆتۈلمۈكە پېئىللارغا بېقىنىپ، تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىپ، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. بىز بۇنداق ئىسىملارنى چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار دەپ ئاتايمىز. چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى ئابستىراكتلاشتۇرۇپ تولدۇرغۇچى بىلەن پېئىلنىڭ مۇناسىۋىتىنى زىچلاشتۇرىدۇ، نەتىجىدە بىر پېئىل ئورنىدا قوللىنىلىدىغان تولدۇرغۇچى - پېئىل بىرىكمىلىرى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

كىنو كۆرمەك، دوكلات ئاڭلىماق، تراكتور ھەيدىمەك، خەت يازماق، تاماق يېمەك، دەم ئالماق...

5.5.3. ئورۇن كېلىش

ئورۇن كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ، بەزىدە سۈپەتلەرگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. پېئىللارغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەندە، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

(1) ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن كۈلۈبتا چوڭ يىغىن ئۆتكۈزۈلدى.

يىغىندا مەنمۇ سۆزلىدىم.

ئەخمەت سىنىپتا دەرس تەكرارلاۋاتىدۇ.

(2) ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش ياكى داۋاملىشىش ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يىغىن كەچتە ئېچىلىدۇ.

ئۇلار چۈشتە كېلىدۇ.

مەن ئۇ يەرگە كۈزدە بارىمەن.

بۇ خىزمەت ئىككى كۈندە تۈگەيدۇ.

(3) ھەرىكەت بارلىققا كەلگەن شارائىت، كەيپىياتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۆھبەت قىزغىن ۋە دوستانە كەيپىياتتا ئۆتتى.

ئۇ قىيىن ئەھۋالدا قالدى.

(4) ھەرىكەتنىڭ ۋاسىتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاكت گامبىدا ياكى موبىدا تولدۇرۇلسۇن.

ئۇلار ئايروپىلاندا كەلدى.

سۈپەتكە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەن ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىملار ئورۇن ياكى دائىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن مەكتەپتە كىنو يوق.

ئەخمەت تەرجىمىدە ياخشى.

ئۇ ئۆگىنىشتە قىيىنچىلىقى بار ئوقۇغۇچىلارغا ياردەم قىلىدۇ.

خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىملار ئىگىنىڭ ئورنىنى ياكى مەنبەسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىتاب جۈزىدا.

سېنىڭ لوغىتىڭ ئەخمەتتە.

ئۆزۈم ھەر جايدىمەن، كۆڭلۈم سەندىدۇ.

ئىش ئۆملۈكتە، كۈچ بىرلىكتە.

6.5.3. چىقىش كېلىش

چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ئاساسەن پېئىللارغا، بەزىدە بىر قىسىم سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار پېئىلغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەندە، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) ھەرىكەتنىڭ ئىگىسىنىڭ ياكى ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنىڭ ئايرىلىش ئورنىنى ياكى بېسىپ ئۆتۈش ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ، مەسىلەن:

بۇ ئوقۇغۇچىلار شىنجاڭدىن كەلدى.

بۇ كىتابنى كۈتۈپخانىدىن ئالدىم.

ئۇ بۇ گەپنى ئەخمەتتىن ئاڭلاپتۇ.

چوڭ ئىشكىن كىرىڭ.

پويىز ئىككىنچى تونىلدىن ئۆتتى.

ماشىنىنىڭ روجىكىدىن باشنى چىقىرىشقا بولمايدۇ.

(2) ھەرىكەت ئىگىسى روھىي جەھەتتىن يىراقلىشىدىغان شەيئىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇنداق قىلىپ، چوڭ بىر غەمدىن قۇتۇلدۇم.

ئەكسىيەتچىلەر خەلقىتىن قورقۇدۇ.

ئۇ بۇ خىيالدىن ۋاز كەچتى.

(3) ھەرىكەتنىڭ مەنبەسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سىزنىڭ سۆزىڭىزدىن ئىلھاملاندىم.

ئۇ تەشكىلدىن ناھايىتى رازى بولدى.

(4) ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك چەكنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

دادۇيمىزنىڭ يەرلىرى مۇشۇ ئېتىزدىن باشلىنىدۇ.

ئونىنچى بەتتىن 12-بەتكىچە ئوقۇڭ.

(5) ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ياكى ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنىڭ ماتېرىيالىنى ياكى تەركىبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئورۇندۇق بامبۇكتىن توقۇلغان.

قارا چېبەرقۇتتىن ئىستان-چاپان كىيگەن بىر ئادەم كىرىپ كەلدى.

ئۇلار دەرەخ شاخلىرىدىن بىر كەپە ياساۋالدى.

ئوقۇغۇچىلاردىن بىر ئۆمەك تەشكىل قىلىنىدۇ.

(6) بىرى ياكى بىر قىسىمى ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئومۇمىيەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نەمۇنىچىلاردىن ئەخمەت سۆزلىدى.

بۇ يىغىنغا بىزنىڭ مەكتەپتىن ئۈچ ۋەكىل قاتنىشىدۇ.

پارسچە-خەنزۇچە لۇغەتتىن بىرنى ئالدىم.

(7) ھەرىكەت مەزمۇن قىلغان ساھەنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىزگە تارىختىن دەرس بېرىدۇ.

ئۇ خەلقئارا ۋەزىيەتتىن سۆزلەپ بېرىدۇ.

ئەنە گرامماتىكىدىن ئىمتىھان بېرىمىز.

(8) ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خۇشاللىقتىن نېمە قىلىشنى بىلمەي قالدى.

خىجىلچىلىقتىن بېشىمنى كۈتۈرەلمىدىم.

غەزەپتىن ئۇنىڭ چىشلىرى غۇچۇرلاپ كەتتى.

سۈپەتكە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەن چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملار، ئاساسەن، سېلىشتۇرۇشتىكى تەڭسىز ئۆلچەمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتتىن ياش بىر بالا كەلدى.

ئاتتىن ئېگىز، ئىتتىن پەس (تېپىشماق)

ئۇ تۇرسۇندىن چۇڭ.

بەزى سۈپەتلەر بەزىدە چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملارنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىگە موھتاج بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ بار يېرىنى ئەخمەتتىن باشقا ئادەم بىلمەيدۇ.

ئۇلارنىڭ ئۆيى شەھەردىن يىراق.

چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملارنىڭ رەۋىشكە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىشى بەزى رەۋىشلەرنىڭ ئېھتىياجىدىن بولىدۇ. مەسىلەن:

شۇ كۈندىن بۇيان، شۇ سۆزدىن كېيىن، تۇرسۇندىن بۇرۇن،

ئىشكىتىن ئېرى.

7.5.3. ئورۇن - بەلگە كېلىش

ئورۇن - بەلگە كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئورۇن، ۋاقىت جەھەتتىكى بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

باغدىكى گۈل، شەھەردىكى ئىمارەت، كۆڭۈلدىكى گەپ،

تۇرسۇندىكى كىتاب، 1982 - يىلدىكى ۋەزىپە، يازدىكى ۋەقە

تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا، ئورۇن - بەلگە كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئېنىقلانغۇچىنى قىسقارتىپ، ئورۇن - بەلگە كېلىشتىكى ئىسىمنىڭ ئۆزىنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولىدۇ. ئورۇن - بەلگە كېلىشتىكى ئىسىم ئالماشتۇرغاندا، ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسىغىمۇ ۋەكىللىك قىلىپ، باشقا كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىل ئاشلىق مەھسۇلاتى 1981 - يىلدىكىگە قارىغاندا 15 پىرسەنت

ئاشتى (1981 - يىلدىكىگە = 1981 - يىلدىكى ئاشلىق مەھسۇلاتىغا).

بۇ دوستىكا بىزنىڭ سىنىپتىكىدىن بىر ھەسسە چوڭ (بىزنىڭ سىنىپتىكىدىن = بىزنىڭ سىنىپتىكى دوستىدىن).

ئۇ كۆڭلىدىكى ئېيتتى (كۆڭلىدىكىنى = كۆڭلىدىكى گەپنى).

8.5.3. چەك كېلىش

چەك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. چەك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ھالەت بولۇپ كەلگەندە، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك چەكنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ يۈزى قۇلقىغىچە قىزىرىپ كەتتى.

سىز بىرىنچى بەتتىن ئۈچىنچى بەتكىچە ئوقۇڭ.

مەن بۇ قېتىم خوتەنگىچە بارىمەن.

ئۇ 54 - يىلدىن 58 - يىلغىچە شىنجاڭ داشۆدە ئوقۇغان.

چەك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئىگىنىڭ ئاخىرقى چېكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ تازىلايدىغان يېرىمىز مەشەدىن ئىككىنچى بىناغىچە،

كۇرس مۇددىتى 6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە.

9.5.3. ئوخشاتما كېلىش

ئوخشاتما كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە ئېنىقلانغۇچىنىڭ، ھالەت بولۇپ كەلگەندە ھەرىكەت ياكى سۈپەتنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پولاتتەك ئىرادە بولغاندا، تاغدەك قىيىنچىلىقنى يەڭگىلى بولىدۇ.

ئالمىدەك يۈرەكتە ئالەمچە سۆيگۈ.

مەنمۇ سېنىڭ قەلىمىڭدەك قەلەمدىن بىرنى ئالمەن. ئالغاندەك يەرمۇ بوش ئەمەس. ھاۋا ئوتتەك قىزىپ كەتتى. ئۇنىڭ بەدىنىدىن تەر سۇدەك ئېقىشقا باشلىدى. چوغدەك قىزىل گالستۇك ئۇنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ

تۇراتتى.

بىزنىڭ سېپىمىز ئۇيۇلتاشتەك مۇستەھكەم.

10.5.3. تەڭلەشتۈرمە كېلىش

تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىلدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە ئېنىقلانغۇچىنىڭ، ھالەت بولۇپ كەلگەندە ھەرىكەت ياكى سۈپەتنىڭ مىقدارى، ئۆلچەم ياكى دەرىجە جەھەتتىكى ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئالغانچە يەرمۇ بوش ئەمەس.

مۇشۇ ئىستاكاندىكى چايچىلىك دورىنى بىراقلا ئىچىۋەتتى.

سېنىڭ بويۇڭچىلىك بويى بار ئادەم ناھايىتى ئاز.

مەن خەنزۇچىنى ئەخمەتچىلىك سۆزلىمەيمەن.

ئۇمۇ تۇرسۇنچىلىكلا ئوقۇغان.

مېنىڭ كىتابىم سىزنىڭ كىتابىڭىزچىلىك كۆپ ئەمەس.

پېئىلنىڭ ئىسىمداش، سۈپەتداش شەكىللىرىمۇ كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ، ئۇلار ھەرقايسى كېلىشلەر بىلەن تۈرلەنگەندە، ئۆزىگە خاس بولغان بىر مۇنچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

ئۇيغۇر تىلىغا دائىر گرامماتىكا كىتابلىرىدا، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ئالته كېلىشتىن

تەركىب تاپىدۇ، دەپ تونۇلۇپ، بىز كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزگەن ئورۇن - بەلگە كېلىش (قوشۇمچىسى: -دىكى//تىكى)، چەك كېلىش (قوشۇمچىسى: -غىچە// -قچە// -گىچە// -كچە)، ئوخشاشما كېلىش (قوشۇمچىسى: -دەك// -تەك) ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش (قوشۇمچىسى: -چە ياكى -چىلىك) لەر كېلىش ھېسابلانمايدۇ*.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇلارنى كېلىش ھېسابلىماسلىق مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، بىرىنچىدىن، بۇ قوشۇمچىلار ئېتىراپ قىلىنغان كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاشلا، ئۆزى قوشۇلغان ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئېتىراپ قىلىنغان كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىسىمنىڭ قانداق شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ كەلسە، بۇ قوشۇمچىلارمۇ ئىسىمنىڭ شۇنداق شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىزچىل نۆۋەتلىشەلەيدۇ. دېمەك، بۇ قوشۇمچىلار مەيلى رول جەھەتتىن بولسۇن، ياكى قوشۇلۇش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن، ئېتىراپ قىلىنغان باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىر تىپقا كىرىدۇ. رول ۋە قوشۇلۇش ئىقتىدارى جەھەتتىن بىر تىپقا كىرىدىغان گرامماتىك ھادىسىلەرنى ئەلۋەتتە بىر كاتېگورىيىگە ئومۇملاشتۇرۇش كېرەك. بۇ گرامماتىكا ئىلمىدىكى مۇھىم بىر پىرىنسىپ.

بىرمۇنچە ئەسەرلەردە بۇ قوشۇمچىلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. بىزنىڭچە، بۇ قوشۇمچىلارنى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى،

* ئەمىر نەجىپ "دەك//تەك" قوشۇمچىسىنى "ئوخشاشما كېلىش" قوشۇمچىسى ھېسابلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى كېلىش سىستېمىسىغا كىرگۈزمەي، ئۆز ئالدىغا بىر تۈر قىلغان (ئەمىر نەجىپ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، 1960 - يىل، موسكۋا، رۇسچە نەشرى).

بىرىنچىدىن، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار مەلۇم بىر سۆزگە قوشۇلسا، ئۇنىڭدىن يېڭى بىر سۆز ھاسىل بولىدۇ، مەسىلەن، “-چى” قوشۇمچىسى “ئىش” دېگەن سۆزگە قوشۇلسا، “ئىشچى” دېگەن يېڭى بىر سۆز ھاسىل بولىدۇ. “-لىق” قوشۇمچىسى “سامان” دېگەن ئىسىمغا قوشۇلسا، “سامانلىق” دېگەن يېڭى بىر ئىسىم ھاسىل بولىدۇ، “تىرىشچان” دېگەن سۈپەتكە قوشۇلسا، “تىرىشچانلىق” دېگەن بىر يېڭى ئىسىم ھاسىل بولىدۇ. لېكىن بىز مۇزاكىرە قىلىۋاتقان قوشۇمچىلار مەلۇم ئىسىمغا قوشۇلغاندا، شۇ ئىسىم ئاساسىدا يېڭى بىر سۆز ھاسىل بولمايدۇ، بەلكى شۇ ئىسىمنىڭ گرامماتىك شەكىللا ئۆزگىرىدۇ، مەسىلەن، “-دىكى” قوشۇمچىسى “قەغەز” دېگەن ئىسىمغا قوشۇلۇپ، “قەغەزدىكى” بولسا، “قەغەز” دېگەن ئىسىمنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىپ باشقا سۆزگە ئايلىنىپ قالمايدۇ، بەلكى شۇ “قەغەز” دېگەن لېكسىكىلىق مەنە ئاساسىدىكى بىر خىل گرامماتىك مەنە ئاڭلىنىدۇ. “قەغەزگىچە”، “قەغەزدەك”، “قەغەزچىلىك” دېگەنلەرنىمۇ “قەغەز” گە نىسبەتەن باشقا بىر سۆز دېگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئىككىنچىدىن، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئادەتتە سۆزلەرنىڭ گرامماتىك شەكلى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق ئاساسىغا ئوللىنىدۇ، لېكىن بىز مۇزاكىرە قىلىۋاتقان قوشۇمچىلار ئىسىملارنىڭ لېكسىكىلىق ئاساسىغا ئەمەس، بەلكى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى، تەۋەلىك شەكلى ۋە كۆپلۈك-تەۋەلىك شەكىللىرىگىمۇ ئوللىنىدۇ. مەسىلەن:

بالدىكى، بالىغىچە، بالدەك، بالچىلىك، بالامدىكى،

بالامغىچە، بالامدەك، بالامچىلىك، بالامزىدىكى،

بالمىزغىچە، بالمىزدەك، بالمىزچىلىك، بالاڭدىكى،

بالاڭغىچە، بالاڭدەك، بالاڭچىلىك، بالاڭزىدىكى،

بالسىدىكى، بالسىغىچە، بالسىدەك، بالسىچىلىك،

باللاردىكى، باللارغىچە، باللاردەك، باللارچىلىك،

باللىرىدىكى، باللىرىغىچە، باللىردەك، باللىرىمچىلىك...

ئەگەر بۇ قوشۇمچىلارنى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلىغاندا، يۇقىرىقىلارنىڭ ھەربىرىنى بىر يېڭى سۆز ھېسابلاش كېرەك. بۇ ئەلۋەتتە ئەقىلگە سىغمايدۇ. ئۈچىنچىدىن، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ھەرقانچە ئۈنۈملۈك بولغاندىمۇ، بىر سۆز تۈركۈمىگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە قوشۇلۇپ كېتەلمەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ ئۈنۈملۈك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولغان “-چى” قوشۇمچىسىنى ئالساق، ئۇمۇ پەقەت بىر قىسىم ئىسىملار بىلەنلا چەكلىنىدۇ، ئۇنى “كۆڭۈل”، “قان”، “ئېغىز”، “بۇرۇن”، “كىرىك” قاتارلىق ئىسىملارغا قوشۇپ، “كۆڭۈلچى”، “ئېغىزچى”، “بۇرۇنچى”، “كىرىكچى” قاتارلىق سۆزلەرنى ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ، “-لىق//لىك//لۇق//لۈك” قوشۇمچىسىنىمۇ ئادەم ئىسىملىرىغا قوشۇپ “تۇرسۇنلۇق”، “ئەخمەتلىك” دېگەندەك يېڭى سۆزلەرنى ياسىغىلى بولمايدۇ، لېكىن، بىز مۇزاكىرە قىلىۋاتقان بۇ قوشۇمچىلار ئىسىم تىپىغا كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك قوشۇلۇپ كېلەلەيدۇ. دېمەك، بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئابىستىراكتلىق دەرىجىسى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا قارىغاندا كۆپ يۇقىرى. قىسقىسى، بۇ قوشۇمچىلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئەمەس، ئەگەر ئۇلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قاتارىغا كىرگۈزۈپ قويۇلسا، ئۇ چاغدا سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ چېكى ئېنىقسىزلىشىپ، گرامماتىكا تەتقىقاتى ناھايىتى زور قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىدۇ.

6.3. ئىسىم - تىركەلمە قۇرۇلمىسى*

1.6.3. ئىسىملارنىڭ "تىركەلمە" دەپ ئاتىلىدىغان

ياردەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان "قەلەم بىلەن"، "خەلق ئۈچۈن"، "دەرس توغرىلىق"، "ئەخمەت ئارقىلىق"، "سىنىپ بويىچە" دېگەنگە ئوخشاش قورولمىلار "ئىسىم - تىركەلمە قۇرۇلمىسى" دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلەرنىڭ گرامماتىك شەكلى ياردەمچى سۆزلەر ئارقىلىقمۇ ياسىلىدۇ، دېگەن پىرىنسىپ بويىچە، بۇ خىل قۇرۇلمىلار ئەلۋەتتە ئىسىمنىڭ گرامماتىك شەكلى ھېسابلىنىشى كېرەك. بۇ قۇرۇلمىلار مەنە جەھەتتىن ئىسىمنىڭ كېلىشى شەكىللىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ، يەنى ئىسىمنىڭ كېلىشى شەكىللىرىگە ئوخشاشلا ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار ئەلۋەتتە ئىسىمنىڭ ئانالىتىك شەكلى ھېسابلىنىشى كېرەك. لېكىن، ئۇيغۇر تىلىغا دائىر گرامماتىكا كىتابلىرىدا بۇ خىل قۇرۇلمىلار نە مورفولوگىيە سىستېمىسىدا يوق، نە سىنتاكسىس سىستېمىسىدا يوق بىر نەرسە بولۇپ كەلمەكتە. بۇ ئەلۋەتتە مۇۋاپىق ئەمەس، بىز بۇ قۇرۇلمىلارنى گرامماتىك سىستېمىنىڭ سىرتىدا قويماسلىق ئۈچۈن، "ئىسىم - تىركەلمە قۇرۇلمىسى" دېگەن نام بىلەن ئىسىم بابىغا كىرگۈزدۇق. بۇ قۇرۇلمىلار ئەمەلىيەتتە ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىشى شەكلى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

2.6.3. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم - تىركەلمە قۇرۇلمىلىرى

* "تىركەلمە" ئاتالغۇسى قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1966 - يىلى ئالمۇتىدا نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دىن قوبۇل قىلىندى. بۇ خىل ياردەمچى سۆزلەر باشقا گرامماتىكا كىتابلىرىدا "سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى" دەپ ئاتالغان.

ئىسىملارنىڭ تۆۋەندىكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ:

بىلەن، ئۈچۈن، توغرىلىق (توغرىسىدا، ھەققىدە)، ئارقىلىق، بويىچە، ئارا، قاتارلىق، باشلىق، تەرىپىدىن، كەبى، ئائىت، دائىر، قەدەر، قارىتا، قارىغاندا، نىسبەتەن، يارىشا، بىنائەن، ئاساسەن، تارتىپ، باشلاپ، ئېتىبارەن.

بۇ تىركەلمىلەر ئارقىلىق قۇرۇلغان ئىسىم - تىركەلمە قۇرۇلمىلارنىڭ رولى ۋە مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

1.2.6.3. "بىلەن" قۇرۇلمىسى

"بىلەن" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم - تىركەلمە قۇرۇلمىسى جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) ھەرىكەتنىڭ ۋاسىتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۈرۈمچىگە پويىز بىلەن بېرىپ، خوتەنگە ئايرىۋېلان بىلەن باردىم.

ئەپەندىم ئۇنى چۆچۈرە بىلەن مېھمان قىپتۇ.

شەيىلەر تۈپتۈز يول بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەگرى - توقاي يوللار بىلەن راۋاجلىنىدۇ.

(2) ئىككى تەرەپنىڭ قاتنىشىشى بىلەن بولىدىغان ھەرىكەتنىڭ قارشى تەرىپىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇرسۇن بىلەن ئىككى سائەت پاراڭلاشتم.

مەن ئۇ يولداش بىلەن تونۇشمايدىكەنمەن.

دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۆلگىنىمگە رازىمەن. (قوشاق)

(3) ئابستىراكت مەنىدىكى ئىسىملار بىلەن بىرىككەندە، ھەرىكەتنىڭ قانداق روھىي ھالەتتە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسلەن:

ئۇ ئۆز ۋەزىپىسىنى ساداقەتلىك بىلەن ئورۇنلىدى.
ئۇلار بىزنى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالدى.
ئۇ غەزەپ بىلەن كىرىپ كەلدى.

(4) "بىلە" رەۋىشى ۋە ئايرىم يېنىل، سۈپەتلەر "بىلەن"
قۇرۇلمىسىنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسلەن:
مەن ئەخمەت بىلەن بىللە بارىمەن.

ئۇ تۇرسۇن بىلەن تەڭ.
ئۇ ئىلمى تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

كۆپ ھاللاردا "بىللە" رەۋىشى چۈشۈپ قېلىپ، "بىلەن"
قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزى بىللىلىك ئوقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ.
مەسلەن:

مەن ئۇ يەرگە تۇرسۇن بىلەن باردىم.

2.2.6.3. "ئۈچۈن" قۇرۇلمىسى

"ئۈچۈن" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسمىغا تىركىلىپ
كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى
جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەت بېغىشلانغان ياكى مەلۇم
ھۆكۈم قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

بىز خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىمىز.

مەن بۇ كىتابنى ئۆكۈم ئۈچۈن ئالدىم.

جۇڭگو خەلقىنىڭ ئەركىنلىك ئۈچۈن، دېموكراتىيە ئۈچۈن،
بىرلەشمە ھۆكۈمەت ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەرىكىتى، ئەينى زاماندا،
بىرلىككە كېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەت. (ماۋ زېدۇڭ)

بۇ ئەھۋال فاشىستلار ئۈچۈن ۋە ئەمەلىيەتتە فاشىستلارغا ياردەم
بېرىۋاتقان ھەرقايسى ئەل ئەكسىيەتچىلىرى ئۈچۈنلا پايدىسىز، بارلىق

ئەللەر خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ تەشكىللەنگەن دېموكراتىك كۈچلىرى
ئۈچۈن بولسا خۇش خەۋەر.

3.2.6.3. "توغرۇلۇق" توغرىسىدا // ھەققىدە "قۇرۇلمىسى

"توغرۇلۇق" توغرىسىدا // ھەققىدە "تىركەلمىسىنىڭ نۆل
كېلىشتىكى ئىسمىغا تىركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان
ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم
ھەرىكەت ياكى ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

بۈگۈن خىزمەت پىلانى توغرىلۇق (توغرىسىدا، ھەققىدە)
مۇزاكىرىلەشتۇق.

بۇ، ماركسىزم توغرىسىدا قۇرۇق سەپسەتە سېتىشقا قارشى تۇرۇش
كېرەك، دېگەنلىك... (ماۋ زېدۇڭ)

بۇ مەسلە توغرىلۇق مېنىڭ باشقا پىكىرىم يوق.

4.2.6.3. "ئارقىلىق" قۇرۇلمىسى

"ئارقىلىق" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسمىغا تىركىلىپ
كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى
جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ ۋاسىتىسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسلەن:

پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتكەن كىتابلارنى تاپشۇرۇۋالدىم.

ئۇلار تەرجىمان ئارقىلىق سۆزلەشتى.

بىز باۋتۇ ئارقىلىق كېلىدىغان پويىزغا چۈشتۇق.

بۇ قېتىمقى يىغىن ئارقىلىق يولداشلارنىڭ تونۇشى ئاساسەن بىرلىككە
كەلدى.

5.2.6.3. "بويىچە" قۇرۇلمىسى

"بويىچە" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسمىغا تىركىلىپ
كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى

جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ دائىرىسىنى ياكى ئەندىزىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن مەكتەپ بويىچە چوڭ يىغىن ئېچىلدى.

بۇ مەسىلىدە ھېلىمۇ مەركەز كۆرسەتكەن چارە بويىچە ئىش كۆرۈۋاتىمىز.

6.2.6.3. "ئارا" قۇرۇلمىسى

"ئارا" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسمىغا تىركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ئورۇننى ياكى "...ئىچىدە" دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ (ئاساسەن شېئىرلاردا قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

ئەي سازەندەم تارىم، بىزدە ئارمان يوق،

چال سازىڭنى كۆڭۈل ئارا ئەپىغان يوق، (ئا، خوجا)

راھتى تۇرماق، مۇشەققەت پەيتىمۇ راھەت ماڭا،

داتلىسام راھەت ئارا تۈزكۈر بولۇپ ئۆلمەمدىمەن! (ت. ئېلىيۇۋ)

7.2.6.3. "قاتارلىق" قۇرۇلمىسى

"قاتارلىق" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسمىغا تىركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلىغانغۇچىنىڭ مىسالنى ياكى ۋەكىلىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىغىنغا بىزنىڭ كافېدىرادىن تۇرسۇن قاتارلىق بەش ئوقۇتقۇچى قاتناشتى.

بۇ دۇكاندا دەپتەر، قەلەم، سىياھ قاتارلىق مەدەنىيەت بۇيۇملىرى سېتىلىدۇ.

يېيىڭ، شاڭخەي قاتارلىق چۇڭ شەھەرلەرگە بارىمىز.

بۇ قۇرۇلما بەزىدە ئالماشلىشىپ، ئېنىقلىغانغۇچىغا ۋەكىللىك قىلىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ دۇكاندا دەپتەر، قەلەم، سىياھ قاتارلىقلار سېتىلىدۇ.

ئۇ شۇ چاغدىلا لىن بياۋ قاتارلىقلار بىلەن قەتئىي كۈرەش ئېلىپ باردى.

8.2.6.3. "باشلىق" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "باشلىق" سۆزى نۆل كېلىشتىكى ئىسمىغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە كۆپ سانلىق ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىگە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، شۇ كۆپ سانلىق ئادەمنىڭ يېتەكچىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىغىنغا بىزنىڭ كافېدىرادىن تۇرسۇن باشلىق بەش ئوقۇتقۇچى قاتناشتى.

9.2.6.3. "تەرىپىدىن" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "تەرىپىدىن" سۆزى نۆل كېلىشتىكى ئىسمىغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەكسىچە شاڭخەي ۋە چاخاردادا ياپۇن باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن ئىككى قېتىملىق ھەرىكەت گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بەرىپات قىلىندى. (ماۋ زېدۇڭ)

بۇلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستىك ئەللەردىكى كوممۇنىستىك پارتىيىلەر تەرىپىدىن شۇنداق قىلىنغان. (ماۋ زېدۇڭ)

10.2.6.3. "كەبى" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "كەبى" سۆزى نۆل

كېلىشتىكى ئىسىمغا تىرىكلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ياكى ھەرىكەت، سۈپەتلەرنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ (ئاساسەن شېئىرلاردا ئۇچرايدۇ). مەسىلەن:

كىمكى بىر قاراپ قويسا ئۇ كۆزگە،

تېگەر بىر ئوق كەبى كىرىك شۇ كۆزگە، (ت. ئۆتكۈر)

ئوت ئىدىك گۈلخان كەبى يالقۇنلىنىپ، تۈنى يىرىپ،

كونا دۇنيا ھېلىسىنى قەھرىگە تىنماي ئۆرتىگەن، (ئەزىزۇ

قاسم)

مانا بىللە يۈرۈپ ئۆسكەن ئەزىز باغ،

يۈرگەنسز تاي كەبى باللىق چاغ، (ت. ئۆتكۈر)

11.2.6.3. "ئائىت // دائىر" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا "ئائىت" ياكى "دائىر" تىرىكلىمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىرىكلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈنكى يىغىندا ئۆگىنىشكە ئائىت (دائىر) مەسىلىلەر مۇزاكىرە

قىلىندى.

مەھسۇلات سۈپىتىگە دائىر (ئائىت) پىكىرلەرنى رەتلەپ چىقىم.

رۇسچىدا كەسىپكە ئائىت (دائىر) كىتابلارنى كۆرەلەيمەن.

12.2.6.3. "قەدەر" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا "قەدەر" تىرىكلىمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىرىكلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، ئاساسەن ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋاقىتنىڭ ئاخىرقى چېكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

51-يىلدىن 56-يىلغا قەدەر ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇدۇم.

13.2.6.3. "قارىتا" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا "قارىتا" تىرىكلىمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىرىكلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەرىكەت قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار دەرسكە قارىتا بىرمۇنچە ياخشى پىكىرلەرنى بەردى.

14.2.6.3. "قارىغاندا" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىرىكلىمە رولىدىكى "قارىغاندا" سۆزى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىرىكلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، سېلىشتۇرۇش ئۆلچىمى قىلىنغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتكە قارىغاندا تۇرسۇن تېخىمۇ مۇۋاپىق.

رۇس تىلى گرامماتىكىسى ئىنگلىز تىلى گرامماتىكىسىغا قارىغاندا

تەس.

15.2.6.3. "نسبەتەن" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىرىكلىمە رولىدىكى "نسبەتەن" سۆزى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىرىكلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، بەزىدە "قارىتا" تىرىكلىمىسى بىلەن مەنىداش بولسا، بەزىدە "قارىغاندا" تىرىكلىمىسى بىلەن مەنىداش بولۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

شۇڭا ئادەملەرنىڭ بىلىشىمۇ، تەبىئەتكە نسبەتەن (قارىتا) بولسۇن،

جەمئىيەتكە نسبەتەن (قارىتا) بولسۇن، قەدەممۇ قەدەم تۆۋەن

باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا ... راۋاجلىنىدۇ.

ئەخمەتكە نسبەتەن (قارىغاندا) تۇرسۇن تېخىمۇ مۇۋاپىق.

16.2.6.3. "يارىشا" قۇرۇلمىسى

"يارىشا" تىرىكلىمىسىنىڭ يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا

تىركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەرىكەت مۇۋاپىق كېلىدىغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ھەرىكەت قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەرىكەتكە ئەمگىگە يارىشا تەقسىم قىلىش.

17.2.6.3. "بىنائەن // ئاساسەن" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا "بىنائەن" تىركەلمىسى ياكى تىركەلمە رولىدىكى "ئاساسەن" سۆزى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ بولۇشى ئۈچۈن ئاساس بولغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇش پىلانغا بىنائەن (ئاساسەن) بۇ مەۋسۈمدە گرامماتىكىنىڭ مورفولوگىيە قىسمى سۆزلىنىدۇ،
پىلان ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن (بىنائەن) تۈزۈلگەندىلا ئىشەنچلىك بولىدۇ،
بىز بۇ ئىشنى يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا بىنائەن (ئاساسەن) قىلدۇق.

18.2.6.3. "تارتىپ" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "تارتىپ" سۆزى چىقىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەلۇم چەكنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇشۇ ئۆستەڭدىن تارتىپ بۇ تەرەپنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ناھىيىگە قارايدۇ،
ئەتىدىن تارتىپ سائەت ئالتىدە ئىشتىن چۈشمىز،
ئالتە ياشلىق بالىلاردىن تارتىپ 60 ياشلىق بوۋايلاغىچە ھەممىسى قاتناشتى.

19.2.6.3. "باشلاپ" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "باشلاپ" سۆزى چىقىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەت ياكى ھالەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ياكى ۋاقىت چېكىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇشۇ ئۆستەڭدىن باشلاپ بۇ تەرەپنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ناھىيىگە قارايدۇ،
ئەتىدىن باشلاپ سائەت ئالتىدە ئىشتىن چۈشمىز،
55-يىلدىن باشلاپ 62-يىلغىچە ھەربىي سەپتە خىزمەت قىلغان.

20.2.6.3. "ئېتىبارەن" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا "ئېتىبارەن" تىركەلمىسى چىقىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋاقىتنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتىدىن ئېتىبارەن سائەت ئالتىدە ئىشتىن چۈشمىز،
78-يىلدىن ئېتىبارەن ئۇ يەرگە بېرىپ باقمىدىم.

3.6.3. پېئىلنىڭ ئىسىمداش شەكىللىرى كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەندەك، تىركەلمىلەر بىلەنمۇ بىرىكىپ، ئىسىمداش-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلار ئۆزىگە خاس بىر مۇنچە گرامماتىك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

7.3. ئىسىمنىڭ رەۋىشلىشىشى

1.7.3. بىر قىسىم ئىسىملار (كۆپرەك مەلۇم ماكاننى ياكى

ۋاقتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار) ئارىسىغا "مۇ" قوشۇمچىسىنى ئېلىپ تەكرارلىنىش ئارقىلىق رەۋىشكە ئايلىنىدۇ. بۇ رەۋىشلەر "شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى تىپىدىكى نۇرغۇن شەيئىنىڭ بىرىنىمۇ ئالا قويماي" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كوچىمۇ كوچا، ھويلىمۇ ھويلا، ئۆيمۇ ئۆي، يېزىمۇ يېزا،
شەھەرمۇ شەھەر، باغمۇ باغ، تاغمۇ تاغ، يىلمۇ يىل، ئايمۇ ئاي،
ھەپتىمۇ ھەپتە، پەسلىمۇ پەسل، بەتمۇ بەت، قۇرمۇ قۇر، سۆزمۇ سۆز

بۇنداق رەۋىشلەرنىڭ بەزىلىرى باشقىچىرەك مەنىلەرنى ئىپادىلىشىمۇ مۇمكىن:

قولمۇ قول (ھەممە قول سېلىپ دېگەن مەنىدە)،

يۈزمۇ يۈز (دەرقەمدە تۇرۇپ دېگەن مەنىدە).

2.7.3. بەزى ۋاقت ئىسىملىرى مەلۇم ئېنىقلىغۇچى بىلەن كەلگەندە، بىۋاسىتە رەۋىشلىشىپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇ زامان، كەلگەن زامان، ھەر زامان، ئۆتكەن يىل، بۇ يىل، بۇ ھەپتە، ئۆتكەن ھەپتە، شۇ چاغ...

بەزى ۋاقت ئىسىملىرى مەلۇم ئېنىقلىغۇچى بىلەن كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە "ئى" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئاندىن رەۋىشلىشىدۇ. مەسىلەن:

شۇ كۈن + ى = شۇ كۈنى.

كەلگەن كۈن + ى = كەلگەن كۈنى.

1978-يىل + ى = 1978-يىلى.

8.3. ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى

ئۇيغۇر تىلىدا شەيئىلەرنىڭ مەلۇم تەرەپىنى بىلدۈرۈپ

كېلىدىغان بىر قىسىم ئىسىملار بولۇپ، بۇلار ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى دەپ ئاتىلىدۇ (بەزى ئەسەرلەردە "ياردەمچى ئىسىم" دېيىلىدۇ). مەسىلەن:

ئۈست (جوزىنىڭ ئۈستى)، ئاست (كارىۋاتنىڭ ئاستى)، ئىچ

(ساندۇقنىڭ ئىچى)، تاش (ئۆينىڭ تېشى)، ئالدى (بىنانىڭ

ئالدى)، كەين (تامنىڭ كەينى)

ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى شەيئىلەرنىڭ مەلۇم تەرەپىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ئۈچۈن، دائىم تەۋەلىك شەكىلدە ۋە كۆپىنچە ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم ۋە ئالماش تەرەپىدىن ئېنىقلانغان ھالدا قوللىنىلىدۇ. تەۋەلىك شەكىلدە كەلگەن ياكى ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم، ئالماشلار تەرەپىدىن ئېنىقلانغان ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى ئادەتتىكى ئىسىملارغا ئوخشاشلا كېلىش بويىچە تۈرلىنىپ، جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىچىم قىزىپ تۇرىدۇ.

جوزىنىڭ ئۈستىگە تۈرلۈك كىتابلار رەتلىك تىزىلغان.

ئۇلار بىنانىڭ ئالدىنى تازىلاۋاتىدۇ.

تېكىستنىڭ كەينىدىكى يېڭى سۆزلەرنى يادلاڭلار.

9.3. ئىسىم بېقىندىلىرى

ئىسىملار سۈپەت، سان، مىقدار قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرىنى، بىر قىسىم ئالماشلارنى، ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، ئورۇن - بەلگە كېلىش، ئوخشاشما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىللىرىنى، ئىسىمنىڭ "ھەققىدىكى، قاتارلىق، باشلىق، دائىر" قاتارلىق تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئىسىم - تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىنى، پېئىلنىڭ سۈپەتداش شەكىللىرىنى ئېنىقلىغۇچى

سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسلەن: ئۇلۇغ خەلق، بەش ئادەم، يۈز جىڭ ئۇن، بۇ كىتاب (ياخشى)، ئالتۇن سائەت، تۇرسۇننىڭ قەلىمى، قاسىمدىكى كىتاب، پولاتتەك ئىرادە، قاسىمچىلىك بالا، ئۈرۈمچى قاتارلىق شەھەرلەر، دادام باشلىق تۇغقانلار، ئۆگىنىشكە دائىر مەسىلىلەر، گۈللەنگەن شىنجاڭ.

10.3. ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

A. ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچىلار

1.10.3. 1. - چى

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئۈنۈملۈك ياسىغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك رول ئوينايدۇ: (1) بىرقىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت ياكى كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىمنى ياسايدۇ. مەسلەن: ئىشچى، ياغاچچى، تۆمۈرچى، بېلىقچى، پادىچى، قويچى، ناخشىچى، تراكتورچى، كىنوچى، ئورمىچى، ئىنقىلابچى، جەڭچى، تەربىيىچى، ياماقچى، بوياقچى، سوۋاقچى، تېرىمچى...

(2) بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ياكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەسلەك، ئېقىم، خاھىش، تەشكىلات، گورۇھقا مەنسۇپ كىشىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسلەن: ماركىسىزىمچى، شىۋىجىڭجۈيچى، مىللەتچى، شەخسىيەتچى، كولخوزچى، تىرىشكۈچى، ستاخانوۋچى

2.10.3. 2. - داش

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈنۈملۈك ياسىغۇچىلارنىڭ بىرى. بۇ

قوشۇمچە، ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە ئورتاقلىققا، ئوخشاشلىققا ئىگە بولغان ئادەم ياكى نەرسىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسلەن: يولداش، سىنىپداش، ساۋاقداش، مەسلەكداش، قېرىنداش، سرداش، ئاھاڭداش (سۆز)، مەنداش (سۆز)...

3.10.3. 3. - لىق // لىك // لۇق // لۈك

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ ئۈنۈملۈك سۆز ياسىغۇچىلارنىڭ بىرى، بۇ قوشۇمچىنىڭ رولى تۆۋەندىكىچە: (1) مەلۇم بىر ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئادەم شۇغۇللانغان كەسىپنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسلەن: قاسساپلىق، بېلىقچىلىق، توقۇمىچىلىق، تىلشۇناسلىق، ئاشپەزلىك، تۆمۈرچىلىك، مۇزدۇزلۇق، سەپپۈڭلۈك... (2) ئۆسۈملۈك ۋە جىسىملارنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ئۆسۈملۈك ياكى جىسىم كۆپ جاينى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسلەن: دەرەخلىك، قارىغايلىق، قومۇشلۇق، قوغۇنلۇق، بۇغدايلىق، تاشلىق، سامانلىق، نېفىتلىك، ئۆرۈكلۈك...

(3) ئادەمنى ئىپادىلەيدىغان بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ خىل ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسلەن: ئانىلىق، بالىلىق، ياشلىق، يىگىتلىك...

(4) بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ئۈچۈن كېرەكلىك ياكى شۇنىڭغا ئاتالغان نەرسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسلەن:

كۈنلۈك، تويلۇق، مايلىق (لۇڭگە)، كىيىملىك، چاپانلىق،
ھېيتلىق، يامغۇرلۇق...

5) يەر-جاي نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ،
شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن جايدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئادەمنى
بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قەشقەرلىك، تۇرپانلىق، جۇڭگولۇق، يېزىلىق، تاغلىق،
ياۋروپالىق، ئافرىقىلىق، بۆگۈرلۈك...

4.10.3. - چىلىق // - چىلىك

بۇ قوشۇمچە ”- چى“ قوشۇمچىسى بىلەن ”- لىك // - لىق“
قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بەزى
ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ئوقۇم ئاساسىدىكى
مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:
تۇغقانچىلىق، ئۆلپەتچىلىك، ئەر-خوتۇنچىلىق، شېرىكچىلىك...

5.10.3. - چە

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈنۈملۈك ياسىغۇچىلارنىڭ بىرى
بولۇپ، مىللەت نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ
مىللەتنىڭ تىل-يېزىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ.
مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە، تۈركچە، قازاقچە، خەنزۇچە، رۇسچە...

ئۇيغۇر تىلىدا بۇ قوشۇمچە بىلەن ئاھاڭداش يەنە بىر
قوشۇمچە بولۇپ، ئۇ بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم
ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كىچىكىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى
ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىتابچە، دەپتەرچە، بۆلۈمچە، باغچە...

6.10.3. - خانا

بۇ پارس تىلىدىكى ”- خانە“ سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كىرگەن
ئېلىپبەنىپت بولۇپ، پارس تىلىدىكىگە ئوخشاش ئۇيغۇر تىلىدىمۇ
ھەم بىر سۆز (”بىرلەر خانە“، ”ئۇنىڭ ئۆز خانىسى بار“، ”بۇغداينىڭ
خانىسى — بۇغداينىڭ دېنى تۇرىدىغان جاي“)، ھەم ياسىغۇچى
سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ، بۇ ئېلىپبەنىپت ئۇيغۇر تىلىدا ياسىغۇچى
سۈپىتىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىنتايىن ئۈنۈملۈك قوشۇمچە
بولۇپ، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن، خەنزۇ تىلى ۋە باشقا
تىللاردىن كىرگەن ئىسىملارغىمۇ قوشۇلۇۋېرىدۇ ۋە شۇ ئىسىم
ئىپادىلىگەن شەيئى تۇرىدىغان ياكى شۇ شەيئى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك ئۆي-جايىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ياسىلىدۇ.
مەسىلەن:

كەپتەرخانا، ئاتخانا، كۆمۈرخانا، كىتابخانا، مېھمانخانا، ئىشخانا،
چايخانا، باسمىخانا، ئەلچىخانا، كونسۇلخانا، پوچتىخانا،
لەغمەنخانا...

7.10.3. - شۇناس

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا
ئۈنۈملۈك قوشۇمچىلار قاتارىدا قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەزى
ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ئۈستىدە
ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بارغۇچى مۇتەخەسسسىنى بىلدۈرىدىغان
ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تىلشۇناس، تارىخشۇناس، ئەدەبىياتشۇناس، توپراقشۇناس،
ئۇيغۇرشۇناس، خەنزۇشۇناس،

8.10.3. - زار

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا

خېلى ئۈنۈملۈك قوشۇمچە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە ئۆسۈملۈك نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ئۆسۈملۈك كۆپ ئۆسكەن جايىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

گۈلزار، قارىغايزار، ئارچىزار، ئۈزۈمزار، دەرەخزار، چىمەنزار، پاختىزار...

9.10.3 - دان

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا خېلى ئۈنۈملۈك قوشۇمچە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى قاپچىلىنىدىغان قاچا مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سۇدان، ئوتدان، چايدان، ئوقدان، كۈلدان، شامدان، توكدان...

10.10.3 - نامە

بۇ ئېلىمىنت پارسچە "خەت، كىتاب" مەنىسىدىكى شۇ ئىسىمدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ (بەزىدە، بولۇپمۇ شېئىرلاردا "خەت" مەنىسىدە ئايرىم قوللىنىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، "خەت پۈتۈپ نامە ئەۋەتتىم مېھرىبان يارىم ساڭا"). بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ياكى شۇ شەيئى توغرىسىدىكى ئىش يېزىلغان خەت، ھۆججەت، كىتاب مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ۋەدىنامە، تەقدىرنامە، گۇۋاھنامە، جەڭنامە، يىلنامە، شەرتنامە، باياننامە، نىزامنامە...

11.10.3 - ئىيە

بۇ قوشۇمچە ئاساسەن مىللەت نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ مىللەت ئولتۇراقلاشقان تېررىتورىيىنى (كۆپىنچە مەملىكەتنى) بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ياپونىيە، تۈركىيە، گېرمانىيە، بۇلغارىيە، روسىيە، نىگېرىيە، ھىندونوزىيە...

12.10.3 - ئىستان

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، كۆپىنچە مىللەت نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ مىللەت ئولتۇراقلاشقان تېررىتورىيىنى (كۆپىنچە مەملىكەتنى) بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. بەزىدە باشقا ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى كۆپ جايىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىمۇ ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئافغانىستان، ھىندىستان، ئەرەبىستان، ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، گۈلىستان، قەبرىستان...

13.10.3 - ۋاز (- باز)

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئوينىغۇچى، باققۇچى ياكى شۇنىڭغا ھەددىدىن ئارتۇق بېرىلگۈچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، ئىشقىۋاز، قەغەزۋاز، قارىۋاز، كىتابىاز...

14.10.3 - خور

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى

ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى يىگۈچى، ئىچكۈچى ياكى ھەددىدىن ئارتۇق يىگۈچى، ئىچكۈچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئادەمخور، قانخور، پارخور، جازانخور، چايخور، پۇبخور...

15.10.3 - كار

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئوبيېكت قىلغان كەسىپ ئۈستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىناكار، سەنئەتكار، پاختىكار...

بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خىزمەتكار، ئەيىكار، گۇناھكار، جىنايەتكار، جاۋابكار...

بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ ئىگىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھەۋەسكار، تەلەپكار...

16.10.3 - دار

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئىگە ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئەمەلدار، زېمىندار، مۈلۈكدار، جاندار، پۇلدار، چارۋىدار، بايرىقدار، ھازىدار...

17.10.3 - پەز

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، كۆپىنچە تائام نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ تائامنى پىشۇرغۇچى (شۇ ئىشنى كەسىپ قىلغان) ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاشپەز، سامسپەز، زاسۈيپەز...

18.10.3 - گەر// - كەر

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئوبيېكت قىلغان كەسىپ ئىگىسىنى ياكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سودىگەر، مىسكەر، زەرگەر، ئىغۋاگەر، دەۋاگەر...

19.10.3 - كەش

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى ياكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھارۋىكەش، كىراكەش، ھايانكەش، تەختىراۋانكەش، چاپاكەش،

مېھنەتكەش...

20.10.3 - ۋەن (- بەن)

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە قارىغۇچى، پەرۋىش قىلغۇچىنى

بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سارايۋەن، دەرۋازىۋەن، باغۋەن...

21.10.3 - پۇرۇش

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ساتقۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دورپۇرۇش، چاپپۇرۇش، كىتابپۇرۇش...

22.10.3 - خان

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئوقۇش ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ نەرسىنى ئوقۇغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىتابخان، دۇئاخان...

23.10.3 - گاھ

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت ئورنىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئارامگاھ، جەڭگاھ، سەيلىگاھ، دەرگاھ...

24.10.3 - ھەم-

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، بەزى ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە ئورتاق بولغۇچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھەمسۆھبەت، ھەمتاۋاق، ھەمدەرد...

25.10.3 - دۇرۇق // - دۈرۈك // - تۇرۇق

بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇيۇمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئېغزدۇرۇق، كەمەلدۈرۈك، بويۇنتۇرۇق...

26.10.3 - دارچىلىق

بۇ قوشۇمچە "دار"، "چى" ۋە "لىق" تىن ئىبارەت ئۈچ قوشۇمچىنىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، مەلۇم مۇناسىۋەتتىكى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوشندارچىلىق، مېھماندارچىلىق، ئاغىندارچىلىق، ئاتىدارچىلىق...

27.10.3 - گەرچىلىك

بۇ قوشۇمچە "گەر"، "چى" ۋە "لىك" تىن ئىبارەت ئۈچ قوشۇمچىنىڭ قوشۇلىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئادەمگەرچىلىك، سىپايگەرچىلىك...

28.10.3 - ئىزم

بۇ قوشۇمچە رۇسچىدىن ياكى رۇسچە ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر بىلەن بىللە كىرگەن بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق ياسالغان ئىسىملار ئەسلىي ئىسىم ئىپادىلىگەن ئادەم ۋە شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسلەك، يول، پىرىنسىپ قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ماركسىزم، لېنىنىزم، ماتېرىيالىزم، رېئالىزم، دېموكراتىزم...

29.10.3 - چاق // - چەك // - چۇق // - چۈك

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم

ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كىچىكىنى ياكى شۇ شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىچىك نەرسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تايچاق، كۆلچەك، قاپچۇق، يەمچۈك...

B. سۈپەت ۋە ساندىن ئىسىم ياسىغۇچىلار

30.10.3. - لىق//لىك//لۇق//لۈك

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ ئۈنۈملۈك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىزغىنلىق، يۈكسەكلىك، باتۇرلۇق، سەزگۈرلۈك...

بەزىدە تەرتىپ سانلارغا قوشۇلۇپ، دەرىجە نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىلىك، ئىككىنچىلىك، تۆتىنچىلىك، ئالتىنچىلىك...

31.10.3. - چىلىق//چىلىك

بۇ قوشۇمچە ”- چى“ بىلەن ”- لىق//لىك“ قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگە بىلەن خاراكتېرلەنگەن ھالەت، ۋەزىيەت ياكى ئومۇمىيەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قۇرغاقچىلىق، ھۆلچىلىك، مالمانچىلىق، ئالدىراشچىلىق،

بىكارچىلىق، كەمچىلىك، مۇساپىرچىلىق، كۆپچىلىك، ئازچىلىق...

C. پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچىلار

32.10.3. - غۇ//قۇ//گۇ//كۇ (غا//قا//گە//كە)

بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ شۇ بەلگىلىك ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلدەش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ

چىققان، بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاسىتىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تېرىلغۇ، ئوتالغۇ، ئېچىتقۇ، ئاچقۇ، سەزگۈ، ئىلغا، سالغا، تۇتقا،

سۈرگە، سۈپۈرگە، كۈلكە...

33.10.3. - غۇچى//قۇچى//گۇچى//كۇچى

بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ سۈبىيىكت ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلدەش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، يازغۇچى، ئۇچقۇچى، كۈتكۈچى،

تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى، ئەزگۈچى...

34.10.3. - ش//ئىش//ئۇش//ئۇش

بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ شۇ شەكىلدەكى ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلدەش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ خىل قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىسمىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىلىش، ئۆگىنىش، ئىشلەپچىقىرىش، ئاڭلىتىش، تونۇش...

35.10.3. - ماق//مەك

بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ شۇ شەكىلدەكى ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلدەش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسى ياكى ۋاسىتىسىنى

بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

چاقماق، قۇيماق، يېشىماق، يېمەك، ئىچمەك، ئىلمەك...

36.10.3 - غۇچ // قۇچ // كۈچ // گۈچ

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سزغۇچ، ئوتغۇچ، ئاچقۇچ، تۇتقۇچ، كۆرسەتكۈچ،

ئۆچۈرگۈچ...

37.10.3 - ما // مە

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى ياكى ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوليازما، ئۇيۇشما، قۇرۇلما، باسما، بىرىكمە، سۈزمە،

كۆرسەتمە، ئەسلىمە، بەلگىلىمە، كۆنۈكمە...

38.10.3 - م // م // م // م // م

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىرىم، چىقىم، كىيىم، ئۈنۈم، ئېقىم، سايلام، بىلىم، بۆلۈم،

ئۆلۈم، تىنىم...

39.10.3 - غىن // قىن (- قۇن) // گۈن // كۈن

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يانغىن، تاشقىن، ساتقىن، قاچقۇن، سۈرگۈن، كەلكۈن، تۇتقۇن،

ئۇچقۇن، توسقۇن...

40.10.3 - ق // ك // اق // ەك // وق // وك

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى ياكى ۋاستىسىنى ياكى ئورنىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سوراق، ترەك، بوياق، تاپشۇرۇق، قىلىق، ساناق، بۇيرۇق،

سناق، پىچاق، ئوتلاق، قىشلاق...

41.10.3 - ن // سن // ون

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغىن، يىغىن، تۈگۈن، تېپىن...

42.10.3 - ندى // سىدى // وندى // وندى

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغىندى، ئۈزۈندى، قىرىندى، ساقىندى، يۈ(يۇ)ندى، چېپىندا...

43.10.3 - دۇق

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قالدۇق، تاشلاندىق، ھاردۇق...

44.10.3 - مىش // مۇش // مۇش

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ

پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى ياكى ئوبىيكتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۆتمۈش، قىلمىش، تۇرمۇش، يېمىش...

3.10.45. - غاق // قاق // گەك // كەك

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

پاتقاق، توزغاق، ئو(ر)غاق، چاققاق، ئىلگەك، تەپكەك...

3.10.46. - نچە // - سىنچە

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېنىچە، سېلىنچە، پۈركەنچە...

3.10.47. - مچى

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۈبىيكتىنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

مايلامچى، تىلەمچى، باشلامچى...

3.10.48. - غۇلۇق // قۇلۇق // گۈلۈك

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىل ئۆزەكلىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئابىستراكت ئوبىيكتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆزگۈلۈك، تارتقۇلۇق، قىلغۇلۇق...

تۆتىنچى باب سۈپەت

1.4. سۈپەتنىڭ مەنىسى

سۈپەت شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. بەزى سۈپەتلەر ھەرىكەتنىڭ بەلگىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. بۇ يەردىكى "بەلگە" سۆزى كەڭ مەنىدە قوللىنىلغان گرامماتىك ئانالىز بولۇپ، تۈس-رەڭ (قىزىل، يېشىل، ئاق)، تۇرۇق-ھالەت (ئېگىز، كەڭ، ئىسسىق، ئاۋات، دەھشەتلىك)، تەم-پۇراق (ئىچچىق، تۈزلۈك، خۇش بۇي)، سۈپەت-ساپا (ياخشى، چىڭ، چىداملىق)، خاراكتېر (توغرا، ئىنقىلابىي، سەلبىي)، مەنىۋى ئالاھىدىلىك (ياۋاش، باتۇر، ئالىجاناب، پەسكەش، يالغانچى)، ھەرخىل مۇناسىۋەت ئالاھىدىلىكلىرى (پىراق، ئامراق، قەدىمكى، زامانىۋى، ئىچكى، كېرەك، بار) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2.4. دەرىجىلىك ۋە دەرىجىسىز سۈپەتلەر

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەر مەنە ۋە گرامماتىك جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتكە قاراپ، دەرىجىلىك سۈپەت ۋە دەرىجىسىز سۈپەت دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بەزى سۈپەتلەر مەنە جەھەتتىن نىسپىيلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنى مورفولوگىيىلىك ياكى سىنتاكسىسلىق يول بىلەن كۈچەيتىشكە ياكى ئاجىزلىتىشقا بولىدۇ، مەسىلەن: "ئېگىز" دېگەن سۈپەتنى ئالسا، ئۇ پەقەت بىر خىل نىسپىي بەلگىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇنى "ئېگىز" شەكلىگە كىرگۈزسەك ياكى ئالدىغا "ئىنتايىن"، "ناھايىتى"، "تولمۇ" قاتارلىق سۆزلەرنى كەلتۈرسەك،

ئۇنىڭ مەنىسى كۈچىيدۇ؛ ئۇنى "ئېگىزەك" شەكلىگە كىرگۈزسەك ياكى ئۇنىڭ ئالدىغا "سەل"، "بىرئاز" قاتارلىق سۆزلەرنى كەلتۈرسەك، ئۇنىڭ مەنىسى ئاجىزلىشىدۇ. مانا مۇشۇ خىلدىكى مەنە جەھەتتىن نىسپىيلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان سۈپەتلەرنى دەرىجىلىك سۈپەت دەپ ئاتايمىز. تۆۋەندىكى سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دەرىجىلىك سۈپەتلەرگە كىرىدۇ.

قىزىل، ئاق، كۆك، چىرايلىق، كەڭ، تار، ئىسسىق، ئاۋات، ئاچچىق، سېسىق، ياخشى، چىداملىق، ساغلام، سېمىز، ئېزىلگۈ، باتۇر، ساختىپەز، يىراق، ئامراق...

بەزى سۈپەتلەر مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەنىسىنى ھېچقانداق يول بىلەن كۈچەيتىشكە ياكى ئاجىزلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ، مەسىلەن: "تۈيۈك يول" دىكى "تۈيۈك" دېگەن سۈپەتنى ئالساق، ئۇ بىر خىل مۇتلەق بەلگىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇنى كۈچەيتكىلىمۇ، ئاجىزلاشتۇرغىلىمۇ بولمايدۇ. مانا مۇشۇ خىلدىكى مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان سۈپەتلەرنى دەرىجىسىز سۈپەت دەپ ئاتايمىز. تۆۋەندىكى سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دەرىجىسىز سۈپەتكە كىرىدۇ.

ئەركەك، چىشى، سۇنۇق، سەلبىي، ئىجابىي، ئىقتىسادىي، دىنىي، سوتسىيالىستىك، گرامماتىك، مورفولوگىيىلىك...

سۈپەتلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى بۇ پەرقى ئۇلارنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن پەرقلىنىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گرامماتىكا كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك سۈپەتلەر "ئەسلىي سۈپەت" ۋە "نىسپىي سۈپەت" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنۈپ، تۈپ سۈپەتلەر "ئەسلىي سۈپەت" كە، ياسالما سۈپەتلەر "نىسپىي سۈپەت" كە كىرگۈزۈلىدۇ. بىز بۇ

خىل تۈرگە بۆلۈش ئۇسۇلىنى مۇۋاپىق تاپمىدۇق. چۈنكى، بىرىنچىدىن، بۇ خىل تۈرگە بۆلۈش ئۇسۇلى سۈپەتلەرنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەندىن باشقا، سۈپەتلەرنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرەلمەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ياسالما سۈپەتلەرنى "نىسپىي سۈپەت" دەپ ئاتاشقا ھېچقانداق ئاساس يوق، ھەتتا بۇ نام كۆپ ھاللاردا شۇ تۈرگە كىرگۈزۈلگەن سۈپەتلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە زىت كېلىدۇ. چۈنكى، ياسالما سۈپەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە (يۇقىرىدىكى مىساللارغا قارالسۇن).

3.4. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

دەرىجىلىك سۈپەتلەر تۈرلىنىش يولى بىلەن دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى — سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجە جەھەتتىكى پەرقىنى ياكى سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ بەلگىگە قارىتا بولغان سۈبىيىكتىپ ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدىغان كاتېگورىيە. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ئەسلىي دەرىجە، كېمەيتىمە دەرىجە، ئاشۇرما دەرىجە ۋە ئەركىلەتمە دەرىجە دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بىراق دەرىجە كاتېگورىيىسىنىڭ بۇ تۈرلىرى دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسىدىلا ئىزچىل نۆۋەتلىشىپ كېتەلمەيدۇ، بىر قىسىم دەرىجىلىك سۈپەتلەر شۇ تۆت تۈرنىڭ ھەممىسىدە كېلەلمەيدۇ، بىر قىسىم دەرىجىلىك سۈپەتلەر بولسا ئىككى-ئۈچ تۈردىلا كېلەلمەيدۇ.

1.3.4. ئەسلىي دەرىجە

دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ئەسلىي شەكلى سۈپەتنىڭ

ئەسلى دەرىجە شەكلىگە ۋەكىلىك قىلىدۇ. سۈپەتنىڭ ئەسلى دەرىجە شەكلى سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نورمال دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خۇش خۇي، تىك ھەم چىقىشقا يىگت.
بىز ئۈچتە ياخشى ئوقۇغۇچىلارنى سايلىدۇق.

2.3.4. كېمەيتىمە دەرىجە

سۈپەتنىڭ كېمەيتىمە دەرىجە شەكلى سۈپەت ئۆزىكىگە ”-راق//رەك“ قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۈزۈن-ئۈزۈنراق، كىچىك-كىچىكرەك

سۈپەتنىڭ كېمەيتىمە دەرىجە شەكلى شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىگە قارىغاندا سەل ئاجىزلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بەدىئىي ئۆلچەم بويىچە ئېشقاندا، بەدىئىلىكى يۇقىرىراق بولغانلارنىڭ ھەممىسى ياخشى ياكى ياخشىراق بولىدۇ. بەدىئىلىكى تۆۋەنرەك بولغانلىرى بولسا يامان ياكى يامانراق بولىدۇ. (ماۋ زېدۇڭ)

ئېگىز بوي، ئورۇقراق بىر يىگت كىرىپ كەلدى.

بۇ ئاياغ ماڭا كىچىكرەك.

ئۇ خەنزۇچىنى مەندىن ياخشىراق سۆزلەيدۇ.

سۈپەتنىڭ كېمەيتىمە دەرىجە شەكلى بەزىدە بەلگىنىڭ دەرىجىسىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى گەپنىڭ ئورامىنى يۇمشىتىش ئۈچۈنلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئۆي بەك كىچىك، چوڭراق ئۆي يوقمۇ؟

ماڭا كۆپرەك ياردەم قىلىڭ.

ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گرامماتىكا كىتابلىرىدا سۈپەتنىڭ بۇ خىل شەكلى سېلىشتۇرما دەرىجە دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ ۋە سېلىشتۇرۇشتا قوللىنىلىدۇ، دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، سۈپەتنىڭ بۇ شەكلىنى بۇنداق ئاتاش ۋە بۇنداق ئىزاھلاش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى بۇ شەكلى سۈپەتنىڭ مەخسۇس سېلىشتۇرۇشتا قوللىنىلىدىغان شەكلى ئەمەس. ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى مورفولوگىيىلىك يول بىلەن ئەمەس، بەلكى سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە بۇ بىرىكىمگە يالغۇز، ”-راق//رەك“ قوشۇمچىسى قوشۇلغان سۈپەتلەرلا ئەمەس، بەلكى ئەسلى دەرىجىدىكى سۈپەتلەرمۇ قاتنىشىدۇ. مەسىلەن، ”تاشتىن قاتتىق“، ”تاشتەك قاتتىق“، ”ئۇنىڭدىن ئېگىزەرەك“ دېگەنگە ئوخشاش. شۇڭا بىز سۈپەتنىڭ بۇ شەكلىنى ئۇ ئىپادىلىگەن مەنىگە ئاساسەن ”كېمەيتىمە دەرىجە شەكلى“ دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆردۈق.

3.3.4. ئاشۇرما دەرىجە

سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى ئاۋۋال سۈپەتنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا ”پ“ تاۋۇشىنى قوشۇپ ئېيتىپ، ئاندىن سۈپەتنى تولۇق ئېيتىش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

قىزىل — قىچقىزىل، سۈزۈك — سۈپسۈزۈك، تىنچ — تىپتىنچ،

باراۋەر — باپپاراۋەر.

سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئەسلى دەرىجىسىدىكىگە قارىغاندا يەنىمۇ كۈچەيگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ھەممە مىللەت ھوقۇقتا باپپاراۋەر.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يېپىڭى بىر دەۋر باشلاندى.

ھاۋا ئوچۇق، ساينىڭ ئىچى تىپتىچ ئىدى.

سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى كۆپ ۋاقىتلاردا سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئەمەلىي دەرىجىسىنى ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچىنىڭ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

تاغ ئۈستىدە ئاپئاق قار، تاغ قاپتاللىرىدا ياپيېشىل قارىغاي، تۆۋەندە بولسا كۆپكۆك مۇز، (قەييۇم تۇردى)

بۇنداق قاپقاراڭغۇ ئۆيدە گېزىت ئوقۇغىلى بولامدۇ؟

سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى سۈپەتنىڭ كېمەيتىمە دەرىجە شەكلىدەك ئۈنۈملۈك ئەمەس. بۇ شەكىلگە كىرەلمەيدىغان سۈپەتلەر ئاساسەن شەيئىلەرنىڭ رەڭگىنى، تۇرقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت بەزى گرامماتىكا كىتابلىرىدا سۈپەتنىڭ ئالدىغا "ئەڭ، تېخىمۇ، ناھايىتى، غايەت، زەپ، ئىنتايىن، خويما" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر قوشۇلۇپ كەلگەن بىرىكمىلەرمۇ سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى قاتارىغا كىرگۈزۈلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇنداق قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، سۈپەتلەرنىڭ ئالدىغا يۇقىرىقىدەك دەرىجە رەۋىشلىرىنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى نورمال سىنتاكسىسلىق ھادىسە بولۇپ، ئۇلارنى سۈپەتنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ.

4.3.4. ئەركىلەتمە دەرىجە

سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۈپەت ئۆزىكىگە " - غىنا// - قىنا// - گىنە// - كىنە " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

سالقىن — سالقىغىنا، ئوماق — ئوماققىنا، تۈزۈك —

تۈزۈككىنە، ئەپچىل — ئەپچىلگىنە.

سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى ئامراقلىق ھېسسىياتى بىلەن ياكى كۈچەيتىش ھېسسىياتى بىلەن كۆرسەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى پۈتۈنلەي سۆزلىگۈچىنىڭ ھېسسىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن:

تامغا يولۋاس سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن چاققانغىنا رەڭلىك خوتەن گىلىمى تارتىلغان ئىدى. (قەييۇم تۇردى)

— ياق، — دېدى. ئانا يېقىملىققىنا كۈلۈمسىرەپ — مېنىڭ قورسىقىمغا بىر ئوي كىرىۋالدى. (قەييۇم تۇردى)

— ياق، بۇ كىچىككىنە سۇ ئامبىرى بىلەنمۇ ھېچ ئىش پۈتمەيدۇ. (قەييۇم تۇردى)

پەقەت ئۆزۈم قىلىشقا تېگىشلىك ئازغىنا ئىشنى قىلالىدىم.

سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۈپەتنىڭ دەرىجە شەكىللىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئۈنۈمسىز بىرى بولۇپ، ئاز بىر قىسىم سۈپەتلەرلا بۇ شەكىلگە كىرەلەيدۇ.

4.4. سۈپەتنىڭ تەكرارلانما شەكلى

ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى كۆپ ساندىكى دەرىجىلىك سۈپەتلەر تەكرارلانما شەكىلدە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

كىچىك-كىچىك، ئۇزۇن-ئۇزۇن، ئېگىز-ئېگىز، ئېنىق-ئېنىق...

سۈپەتنىڭ تەكرارلانما شەكلى ئومۇمەن شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ بىر تىپتىكى كۆپ سانلىق شەپىنىڭ ھەربىرىگە خاسلىقى تەكىتلەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، بەزىدە شۇ

سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولغان ھەرىكەتنىڭ كۆپ قېتىم تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەزالار پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ يېڭى-يېڭى چارە-تەدبىرلىرىنى ئويلىنىۋاتىدۇ. (قەيۇم تۇردى)

يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا... سالا-سالا ئېتىزلار كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. (قەيۇم تۇردى)

ئاشقازىنىڭ ئاجىز، يەڭگىل-يەڭگىل تاماقلارنى يېسىڭز بولىدۇ.

سۈرەت ياخشى تارتىلىپتۇ، ھەممە ئادەم ئېنىق-ئېنىق.

ئۇ ئىتتىك-ئىتتىك قەدەم تاشلاپ ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرغانلار تەرەپكە كەتتى.

5.4. سۈپەتنىڭ ئىسىملىشىشى

ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۈپەتلەر بىۋاسىتە ئىسىم تۈركۈمىگە كۆچۈپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نامىنى ياكى شۇ بەلگىگە ئىگە بولغان مەلۇم بىر شەيئىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار پۈتۈنلەي ئىسىمغا ئوخشاش تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

سوغۇق چۈشكچە ئىشلارنى تۈگىتىۋالايلى.

ئەر-ئايال، ياش-قېرى ھەممىسى قاتناشتى.

ھەر ئىككى تەرەپنىڭ باتۇرلىرى مەيدانغا چۈشتى.

بەزى سۈپەتلەر ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ، ھامان كۆپلۈك شەكىلدىكى ئىسىم سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

قىزىلار، ئاقلار، كونلار، قەدىمكىلەر...

6.4. سۈپەتنىڭ ئالماشلىشىشى

دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك

قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشلىشىدۇ ۋە ئىسىملارغا ئوخشاش تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئوينايدۇ. بۇنداق سۈپەتلەر ئومۇمەن مەلۇم بىر ئومۇمىيەتنى تەشكىل قىلغان شەيئىنىڭ شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولغان بىرىنى ياكى بىر قىسىمنى بىلدۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ كونكرېت مەزمۇنى (قانداق شەيئىنىڭ بىرىنى ياكى بىر قىسىمنى كۆرسىتىۋاتقانلىقى) كونتېكىستتىن مەلۇم بولىدۇ ياكى ئىگىلىك كېلىش شەكىلدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئارقىلىق مەلۇم بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار پارتىلارنى سىنىپقا ئېلىپ كىرىپ، يېڭىلىرىنى ئالدىغا،

كونىلىرىنى كەينىگە تىزدى.

— مۇشۇ ئەڭ چوڭى، — دېدى مال ساتقۇچى بىر پاي

شېلىتى ئېلىپ.

ئۇ نەرسە تەقسىم قىلسا، ھامان ناچىرىنى ئۆزى ئېلىپ،

ياخشىنى باشقىلارغا بېرىدۇ.

ئاۋۇ شېلىتلارنىڭ ئەڭ چوڭىنى ئېلىپ بېقىڭ.

7.4. سۈپەتنىڭ جۈملىدىكى رولى

سۈپەتلەرنىڭ خەۋەر شەكىلدە خەۋەر بولۇپ كېلىشىنى، ئىسىملىشىپ ياكى ئىسىم خاراكتېرىنى ئېلىپ، ئىسىم رولىدا كېلىشىنى نەزەرگە ئالمىغاندا، ئومۇمەن ئىسىملارغا قوشۇلما شەكىلدە بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ، سۈپەتلەرنىڭ ئەڭ خاراكتېرلىك ۋە ئەڭ ئومۇمىي بولغان گرامماتىك خۇسۇسىيىتى. بىر قىسىم دەرىجىلىك سۈپەتلەر پېئىللارغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ياخشى ئىش، ئېگىز ئىمارەت، قېقىزىل گۈللەر، چوڭراق ئۆي،

دىنى مەسىلە، سوتسىيالىستىك ۋەتەن، ئىچكى مەسىلە، يوق

ئىش، كېرەك نەرسە، زۆرۈر تەدبىر، ياخشى ئىشلىمەك، چىرايلىق يازماق، قېنىق قىزىل.

8.4. سۈپەت بېقىندىلىرى

سۈپەتلەرنىڭ باشقا سۆزلەرنى بېقىندۇرۇپ كېلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

(1) دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك دەرىجە رەۋىشلىرىنى ۋە دەرىجىنى بىلدۈرەلەيدىغان ئايرىم سۈپەتلەرنى ھالەت سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: ئەڭ كۈچلۈك، ناھايىتى قىزىق، ئىنتايىن تەسلىك، كۆپ ئېنىق، بىر ئاز تۆۋەن، سۇس يېشىل، توق قىزىل...

(2) دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆزى ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ باشقا شەيئىلەرنىڭ شۇ خىل بەلگىسىگە نىسبەت قىلىنغان دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان سېلىشتۇرما دەرىجە ھالەتلىرىنى بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇنداق ھالەتلەر چىقىش كېلىش، ئوخشاشما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكلىدىكى ياكى "قارىغاندا" قاتارلىق تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ تۇرسۇندىن چوڭ.

بۇنىڭدىن ياخشى كىتابنى نەدىن تاپسەن.

ئۇلارنىڭ ياتقى بىزنىڭ ياتقىنى ئىسسىق.

تاشتەك قاتتىق يەر ئىكەن بۇ.

مەندە سېنىڭكىچىلىك كۆپ كىتاب يوق.

ئۇ تۇرسۇنغا قارىغاندا سەل پاكار.

(3) ئايرىم سۈپەتلەر كۆپ ھاللاردا يۆنىلىش كېلىش، چىقىش

كېلىش، ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلارنىڭ ئۆيى شەھەرگە يېقىن.

ئۇ كىنوغا ئامراق.

بۇ بىزگە كېرەك كىتاب.

ئۇلارنىڭ زاۋۇتى شەھەردىن يىراق بىر يېزىدا.

ئۇ قولدا بار ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى بەردى.

9.4. سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

A. ئىسىمدىن سۈپەت ياسىغۇچىلار

1.9.4. - لىق // - لىك // - لۇق // - لۈك

بۇ، ئىسىملاردىن سۈپەت ياساشتىمۇ ئىنتايىن ئۈنۈملۈك قوشۇمچە بولۇپ، تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ بارلىقىنى ياكى كۆپلۈكىنى مەزمۇن قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوراللىق، تەرتىپلىك، بالىلىق، بىلىملىك، ساقاللىق، سۇلۇق، تۈزلۈق.

(2) بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

پرولېتارىياتلىق، ماركسىزىملىق، گرامماتىكىلىق.

(3) ۋاقتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يازلىق، قىشلىق، چۈشلۈك، ئەتگەنلىك.

4) بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى پەيدا قىلىش خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: كۈلكىلىك (ئىش)، قايقۇلۇق (خەۋەر)، تەسىرلىك (رومان).

5) مەمۇرىي رايون نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، "شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن رايون دەرىجىسىدىكى" دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: ئۆلكىلىك (ھۆكۈمەت)، ۋىلايەتلىك (پارتكوم)، ناھىيىلىك (سوت)، ئوبلاستلىق (ئىدارە)، رايونلۇق (خەلق قۇرۇلتىيى).

6) ئۇلاغ ۋە بەزى قاتناش قوراللىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئۇلاغنى مېنىش ياكى شۇ قاتناش قورالىغا ئولتۇرۇش بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئالاھىدىلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: ئاتلىق، ئېشەكلىك، ۋېلىسپىتلىك، ماشىنىلىق، ھارۋىلىق...

2.9.4. - سىز

بۇ، سۈپەت ياساشتا ئىنتايىن ئۈنۈملۈك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى ياكى بەك ئازلىقىنى مەزمۇن قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: قورالسىز، ساۋاتسىز، چەكسىز، سۇسىز، كۈچسىز، جانسىز، روھسىز، پايدىسىز، بالىسىز...

3.9.4. - چان

بۇ قوشۇمچە بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنى ياسايدۇ: 1) بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن

شەيئىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: ئەمگەكچان، ئىشچان، ئىجادچان، سۆزچان، خىيالچان، سوغۇقچان، ئىسسىقچان*.

2) كىيىم نامىنى بىلدۈرىدىغان بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ كىيىمنىڭ كىيىلگەنلىكىنى مەزمۇن قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: كۆڭلەكچان، مايكچان، جۇۋىچان...

4.9.4. - چى

بۇ قوشۇمچە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە بولغاندىن تاشقىرى، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە مايىل خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: چاتاقچى، شاڭخۇچى، پوچى، تەۋەككۈلچى.

5.9.4. - چىل

بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە مايىل خاراكتېرنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: خەلقچىل، ئەپچىل، ئىنقىلابچىل.

6.9.4. - سىمان

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئوخشاشلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

* بۇ يەردىكى "سوغۇق، ئىسسىق" سۆزلىرى ئىسىملاشقان سۈپەت ھېسابلىنىدۇ.

مايمۇنسىمان، ئادەمسىمان، ئايسىمان، ئورۇندۇقسىمان،
ئېشەكسىمان.

7.9.4 - بي // ۋى

بۇ قوشۇمچە ئاساسەن ئەرەبچىدىن، پارسچىدىن ۋە قىسمەن
رۇسچىدىن كىرگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن
شەيئى بىلەن خاراكتېرلەنگەن خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان
سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسلەن:

تارىخى، ئىنقىلابى، دىنى، ئىقتىسادى، ئەنئەنىۋى، نەزەرىيۋى،
پارتىيىۋى، ئىدىيىۋى

8.9.4 - پەرەس

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى
ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى
قوغلىشىدىغان، شۇنىڭغا چوقۇنىدىغان خۇسۇسىيەتنى
بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسلەن:

ئابرويپەرەس، پۈلپەرەس، ئەمەلپەرەس، كىمپەرەس، بۈتپەرەس،
ئاتەشپەرەس...

9.9.4 - پەرۋەر

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى
ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى
سۆيىدىغان خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرگۈچى سۈپەتلەرنى ياسايدۇ.
مەسلەن:

خەلقپەرۋەر، ئىنسانپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر...

* بۇنداق ياسالغان بەزى سۆزلەر ئىسىم ۋەزىپىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:
"ئاتەشپەرەس"، "ئاپتاپپەرەس" دېگەنگە ئوخشاش.

10.9.4 - بى

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن ئالدى قوشۇمچە بولۇپ،
ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن بەزى ئىسىملارغا
قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى مەزمون
قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. بۇنداق ياسالغان سۈپەتلەرنىڭ
مەنىسى "سىز" قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان سۈپەتلەرنىڭ
مەنىسىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. مەسلەن:

بتاقەت، بەھاي، بىختىيار، بىمەنە، بىئەدەپ، بىچارە، بىۋاستە،
بىكار...

11.9.4 - نا

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن ئالدى قوشۇمچە بولۇپ،
ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ،
شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى مەزمون قىلغان
سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسلەن:

نائۇمىد، نائىنساپ، ناتاين، ناكار...

12.9.4 - بەت

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، ئاساسەن
ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ،
شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە ناچار، سەت دېگەن
ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسلەن:

بەتتەم، بەتخۇي، بەتمۇئامىلە، بەتقىلىق، بەتتىيەت...

B. پېئىلدىن سۈپەت ياسىغۇچىلار

13.9.4 - ق // ك // نى // نى // ق // ۋى // ۋى

بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل
ئىپادىلىگەن ھەرىكەت نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ھالەتنى

بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاغرىق، يېپىق، ئېتىك، سۇنۇق، ئۆلۈك، چىرىك، قۇرۇق، تىزىق...

14.9.4 - ما//مە

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ياكى ھەرىكەتكە لايىق بولغان خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاسما (سائەت)، پۈكلىمە (كارىۋات)، كۆتەرمە (ئۆي)، كۆچمە (لەۋھە)، ياسالما (كۈلكە).

15.9.4 - غاق//قان//گەك//كەك

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

توڭغاق، ئۇرۇشقا، سىگەك، تىلغاق، چىقىشقا، چېپىلغاق، يېپىشقا، كۈلگەك، تەپكەك...

16.9.4 - چاق//چەك//چۇق

بۇ قوشۇمچە ئۆزلىك دەرىجىدىكى بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ماختانچاق، ئىرنىچەك، قىزغانچۇق، ياسانچۇق...

17.9.4 - ڭغۇ//ڭگۇ//اڭغۇ//ەڭگۇ

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغلاڭغۇ، چېچلاڭغۇ، كۆتۈرەڭگۇ، ئېزىلەڭگۇ...

18.9.4 - غۇر//قۇر//گۇر//كۇر

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

جىمغۇر، ئۇچقۇر، سەزگۈر، ئۆتكۈر...

19.9.4 - لىق//لىك//لۇق//لۈك

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ "ش" بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسمىداش شەكلىگە قوشۇلۇپ، بۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە يارايىدىغان ياكى ھەرىكەت بىلەن ئالاقىدار خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېشىلىك (تاماق)، مىنىشلىك (ئات)، چۈشىنىشلىك (مەسىلە)، ئولتۇرۇشلۇق، تۇرۇشلۇق.

بۇ قوشۇمچە يەنە بەزى پېئىللارنىڭ "ئار//ئەر" بىلەن ئاخىرلاشقان سۈپەتداش شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى قوزغاش خۇسۇسىيەتنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىتەرلىك، قاناتەتلىنەرلىك، خۇشاللىنارلىق، ئېچىنارلىق...

20.9.4 - غىن//قىن//گىن//كىن//غۇن//قۇن//گۈن//كۈن

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ياكى ئورۇنلايدىغان ئالاھىدىلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كەسكىن، چۈشكۈن، قىزغىن، ئېقىن، تۇرغۇن، تۇتقۇن، سۈرگۈن.

C. رەۋىشتىن سۈپەت ياسىغۇچىلار

21.9.4. - قى // - كى

بۇ قوشۇمچە ۋاقىت رەۋىشلىرىگە ياكى تەرەپنى كۆرسەتكۈچى رەۋىشلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ رەۋىش ئىپادىلىگەن ۋاقىت ياكى تەرەپنى مەزمۇن قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسلەن:

بۇرۇنقى، ئاۋۋالقى، كېيىنكى، كەچكى، بۈگۈنكى، ھازىرقى، بۇلتۇرقى، يېرىقى، نېرىقى، ئىچكىرىكى.

D. سان - مىقدار بىرىكمىسىدىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

22.9.4. - لىق // - لىك // - لۇق // - لۈك

بۇ قوشۇمچە سان - مىقدار بىرىكمىسىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، شۇ سان - مىقدار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئالاھىدىلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسلەن

تۆت تونلىق (ماشىنا)، بىر كىلوگراملىق (بوتۇلكا)، بەش مولۇق (ئېتىز)، ئۈچ ئايلىق (ۋەزىپە)، ئون كۈنلۈك (مۇساپە)، ئەللىك ئۆيلۈك (ئادەم).

E. سۈپەتتىن سۈپەت ياسىغۇچىلار

23.9.4. - ش // - ۈچ // - ۈچ

بۇ قوشۇمچە رەڭنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ رەڭگە قارىغاندا ئاچراق رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسلەن:

ئېقىش، كۆكۈچ، سارغۇچ، قىزغۇچ...

24.9.4. - نا

بۇ قوشۇمچە ئەرەبچە، پارىسچىدىن ئۆزلەشكەن ئايرىم سۈپەتلەرنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسلەن:

ئاتوغرا، نامۇۋاپىق، نامەلۇم، ئائۇستا...

بەشىنچى باب سان

1.5. ساننىڭ مەنىسى

سان — شەيئەلەرنىڭ ھېسابىنى، رەت تەرتىپىنى ياكى نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. سان "نەچچە (قانچە)"، "نەچچىلىك (قانچىلىك)"، "نەچچىنچى (قانچىنچى)" سوئاللىرىغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىر (1)، بەش (5)، سەككىز (8)، ئون بىر (11)، يىگىرمە (20)، سەكسەن ئىككى (82)، بىر يۈز سەكسەن ئالتە (186)، مىڭ (1000)، تۆتتىن بىر (1/4)، مىڭدىن بىر (1/1000)، يۈزچە، نەچچە مىڭ، مىڭلىغان، بەشىنچى (5-)، ئون ئالتىنچى (16-).

2.5. ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان

ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار تۈزۈلۈشىگە قاراپ، ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئاددىي سانلار بىرلا سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى ئاددىي سانلار بار:

بىر (1)، ئىككى (2)، ئۈچ (3)، تۆت (4)، بەش (5)، ئالتە (6)، يەتتە (7)، سەككىز (8)، توققۇز (9)، ئون (10)، يىگىرمە (20)، ئوتتۇز (30)، قىرىق (40)، ئەللىك (50)، ئاتمىش (60)، يەتمىش (70)، سەكسەن (80)، توقسان (90)، يۈز (100)، مىڭ (1000)، مىليون (1000000)، مىليارد (1000000000)...

تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، "سەكسەن"، "توقسان" سانلىرىنىڭ "سەككىز ئون"، "توققۇز ئون" شەكلىدە ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكى مەلۇم بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى كۈندە ئۇلار ئىككى سۆزلۈك شەكلىدىن ئايرىلىپ قالغان. "يۈز"، "مىڭ"، "مىليارد" سانلىرىنىڭ ئالدىغا بەزىدە "بىر" سۆزى قوشۇلۇپ كېلىدۇ، لېكىن بۇ "بىر" سۆزى بۇ سانلارنىڭ مەنىسىگە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇلار يەنىلا ئاددىي سان ھېسابلىنىدۇ.

مۇرەككەپ سانلار ئاددىي سانلارنىڭ ياكى مۇرەككەپ سانلارنىڭ مەلۇم مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. سانلار تۆۋەندىكى مۇناسىۋەتلەردە بىرىكىدۇ:

(1) قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا كىچىك خانىلىق سان چوڭ خانىلىق ساننىڭ كەينىدە كېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئون بىر، ئوتتۇز بەش، ئەللىك ئالتە، يۈز بەش، مىڭ بىر.

(2) ھەسسىلەش-ھەسسىلىنىش مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا كىچىك خانىلىق سان چوڭ خانىلىق ساننىڭ ئالدىدا كېلىپ ئۇنى ھەسسىلەيدۇ. مەسىلەن:

بەش يۈز، ئون مىڭ، بىر يۈز يىگىرمە مىڭ، ئۈچ مىليون.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇرەككەپ سانلار ئاز بولغاندا ئىككى، كۆپ بولغاندا ئون نەچچە ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئاددىي سانلارنىڭ يۇقىرىقى مۇناسىۋەتلەر بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئون يەتتە (17)، ئىككى يۈز ئاتمىش (260)، تۆت يۈز توقسان ئالتە (496)، ئۈچ مىڭ تۆت يۈز قىرىق (3440)، يەتتە مىڭ ئالتە يۈز ئون بەش (7615)، ئون ئىككى مىڭ سەككىز يۈز توقسان ئۈچ (12893)، ئىككى يۈز ئون ئۈچ مىڭ يەتتە يۈز

ئوتتۇز تۆت (213734)، بىر مىليون بەش يۈز ئون ئىككى مىڭ سەككىز يۈز ئەللىك (1512850)، ئىككى مىليون ئۈچ يۈز يىگىرمە بەش مىڭ ئىككى يۈز ئون تۆت (2325214).

3.5. ساننىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار تۈرلىنىش ۋە جۈپلىنىش يوللىرى بىلەن ساناق سان، مۆلچەر سان، تەرتىپ سان، كەسىر سان، تەقسىم سان، رەۋىش سان، كىشىلىك سان، ئالماش ساندىن ئىبارەت گرامماتىك تۈرلەرنى ھاسىل قىلىدۇ.

1.3.5. ساناق سان

ئاددىي ۋە مۇرەككەپ سانلارنىڭ ئەسلىي شەكلى ساناق سان ھېسابلىنىدۇ. ساناق سانلار ئېنىق پۈتۈن ساننى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتىپىمىزدە ئۈچ مىڭ ئوقۇغۇچى بار.

دۇنيادا بەش قىتئە، تۆت ئوكيان بار.

توخۇ، توشقان ئەللىك، پۈتى بىر يۈز ئىككى.

ساناق سانلار كۆپ ھاللاردا مىقدار سۆزلەرگە بېقىنىپ، سان مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بەش جىڭ (گۆش)، يۈز كىلومېتىر (يول)، بىر يۈتۈم (سۇ)،

ئىككى قېتىم (بارماق)، ئىككى سائەت (كۈتمەك).

2.3.5. مۆلچەر سان

مۆلچەر سانلار شەيئىلەرنىڭ تەخمىن سانىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا مۆلچەر سانلار بىر نەچچە خىل ئۇسۇلدا ياسىلىپ، ھەرقايسى ئۆزىگە خاس مۆلچەر مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

1. ساناق سانلارغا “چە” ياكى “دەك” تەك

قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. بۇ خىل مۆلچەر سانلار شۇ ساناق ساندىن سەل كەم ياكى ئارتۇق بولۇشى مۇمكىن بولغان مۆلچەر ساننى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈنكى يىغىنغا ئەللىكچە (ئەللىكتەك) ئادەم قاتناشتى.

بىزنىڭ مەكتەپتە ئىككى مىڭدەك (ئىككى مىڭچە) ئوقۇغۇچى بار.

2. ئىككى ساناق ساننى جۈپلەشتۈرۈش يولى بىلەن بىر

خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. بۇ خىل مۆلچەر سانلار شۇ ئىككى ساناق سان ئارىلىقىدىكى مۆلچەر ساننى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن سىزنى ئىزدەپ بەش-ئالتە قېتىم باردىم.

ئۇلارنىڭ مەكتىپىدە بەش-ئالتە مىڭ ئوقۇغۇچى بار.

بۇ ئون-يىگىرمە كۈنلۈك ئىش ئەمەس.

3. “نەچچە (قانچە)” ياكى “بىر نەچچە (بىر قانچە)” سۆزىنىڭ

ياردىمى بىلەن بىر نەچچە خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ:

1) “نەچچە (قانچە)” ياكى “بىر نەچچە (بىر قانچە)” سۆزى

يالغۇز قوللىنىلسا، بىرلەر خانىسى دائىرىسىدىكى مۆلچەر سان ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىر نەچچە ئوقۇغۇچى، نەچچە پارچە كىتاب، بىر قانچە ئادەم.

2) “نەچچە” سۆزى ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى بولغان ساناق

سانلارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كەلسە، شۇ سانغا قوشۇلغان بىرلەر خانىسى دائىرىسىدىكى مۆلچەر سان ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئون نەچچە ئادەم، ئوتتۇز نەچچە ئات، سەكسەن نەچچە قوي،

يۈز نەچچە ئوقۇغۇچى...

3) ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى بولغان ئاددىي ساناق

سانلارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كەلسە، شۇ ساناق سان بىرلەر خانىسى دائىرىسىدە ھەسسىلەشتۈرۈلگەن مۆلچەر سان ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

نەچچە ئون (ئادەم)، بىرقانچە مىڭ (ئوقۇغۇچى)، قانچە يۈز مىڭ (ئەسكەر)

4. ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى بولغان ئاددىي ساناق سانلارنىڭ يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە "يېقىن" سۆزى بىلەن بىرىكىپ كېلىشى ياكى چىقىش كېلىش شەكلىدە "ئارتۇق" ياكى "كۆپ" سۆزى بىلەن بىرىكىشى ئارقىلىق بىر نەچچە خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. "يېقىن" سۆزى بىلەن ياسالغىنى شۇ ساندىن سەل كەم بولغان مۆلچەر ساننى بىلدۈرىدۇ. "ئارتۇق" ياكى "كۆپ" سۆزى بىلەن بىرىكىپ ياسالغىنى ساناق ساندىن ئارتۇق بولغان مۆلچەر ساننى بىلدۈرىدۇ.* مەسىلەن:

يېقىنغا مىڭغا يېقىن ئادەم قاتناشتى.

بۇ دۈيىنىڭ يۈزگە يېقىن كالىسى، مىڭدىن كۆپ قوبى بار.

5. يۈزلەر خانىسىدىن يۇقىرى خانىدىكى ساناق سانلارغا ياكى "نەچچە (قانچە)" سۆزى بىلەن ھەسسىلەشتۈرۈلگەن چوڭ مۆلچەر سانلارغا "لىغان//لىگەن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. بۇ خىل مۆلچەر سانلار بىر خىل تەسۋىرىي خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، سۆزلىگۈچىنىڭ "شۇ قەدەر كۆپ" دېگەن ھېسسىياتىنى قوشۇپ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بۇ مىليونلىغان ئامما بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىش.

بۇ مەكتەپتىن نەچچە يۈزلىگەن ئالىملار يېتىشىپ چىققان.

مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئىنقىلابىي قۇربانلار خەلق مەنپەئەتى

* "يېقىن"، "ئارتۇق"، "كۆپ" سۆزلىرى بۇ يەردە ياردەمچى سۆز رولىنى ئوينايدۇ.

ئۈچۈن بىزنىڭ ئالدىمىزدا باتۇرلارچە قۇربان بولدى.

مۆلچەر سانلار جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەللىكچە (ئەللىكتەك) ئادەم، بىر نەچچە ئوقۇتقۇچى.

سەكسەن نەچچە قوي، مىڭغا يېقىن ئىشچى، ئوندىن ئارتۇق

ماشىنا، مىليونلىغان ئامما.

بەزى مۆلچەر سانلار خەۋەر بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بىزنىڭ دۈيىنىڭ قوبى مىڭدىن ئارتۇق.

بەزى مۆلچەر سانلار يەنە مىقدار سۆزلەرگە بېقىنىپ، سان-مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن:

نەچچە جىڭ (گۆش)، ئون نەچچە مېتىر (رەخت)، نەچچە مىڭ

كىلومېتىر (يول)، بەش-ئالتە قېتىم (بارماق).

3.3.5. تەرتىپ سان

ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا "نچى//نچى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تەرتىپ سانلار ياسىلىپ، شەيئىلەرنىڭ رەت تەرتىپىنى، دەرىجىسىنى ياكى نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى (1-)، ئىككىنچى (2-)، ئون يەتتىنچى (17-).

يەتتە-سەككىزىنچى، ئون نەچچىنچى...

تەرتىپ سانلار جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز يەتتىنچى بىنانىڭ يەتتىنچى قەۋىتىدە ئولتۇرىمىز.

ئوڭ قول تەرەپتىكى ئىككىنچى ئۆي بىزنىڭ ئىشخانىمىز.

ئۇلار يەتتە - سەككىزىنچى ئايلاردا كېلىشى مۇمكىن.

تەرتىپ سانلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم ۋەزىپىسى شۇكى، ئۇلار جۈملىدە قىستتۇرما بولۇپ، نۇتۇق مەزمونىنى تۈرگە ئايرىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئۈچ چوڭ ئىتىزام تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، بارلىق ھەرىكەتتە قوماندىغا بويسۇنۇش:

ئىككىنچى، ئاممىنىڭ يىپ - يىڭىسىنىمۇ ئالماسلىق:

ئۈچىنچى، بارلىق غەنىمەتلەرنى ئومومىنىڭ ئىختىيارغا تاپشۇرۇش.

تەرتىپ سانلار بەزىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ كىشىكامنىڭ نومۇرى 1278 نچى.

تەرتىپ سانلار ھەرىكەت مىقدارىنى بىلدۈرىدىغان مىقدار سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، سان - مىقدار بىرىكىمىسىنى ھاسىل قىلدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى قېتىم (كۆرمەك)، ئىككىنچى نۆۋەت (بارماق).

تەرتىپ سانلار بەزىدە "دىن" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، باغلىغۇچى بولۇپ، بىر ئىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر نەچچە ئىشنى باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ قېتىم بارالمايمەن، چۈنكى، بىرىنچىدىن، سالامەتلىكىم ياخشى ئەمەس، ئىككىنچىدىن بەزى ئىشلىرىم تېخى ئاخىرلاشمىدى.

ئۇيغۇر تىلىدا "تۇنجى"، "ئوتتۇراىنچى"، "كەنجى" سۆزلىرىمۇ تەرتىپنى بىلدۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ. بىراق بۇلاردىن پەقەت "تۇنجى" سۆزىنىلا "بىرىنچى" بىلەن مەنىداش تەرتىپ سان ھېسابلاشقا بولىدۇ. "ئوتتۇراىنچى" سۆزى "ئوتتۇرىدىكى" دېگەن

مەنىنى بىلدۈرسە، "كەنجى" سۆزى ئاخىرقى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا، ئۇلار سۈپەت ھېسابلىنىدۇ.

4.3.5. كەسىر سان

كەسىر سانلار بىردىن كىچىك پارچە ساننى بىلدۈرۈپ، ئادەتتە بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان شەيئىلەرنىڭ مەلۇم قىسمىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ.

كەسىر سانلار مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ۋە سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى ساناق ساندىن تۈزۈلىدۇ. مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان "دىن" - "تىن" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالدىدا كېلىدۇ. ئاندىن سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان كېلىدۇ. مەسىلەن:

تۆتىن ئۈچ ($3/4$)، ئوندىن يەتتە ($7/10$)، مگىدىن بىر

($1/1000$)، يۈزدىن بەش ($5/100$)...

ئەگەر كەسىر سانلار ساناق سان (پۈتۈن سان) بىلەن قوشۇلۇپ كەلسە، ساناق ساندىن كېيىن "پۈتۈن" سۆزى قوشۇلۇپ، ئاندىن كەسىر سان ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

بىر پۈتۈن ئوندىن يەتتە ($1.7/10$)، ئىككى پۈتۈن تۆتىن بىر

($2.1/4$)

كەسىر سانلار ئابستراكت سان ئوقۇمىنى ئىپادىلىمەي، مەلۇم شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك سان ئوقۇمىنى ئىپادىلەپ كەلگەندە، ئادەتتە، بىۋاسىتە جۈملە بۆلىكى بولماستىن، بىر بولسا ئالماش سان شەكلىدە جۈملىگە قاتنىشىدۇ. (بۇ ھەقتە "ئالماش سان" دېگەن قىسىمغا قارالسۇن)، بىر بولسا "قىسىم" ياكى "بۆلەك" دېگەن ئىسىمغا بېقىنغان ھالدا بىر ئىسىم بىرىكىمىسىنى ھاسىل قىلىپ، بىر پۈتۈنلۈكنى ئىپادىلىگۈچى ئىسىم ياكى ئالماشنى ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئۆزىگە

بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ. مەسلەن:

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى قىز ئوقۇغۇچىلار ئىگىلەيدۇ.

بىزنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىمىز جەنۇبتىن كەلگەن.

بۇ دەرس پۈتۈن دەرس ۋاقتىنىڭ بەشتىن ئىككى قىسمىنى تەشكىل

قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا پارچە ساننى بىلدۈرىدىغان "يېرىم"، "چارەك" سۆزلىرىمۇ بار. بۇلاردىن "يېرىم" سۆزى ئىككىدىن بىر مەنىسىدە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ. ئۇ سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ساناق سانلارغا ئۇخشاپ كېتىدۇ. "چارەك" سۆزى بولسا "تۆتتىن بىر" مەنىسىدە بەزى مىقدار سۆزلەر بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسلەن:

چارەك ئەسىر، چارەك سائەت، چارەك توننا.

5.3.5. تەقسىم سان

ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا "دىن//تىن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تەقسىم سانلار ياسىلىدۇ. مەسلەن:

بىردىن، ئۈچتىن، بەشتىن، يۈزدىن، ئون نەچچىدىن...

تەقسىم سانلار ئىسىمىمۇ، پېئىلغىمۇ بېقىنىپ كېلىدۇ. ئىسىمغا بېقىنىپ كەلگەندە، شۇ سان كۆپلۈكىدىكى شەيئىنىڭ مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەربىرى بىلەن ئالاقىدار بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئەلاچىلارغا بىردىن لۇغەت، ئىككىدىن دەپتەر، بىردىن قەلەم

مۇكاپات بېرىلدى.

تۆتتىن ئات قوشۇلغان بەش ھارۋا يولغا چىقتى.

ھەربىر ئىككىدىن دەپتەر تەييارلاڭلار.

پېئىللارغا بېقىنىپ كەلگەندە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ

شۇ سان بويىچە تەكشى بۆلۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

بۇ دەپتەرلەر ھەربىر ئوقۇغۇچىغا ئىككىدىن بېرىلىدۇ.

بەشتىن تىزىلڭلار.

تەقسىم سانلار تەكرار شەكىلدە ياكى تەكرار ساناق سانغا "دىن//تىن" قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىلدەمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇنداق تەكرارلانغان تەقسىم سانلار، ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان بويىچە كەينى كەينىدىن بۆلۈنۈشىنى ياكى كۆپ يەرگە بۆلۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

كىشىلەر ئىككىدىن-ئۈچتىن تارقىلىشقا باشلىدى.

يېڭى ئوقۇغۇچىلار ھەركۈنى يىگىرمىدىن-ئوتتۇزدىن كېلىۋاتىدۇ.

كىشىلەر بەشتىن-تۆتتىن توپلىنىپ مۇھاكىمە قىلىشۋاتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە ساننىڭ

بۇ تۈرى توغرىسىدىكى كۆزقاراشلار خىلمۇخىل. ئەمىر نەجىپ

تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1960-يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دا ساننىڭ بۇ تۈرى قىسقىچىلا

بايان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ساننىڭ بىر گرامماتىك تۈرى

ھېسابلانغان. قازاق س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى

ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلى» دا ساننىڭ بۇ تۈرى ساننىڭ "لاپ//لەپ"

قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن تۈرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ

"توپلۇق سان" دەپ ئاتالغان. بىر مۇنچە ئەسەرلەردە ساننىڭ بۇ

تۈرى توغرىلۇق سۆز ئېچىلمايدۇ. ساننىڭ بۇ تۈرى ئۇيغۇر تىلىدا

ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ ۋە خۇددى يۇقىرىدا كۆرۈپ

ئۆتكىنىمىزدەك، ئۆزىگە خاس گرامماتىك مەنە ئاڭلىتىدۇ. شۇنىڭ

ئۈچۈن ئۇ ئەلۋەتتە ساننىڭ گرامماتىك تۈرلىرى قاتارىدىن ئورۇن

ئېلىشى كېرەك.

6.3.5. رەۋىش سان

رەۋىش سانلار ساناق سانلارغا ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا "لاپ-لەپ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ ۋە كۆپىنچە تەكرارلانغان ياكى كىچىكى بىلەن چوڭى جۈپلەشتۈرۈلگەن شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

سڭلاپ، يۈزلەپ-يۈزلەپ، يۈزلەپ-سڭلاپ، بەشلەپ-ئونلاپ، بىرلەپ-ئىككىلەپ، نەچچە ئونلاپ...

رەۋىش سانلار ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ، كۆپ سانلىق ئادەملەرنىڭ مەلۇم ھەرىكەت بىلەن تەخمىنەن شۇ سان كۆپلۈكىدىكى تۈركۈم بويىچە مۇناسىۋەتلەشكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تاجاۋۇزچىلار سڭلاپ-سڭلاپ يوقتىلماقتا.

يېڭى ئوقۇغۇچىلار يىگىرمەلەپ-ئوتتۇزلاپ كېلىشكە باشلىدى.

كىشىلەر بىرلەپ-ئىككىلەپ تارقىلىشقا باشلىدى.

ساننىڭ بۇ تۈرى ئۇيغۇر تىلىغا دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەردە "مۆلچەر سانلار" نىڭ بىر تۈرى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. بىزنىڭچە، ساننىڭ بۇ تۈرى مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن باشقا مۆلچەر سانلاردىن پەرقلىنىدۇ؛ باشقا مۆلچەر سانلارنىڭ ھەممىسى ئىسىملارغا بىۋاسىتە بېقىنىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ. لېكىن ساننىڭ بۇ تۈرى ئىسىم بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەت باغلىيالايدۇ، ئۇ ھامان پېئىللارغا ياكى پۈتۈن جۈملىگە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى مۆلچەر سانلار بىلەن قوشۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئالدىنقى قىسىمدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇنى

تەقسىم سانلار بىلەن قوشۇۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ساننىڭ بۇ تۈرى مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، لېكىن تەقسىم سانلار ساناق سانلار ئاساسىدا ياسالغان ئېنىق ساننى ئىپادىلەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ساننىڭ بۇ تۈرى پەقەت پېئىللارغا بېقىنىپ كېلىدۇ، لېكىن تەقسىم سانلار ئىسىملارغىمۇ بېقىنىپ كېلىدۇ، ئۈچىنچىدىن، ساننىڭ بۇ تۈرى ئاساسەن ئادەملەرنىڭ ھەرىكىتى بىلەنلا مۇناسىۋەت باغلايدۇ، تەقسىم سانلار بولسا ھەرقانداق شەيئىنىڭ ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. دېمەك، ساننىڭ بۇ تۈرىنى ئايرىم بىر تۈر ھېسابلاپ، "رەۋىش سان" دەپ ئاتاش بىر ئاز مۇۋاپىق.

7.3.5. كىشىلىك سان

كىشىلىك سانلار ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا "ئەيلەن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ (بۇ قوشۇمچە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سانلارغا قوشۇلغاندا، ساننىڭ ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ). مەسىلەن:

بىرەيلەن، ئىككىيلەن، ئۈچەيلەن، بەش-ئالتەيلەن،

ئون نەچچەيلەن، بىرنەچچەيلەن...

كىشىلىك سانلار شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ئادەمنى بىلدۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ، بىراق، بۇنداق سانلارنى مەلۇم ساندىكى ئادەم كۆرسىتىلگەن جايلارنىڭ ھەممىسىدىلا قوللىنىشقا بولمايدۇ.

كىشىلىك سانلار ئومۇمەن تۆۋەندىكى جايلاردا قوللىنىلىدۇ:

1) شەيئىنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى ئېيتىش ھاجەتسىز بولۇپ، پەقەت ئۇنىڭ سانىنىلا ئېيتىش زۆرۈر بولغاندا، كىشىلىك سانلار ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ھېلىقى يېڭى كەلگەن ئىككىيلەنمۇ يىغىنغا قاتناشسۇن.

بىزنىڭ سىنىپتىن ئۈچەيلەننىڭ لۇغىتى يوق.

بىلەت يەنە بارمۇ؟ بۇ ئۈچەيلەنگە بىلەت تەگمىدى.

2) كۆپلۈك شەخس ئالماشلىرىدىن كېيىن ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنى سان جەھەتتىن ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۈچەيلەن بىر گۇرۇپپا بولايلى، سىلەر تۆتەيلەن بىر گۇرۇپپا بولۇڭلار، ئۇلار بەشەيلەن بىر گۇرۇپپا بولسۇن.

3) ئاتا بىر قانچە ئادەمنى سانى بىلەن ئومۇملاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. بۇ چاغدا ئادەم ئىسىملىرى ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن، ئەخمەت، تۇرسۇن، تۇردى تۆتەيلەن ئاقسۇدىن.

ساننىڭ بۇ تۈرى ئۇيغۇر تىلىغا دائىر گرامماتىكا ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك "ئۆملۈك سان" ياكى "ئورتاق سان" دەپ ئاتىلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ نام ساننىڭ بۇ تۈرنىڭ ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ، چۈنكى ساننىڭ بۇ تۈرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ "ئۆملۈك" ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ئادەمنى بىلدۈرۈپ كەلگەنلىكىدە. "بىر" ساننىڭ "بىرەيلەن" (مەسىلەن: سېنى بۈگۈن بىرەيلەن ئىزدەپ كەلدى.) بولۇپ مۇشۇ سان تۈرىدە كېلەلشىمۇ "ئۆملۈك سان" ياكى "ئورتاق سان" نامىنىڭ بۇ سان تۈرىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ساننىڭ بۇ تۈرىنى "كىشىلىك سان" دەپ ئاتاش بىر ئاز مۇۋاپىق.

8.3.5. ئالماش سان

ساناق سان، مۆلچەر سان، كەسىر سان ۋە تەرتىپ سانلارغا ئىسمىنىڭ كۆپلۈك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئالماش سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككىمىز، تۆتىمىز، ئۈچىڭلار، ئون نەچچىسى، ئۈچتىن بىرى،

بەشىنچىسى...

ئالماش سانلار تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) مەلۇم شەخستىكى ئېنىق سانلىق ئادەمنى بىلدۈرۈپ، كىشىلىك سانلار بىلەن ئوخشاش رولدا كېلىدۇ. مەسىلەن (سىلىشتۈرۈڭلار):

ھېلىقى يېڭى كەلگەن ئىككىسىمۇ يىغىنغا قاتناشسۇن.

بىزنىڭ سىنىپتىن ئۈچىمىزنىڭ لۇغىتى يوق.

بىلەت يەنە بارمۇ؟ بۇ ئۈچىگە بىلەت تەگمىدى.

بىز ئۈچىمىز بىر گۇرۇپپا بولايلى، سىلەر تۆتىڭلار بىر گۇرۇپپا

بولۇڭلار، ئۇلار بەشى بىر گۇرۇپپا بولسۇن.

مەن، ئەخمەت، تۇرسۇن، تۇردى تۆتىمىز ئاقسۇدىن.

بۇ رولدىكى I ۋە II شەخس ئالماش سانلار ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلىغۇچى III شەخس تەۋەلىك شەكلىدە كەلسىمۇ، ئالماش ساننىڭكى بىلەن ئوخشاش شەخستىكى تەۋەلىك شەكلىدە كەلسىمۇ بولىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ سىنىپتىن ئۈچىمىزنىڭ لۇغىتىمىز (لۇغىتى) يوق.

سىلەر ئىككىڭلارنىڭ لۇغىتى (لۇغىتىڭلار) بارمۇ؟

2) مەلۇم ئومۇمىيەتنىڭ شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ياكى شۇ سان تەرتىپىدىكى بىرىگە ياكى بىر قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئالماش سان ۋەكىللىك قىلغان ئومۇمىيەت ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ياكى

ئالماشتىن مەلۇم بولىدۇ. بىراق تىل شارائىتى ئېنىق بولغاندا، بۇ خىل ئىسىم ياكى ئالماشلار چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىز تۆت بالا، (بىزنىڭ) ئىككىمىز ئوغۇل، ئىككىمىز قىز.

بىزنىڭ بىرىمىز ئۇيغۇر، بىرىمىز ئۆزبېك.

بۇ كىتابلارنىڭ بەشى كۈتۈپخانىنىڭ، تۆتى ئوقۇتقۇچىنىڭ.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۈچتىن ئىككىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىن كەلگەن.

يوغان ئالىملار ئىكەن، (ئۇلارنىڭ) ئىككىسى بىر جىڭ كېلىدۇ.

ئۆرە تۇرغانلارنىڭ ئوڭدىن ئىككىنچىسى بىزنىڭ تىل ئوقۇتقۇچىمىز.

بۇ بىنالارنىڭ بىرىنچىسى دەرسخانا بىناسى، ئىككىنچىسى ياتاق،

ئۈچىنچىسى كۈتۈپخانا.

ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە ساننىڭ بۇ تۈرى توغرىلۇق سۆز ئېچىلمايدۇ. پەقەت ئەمىر نەجىپ ساناق سانلار ئۈستىدە توختالغىنىدا، ساناق سانلارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ ئىسىملىشىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ.* ئەمەلىيەتتە، ساننىڭ بۇ تۈرى تىلدا، بولۇپمۇ جانلىق تىلدا يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن "كىشىلىك سان" دىنمۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنى ئەلۋەتتە ساننىڭ ئايرىم بىر تۈرى ھېسابلاپ، ساننىڭ گرامماتىك تۈرلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈش كېرەك.

4.5. ساننىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

1. ساننىڭ بىۋاسىتە ئىسىملىشىشى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ساناق سان ۋە كەسىر سانلار بەزىدە، بولۇپمۇ ماتېماتىكىدا ئابستىراكت سان ئوقۇمىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇلار بىۋاسىتە

* ئەمىر نەجىپ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، 1960-يىل موسكۋا نەشرى.

ئىسىملىشىپ، كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە جۈملىدە ئىسىم ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

سەككىز — جۈپ سان

بەشكە تۆتى قوشسا توققۇز بولىدۇ،

ئون بىردىن بەشنى ئالسا ئالتە قالىدۇ.

تۆتتىن بىرگە تۆتتىن بىرنى قوشسا، ئىككىدىن بىر بولىدۇ.

ئوننىڭ ئىچىدە بەش ئىككى بار،

ئىككى سەككىز ئون ئالتە.

2. ساننىڭ بىۋاسىتە ئالماشلىشىشى. ساناق سانلار ۋە بەزى

مۆلچەر سانلار بەزىدە بىۋاسىتە ئالماشلىشىپ چۈشۈم كېلىش شەكلىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ۋە كونتېكىستتا مەلۇم بولغان ياكى چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەلۇم بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ شۇ سان ئېنىقلىغان قىسمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ قەلەمنى نەدىن ئالدىڭىز؟ مەنمۇ بىرنى ئالمەن.

كونۇپرت ئالغىلى بارسىڭىز، ماڭمۇ ئوننى ئالغاچ كېلىڭ.

ئالمنىڭ جىڭى قانچە پۇل؟ ماڭا بەش-ئالتىنى تارتىپ بېرىڭ.

مۇشۇنداق قەلەمدىن مەنمۇ بىرنى ئالمەن.

كونۇپرتتىن 10 نى، ئون پۇڭلۇق ماركىدىن 10 نى بېرىڭ.

3. سانلارنىڭ ۋاقىت ئىسمى بولۇپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا

بىر قىسىم ساناق سانلار بەلگىلىك كونتېكىستتا ئىسىمغا ئايلىنىپ كېتىدۇ:

(1) "ئايغا (چىسلاغا)" ياكى "ھەپتىگە" سۆزىنى بېقىندۇرۇپ

كەلگەن ساناق سانلار خەۋەر بولۇپ، شۇ ئاي ياكى شۇ ھەپتىنىڭ

نەچچىنچى كۈنى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ھۆكۈمنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

بۈگۈن ئايغا (چىسلاغا) ئون بەش.

بۈگۈن 2- ئايغا يىگىرمە ئىككى.

ئەتە ھەپتىگە بەش، ئۆزگۈنلۈككە ئالتە.

(2) "ئاينىڭ" ياكى "ھەپتىنىڭ" سۆزىنى بېقىندۇرۇپ، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەن ساناق سانلار شۇ ئاي ياكى شۇ ھەپتىنىڭ شۇ سان تەرتىپىدىكى كۈنىنى بىلدۈرۈپ "...نچى كۈنى" دېگەن ئىبارە بىلەن تەڭداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

10-ئاينىڭ بىرى (بىرىنچى كۈنى) — بىزنىڭ دۆلەت

بايرىمىمىز.

بۇ ئىش كېيىنكى ھەپتىنىڭ ئىككىسىگە (ئىككىنچى كۈنگە) قالدى.

ئۆتكەن ئاينىڭ بەشىدىكى (بەشىنچى كۈندىكى) ئىش يادىڭدىمۇ؟

يىغىن كېيىنكى ئاينىڭ تۆتى (تۆتىنچى كۈنى) ئېچىلىدۇ.

(3) "سائەت" سۆزىدىن كېيىن كەلگەن ساناق سانلار سائەت

بويىچە ھېسابلانغان مەزگىل ئىسمىنى بىلدۈرۈپ، ئىسمىغا ئوخشاش تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھازىر سائەت بەش.

سائەت بەشتە كېلىمەن.

سائەت تۆتىن بەش منۇت ئۆتتى.

سائەت ئىككىنىڭ بېلىتى بارمۇ؟

سائەت ئىككىدىكى يىغىنغا سەنمۇ قاتنىشامسەن؟

يىغىن سائەت سەككىزدىن ئون بىرگىچە داۋام قىلىدۇ.

4. سانلارنىڭ ياشنى ئىپادىلەپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا

ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلار بەلگىلىك كونتېكىستتا،

بولۇپمۇ "كرمەك"، "ئاشماق" پېئىللىرىغا بېقىنىپ كەلگەندە، شۇ

سان كۆپلۈكىدىكى ياش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۇ يىل ساق يىگىرمىگە كىردى.

چوڭ بولدۇڭ، يىگىرىمدىن ئاشتىڭ.

ئۇ يەتمىشتىن ئاشقان بولسىمۇ، داۋاملىق ئىشلەۋاتىدۇ.

ئۇنىڭ چوڭ بالىسى ئون بەش-ئون ئالتىگە كىرىپ قالدى.

ئۇ ئادەممۇ ياشنىپ قالدى، سەكسەن نەچچىگە كىرىپ قالدى.

5. سانلارنىڭ نومۇرنى بىلدۈرۈپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا

ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلار بەزى مەنىسى بىلەن، بەزى

چۈشۈم كېلىش شەكلىدە "ئالماق" ياكى "قويماق" پېئىلىغا

بېقىنىپ، ئىمتىھان نومۇرنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن.

مەسىلەن:

ئۇ يىللىق ئىمتىھاندا تىلدىن 95، ماتېماتىكىدىن 98. سىياسىي

ساۋاتتىن 100 (نى) ئاپتۇ.

مۇشۇنداق جاۋاب بەرسىڭىز 100 (نى) قويىمەن.

ھەربىر دەرىستىن 100 (نى) ئالماق ئاسان ئەمەس.

6. سانلارنىڭ خانىسى بولۇپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا

"بىر"، "ئون"، "يۈز"، "مىڭ"، "بىر مىليون"، "ئون مىليون"، "يۈز

مىليون"، "بىر مىليارد"، "ئون مىليارد"، "يۈز مىليارد"، سانلىرى

"-لار" لەر قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ خانىسىنى بىلدۈرۈپ

كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلەر، ئونلار، يۈزلەر، مىڭلار، ئون مىڭلار.....

بىرلەر خانىسى، ئونلار خانىسى، يۈزلەر خانىسى، مىڭلار خانىسى،

ئون مىڭلار خانىسى.....

7. سانلارنىڭ ھەرىكەت مىقدارىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى.

ئۇيغۇر تىلىدا ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلار بەزى

كونتېكىستلاردا پېئىللارغا بېقىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن

ھەرىكەتنىڭ قېتىم سانىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. بۇ ئەھۋال

تۆۋەندىكىچە ئىككى خىل بولىدۇ:

(1) بەزىدە، بولۇپمۇ ماقال-تەمسىللەردە بەزى ساناق سانلار "قېتىم" مەنىسىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، بىۋاسىتە پېئىلغا بېقىنىپ ھالەت بولىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقتىڭىز بولسا بىر كېلىپ كەتسىڭىز.

يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس. (ماقال)

يۈز ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا. (ماقال)

(2) ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلار چۈشۈم كېلىش شەكلىدە بەزى پېئىللارغا، ئاساسەن، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۈستى-ئۈستىلەپ تەكرارلاشقا بولىدىغان ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارغا بېقىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ قېتىم سانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تامدىكى ئاسما سائەت توققۇزىنى سوقتى.

ئۇنىڭ تومۇرى ئىتتىك، مەنۇتغا توقسان سەككىزىنى سوقۇۋاتىدۇ.

ئۇ جىلى بولۇپ، ئېشەكنىڭ بېشىغا قامچا بىلەن توت-بەشىنى سالىدى.

ئۇ بالىنى قولغا ئېلىپ، مەڭزىگە ئىككى-ئۈچىنى سۈيۈپ قويدى.

ئۇ تەپكۈچ تېپىشكە ئۈستە ئىكەن، چۈشۈرمەي يۈز ئەللىكىنى

تەپتى.

8. "بىر" ساننىڭ باشقىچە قوللىنىلىشى. ئويغۇر تىلىدا "بىر" سانى سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى، يەنە تۆۋەندىكى ئالاھىدە مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

(1) ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

بۇ ناھايىتى مۇرەككەپ بىر مەسىلە.

ئۇ ناھايىتى ئاق كۆڭۈل بىر ئادەم ئىكەن.

بۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بىر كۈن.

(2) ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچى ئىپادىلىگەن بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ مەلۇم بىرىنى كۆرسىتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

بىر ئىش يادىمغا چۈشۈپ قالدى.

سىزنى بىر ئادەم ئىزدەپ كەلدى.

مەن بۇ ئادەمنى بىر چاغدا كۆرگەن.

(3) ئوخشاشلىقنى ياكى بىللىلىكنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق مەنىدە كەلگەندە، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى، خەۋەر، ھالەت ۋەزىپىلىرىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىز ئۇلار بىلەن بىر تۇرىمىز.

ئىككىمىز بىر تونۇشتا ئىكەنمىز.

ئىككىمىزنىڭ پىكرى بىر ئىكەن.

(4) سۈپەت ۋە پېئىللارنىڭ ئالدىدا ھالەت بولۇپ كېلىپ، سۈپەت ياكى پېئىلنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

بىر ياۋاش بالا ئىكەن بۇ.

ئۇ بىر ۋاقىرىۋىدى، ھەممەيلەن جىملا بولۇپ قالدى.

(5) تەكرارلىنىپ باغلىغۇچىلىق رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىر ئۇ يانغا قارايدۇ، بىر بۇ يانغا قارايدۇ.

بىر ئۇنداق قىلىپ باقمەن، بىر مۇنداق قىلىپ باقمەن، ھېچلا

ئەپلەشمەيۋاتىدۇ.

(6) باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، سۆز ياساش رولىنى

ئوينايدۇ. مەسىلەن:

بىردەم (رەۋش)، بىر ئاز، بىر تالاي، بىرمۇنچە (سۈپەت)،
ھەربىر (ئالماش).

5.5. سان بېقىندىلىرى

سانلارنىڭ باشقا سۆزلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىش ئەھۋالى ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ. سانلارغا پەقەت "تەخمىنەن"، "ساق"، "توپتوغرا" قاتارلىق ئايرىم سۈپەت ۋە رەۋىشلەر ھەم "سەل كەم"، "بىر كەم"، "ئىككى كەم" قاتارلىق ئايرىم سۆز بىرىكمىلىرى بېقىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ يىغىنغا تەخمىنەن مىڭ ئادەم قاتناشتى.

ساندىم، ساق ئون ئىكەن.

بىزنىڭ سىنىپتا توپتوغرا ئون ئوقۇغۇچى بار.

ئۇ بىر كەم ئەللىك كۈندە كەلدى.

ئالتىنچى باب مىقدار

1.6. مىقدارنىڭ مەنىسى

مىقدار — شەيئىلەرنىڭ ۋە ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. تۆۋەندىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئىچىدىكى تېگىگە سىزىلغان سۆزلەر مىقدار ھېسابلىنىدۇ:

بەش نەپەر ئادەم، ئىككى دانە كەتمەن، ئۈچ جىڭ گۆش، ئون

مۇ يەر، يۈز كىلومېتىر يول، ئىككى نۇسخا گېزىت، بىر سىقىم

گازىر، بىر يۈتۈم سۇ، بىر سېلىم چاي، بىر چىمدىم ئون،

بەش تېڭىق مال، ئۈچ تال بېلىق، تۆت ساندۇق كىتاب، بەش

سائەت ئىشلىمەك، ئۈچ قېتىم بارماق، ئون كۈن تۇرماق...

2.6. مىقدارنىڭ تۈرى

1) خاس مىقدار ۋە كۆچمە مىقدارلار. ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدارلار كېلىش مەنبەسىگە قاراپ، خاس مىقدار ۋە كۆچمە مىقدار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. خاس ياكى ئاساسەن مىقدار رولىدا كېلىدىغان سۆزلەر خاس مىقدارغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

جىڭ، سەر، مىسقال، پۇڭ، توننا، كىلوگرام، گرام، چارەك،

قاداق، چاقىرىم، كىلومېتىر، مېتىر، سانتىمېتىر، گەز، چى، سۇڭ،

غېرىچ، لىتىر، نەپەر، دانە، باغلام، تال، چىمدىم، يۈتۈم،

سىقىم، قېتىم، نۆۋەت...

ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك سىغىمى بار شەيئىلەرنى ۋە ۋاقىتنى

بىلدۈرىدىغان ئىسىملار مىقدار ۋە زىپىسىدە كېلىشى مۇمكىن، ئىسىملار مىقدار ۋە زىپىسىدە كەلگەندە ئۆزىنىڭ ئىسمىغا خاس خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، مىقدارغا خاس خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ (شەيئى ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەستىن، مىقدار ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ ۋە مىقدارغا خاس گرامماتىك شەكىللەر بويىچە تۈرلىنىدۇ). شۇڭا مۇشۇنداق مىقدار ۋە زىپىسىدە كەلگەن ئىسىملارنى كۆچمە مىقدار دەپ ئاتايمىز. تۆۋەندىكى تېكىستتە سىزىلغان سۆزلەر كۆچمە مىقدار ھېسابلىنىدۇ:

بىر ساندىق كىتاب، بىر ئېغىز ئۆي، ئىككى چىنە چاي، بىر ماشىنا كۆمۈر، بىر قوشۇق تۈز، بىر سىنىپ ئوقۇغۇچى، بەش يىل ئىشلىمەك، تۆت كۈن تۇرماق...

2) شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى. مىقدارلار مەنىسى ۋە بىرىكىش ئىقتىدارىغا قاراپ شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ:

ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ، شەيئىنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار شەيئى مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى تال لىم، ئۈچ ئېغىز ئۆي، بىر قۇر كىيىم، ئىككى ماشىنا كۆمۈر، بەش توننا بوغداي، ئۈچ تاغار ئۇن، يىگىرمە مېتىر رەخت، تۆت لىتىر سۈت، ئەللىك كىلوگرام گۆش.

پېئىللار بىلەن بىرىكىپ ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ھەرىكەت مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى قېتىم بارماق، ئۈچ مەيدان ئوينىماق، ئىككى سائەت سۆزلەشمەك، بەش يىل ئوقۇماق، ئون مىنۇت دەم ئالماق.

3) ساناق مىقدارلىرى ۋە ئۆلچەم مىقدارلىرى. شەيئى مىقدارلىرى مەنىسىگە قاراپ، يەنە ساناق مىقدارلىرى ۋە ئۆلچەم

مىقدارلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ساناق مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ساناق مىقدارلىرى خەنزۇ تىلىدىكىدەك كۆپ ئەمەس، چۈنكى ئۇيغۇر تىلىدا ساناشقا بولىدىغان نۇرغۇنلىغان شەيئىلەرنىڭ سانىنى بىۋاسىتە سان بىلەنلا ئىپادىلەشكە بولىدۇ (مەسىلەن: بىر دەريا، بەش تاغ، ئىككى ئايروپىلان، تۆت ئات، ئىككى جوزا). ئۇيغۇر تىلىدا ئادەمنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان "نەپەر" (مەسىلەن: ئىككى نەپەر ئوقۇغۇچى، بەش نەپەر جەڭچى)؛ تۈرلۈك بۇيۇم ۋە قورال-سايمانلارنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان "دانە" (مەسىلەن: بىر دانە تەخسە، تۆت دانە ئورۇندۇق)؛ ئۆسۈملۈكلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان "تۈپ" (مەسىلەن: بىر تۈپ ئالما، ئىككى تۈپ بەسەي)؛ بەزى ئۇزۇنچاق نەرسىلەرنىڭ ۋە بەزى مېۋىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان "تال" (مەسىلەن: بىر تال لىم، بىر تال ئاغامچا، ئىككى تال ئالما، ئون تال ئۆرۈك)؛ ياپىلاق نەرسىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان "پارچە" (مەسىلەن: ئىككى پارچە كىتاب، بىر پارچە خەت، بىر پارچە ماقالە) قاتارلىق بىر قانچە ساناق مىقدارلىرىغا ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە "نەپەر"، "دانە" مىقدارلىرى بەزىدە ئىستىلىستىكىلىق زۆرۈرىيەت بىلەن قوللىنىلمىسىلا، ئادەتتە قوللىنىلمايدۇ.

ساناشقا بولمايدىغان شەيئىلەرنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى ۋە ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىدىن باشقا ئۆلچەمدىكى ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ئۆلچەم مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

بىر چېلەك سۇ، بىر قاپ سەرەڭگە، بىر خالتا ئۇن، بىر بوتۇلكا

پۇا، بەش جىڭ گۆش، يۈز كىلومېتىر يول، بەش گاللون ماي،
بىر سىنىپ ئوقۇغۇچى، بىر ماشىنا ئادەم، بىر قورۇ قوي

3.6. مىقدارنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتى

(1) مىقدارلار ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئادەتتە، سانلار بىلەن بىرىكىپ، سان-مىقدار بىرىكمىسى شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. شۇڭا مىقدارنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتى ئۈستىدە سۆزلىگىنىمىزدە، ئاساسەن سان-مىقدار بىرىكمىسىنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتى ئۈستىدە توختىلىمىز. سان-مىقدار بىرىكمىسى تۆۋەندىكى گرامماتىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) سان-مىقدار بىرىكمىسى مىقدارلارغا ساناق سان ۋە مۆلچەر سانلارنىڭ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. "چە" ياكى "دەك//تەك" قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان مۆلچەر سانلار ۋە تەقسىم سانلار مىقدار بىلەن بىرىككەندە، ساندىكى قوشۇمچە مىقدارغا يۆتكىلىدۇ؛ "يېقىن"، "ئارتۇق" سۆزلىرى بىلەن ياسالغان مۆلچەر سانلار مىقدار بىلەن بىرىككەندە، "يېقىن"، "ئارتۇق" سۆزلىرى مىقدارغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بەش تال (ئارغامچا)، يىگىرمە مو (يەر)، ئىككى جىڭ

(گۆش)، ئىككى قېتىم (بارماق)، نەچچە مېتىر (رەخت)،

ئىككى-ئۈچ تۈپ (دەرەخ)، بىر چىنچە (سۇ)، تۆت سەردەك

(ياغ)، ئىككى ئايچە (تۇرماق)، بىر پارچىدىن (ماقالە)

يازماق)، ئىككى قېتىمدىن (بارماق)، ئىككى جىڭدىن ئارتۇق

(گۆش).

دەرەجە سانلارمۇ بەزى مىقدارلارنى ئېنىقلاپ، سان-مىقدار

بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىككىنچى قېتىم (بارماق)، بىرىنچى مەيدان (كىنو).

(2) سان-مىقدار بىرىكمىسى جۈملىدە ئىسىم، ئىسىم بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، پېئىل، پېئىل بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
بەش تال ئارغامچا، ئون جىڭ قوي مېيى، ئىككى قۇتا قىزىل رەڭ، بەش يىل ئوقۇماق، ئۈچ قېتىم قاتناشماق.

(3) سان-مىقدار بىرىكمىسى ئىسىمنىڭ III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشلىشىدۇ ۋە كونتېكىستتا مەلۇم بولغان بىر شەيئىنىڭ ياكى ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ شۇ سان-مىقدار بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن كۆپلۈكتىكى قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئىسىم رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

جەمئىي تۆت توننا كۆمۈر ئىكەن، ئۈچ توننىسىنى سەن ئال، بىر توننىسىنى مەن ئالاي.

بۇ ياغاچلارنىڭ ئون تېلى قارىغاي، بەش تېلى تېرەك، سەككىز تېلى قارىياغاچ.

بۇ يەرنىڭ بەش موسغا بوغداي، بەش موسغا شال تېرىمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا شەيئىلەرنىڭ بىرلىك مىقدارنىڭ باھاسى ئۈستىدە سۆز بولغاندا، شۇ مىقدارنىڭ "بىر" سانى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سان-مىقدار بىرىكمىسىنىڭ ئالماشلاشقان شەكلى قوللىنىلىدۇ ۋە كۆپ ھاللاردا "بىر" سانى چۈشۈپ قېلىپ، مىقدارنىڭ ئۆزىلا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ نەشپۈتنىڭ (بىر) جىڭى نەچچە پۇل؟

بۇ رەختنىڭ (بىر) مېتىرى ئالتە يۈەن ئىكەن.

تۇخۇمنىڭ (بىر) دانىسى قانچە پۇل؟

2) بىر قىسىم مىقدارلار "لاپ//لەپ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن رەۋىشلىشىدۇ ۋە ھالەت سۈپىتىدە پېئىللارغا بېقىنىپ كېلىپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ شۇ مىقدار بويىچە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كېسەل جىڭلاپ كىرىپ، سەرلەپ چىقىدۇ. (ماقال)
دۈشمەن قوشۇنلىرى تۈەنلەپ، شىلاپ يوقىتىلىشقا باشلىدى.
بىر شەھەردە بولساقمۇ، بەزىدە ئايلاپ كۆرۈشەلمەي قالسىز.
بۇ نەرسە بىزدە كۆپ، ماشىلاپ توشۇپمۇ تۈگىتەلمەيسەن.

ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گرامماتىكا كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك مىقدارلار بىر سۆز تۈركۈمى ھېسابلانمايدۇ. ۋەھالەنكى خۇددى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر تىلىدا مىقدار سۆزلەر ئاز ئەمەس. ئۇلار مەيلى مەنە جەھەتتىن بولسۇن، ياكى گرامماتىكا جەھەتتىن بولسۇن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئايرىم بىر سۆز تۈركۈمى بولۇشقا پۈتۈنلەي لايىقەتلىك. ئەگەر گرامماتىكىدا "مىقدار" دېگەن بىر سۆز تۈركۈمى ئاجرىتىلمىسا، بىرىنچىدىن، "توننا، كىلوگرام، سەر، مىسقال، چىمدىم، چىشلەم، چاقىرىم" قاتارلىق نۇرغۇنلىغان خاس مىقدارلارنى ھېچقانداق سۆز تۈركۈمىگە كىرگۈزگىلى بولمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. چۈنكى ئۇلار شەيئىنى بىلدۈرمەيدىغانلىقى، سان، تەۋەلىك ۋە كېلىشلەر بويىچە تۈرلەنمەيدىغانلىقى بىلەن ئىسىمدىن پەرقلىنىدۇ؛ شەيئىلەرنىڭ بەلگىلىك سانىنى بىلدۈرمەيدىغانلىقى بىلەن ساندىن پەرقلىنىدۇ؛ سان تەرىپىدىن ئېنىقلىنىدىغانلىقى ۋە دەرىجە بويىچە تۈرلەنمەيدىغانلىقى بىلەن سۈپەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئۇلارنى بۇلاردىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە گىرگۈزۈشكە تېخىمۇ بولمايدۇ؛

ئىككىنچىدىن، "بىر ماشىنا كۆمۈر، ئىككى ساندۇق كىتاب، بىر قوشۇق دورا" قاتارلىق بىرىكمىلەردە قاتار كەلگەن ئىككى ئىسىمنىڭ گرامماتىك مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ؛ چۈنكى ئۇيغۇر تىلىدا باش كېلىشتىكى ئىسىملار پەقەت مەلۇم مەنىدە ئۆزى بىلەن بىر تىپقا كىرىدىغان شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئىسىملارغىلا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، "بىر چىنە ماي، بىر خالتىدەك ئۇن، ھەر قېتىمدا بىر قوشۇقتىن ئىچمەك" قاتارلىق بىرىكمىلەردە كەلگەن "چىنە، خالتىدەك، قوشۇقتىن" شەكلىدىكى سۆزلەرنىڭ تەڭلەشتۈرمە كېلىش، ئوخشاشما كېلىش، چىقىش كېلىش مەنىلىرىنى ئىپادىلىمەي، مۆلچەر ۋە تەقسىم مەنىلىرىنى ئىپادىلىشىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇ مەسىلىلەرنى پەقەت مىقداردىن ئىبارەت بىر سۆز تۈركۈمىنى ئايرىپ چىقارغاندىلا، ئاندىن ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

يەتتىنچى باب رەۋىش

1.7. رەۋىشنىڭ مەنىسى

رەۋىش — شەيئەلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە بەلگىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋالنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. شەيئەلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە بەلگىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋال دېگىنىمىز، شەيئەلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى، ھالىتى، سۈپىتى ۋە شەيئەلەر بەلگىسىنىڭ دەرىجىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن، تۈنۈگۈن، بۇ يىل، بۇلتۇر، ھازىر، بايا، ھېلى، مەڭگۈ، قىشچە، نېرى، يېرى، قەستەن، ئومۇمەن، مەردلەرچە، ئارامخۇدا، سەللىمازا، ئالدىنئالا، قولىمۇقۇل، چەمبەرچاس، ناھايىتى، تازا، ئەڭ، خويمۇ، تولمۇ.

2.7. رەۋىشنىڭ مەنە بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشى

رەۋىشلەر مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1. ۋاقىت رەۋىشلىرى: بۈگۈن، ئەتە، ئۈچۈنلۈككە، ئىندىلىققا، بۇ يىل، كېلەر يىلى، بولتۇر، ھازىر، ھېلى، ئابايا، دەرھال، كېيىن، بۇرۇن، ھازىرچە، يازىچە، قىشچە، مەڭگۈ، ھەردائىم، ھامان...

2. ئورۇن رەۋىشلىرى:

نېرى، يېرى، ئاندا، مۇندا، ئىلگىرى، تاشقىرى، يۇقىرى.

3. دەرىجە رەۋىشلىرى:

ناھايىتى، ئىنتايىن، تولمۇ، خويمۇ، خېلى، سەل، سەل - پەل، پۈتۈنلەي، ئۈزۈل-كېسىل، تېخىمۇ، سەللىمازا.

4. ھال رەۋىشلىرى:

باتۇرلارچە، ۋەھشىلەرچە، دېھقانچىسىغا، قەستەن، شەكلەن، پائال، شارىتتە، پاققىدە، ۋاللىدە.

3.7. رەۋىشنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتى

1. رەۋىشلەر ئاساسەن تۈرلەنمەيدۇ. ئاز بىر قىسىم رەۋىشلەر "راق//رەك" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، سەل ئاجىزلاشقان مەنىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ھېلى - ھېلىراق، بايا - باياراق، نېرى - نېرىراق، پائال - پائالراق، كېيىن - كېيىنرەك.

2. رەۋىشلەر جۈملىدە پېئىل، سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە قوشۇلما شەكىلدە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن كەلمەك، ھازىر بارماق، مەڭگۈ ئۈنۈلماسلىق، نېرى ئولتۇرماق، ناھايىتى ياخشى، ئەڭ قىيىن، ناھايىتى بالدۇر، سەل كېيىن...

رەۋىشلەر ئىسمىغا بېقىنمايدۇ، بۇ رەۋىش بىلەن سۈپەتنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ مۇھىم ئۆلچىمى.

3. رەۋىشلەر ئايرىم دەرىجە رەۋىشلىرىنى ھالەت سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

سەل كېيىن (بارماق)، ناھايىتى بالدۇر (باشلانماق).

بەزى رەۋىشلەر بەزىدە بېرىش كېلىشى ياكى چىقىش كېلىشى

شەكلىدىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ماشىنىدىن نېرىراق تۇر.

ئەخمەتتىن كېيىن مەن سۆزلىدىم.

ئۇنىڭغا جاۋابەن ئەخمەت سۆزلىدى.

4. بەزى رەۋىشلەر ئىسىملىشىپ، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىشى مۇمكىن، مەسىلەن:

بۈگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قالدۇرما (قويما).

بۈگۈندىن باشلاپ چۈشتىن كېيىن سائەت ئىككىدە ئىشقا چۈشمىز.

بولتۇردىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر كۈندە شۇنداق.

4.7. رەۋىشلەشكەن سۆز-ئىبارىلەر

ئۇيغۇر تىلىدا رەۋىشتىن باشقا سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئىسىملارنىڭ بەزى گرامماتىك شەكىللەرنىڭ ياكى بەزى سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەرنىڭ رەۋىشلىشىش ئەھۋالى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق سۆز ۋە بىرىكمىلەرنىڭ بەزىلىرى شەكلەن باشقا سۆز ياكى باشقا سۆز بىرىكمىسىگە (مەسىلەن، ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىگە) ئۇخشىسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە، پەقەت رەۋىش رولىنىلا ئوينىيدۇ؛ مەسىلەن، "ھەر ۋاقىت" دېگەن بىرىكمە شەكلەن "ھەر ئادەم"، "ھەر مىللەت"، "ھەر ئۆي" قاتارلىق ئىسىم بىرىكمىلىرىگە ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە پەقەت رەۋىش رولىنىلا ئوينىيدۇ؛ بەزىلىرى مەلۇم كونتېكىستلاردا ئۆز رولىدا كەلسە، مەلۇم كونتېكىستلاردا رەۋىش رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: "قەشقەر كېچىسى" دېگەن بىرىكمىدىكى "كېچىسى" دېگەن سۆز ئۆزىنىڭ ئىسىملىق رولىدا III شەخس تەۋەلىك مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن بولسا، "بۇنداق ھايۋانلار

كېچىسى ھەرىكەت قىلىدۇ" دېگەن جۈملىدىكى "كېچىسى" رەۋىش رولىدا كەلگەن. بىز مۇشۇنداق سۆز ۋە بىرىكمىلەرنى خاس رەۋىشلەردىن پەرقلەندۈرۈپ، رەۋىشلەشكەن سۆز ھەم بىرىكمىلەر دەپ ئاتايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا نۇرغۇنلىغان ۋاقىت ئىسىملىرى ئىسىمنىڭ III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ياكى باشقا سۆزلەر تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كەلگەندە، رەۋىش رولىنى ئوينىيالايدۇ. مەسىلەن:

كېچىسى، كۈندۈزى، قىش كۈنى، ياز كۈنى، كۈز پەسلى، بىر

يىلى، ئۆتكەن كۈنى، ئۆتكەن يىلى، ھەر كۈنى، ھەر يىلى.

ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئوتتۇرىسىغا "-مۇ" قوشۇمچىسىنى ئالغان ھالدا تەكرارلىنىپ، رەۋىش رولىدا كېلىدىغان ئىسىملارمۇ ئاز ئەمەس. مۇنداق ئىسىملار ئومۇمەن "شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ بىرىنىمۇ ئالا قويماستىن" دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆيمۇئۆي، كوچمۇكوچا، ھويلىمۇھويلا، يىلمۇيىل، ئايمۇئاي،

سائەتمۇسائەت، قۇرمۇقۇر.

بۇ خىل رەۋىشلەشكەن سۆز-ئىبارىلەردىن بىر مۇنچىلىرى پۈتۈنلەي رەۋىشكە ئايلىنىپ كەتكەن ۋە بەزىلىرىدە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش پەيدا بولغان. مەسىلەن:

بۈگۈن (بۈكۈن)، بۇ يىل، ئالغا (ئالدىغا)، تۇيۇقسىزدىن،

بىردىن، يېڭىۋاشتىن، قولمۇقول...

5.7. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

1.5.7. -لارچە// -لەرچە

بۇ قوشۇمچە، بەزى ئىسىملارغا ۋە ئىسىم رولىدا كەلگەن

سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس رەۋىشتە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاكلارچە، ئىنسانلارچە، قېرىنداشلارچە، قەھرىمانلارچە، ۋەھشىيلەرچە، ئەخمەقلەرچە.

2.5.7. - چىلاپ// چىلەپ

بۇ قوشۇمچە، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ ھەرىكىتىگە ئوخشاش ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خورازچىلاپ (چىللىماق)، پاقچىلاپ (ئۆزمەك)، ئۆچكىچىلەپ (مەرىمەك).

3.5.7. - چىسىغا// چىسىگە

بۇ قوشۇمچە، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس ئۇسۇلدا ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دېھقانچىسىغا (يۆگمەك)، ئەسكەرچىسىگە (باغلىماق)، مەدداچىسىغا (سۆزلىمەك).

4.5.7. - لاپ// لەپ

بۇ قوشۇمچە، سان ۋە مىقدارلارنى رەۋىشلەشتۈرگەندىن تاشقىرى (سان ۋە مىقدار بايلىرىغا قارالسۇن)، بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنىمۇ رەۋىشلەشتۈرىدۇ ھەم بەزى ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىگە قوشۇلۇپ مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ئارقىلىق ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆپلەپ (ئىشلەپچىقارماق)، ياخشىلاپ (تەكشۈرمەك)، ئىككى قوللاپ (تۇتماق)، تۆت ئاياغلاپ (قاچماق).

5.5.7. - ئىدە

بۇ قوشۇمچە، بەزى تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلۇپ مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ تەقلىد سۆز ئىپادىلىگەن تەقلىد تە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ (بۇ قوشۇمچە، تەقلىد سۆزگە قوشۇلغاندا، تەقلىد سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى تاۋۇش تەكرارلىنىدۇ). مەسىلەن:

چىغىدە (قىلماق)، لاسسىدە (ئولتۇرۇپ قالماق)، ۋاللىدە (يانماق)، تاققىدە (قويماق)، دىكىكىدە (تۇرماق).

6.5.7. - ئى

بۇ قوشۇمچە، بەزى ۋاقىت ئىسىملىرىغا ”-لىق//لىك-“ لۇق//لۈك“ قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يازلىقى، قىشلىقى، ئەتىيازلىقى، كەچلىكى، كۈزلۈكى، كۈنلۈكى، چۈشلۈكى.

7.5.7. - ئەن

بۇ قوشۇمچە، ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچىدىن كىرگەن بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ئۇقۇم بويىچە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

شەكلەن، مەزمۇنەن، قەستەن، ئومۇمەن، جاۋابەن، تامامەن.

8.5.7. - چە

بۇ قوشۇمچە، بەزى ۋاقىت رەۋىشلىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ

رەۋىشى ئىپادىلىگەن ۋاقىت دائىرىسىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھازىرچە، بۈگۈنچە، بۇ يىلچە، كېيىنچە.

9.5.7 - ئىچە

بۇ قوشۇمچە، بەزى ۋاقىت ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ۋاقىت بويى دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىشچە، يازچە، كېچىچە.

سەككىزىنچى باب ئالماش

1.8. ئالماشنىڭ مەنىسى

ئالماش - ئىسىم، سۈپەت، سان، سان-مىقدار، رەۋىشلەرنىڭ ئورنىدا كېلىدىغان، لېكىن شەيئىلەرنى، شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى، سان-مىقدارىنى، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالەتلەرنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، مەلۇم جەھەتتىن، ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدىغان سۆز تۈركۈمى. مەسىلەن: "مەن" ئالمىشى ئىسىم ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت بىر ئادەمنى ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچى (I شەخس) ئورنىدا تۇرغان ھەرقانداق ئادەمنى بىلدۈرىدۇ؛ "ھەرقانداق" ئالمىشى سۈپەت ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت بىر بەلگىنى ئەمەس، بەلكى ھەرخىل بەلگىلەرنىڭ تامامەن مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ "ھەممە" ئالمىشى سان ياكى سان-مىقدار بىرىكمىسى ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت سان-مىقدارنى بىلدۈرمەيدۇ؛ "ھەرقاچان" ئالمىشى ۋاقىت رەۋىشى ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت بىر ۋاقىتنى ئەمەس، بەلكى مەلۇم دائىرىدىكى ھەرقانداق ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ.

2.8. ئالماشنىڭ تۈرى

ئالماشلار مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) شەخس ئالماشلىرى. مەسىلەن:

مەن، سەن، ئۇ، بىز، سىلەر.....

(2) كۆرسىتىش ئالماشلىرى. مەسىلەن:

بۇ، ئۇ، شۇ، ماۋۇ، ئاۋۇ.....

3) سوئال ئالماشلىرى. مەسلەن:

كىم، نېمە، قانداق، قاچان.....

4) ئۆزلۈك ئالمىشى. مەسلەن:

ئۆزۈم، ئۆزۈڭ، ئۆزى، ئۆزىمىز.....

5) بەلگىلەش ئالماشلىرى. مەسلەن:

ھەممە، بارلىق، ھەركىم، ھەرقاچان.....

6) بولۇشىزلىق ئالماشلىرى. مەسلەن:

ھېچكىم، ھېچنېمە، ھېچقانداق.....

7) ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى. مەسلەن:

كىمدۇ، نېمدۇ، قانداقتۇر، ئاللىكىم.....

3.8. ئالماشنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

ئالماشنىڭ مەخسۇس بىر سۆز تۈركۈمى بولۇپ ئايرىلىشىدا، ئۇلارنىڭ شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى، سان-مىقدارىنى، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالەتلىرىنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، مەلۇم جەھەتتىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەشتەك ئورتاق لېكسىكىلىق-سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئاساس قىلىنغان. ئالماشتىن ئىبارەت بۇ سۆز تۈركۈمى ئۆز تەركىبىدىكى ھەممە ئالماشلار ئۈچۈن ئورتاق بولغان گرامماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەمەس. ئالماشلار ئاساسەن قايسى سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىدا كەلسە، شۇ سۆز تۈركۈمىنىڭ ھەممە ياكى بىر قىسىم گرامماتىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئالماشنىڭ بەزى تۈرلىرى شۇ تۈردىكى ئالماشلارغا خاس بولغان بەزى گرامماتىك خۇسۇسىيەتلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا ئالماشلارنىڭ گرامماتىك

خۇسۇسىيىتىنى ئالماشنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى ۋە كونكرېت ئالماشلار توغرىسىدىكى بايانلاردا ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ. بىز كونكرېت ئالماشلارنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى بايان قىلغاندا، ئىسىم ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى "ئىسىم ئالمىشى"، سۈپەت ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى "سۈپەت ئالمىشى"، سان ياكى سان-مىقدار بىرىكمىسى ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى "سان-مىقدار ئالمىشى"، رەۋىش ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى "رەۋىش ئالمىشى" دەپ ئاتايمىز.

4.8. شەخس ئالماشلىرى

1.4.8. شەخس ئالماشلىرى شەيئىلەرنى سۆزلىگۈچى، ئاڭلىغۇچى ۋە سۆزلەنگۈچى نۇقتىسىدىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا ئۇلار ئالدى بىلەن I شەخس (سۆزلىگۈچى)، II شەخس (ئاڭلىغۇچى)، III شەخس (سۆزلەنگۈچى) دېگەن ئۈچ شەخسكە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن I شەخس بىلەن II شەخس يەنە سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ؛ II شەخس ئاتاش تۈرى جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ئاددىي تۈر، سىپايە تۈر، ھۆرمەت تۈرى ۋە سەتلىمە تۈر دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن ئاددىي تۈر بىلەن ھۆرمەت تۈرى سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ؛ سىپايە تۈرى بىرلىكتىنلا، سەتلىمە تۈرى كۆپلۈكتىنلا ئىبارەت بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ شەخس ئالماشلىرى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

مەن — I شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلىگۈچىنى بىلدۈرىدۇ.

بىز — I شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلىگۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى بىلدۈرىدۇ.

سەن — II شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشىنىڭ ئاددىي تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى ئادەتتىكىچە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ. سىز — II شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشىنىڭ سىپايە تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى سىپايە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ. سىلى (ئۆزلىرى) — II شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشىنىڭ ھۆرمەت تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى ھۆرمەت بىلەن ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سىلەر — II شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنىڭ ئاددىي تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ساندىكى ئاڭلىغۇچىنى ياكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى ئادەتتىكىچە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سەنلەر — II شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنىڭ سەتلىمە تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ساندىكى ئاڭلىغۇچىنى ياكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى سەتلىمە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ھەرقايسىلىرى (ھەر بىرلىرى) — III شەخس كۆپلۈك ئالمىشىنىڭ ھۆرمەت تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ئاڭلىغۇچىنى ياكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى ھۆرمەت بىلەن ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ئۇ — III شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلەنگۈچى بىر ئادەم ياكى نەرسىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇلار — III شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ساندىكى سۆزلەنگۈچىنى بىلدۈرىدۇ.

شەخس ئالمىشلىرىنىڭ يۇقىرىدىكى تۈرلىرىنى تۆۋەندىكى جەدۋەل بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

I شەخس	بىرلىك	مەن	
	كۆپلۈك	بىز	
II شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۈرى	سەن
		سىپايە تۈرى	سىز
		ھۆرمەت تۈرى	سىلى (ئۆزلىرى)
	كۆپلۈك	ئاددىي تۈرى	سىلەر
		ھۆرمەت تۈرى	ھەرقايسىلىرى (ھەر بىرلىرى)
		سەتلىمە تۈرى	سەنلەر
III شەخس	بىرلىك تۈرى	ئۇ	
	كۆپلۈك تۈرى	ئۇلار	

ئۇيغۇر تىلىدا I شەخس ئۆزىنى كەمسىندۈرۈپ ئاتاشتا قوللىنىلىدىغان "پىقىر"، "كەمسىلىرى"، II شەخسنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا (بەزىدە كىنايىنى بىلدۈرىدۇ) قوللىنىلىدىغان "جانابلىرى" قاتارلىق سۆزلەر بولۇپ، بۇلارنىمۇ شەخس ئالمىشلىرى ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2.4.8. شەخس ئالمىشلىرى ئىسىم ئالمىشلىرىغا تەۋە بولۇپ، خۇددى ئىسىملارغا ئوخشاشلا كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. "مەن"، "سەن"، "ئۇ" ئالمىشلىرى بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەندە بەزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ (مەنىڭ ئەمەس)، ساڭا (سەنگە ئەمەس)، ئۇنىڭدىن (ئۇدىن ئەمەس).

"ئۇ" ئالمىشى "بىلەن"، "ئۈچۈن" تىركەلمىلىرى بىلەن بىرىككەندە، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە بولىدۇ؛ "مەن"، "سەن"، "بىز"، "سىز" ئالمىشلىرى بۇ تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەندە،

باش كېلىش شەكلىدە بولسىمۇ ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە بولسىمۇ بولۇپرىدۇ. مەسلەن:

ئۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ ئۈچۈن،
مەن بىلەن // مېنىڭ بىلەن.

مەن ئۈچۈن // مېنىڭ ئۈچۈن، سەن بىلەن // سېنىڭ بىلەن.

سەن ئۈچۈن // سېنىڭ ئۈچۈن، بىز بىلەن // بىزنىڭ بىلەن.

بىز ئۈچۈن // بىزنىڭ ئۈچۈن، سىز بىلەن // سىزنىڭ بىلەن.

سىز ئۈچۈن // سىزنىڭ ئۈچۈن

كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن شەخس ئالماشلىرى جۈملىدە ئۆزى بىلەن ئوخشاش كېلىشتىكى ياكى ئوخشاش تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن ئىسىملارغا ئوخشاش رول ئوينايدۇ. مەسلەن:

مەن ئىشچى، سىز ئوقۇغۇچى، ئۇ كادىر.

ئەخمەت مېنىڭ يېقىن دوستۇم.

ئۇلار بىزگە كۆپ ياردەملەرنى قىلدى.

يۈرسىلە، مەن سىلنى باشلاپ باراي.

سەندە ئارتۇق پېلەت بارمۇ؟

مەن ئۇنىڭدىن بىر كۈن كېيىن كەلدىم.

سىلەردىكى ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى شۇمۇ؟

«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قىممەتلىك

يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى.

مەن خەنزۇچىنى ئۇنىڭدەك ياخشى يازالمايمەن.

مېنىڭمۇ سىزچىلىك بىر ئىنىم بار.

بىز ئۇلار بىلەن توپ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدۇق.

سىز ئۇنىڭغا مەن توغرىلۇق گەپ قىلدىڭىزمۇ؟

مەن پەقەت سىز ئۈچۈنلا كەلدىم.

3.4.8. شەخس ئالماشلىرى يەنە تۆۋەندىكى

خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئىسمىدىن پەرقلىنىدۇ:

(1) تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلەنمەيدۇ، بۇ نۇقتا

ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

(2) III شەخسنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سان كاتېگورىيىسى

بويىچىمۇ تۈرلەنمەيدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆپلۈك شەكىللىرى

ئايرىم سۆز (لېكسىكىلىق بىرلىك) سۈپىتىدە مۇقىملىشىپ قالغان.

”بىز“ ئالمىشى بەزىدە ”بىزلەر“ شەكلىدىمۇ ئۇچرايدۇ، بىراق

مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ.

(3) ئېنىقلىغۇچى قوبۇل قىلمايدۇ.

(4) ئىگە بولۇپ كەلگەندە ئۆزىگە خەۋەر بولۇپ كەلگەن

پېئىللارنىڭ شەخس، سان ۋە ئاتاش تۈرى جەھەتلەردىن ئۆزى

بىلەن بىردەك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. (بۇنىڭ تەپسىلاتى

پېئىلنىڭ شەخسلىك شەكىللىرى قىسمىدا سۆزلىنىدۇ); ئىگىلىك

كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىمۇ تەۋەلىك

شەكلىدە ئېنىقلانغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ شەخس،

سان ۋە ئاتاش تۈرى جەھەتلەردىن ئۆزى بىلەن بىردەك

بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ توغرىلۇق بىز ئىسمىنىڭ ”ئىگىلىك

كېلىش“ قىسمىدا توختالغاندۇق.

4.4.8. ئىگە بولۇپ كەلگەن I ۋە II شەخستىكى شەخس

ئالماشلىرىنىڭ مەنىسى خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ

شەخسلىك شەكىللىرىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. ئىگىلىك كېلىش

شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن I، II شەخستىكى شەخس

ئالماشلىرىنىڭ مەنىسىمۇ ئېنىقلانغۇچى ئىسمىنىڭ تەۋەلىك

شەكلىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئىگە بولۇپ كەلگەن ۋە

ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن I، II

شەخستىكى شەخس ئالماشلىرى پەقەت ئالاھىدە تەكىتلەنگەن ئەھۋال ئاستىدىلا قوللىنىلىدۇ. باشقا چاغلاردا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

— بۈگۈنكى يىغىنغا سىلەردىن كىم قاتنىشىدۇ؟

— مەن قاتنىشىمەن.

بۈگۈنكى يىغىنغا بىز قاتناشمايمىز، يېڭى ئوقۇغۇچىلار قاتنىشىدۇ.

بۇ سىنىپتىن سىلەرنىڭ سىنىپىڭلار يورۇق ئىكەن.

سىزنىڭ لۇغىتىڭىزدەك لۇغەتتىن مەنمۇ بىرنى ئالىمەن.

بۇ جۈملىلەردە ئىگە ياكى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن شەخس ئالماشلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ جۈملىلەردە ئۇلار ئالاھىدە تەكىتلەنگەن (”مەن قاتنىشىمەن“ دېگەن جۈملىدىكى ”مەن“ شۇ جۈملىدىكى ئاساسىي مەزموننى ئىپادىلەپ كەلگەن؛ ”بىز قاتناشمايمىز“ دېگەن جۈملىدىكى ”بىز“ كېيىنكى جۈملىدىكى ”يېڭى ئوقۇغۇچىلار“ نى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ؛ ”سىلەرنىڭ سىنىپىڭلار“، ”سىزنىڭ لۇغىتىڭىز“ دېگەن بىرىكمىلەردىكى شەخس ئالماشلىرى ئېنىقلانغۇچىنى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ).

— بۈگۈنكى يىغىنغا قاتنىشامسەن؟

— قاتناشمايمەن.

سىنىپىڭلار يورۇق ئىكەن.

لۇغىتىڭىزنى كۆرۈپ باقاچۇ.

بۇ جۈملىلەردە ئىگە ۋە ئېنىقلىغۇچىلار ئالاھىدە تەكىتلەنمىگەن. شۇڭلاشقا ئالدىنقى ئىككى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن ”سەن“، ”مەن“ ئالماشلىرى بىلەن كېيىنكى ئىككى جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ”سىلەرنىڭ“، ”سىزنىڭ“ ئالماشلىرى چۈشۈپ قالغان.

5.8. كۆرسىتىش ئالماشلىرى

1.5.8. كۆرسىتىش ئالماشلىرى شەيئىلەرنى ياكى تۈرلۈك

بەلگە-ھالەتلەرنى ئىشارەت بىلەن ياكى كۈنئېكستقا باغلاش يولى بىلەن ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

(1) بۇ كىم؟

(2) ياتقىمىز ئاۋۇ بىنادا.

(3) ئۇ يىغىنغا بىزمۇ قاتنىشىمىز.

(4) سەن قانداق بارساڭ، مەنمۇ شۇنداق بارىمەن.

(1) جۈملىدىكى ”بۇ“ ئالمىشى سۆزلىگۈچى كۆرسەتكەن ۋە سۆزلىگۈچىگە يېقىن تۇرغان بىر ئادەمنى ئىپادىلەپ كەلگەن؛ (2) جۈملىدىكى ”ئاۋۇ“ ئالمىشى سۆزلىگۈچى كۆرسەتكەن يىراقراقتىكى بىر بىنانى ئېنىقلاپ كەلگەن؛ (3) جۈملىدىكى ”ئۇ“ ئالمىشى يۇقىرىدا ئېيتىلغان جۈملىگە باغلاش ئارقىلىق ”يىغىن“ نى ئېنىقلاپ كەلگەن؛ (4) جۈملىدىكى ”شۇنداق“ ئالمىشى ئالدىنقى جۈملىگە باغلاش ئارقىلىق ”بارماق“ ھەرىكىتىنىڭ بەلگىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. مانا مۇشۇ خىلدىكى ئالماشلار كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا كىرىدۇ.

2.5.8. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى كۆرسىتىش ئالماشلىرى

قوللىنىلىدۇ:

بۇ — بۇ ئالماش بىرىنچىدىن، سۆزلىگۈچى ئىشارەت قىلغان ياكى ئاڭلىغۇچىمۇ كۆرۈپ تۇرغان يېقىندىكى شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

بۇ مېنىڭ ئاكام.

بۇ ئادەم مېنىڭ ئاكام بولىدۇ.

بۇنى ئۆزۈمگە، بۇنى ئۇكامغا ئالدىم.

بۇ كىتابنى ئۆزۈمگە، بۇ لۇغەتنى ئۇكامغا ئالدىم.

بۇ ئەسەر بۇنىڭدىن 900 يىل بۇرۇن يېزىلغان.

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ۋە سۆزلىگۈچىگە يېقىن بولغان ياكى سۆزلىگۈچى يېقىن ھېسابلىغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ھېلىقى لۇغەتتىن يەنە بىرنى ئالدىم، بۇنى ئۇكامغا بېرىمەن.

يېقىندا مۇھىم بىر يىغىن ئېچىلدى، بۇنىڭدىن خەۋىرىڭلار بارمۇ؟

تۇرسۇن بىر ماقالە يازدى، بۇ ماقالە يېقىندا ئېلان قىلىندى.

ئۇ — بۇ ئالماش، بىرىنچىدىن، باشقا ئادەم كۆرسەتكەن ۋە سۆزلىگۈچىدىن يىراقراق بولغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

— بۇ بۈگۈنكى گېزىتمۇ؟

— ياق، ئۇ كونا گېزىت.

— بۇ كىتاب سېنىڭمۇ؟

— ياق، ئۇ كىتاب مېنىڭ ئەمەس.

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ۋە سۆزلىگۈچىدىن يىراقراق بولغان ياكى سۆزلىگۈچى يىراق ھېسابلىغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ھېلىقى لۇغەتتىن يەنە بىرنى ئالدىم، ئۇنى ئۇكامغا بېرىمەن.

ئەپەندىم بىر يېزىغا بارغانىكەن، ئۇ يېزىنىڭ ئادەملىرى ئەپەندىگە

ماختىشىغا باشلاپتۇ.

— يېقىندا بىر مۇھىم يىغىن ئېچىلدى.

— ئۇنىڭدىن مېنىڭمۇ خەۋىرىم بار.

شۇ — بۇ ئالماش، بىرىنچىدىن، سوئال چۈشكەن يىراقتىكى شەيئىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ ياكى

ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

— ئۇلارنىڭ ئۆيى ئاۋۇمۇ؟

— ھەئە، شۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ياق، ئۇ ئەمەس).

— سېنىڭ دېگىنىڭ ئوڭ تەرەپتىكىسىمۇ؟

— ھەئە، شۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ياق، ئۇ ئەمەس).

— ئالماقچى بولغىنىڭ مۇنۇ كىتابمۇ؟

— ھەئە، شۇ كىتاب (سېلىشتۇرۇڭ: ياق، ئۇ كىتاب ئەمەس).

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ياكى ئاڭلىغۇچىمۇ كۆرۈپ تۇرغان ياكى ئاڭلىغۇچى بۇرۇندىنلا خەۋەردار بولغان يىراقتىكى شەيئىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ياكى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ياتاققا بارساڭ، تارتىمدا بىر كىتاب بار، شۇنى ئالغاچ كەل.

يېقىندا بىر يىغىن ئېچىلماقچى، شۇ يىغىنغا تەييارلىق كۆرۈۋاتىمىز.

— ئەخمەتمۇ كەلدىمۇ؟

— شۇ كەلدى، قالغان ھەممىسى كەلدى.

— شۇ سوئالغىمۇ جاۋاب بېرەلمەمسەن؟

ئۈچىنچىدىن، باش جۈملىنىڭ تەركىبىدە كېلىپ، يېقىندى جۈملىدە ئىزاھلىنىدىغان ياكى پەرەز قىلىنغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇنى بىلىش كېرەككى، ھەر ئىشنىڭ چېكى بولىدۇ.

كىم ياخشى بولسا، شۇنى ساپلايمىز.

ماۋۇ — بۇ ئالماش "مانا" يۈكلىمىسى بىلەن "بۇ" ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بىرىنچى مەنىدىكى "بۇ" ئالمىشىنىڭ كۈچەيتىلمە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

مەسلەن:

ماۋۇنى ئۆزۈمگە، ماۋۇنى ئۇكامغا ئالدىم.

ماۋۇ كىتابنى ئۆزۈمگە، ماۋۇ لۇغەتنى ئۇكامغا ئالدىم.

بۇ ئالماش بەزىدە، بولۇپمۇ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە
”ما“ شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. مەسلەن:

مانى ئۆزۈمگە، مانى ئۇكامغا ئالدىم.

ما كىتابنى ئۆزۈمگە، ما لۇغەتنى ئۇكامغا ئالدىم.

سېنىڭ سېسىپ قالغان كونا مەككورەڭ (مەپكورەڭ) ما زاماندا كارغا
كەلمەيدۇ. (ت. سامساق)

مۇنۇ — بۇ ”مانا“ يۈكلىمىسى بىلەن ”بۇ“ ئالمىشىنىڭ
بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ قوشۇلۇپ
كېتىشىدىن ھاسىل بولغان يەنە بىر ئالماش بولۇپ، ”ماۋۇ“
ئالمىشى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە
”تۆۋەندىكى“ دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

مۇنۇنى ئۆزۈمگە، مۇنۇنى ئۇكامغا ئالدىم.

مۇنۇ كىتابنى ئۆزۈمگە، مۇنۇ لۇغەتنى ئۇكامغا ئالدىم.

مۇنۇلارغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەك:

(1)

(2)

ئاۋۇ — بۇ ئالماش ”ئەنە“ يۈكلىمىسى بىلەن ”ئۇ“
ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ
قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، سۆزلىگۈچى
ئىشارەت قىلغان يىراقراقتىكى شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئايرىپ
كۆرسىتىدۇ. مەسلەن:

بۇنى ئۆزۈمگە، ئاۋۇنى ئۇكامغا ئالدىم.

ئاۋۇ يىراققا كۆرۈنۈپ تۇرغان كۆجۈم مەھەللە 6-

ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى.

بۇ ئالماش بەزىدە، بولۇپمۇ ئېنىقلىغۇچى بولغاندا ”ئا“
شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. مەسلەن:

ئا مەھەللە 6- ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى.

ئا لۇغەتنى ئېلىپ بېقىڭا، كۆرۈپ باقاي.

بو ئالماش قانچە سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنسا، كۆرسىتىلگەن
شەيئىنىڭ شۇنچە يىراقلىقى بىلىنىدۇ. مەسلەن:

ئاۋۇ بىزنىڭ ئۆيى، ئاۋۇ ئەخمەتلەرنىڭ ئۆيى، ئاۋۇ.....
تۇرسۇنلارنىڭ ئۆيى.

مۇشۇ — بۇ ئالماش ”مانا“ يۈكلىمىسى بىلەن ”شۇ“
ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ
ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بىرىنچىدىن، سوئال
چۈشكەن ياكى ئىزدىلىۋاتقان يېقىندىكى شەيئىنى
مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسلەن:

— ئۇلارنىڭ ئۆيى ماۋۇمۇ؟

— ھەئە، مۇشۇ.

— سېنىڭ ئىزدىگىنىڭ ماۋۇ كىتابمۇ؟

— ھەئە، مۇشۇ كىتاب.

ئاپتىم، مېنىڭ ئىزدىگىنىم مۇشۇ ئىدى.

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ياكى ئاڭلىغۇچىمۇ
كۆرۈپ تۇرغان يېقىندىكى شەيئىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ
ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسلەن:

ئازراق خالتا تەييارلاپ كەلدىم، مۇشۇنى ئۇكامغا ئالغاچ كەت.

مۇشۇ سوئالغا جاۋاب بېرەلمىدىم.

مۇشۇ قوغۇنلۇقنىڭ ھەممىسى ساڭا قارايدۇ، ئۆزۈڭ تاللاپ
ئۆزۈڭ، باھار، — دەيتتىم. (ز. قاندىر)

ئەشۇ (ئاشۇ) — بۇ ئالماش "ئەنە" يۈكلىمىسى بىلەن "شۇ"
ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ
ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بىرىنچى، ئىككىنچى
مەنىدىكى "شۇ" ئالمىشىنىڭ كۈچەيتىمە تۈرى سۈپىتىدە
قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

— ئۇلارنىڭ ئۆيى ماۋۇمۇ؟

— ھەئە، ئەشۇ.

— ئالماقچى بولغىنىڭ مۇشۇ كىتابمۇ؟

— ھەئە، ئەشۇ كىتاب.

ياتاققا بارساڭ، تارتىمدا بىر كىتاب بار، ئەشۇنى ئالغاچ كەل.

— ئەخمەتمۇ كەلدىمۇ؟

— ئەشۇ كەلدى، قالغان ھەممىسى كەلدى.

ئۇشۇ (شۇبۇ) — بۇ ئالماش كىتابى تىلغا خاس بولۇپ،
ئايىرىم ئورۇنلاردا "بۇ" ياكى "شۇ" ئالمىشىنىڭ ئورنىدا كېلىدۇ.
مەسلەن:

ئۇشۇ خەت يولداش جۈرئەتكە تېگىدۇ. (بۇ يەردە "بۇ" ئورنىدا
كەلگەن).

مۇراد داستان ئۈچۈن داستان ئەمەستۇر.

يېتىلسە ئەلگە خىزمەت ئۇشۇ بەستۇر. (ئا. ئۆتكۈر)

(بۇ يەردە "شۇ" ئورنىدا كەلگەن)

مەشە — بۇ ئالماش "مۇشۇ يەر" بىرىكىمىسىنىڭ
ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، يەنىلا شۇ مەنىدە

قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

مەن مەشەدە تۇغۇلۇپ، مەشەدە ئۆسكەن.

ئەشە — بۇ ئالماش "ئەشۇ يەر" بىرىكىمىسىنىڭ
ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، يەنىلا شۇ مەنىدە
قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

سەن ھېلىمۇ ئەشەدىمۇ؟

مەيە — بۇ ئالماش "مۇشۇ يەر" بىرىكىمىسىنىڭ
ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، يەنىلا شۇ مەنىدە
قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

مەيەگە كەلگەن، ساڭا بىر گېپىم بار.

3.5.8. كۆرسىتىش ئالماشلىرى ئاساسەن ئىسىم
ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە
ئىگە:

(1) سان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىپ، بىرلىك ۋە
كۆپلۈك شەكىللىرىدە كېلىدۇ. مەسلەن:

بۇ - بۇلار، ئۇ - ئۇلار، شۇ - شۇلار.

ماۋۇ - ماۋۇلار، ئاۋۇ - ئاۋۇلار، مۇنۇ - مۇنۇلار.

مۇشۇ - مۇشۇلار، ئاشۇ - ئاشۇلار.

(2) كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ، بىراق
كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىرلىك شەكىلدە كېلىش قوشۇمچىلىرى
بىلەن بىرىككەندە، پەقەت ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن
چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىلا بىۋاسىتە قوبۇل قىلىدۇ، قالغان
كېلىش قوشۇمچىلىرىنى بولسا ئاۋۋال "نىڭ" قوشۇمچىسى بىلەن

بىرىكىپ ئاندىن قوبول قىلىدۇ. * مەسلەن:

بۇ — بۇنىڭ، بۇنى، بۇنىڭغا (بۇغا ئەمەس)، بۇنىڭدا (بۇدا ئەمەس)، بۇنىڭدىن (بۇدىن ئەمەس)، بۇنىڭدىكى (بۇدىكى ئەمەس)، بۇنىڭدەك (بۇدەك ئەمەس)، بۇنىڭغىچە (بۇغىچە ئەمەس)، بۇنىڭچە (بۇچە ئەمەس).

شۇ — شۇنىڭ، شۇنى، شۇنىڭغا، شۇنىڭدا، شۇنىڭدىن، شۇنىڭدىكى، شۇنىڭدەك، شۇنىڭغىچە، شۇنىڭچە، مۇنۇ — مۇنۇنىڭ، مۇنۇنى، مۇنۇنىڭغا، مۇنۇنىڭدا، مۇنۇنىڭدىن، مۇنۇنىڭدىكى، مۇنۇنىڭدەك، مۇنۇنىڭغىچە، مۇنۇنىڭچە.

كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن شەكىللىرى ئىسىمنىڭ شۇ خىل كېلىش شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش مەنىدە، ئوخشاش رولدا كېلىدۇ. مەسلەن:

بۇ مېنىڭ، ئۇ ئەخمەتنىڭ. شۇ ياخشى. مۇنۇ كىم؟ بۇنىڭ ئېتى نېمە؟ ئۇنىڭ ئىچىدە نېمە بار؟ ھە، شۇنى ئېلىڭ! بۇنىڭغا قارا! بۇ ئاۋۇنىڭدىن ياخشى - ھە.

ئەشۇنىڭدا بار. بۇنىڭدىن ۋاز كەچ. ماۋۇنىڭدىكى دورا قېنى؟ بۇنىڭدەك لۇغەتنى تېپىش تەس. سىزمۇ مۇشۇنىڭدەك يېزىڭ. بۇنىڭچە بالىلار ئېتىزدا ئىشلەۋاتىدۇ. ئۇنىڭغىچە نەدە ئىشلىدىڭ؟ مېنىڭ ئىزدىگىنىم مۇشۇ.

(3) بەزى كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ قەدىمكى بەزى كېلىش شەكىللىرىمۇ ھازىرقى كېلىش شەكىللىرى بىلەن بىرلىكتە قوللىنىلىدۇ. بۇ قەدىمكى كېلىش شەكىللىرىنى تۆۋەندىكى

* بىز بۇ يەردە "مەشە"، "ئەشە"، "مەيە" ئالماشلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىمىز. چۈنكى ئۇلار ئىسمىدىن پۈتۈنلەي پەرقلىنمەيدۇ.

جەدۋەلدە كۆرسەتتۇق.

باش كېلىش	بۇ	ئۇ	شۇ	مۇشۇ	ئاشۇ
يۆنىلىش كېلىش	بۇغا	ئانغا	شۇغا	—	—
ئورۇن كېلىش	مۇندا/بۇندا	ئاندا/ئۇندا	شۇندا	—	—
چىقىش كېلىش	مۇندىن/بۇندىن	ئاندىن/ئۇندىن	شۇندىن	—	—
ئورۇن-بەلگە كېلىش	مۇندىكى/بۇندىكى	ئاندىكى/ئۇندىكى	شۇندىكى	—	—
چەك كېلىش	—	ئانغىچە	شۇغىچە	—	—
ئوخشاشما كېلىش	مۇنداق/بۇنداق	ئانداق/ئۇنداق	شۇنداق	مۇشۇنداق	ئاشۇنداق
تەڭلەش-تۈرمە كېلىش	مۇنچە/مۇنچىلىك// بۇنچە/بۇنچىلىك	ئانچە/ئانچىلىك// ئۇنچە/ئۇنچىلىك	شۇنچە/ شۇنچىلىك	مۇشۇنچە/ مۇشۇنچىلىك	ئاشۇنچە/ ئاشۇنچىلىك

كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ بۇ خىل قەدىمكى كېلىش شەكىللىرىنىڭ قوللىنىلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

ئوخشاشما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىللىرى كۆپىنچە شۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى ئوخشاشما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىللىرى ئۇنىڭدا قوللىنىلىدۇ، بۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى ئوخشاشما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىللىرىنىڭ ئۆزى بولسا ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ. مەسلەن:

مۇنداق ئەھۋاللارغا دىققەت قىلىش كېرەك.

مەن سېنى مۇنچىلىك كېچىكىدۇ دەپ ئويلىمىغان.

ھەي ئەخمەقلەر، ئۇنداق چوڭ قازان بولمىسا، سىلەرنىڭ

كاۋاڭلارنى نېمىدە پىشۇرىدۇ؟

ئانداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ. (ماقال)

ئۇلارنىڭ ئۆيى ئانچىلىك چوڭ ئەمەس.

— ئەپەندىم، شۇنداقمۇ چوڭ قازان بولامدۇ؟ — دەپ

سورىشىپتۇ كىشىلەر. (نەسرەدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى)

.....شۇنداق تۈگمەس-پۈتمەس خىياللار بىلەن كېچىچە پىيادە

يۈرۈپ چاي مەھەلدە دوتەي يامۇلىنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلگەندىم.

(ز. قادر)

كىشىنى شۇنچىمۇ ساقلىتامسىز؟

بىز كوپراتىپىمىزنىڭ مۈلۈكىنى جېنىمىزدەك قوغداپ، مۇشۇنداق خاماننى چەشلىيەلەيدۇق.

(ت. سامساق)

سەن كۆرگەن ئاشۇنداق لۇغەتتىن مەندە يەنە بىرى بار.

مۇشۇنچە كۆپ ئادەم نەگە سىغدۇ؟

تۆگە قانچىلىك، يېغىرى شۇنچىلىك.

”مۇنچە“، ”بۇنچە“، ”شۇنچە“ ياكى ”مۇنچىلىك“، ”بۇنچىلىك“، ”شۇنچىلىك“، ”ئانچىلىك“ شەكىللىرى كۈچەيتىلگەندە، ”مۇنچىۋالا“، ”بۇنچىۋالا“، ”شۇنچىۋالا“، ”ئانچىۋالا“ شەكىلدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

مۇنچىۋالا كۆپ ئادەم نەگە سىغدۇ؟

شۇنچىۋالا ئېگىز يەرگە قانداق چىقتى؟

ئانچىۋالا ۋارقىراشنىڭ نېمە ھاجىتى بار؟

”مۇنداق (بۇنداق)“ شەكلى يەنە ”ئۆۋەندىكىدەك“ دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مۇسسۇلنى ئۇخلىيالىمدى، ئۇ چۈش كۆردى، چۈشىدە مۇنداق

بىر ئىش كۆردى: (ل. مۇتەللىپ)

ئۇ ئۆز ئۆزىگە مۇنداق دېدى: ”ياق“، مۇنداق بولۇشى زادى مۇمكىن ئەمەس.

”شۇنداق“، ”شۇنچە“ شەكىللىرى يەنە مەلۇم سۈپەتنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

سەن ئۇلارنىڭ يېغىنى كۆردۈڭمۇ، شۇنداق چىرايلىق.

باغدا چىنار، تاغدا كۆرسەم قارىغاي.

يەردە مەشئەل، تاغدا چولپان، كۆكتە ئاي،

كېلىدۇ جۇ زۇڭلى كۆزۈم ئالدىغا.

شۇنچە ئاددىي، شۇنچە تەمكىن، خۇش چىراي. (ئا. خوجا)

”بۇئا، ئاڭا“ — بۇلار شېئىرلاردا شۇ ئالماسلارنىڭ ھازىرقى يۆنىلىش كېلىش شەكىللىرى بىلەن تەڭداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

كېسىپ چاپ دۈشمىنىڭ باشنى قويما يۇرتۇڭدا.

بۇئا تەكلىپ قىلۇر قەلبىڭدە ۋىجداننىڭ شولاسى.

(نم شېھت)

جەمئىيىتىم ئايرىدى ساڭا بىر بۆلۈم خىزمەت.

مۇمكىن ئەمەس، ئورۇندىماي ئاڭا قىل دىققەت.

(نم شېھت)

”شۇئا“ — بۇ شەكىل شېئىرلاردا ”شۇ“ ئالمىشىنىڭ ھازىرقى يۆنىلىش كېلىش شەكلى بىلەن تەڭداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە سەۋەب-نەتىجە قوشما جۈملىلىرىنى باغلايدىغان باغلىغۇچى سۈپىتىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

دېدى: ”يەتكەچ ئانامۇ ھالىمىزغا،

دۇئاسىنى بېرىپ ئاق يولمىزغا،

تۆكۈپ كۆز يېشىنى بولدى مەدەتكار،

نېمىكى دېسىڭىز مەن شۇئا تەييار.“

(ئا. ئۆتكۈر)

مىجەزىم يوق، شۇئا بۈگۈنكى يىغىنغىمۇ قاتنىشالمىدىم.

”مۇندا (بۇندا)، ئاندا(ئۇندا)“ — بۇلار شېئىرلاردا ئۆز رېتى بويىچە ”بۇ يەردە“، ”ئۇ يەردە“ ياكى ”بۇ يەرگە“، ”ئۇ يەرگە“ دېگەن

مەنلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

ئاندا بولايمىكىن، مۇندا بولايمىكىن،

يارىم ئاندا يالغۇز بولسا ھەمراھ بولايمىكىن.

(خەلق قوشقى)

مەن بارايمىكىن ئاندا، يار كېلەرمىكىن مۇندا،

يارغا يار كېرەك بولسا، قول سېلىپ كېلەر مۇندا.

(خەلق قوشقى)

”شۇندا“ — شېئىرلاردا ”شۇ يەردە“ ياكى ”شۇ چاغدا“ دېگەن مەنلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسلەن

كەڭ قوينىڭدا تۇغۇلغان ۋە شۇندا ئۆسكەن.

چىن ئىنسانلىق مەيدانىغا شۇندا چۈشكەن.

(نم شېھىت)

شۇ ۋىسالىدىن رىشتە ئۈزگەنلەرنى ئۇچراتسام شۇ چاغ،

نېمە دەر ئىغۋاسىنى سالىسام يۈزىگە شۇندا مەن.

(ت، ئېلىيۇۋ)

”مۇندىن (بۇندىن)“، ”ئاندىن (ئۇندىن)“، ”شۇندىن“ — بۇلار، بىرىنچىدىن، شېئىرلاردا شۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى چىقىش كېلىشى شەكىللىرى بىلەن تەڭداش قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

ئۆيدە گايى بۇندىن سۆزلەر قىلىشقاندۇ،

”قىز - ئايالنىڭ بەختى بۇ“ دەپ ئېيتشقاندۇ.

(نم شېھىت)

ئۇدۇل كامىردا ئىش ئاندىن بۆلەكچە،

كېرىم ئالدى ساۋاق مىڭ-مىڭ ئېتەكچە.

(ئا، ئۆتكۈر)

بۇلاردىن ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان بەزى بىرىكمەلەردە

كەلگەنلىرى جانلىق تىلدىمۇ كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

مۇندىن (بۇندىن) كېيىن = بۇنىڭدىن كېيىن.

مۇندىن (بۇندىن) ئاۋۋال = بۇنىڭدىن ئاۋۋال.

ئاندىن (ئۇندىن) كېيىن = ئۇنىڭدىن كېيىن.

ئاندىن (ئۇندىن) بۇرۇن = ئۇنىڭدىن بۇرۇن.

شۇندىن ئېتىبارەن = شۇنىڭدىن ئېتىبارەن.

ئىككىنچىدىن، شېئىرلاردا ئۆز رېتى بويىچە ”بۇ يەردە“، ”ئۇ يەردىن“، ”شۇ يەردىن“ دېگەن مەنلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

بۇندىن يۈرۈپ قاھىرەگە بارامەن،

سېغىنغاننى يەنە شۇندىن يازامەن.

پەرزەنتىڭنىڭ بۇيىن شۇندىن ئالارسەن،

تۈرلۈك - تۈمەن گۈللىرىڭنى سېغىندىم.

(نم شېھىت)

”بۇندىكى (مۇندىكى)“، ”ئاندىكى (ئۇندىكى)“، ”شۇندىكى“ — بۇلار ئاساسەن شېئىرلاردا شۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى ئورۇن-بەلگە كېلىشى شەكىللىرى بىلەن تەڭداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆز رېتى بويىچە ”بۇ يەردىكى“، ”ئۇ يەردىكى“، ”شۇ يەردىكى“ دېگەن مەنلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

بۇندىكى توسقۇن قايقتىن كەلدى دەپ گەر سورىساڭ،

كۈتۈرۈلدى ئوردا ياق دەرۋازىدىن بۇ شۇم بوران.

(«تەنئەنمېن شېئىرلىرى»)

قوپقۇرۇق بوپ قالدى دېمە خاتىرە مۇنار تۇۋى،

قەلبىمىزنى ئۇندىكى ياش داغلىرى ئىزھار ئېتەر.

(«تەنئەنمېن شېئىرلىرى»)

گۈزەلدۇر گويىكى قويۇق ئورماندەك،

تىزىلغان ئاندىكى سانسىز ۋىشكىلار.

(ئا، توختى)

”ئاڭغىچە“، ”شۇڭغىچە“ — بۇلار ئۆز رېتى بويىچە ”شۇ ئارىلىقتا“، ”شۇ ۋاقتىچە“ دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: ئەخمەت كەلسە يىغىنى باشلاپ تۇرۇڭلار، ئاڭغىچە ئۈزۈمۈ قايتىپ كېلىشىم مۇمكىن.

— مېنىڭ پىكرىم بار، — دېدى شۇڭغىچە جىم ئولتۇرغان تۇرسۇن بىردىن بېشىنى كۆتۈرۈپ،

4) كۆرسىتىش ئالماشلىرى بەزى تىركەلمىلەر بىلەنمۇ بىرىكىپ كېلىدۇ، بىراق بىرلىك شەكىلدە ”بىلەن“، ”ئۈچۈن“ تىركەلمىلىرى بىلەن بىرىككەندە، ئالماشلارنىڭ ئاخىرىغا ئاۋۋال ”- نىڭ“ قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇنىڭ بىلەن، بۇنىڭ ئۈچۈن،

ئۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ ئۈچۈن،

شۇنىڭ بىلەن، شۇنىڭ ئۈچۈن،

مۇنۇنىڭ بىلەن، مۇنۇنىڭ ئۈچۈن،

ماۋۇنىڭ بىلەن، ماۋۇنىڭ ئۈچۈن،

ئاۋۇنىڭ بىلەن، ئاۋۇنىڭ ئۈچۈن،

مۇشۇنىڭ بىلەن، مۇشۇنىڭ ئۈچۈن،

ئاشۇنىڭ بىلەن، ئاشۇنىڭ ئۈچۈن،

تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن كۆرسىتىش ئالماشلىرى شۇ خىل تىركەلمىلەر بىرىككەن ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىغا ئوخشاش گرامماتىك مەنىگە ئېرىشىپ، جۈملىدە شۇلار بىلەن ئوخشاش رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

بۇ توغرىلۇق مەن ئۇنىڭ بىلەن تۇزاق پاراڭلاشتم.

مەن ئۇنىڭ بىلەن شۇ توغرىلۇق سۆزلەشتم.

ئۇ قەلەم بولمايدۇ، ماۋۇنىڭ بىلەن ياز.

بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كېرەك.

تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنلىرى ئېچىلدى، بۇ ئارقىلىق كۆپچىلىكنىڭ تونۇشى ئۆستى،
ماۋۇنىڭغا قارىغاندا ئاۋۇ ياخشى.

5) كۆرسىتىش ئالماشلىرى باش كېلىش شەكىلدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىش جەھەتتىن ئىسىملاردىن پەرقلىنىدۇ. ئىسىملار پەقەت ئۆزى ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مەلۇم جەھەتتىن بىر تىپقا كىرىدىغان شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ياكى ئۆزى ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يەنە بىر خىل نامىنى ئىپادىلىگۈچى ئىسىملارغىلا باش كېلىش شەكىلدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ (مەسىلەن، ”ياغاچ ئۆي، ياغاچ كارىۋات، ئايال دۇختۇر“ دېيىشكە بولىدۇ، لېكىن كۆرسىتىش ئالماشلىرى بۇ چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇلار باش كېلىش شەكىلدە ھەرقانداق ئىسىمغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئادەم، بۇ ئۆي، بۇ ئوت، بۇ تاغ، بۇ كۆڭۈل، بۇ مەسىلە،

ئۇ شەھەر، ئۇ كىنو، ئۇ كىتاب، ئۇ دەرس، ئۇ دۇختۇر، ئۇ

تەرەپ، شۇ خەت، شۇ قىز، شۇ يىغىن، شۇ ناھىيە، شۇ دەريا، شۇ

بوران، مۇنۇ دۆڭ، ئاۋۇ ئېتىز، ئاشۇ مەھەللە، مۇشۇ بۇغداي، ما

ئالما.

6) بەزىدە ”بۇ“، ”مۇشۇ“ ئالماشلىرىنىڭ ئالدىغا ”مانا“ يۈكلىمىسى، ”شۇ“ ئالماشلىرىنىڭ ئالدىغا ”مانا“ ياكى ”ئەنە“ يۈكلىمىلىرى قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ ئالماشلارنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مانا بۇلار پارتىزان ئۇرۇشىنىڭ مۇنتىزىم ئۇرۇشتىن پەرقلىنىدىغان

يەرلىرى.

مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم مانا شۇلاردىن ئىبارەت.

مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم ئەنە شۇ.

يېڭى دېموكراتىك سىياسى بولسا، مانا شۇنداق يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادنىڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىسى.

6.8. سوئال ئالماشلىرى

1.6.8. سوئال ئالماشلىرى شەيئىلەرنىڭ نامى، بەلگىسى، سانى ياكى ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى، ۋاقتى قاتارلىقلارغا سوئال بولۇپ كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى سوئال ئالماشلىرى قوللىنىلىدۇ:

كىم — ئادەمگە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ مەجلىسكە بىزدىن كىم قاتنىشىدۇ؟

بۇياق كىم بولىدۇ؟

نېمە — بىرىنچىدىن، ئادەمدىن باشقا شەيئىلەرگە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

نېمە يېزىۋاتسەن؟

نېمە مىنىپ كەلدىڭ؟ ئات مىنىپ كەلدىڭمۇ؟

ئىككىنچىدىن، شەيئىلەرنىڭ ئېنىقلىمىسىغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن نېمە دەرس بار؟

ئاخشام نېمە كىنو كۆردۈڭلار؟

ئۈچىنچىدىن، "قىلماق"، "بولماق" پېئىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتكە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— نېمە قىلىۋاتسەن؟

— خەت يېزىۋاتمەن.

— قولۇڭ نېمە بولدى؟

— قايرىلىپ كەتتى.

قايسى — بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ مەلۇم بىرىنىڭ ئېنىقلىمىسىغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— بۈگۈن قايسى مۇئەللىم دەرس ئۆتتى؟

— تۇرسۇن مۇئەللىم.

— سىلەر قايسى ئۆيدە ئولتۇرىسىلەر؟

— 15-ئۆيدە.

قانداق — مەلۇم بەلگە ياكى ھالەتكە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— بۇ قانداق كىتاب؟

— ياخشى كىتاب.

— بۇ ئۆيگە قانداق كىردىڭ؟

— كەينى ئىشىكتىن كىردىم.

بۇ ئالماش بەزىدە سۈپەتلەرگە ئۈندەشلىك كۈچەيتىمە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قارا، بۇ باغ قانداق ياخشى!

ئېتىزنىڭ ئايدىڭ كېچىلىرى قانداق چىرايلىق!

قاچان — ۋاقىتقا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— قاچان كەلدىڭ؟

— تۈنۈگۈن كەلدىم.

— ئىشىڭ قاچان تۈگەيدۇ؟

— بىر ئازدىن كېيىن.

بۇ ئالماش بەزىدە "تۈزۈن بولدى"، "نەۋاق"، "نەكەم" دېگەن مەنىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— يېزىپ بولىدۇڭمۇ؟

— قاچان (نەۋاق، نەكەم) مەن يېزىپ بولغىلى،

— قاچان كەلدىڭ؟

— مەن كەلگىلى قاچان (نەۋاق، نەكەم)!

قانچە (نەچچە) — سانغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— قانچە ئادەم كەلدى؟

— 15 ئادەم كەلدى.

— بۈگۈن ئايغا نەچچە؟

— بۈگۈن ئايغا تۆت.

“قانچە” ئالمىشى بەزىدە “نۇرغۇن” مەنىسىدەمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قانچە يىللار ئۆتتى، ئۇ چاغدىكى ئىشلار كىمنىڭ ئېسىدە قالسۇن!

قانچىلىك (نەچچىلىك) — سانغا ياكى مەلۇم مىقدارغا سوئال

بولىدۇ. مەسىلەن:

— قانچىلىك ئادەم كەلدى؟

— 15 ئادەم كەلدى.

— بۇ تۇڭغا قانچىلىك ماي سىغىدۇ؟

— بەش كىلو ماي سىغىدۇ.

— ئۇلارنىڭ ئۆيى قانچىلىك بار؟

— مۇشۇ ئۆيچىلىك بار.

قەيەر — بۇ ئالمىش “قاي” دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن “يەر” دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئورۇن، يەر-جايغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— شىنجاڭدا قەيەر ئەڭ ئىسسىق؟

— تۇرپان ئەڭ ئىسسىق.

— سەن قەيەردە چوڭ بولغان؟

— ئۈرۈمچىدە چوڭ بولغان.

نە — بۇ ئالمىش “نە” دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن “يەر” دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇپ، “نەيەر” بولۇشى ۋە كېيىن “يەر” سۆزىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، “قەيەر” ئالمىشى بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

شىنجاڭدا نە (قەيەر) ئەڭ ئىسسىق؟

سەن نەدە چوڭ بولغان؟

قايىق — بۇ ئالمىش “قاي” دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن “ياق” دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، تەرەپ ياكى ئورۇنغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— ئەخمەت قايىققا كەتتى؟

— كۈتۈپخانا تەرەپكە كەتتى.

— قايىقتىن كېلىۋاتىسەن؟

— يېزىدىن كېلىۋاتىمەن.

قېنى — بۇ ئالمىش “نەدە”، “يوققۇ” دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— تۇرسۇن قېنى؟

— بار، ھازىر كېلىدۇ.

— ھەممەيلەنگە بەردىڭ، ماڭا قېنى؟

نېمىشقا (نېمىشكە) — بۇ ئالمىش “نېمە ئىش” بىرىكمىسىنىڭ يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە تۇراقلىشىپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، “نېمە ئۈچۈن” دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— نېمىشقا دەرسكە بارىدىڭ؟

— نېمىشقا بۈگۈن ئادەم ئاز؟

نەكەم — بۇ ئالماش "نە" دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان "كەم" سۆزىنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، "قايسى ۋاقىت" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— تۈنۈگۈن نەكەمدە كەلدىڭ؟

— سائەت ئوندا كەلدىم.

بۇ ئالماشمۇ بەزىدە "ئۇزۇن بولدى" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— قاچان كەلدىڭ؟

— مەن كەلگىلى نەكەم!

نەۋاق — بۇ ئالماش "نە" دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن "ۋاقىت" دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، "نەكەم" ئالمىشى بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— تۈنۈگۈن نەۋاققا كەلدىڭ؟

— سائەت ئوندا كەلدىم.

قانداقسىگە — بۇ ئالماش "قايسى ئاساس بويىچە" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

قانداقسىگە بۇ ئىشقا مەن جاۋابكار بولىمەن؟

ئۇ قانداقسىگە بىزگە تۇغقان بولىدۇ؟

نېچۈن — ئەدەبىي ئەسەرلەردە "نېمە ئۈچۈن" مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

جانان ناز ئۇيقۇدا يېتىپ نېچۈن تولغانماس،

ئاشىقى كۈتۈپ تۇرسا ئېچىپ يورۇق روجەكلەرنى!؟

(ل. مۇتەللىپ)

قانداقلارچە — بۇ ئالماش "قانداق سەۋەبلەر بىلەن" ياكى "قانداق ئۇسۇللار بىلەن" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

سەن قانداقلارچە بۇ يەرگە كېلىپ قالدىڭ؟

شۇنچە ئىشنى قانداقلارچە تۈگەتتىڭ؟

نېمانداق، نېمانچە — بۇ ئالماشلار "نېمە" ئالمىشى بىلەن "ئانداق"، "ئانچە" ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، "نېمە سەۋەبتىن شۇ دەرىجىدە..." دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن ئادەم نېمانداق (نېمانچە) كۆپ؟

ئاستا گەپ قىل، نېمانچە (نېمانداق) ۋارقىرايسەن؟

"نېمانداق" ئالمىشى يەنە "نېمىشقا شۇنداق غەلىتە" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

نېمانداق نەرسە بۇ؟!؟

تىنچ تۇرساڭچۇ، نېمانداق قىلسەن؟!؟

"نېمانچە" ئالمىشى بەزىدە "نېمانچىلا" ياكى "نېمانچىۋالا" شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن ئادەم نېمانچىلا كۆپ؟

ئاستا گەپ قىل، نېمانچىۋالا ۋارقىرايسەن؟

"نېمە دېگەن"، "نەقەدەر"، "نەقاتارلىق" — بۇ ئالماشلار شەكلىنى سوئال ئالمىشى بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە، سۈپەت ياكى پېئىللارنىڭ ئالدىدا ئۈندەشلىك كۈچەيتىمە رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

بۇ نېمىدېگەن ئېگىز ئىمارەت!

ئۇ ھازىر نەقەدەر ئۆزگىرىپ كەتكەن-ھە؟!؟

ئۇھۇ! نەقاتارلىق يېقىملىق ناخشا ئېيتىدىغان ئادەملەر بۇ؟

نېمىسى — بۇ ئالماش "نېمە" ئالمىشىنىڭ III شەخس تەۋەلىك شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، ئادەتتە "نەرى" دېگەن مەنىدە ئىسىملاشقان سۈپەتداشلاردىن كېيىن "قانداق ئىش" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— ھەي، چۈشەنمەيدىغان نېمىسى بار؟ — پەرھاد ياشلارغا خاس تۈز كۆڭۈللۈك بىلەن ئېيتتى.

(م. كېۋىر)

بۇنىڭ نېمىسى يامان؟

تۈنۈگۈن كەلمىگىنىڭ نېمىسى؟

بىلمەيمەن، دېگىنىڭىز نېمىسى؟

2.6.8. سوئال ئالماشلىرى ئۆزىنىڭ گرامماتىك

خۇسۇسىيىتىنىڭ خىلمۇ خىللىقى جەھەتتىن، ئالماشنىڭ ئەڭ تىپىك تۈرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سوئال ئالماشلىرىنى ئۇلارنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئىسىم ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، سان ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرى، دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) "كىم، نېمە، قايرە، نە، قايق، نەكەم، نەۋاق" ئالماشلىرى ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىمنىڭ سان، كېلىش كاتېگورىيىلىرى بويىچە تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىملارغا ئوخشاش رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

مەجلىسكە كىملەر قاتناشتى؟

ساڭا يەنە نېمىلەر كېرەك؟

كىمنى سايلىدىڭلار؟

نېمىدىن قورقسەن؟

قەيەرلەرنى ئايلىنىپ كەلدىڭ؟

نەگە كەتتىڭ؟ نەلەردە يۈردۈڭ؟

قاياقلارنى ئايلىنىپ كەلدىڭ؟

قايق شىمال؟

نەكەمدىن نەكەمگىچە سۆزلەشتىڭلار؟

نەۋاقلاردا ئۇخلىدىڭ؟

"نېمە، قايرە، نە" ئالماشلىرى تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بويىچىمۇ تۈرلىنىدۇ ("نە" ئالمىشىغا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئالماشنىڭ ئاخىرىدا بىر "ر" تاۋۇشى پەيدا بولىدۇ). مەسىلەن:

يەنە نېمەڭ كەم؟

بىزنىڭ نېمىمىز يوق؟ ھەممە نەرسىمىز بار.

تۈردى ئۇنىڭ نېمىسى؟ ئاكىسىمۇ؟

بۇ يەرنىڭ قايسى ئوي، قايسى دۆڭ مەن تېخى بىلمەيمەن.

نەرنىڭ ئاغرىيدۇ؟

"كىم" ئالمىشى "سەن كىمنى ئەخمەق قىلسەن؟ مېنىڭ سىلەردىن باشقا كىمم بار؟" دېگەنگە ئوخشاش ئايرىم ئورۇنلاردا تەۋەلىك شەكلىدە كەلگىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلەنمەيدۇ. "قايق" ئالمىشىمۇ ئاساسەن تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلەنمەيدۇ.

(2) "قانداق، قايسى، نېمانداق" ئالماشلىرى سۈپەت ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، جۈملىدە بىۋاسىتە ئىسىملارغا بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ؛ "قانداق، نېمانداق" ئالماشلىرى يەنە پېئىل، سۈپەتلەرگە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ساڭا قانداق كىتابلار كېرەك؟ سىلەر قايسى بىنادا ئولتۇرسىلەر؟

سەن قانداق كەلدىڭ؟

نېمانداق ئوي بۇ؟

ئادەم نېمانداق كۆپ.

“قانداق” ئالمىشى بەزىدە سۈپەتنىڭ كېمەيتىمە دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىشۇلار قانداقراق؟

قانداقراق كىتابلار بار ئىكەن؟

“قانداق” ئالمىشى يەنە سۈپەتلەرگە ئوخشاش ئىسىمنىڭ III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

— ئاۋۇ ئاياغلارنى كۆرۈپ باقاچۇ؟

— قاندىقى كېرەك، قىشلىقمۇ، يازلىقى؟

— مەن بىر ۋېلىسپىت ئالدىم.

— قاندىقىنى ئالدىڭ؟

“قايسى” ئالمىشى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (I شەخستە پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەنلا بىرىكىدۇ). شەخس ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىز بارىمىز؟

قايسىڭ بارىسەن؟

قايسىڭلارنىڭ لۇغىتى يوق؟

ئۇ قايسىڭلار بىلەن سۆزلەشتى؟

ئەپەندىم، دۇنيادا نۇرغۇنلىغان ئىشلارغا دۇچ كەلدىم، قايسىسىنى ئۇنتۇپ، قايسىسىنى يادىمدا ساقلاشنىمۇ بىلمەي قالدىم.

(نەسرەدىن ئەپەندى لەتپىلىرى)

بۇ خىل شەكىللەر ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ

كەلگەندە، ئېنىقلىغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلى ئادەتتە بىردەك III شەخستە بولىدۇ. پەقەت II شەخس شەكلى تەرىپىدىن ئېنىقلىغان ئىسىملا بەزىدە II شەخستە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

قايسىمىزنىڭ لۇغىتىنى ئالسەن؟

قايسىڭلارنىڭ لۇغىتى (لۇغىتىڭلار) يوق؟

ئۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ لۇغىتى يوق؟

3) “قانچە (نەچچە)”، “قانچىلىك (نەچچىلىك)” ئالماشلىرى سان-مىقدار ئالماشلىرىغا كىرىدۇ. بۇلاردىن “قانچە (نەچچە)” ئالمىشى سانغا سوئال بولۇپ، تەرتىپ سان، تەقسىم سان، كىشىلىك سان، ئالماش سان قاتارلىق سان تۈرلىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن بىرىكىپ، ساننىڭ شۇ تۈرلىرىگە سوئال بولۇپ، جۈملىدە ساننىڭ شۇ تۈرلىرىگە ئوخشاش رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

قانچە ئادەم كەلدى؟

سەلەر نەچچىچى بىنادا؟

بىرىڭلارغا قانچىدىن دەپتەر بەردى؟

قانچە يەنە كەلدى؟

قانچىمىز بارىمىز؟ قانچىڭلارنى چاقىردى؟

قانچىسىغا بېلەت يەتمىدى؟

“قانچىلىك (نەچچىلىك)” ئالمىشى سان-مىقدارغا سوئال بولۇپ، بىۋاسىتە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، مۆلچەر سان ياسىغۇچى “-چە” قوشۇمچىسى بىلەن ۋە تەقسىم سان قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، مۆلچەر سان-مىقدارغا ۋە تەقسىم سان-مىقدارغا سوئال بولۇپ، جۈملىدە شۇ خىل سان-مىقدارلارنىڭ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىغا قانچىلىك ئادەم قاتناشتى؟

بۇ يىل قانچىلىك ھوسۇل ئالدىڭلار؟

ئۈرۈمچىدە قانچىلىك تۇردۇڭ؟

ئۇلار يولۇڭلارغا قانچىلىك تەلمۈرگەندۇ؟

بۇ يىل قانچىلىكچە ھوسۇل ئالدىڭلار؟

ھەرىس ئەمگەك كۈنىگە قانچىلىكتىن پۇل كەلدى؟

بۇ ئالماش يەنە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن (كۆپىنچە III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن) بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ، بۇ چاغدا مەلۇم شەيئىنىڭ بىر قىسمىغا سوئال بولۇپ، كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە جۈملىدە ئىسىمنىڭ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئاشلىقنىڭ قانچىلىكى بۇغداي، قانچىلىكى گۈرۈچ؟

بۇ دەرسنى ئىككىڭلار ئۆتسەڭلار، قانچىلىكى سەن ئۆتسەن؟

بۇ پۇلنىڭ قانچىلىكىگە كىتاب ئالىمىز؟

(4) "قاچان، قانداقسىگە، نېچك، قانداقلارچە، نېمانچە، نېمىدېگەن، نەقەدەر، نەقاتارلىق" ئالماشلىرى رەۋىش ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، جۈملىدە بىۋاسىتە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. (يۇقىرىدىكى مىساللارغا قارالسۇن). بۇلاردىن پەقەت "قاچان" ئالمىشلا بەزىدە ئايرىم كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن، ياكى بەزى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ، ھالەت بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ مەسىلە قاچانغىچە ھەل بولمايدۇ؟

قاچاندىن باشلاپ بۇ ئىشقا كىرىشىمىز؟

قاچاندىن بۇيان شۇ يەردە ئىشلەۋاتىمىز؟

(5) "نېمىسى" ئالمىشى گەرچە ئىسىم ئالمىشىغا تەۋە بولسىمۇ،

لېكىن كېلىش بويىچە تولۇق تۈرلەنمەيدۇ، تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكمەيدۇ. كۆپىنچە باش كېلىش شەكلىدە ئىگە ياكى خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

چۈشەنمەيدىغان نېمىسى بار؟

بارمايمەن دېگىنىڭ نېمىسى؟

(6) "قېنى" ئالمىشىنىڭ زادى قايسى سۆز تۈركۈمىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتىش بىر ئاز تەس، ئۇ ئالاھىدە بىر خىل سوئال ئالمىشى بولۇپ، جۈملىدە پەقەت خەۋەر بولۇپلا كېلىدۇ*. مەسىلەن:

تۇرسۇن قېنى؟ ماڭا قېنى؟

7.8. ئۆزلۈك ئالماشلىرى

1.7.8. ئۆزلۈك ئالمىشى بىر "ئۆز" سۆزىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ھامان ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن ھالدا قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

I شەخس	بىرلىك تۈرى	
	كۆپلۈك تۈرى	
II شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۈرى
		سېپايە تۈرى
	كۆپلۈك	ھۆرمەت تۈرى
		ئاددىي تۈرى
III شەخس	بىرلىك تۈرى	
	كۆپلۈك تۈرى	
	ئۆزۈم	ئۆزۈڭ
	ئۆزۈمىز	ئۆزۈڭلار
	ئۆزۈڭ	ئۆزۈڭلار
	ئۆزۈڭلار	ئۆزۈڭلار
	ئۆزۈڭلار	ئۆزۈڭلار
	ئۆزۈڭلار	ئۆزۈڭلار

* "قېنى، مەن بىر كۆرەي"، "قېنى مەجلىسى باشلايلى"، "كەلسۇنچۇ قېنى!" قاتارلىق ئورۇنلاردا كەلگەن "قېنى" ئالمىشى ئەمەس، يۈكلىمە ھېسابلىنىدۇ.

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ بۇ شەكىللىرى گەرچە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن بولسىمۇ، لېكىن تەۋەلىك ئۇقۇمىنى ئىپادىلىمەيدۇ، ئۇلار پەقەت ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئالماش ۋە ئىسىملارغا شەخس، سان ۋە (II شەخستە) ئاتاش تۈرى جەھەتتىن ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆزۈم، بىز ئۆزىمىز، سەن ئۆزۈڭ، سىز ئۆزىڭىز، سىلى ئۆزلىرى، سىلەر ئۆزۈڭلار، ئۇ ئۆزى، ئۇلار ئۆزلىرى، قاسمنىڭ ئۆزى، بۇ خەتنىڭ ئۆزى.

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ بۇ شەكىللىرى ئىسىملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تولۇق تۈرلىنىدۇ ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزۈم، ئۆزۈمنىڭ، ئۆزۈمگە، ئۆزۈمنى، ئۆزۈمدە، ئۆزۈمدىن، ئۆزۈمدىكى، ئۆزۈمگىچە، ئۆزۈمدەك، ئۆزۈمچە، ئۆزۈم بىلەن، ئۆزۈم توغرىلىق، ئۆزۈم ئۈچۈن... ئۆزىمىز، ئۆزىمىزنىڭ، ئۆزىمىزگە، ئۆزىمىزنى، ئۆزىمىزدە، ئۆزىمىزدىن، ئۆزىمىزدىكى، ئۆزىمىزگىچە، ئۆزىمىزدەك، ئۆزىمىزچىلىك، ئۆزىمىز بىلەن، ئۆزىمىز توغرىلىق، ئۆزىمىز ئۈچۈن...

ئۆزۈڭ، ئۆزۈڭنىڭ، ئۆزۈڭگە، ئۆزۈڭنى، ئۆزۈڭدە، ئۆزۈڭدىن، ئۆزۈڭدىكى، ئۆزۈڭگىچە، ئۆزۈڭدەك، ئۆزۈڭچىلىك، ئۆزۈڭ بىلەن، ئۆزۈڭ توغرىلىق، ئۆزۈڭ ئۈچۈن...

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ جۈملىدىكى رولى ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى رولى بىلەن تامامەن ئوخشايدۇ.

2.7.8. ئۆزلۈك ئالمىشى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) جۈملىنىڭ ئوبىيكتى شۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە جۈملىنىڭ

باشقا بىر بۆلىكى بولۇپ تەكرارلانسا، ئۆزلۈك ئالمىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئۆزلۈك ئالمىشى باشقا بىر سۆز سۈپىتىدە ئايرىم جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆزۈمنى تەنقىد قىلدىم.

(سەن) بۇ چاپاننى ئۆزۈڭگە ئالدىڭمۇ؟

ئۇ بىزنى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە باشلاپ كىردى.

(2) سۇبىيكتىنىڭ پائالىيەتچانلىقى ياكى مۇستەقىللىقى تەكىتلەنگەندە، ياكى سۇبىيكتىنى شۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە تەكرارلاشقا توغرا كەلگەندە، شۇ سۇبىيكتىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار بىلەن بىرلىكتە شۇلارغا مۇۋاپىق شەكىلدىكى ئۆزلۈك ئالمىشى قوللىنىلىدۇ. بەزىدە سۇبىيكتىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىم بىلەن ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ ئارىسىدا باشقا جۈملە بۆلەكلىرى كېلىشىمۇ مۇمكىن، مەسىلەن:

مېنى ھېچكىم چاقىرمىدى، (مەن) ئۆزۈم كەلدىم.

بۇ ستانوك ۋاقىت توشقاندا ئۆزى توختايدۇ.

سەن ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭ قىنىما.

بۇ مەسىلنى بىز ئۆزىمىز ھەل قىلىۋالىمىز.

مەشۇراخۇن بىر يەرلەرگە بېرىپ قالغىنىنى ئۆزىمۇ تۇيماي قالدى.

(3) مەلۇم شەيئىنى باشقا شەيئىلەردىن ئايرىپ، ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلىگەندىمۇ شۇ شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار بىلەن بىرلىكتە شۇلارغا مۇۋاپىق ئۆزلۈك ئالمىشى قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار ئىگىلىك كېلىشتە (بەزىدە كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ) ئۆزلۈك ئالمىشىغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشقا شۇ ئادەمنىڭ ئۆزى سەۋەبچى بولدى.

ئىختىيار سېنىڭ ئۆزۈڭدە.

لۇغەتنى ئىشلىتىپ بولغاندىن كېيىن (مېنىڭ) ئۆزۈمگە قايتۇرۇپ

بەر.

بۇنداق ماتېرىيال مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىنمۇ چىقىدۇ.

4) "ئۆزۈمنى ئۆزۈم..."، "ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭ..."، "ئۆزىدىن ئۆزى...". قاتارلىق بىرى باش كېلىشتە، يەنە بىرى باشقا كېلىشتە قاتارلىشىپ كەلگەن ئۆزۈڭ ئالماشلىرى بەزىدە "ئۆز-ئۆزۈمنى..."، "ئۆز-ئۆزۈڭگە..."، "ئۆز-ئۆزىدىن..." شەكلىدە ئىخچاملىشىپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

نېمىشقا شۇنداق قىلدىم دەپ ئۆز-ئۆزۈمنى ئەيىبلىدىم.

(سەن) ئۆز-ئۆزۈڭگە ئىشەنمىسەڭ، باشقىلار ساڭا قانداق

ئىشەنسۇن.

ئۆگىنىشنىڭ دۈشمىنى — ئۆز-ئۆزىدىن قانائەتلىنىش.

بىز ھازىر ئاشلىقتىمۇ ئۆز-ئۆزىمىزنى تەسەللەيدىغان بولدۇق.

5) ئۆزۈڭ ئالماشلىرى بىلەن قاتار كەلگەن ياكى ئۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن I ۋە II شەخستىكى شەخس ئالماشلىرى كۆپ ھاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ، تىل شارائىتى ئېنىق بولغاندا، III شەخستىكى شەخس ئالماشلىرى ياكى ئىسىملارمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

(سەن) ئۆزۈڭ يالغۇز كەلدىڭمۇ؟

(مېنىڭ) ئۆزۈمدىن سورىساڭ بولمامدۇ؟

بۇ ئىشنى ئەخمەت بىلەمدۇ؟ (ئەخمەتنىڭ) ئۆزىدىن سوراپ باق.

6) I ۋە II شەخستىكى ئۆزۈڭ ئالماشلىرى ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلىغۇچى ئىسىم ئادەتتە III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ، بەزىدە ئۆزۈڭ ئالماشلىرىگىگە ئوخشاش تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىشىمۇ

مۇمكىن. مەسىلەن:

رەمچىنىڭ رېمىدىن ئۆزۈڭنىڭ خىيالى (خىيالىڭ) دۇرۇس.

سەن ئۆزۈڭنىڭ ئۆيۈڭدە (ئۆيىدە) تۇرۇۋاتامسەن؟

مەنمۇ ئۆزۈمنىڭ قارىشىنى (قارىشىمنى) قويۇپ باقاي.

7) ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئۆزۈڭ ئالماشلىرى كۆپ ھاللاردا قىسقارتىلىپ "ئۆز" شەكلىدىلا قوللىنىلىدۇ. بىراق بۇ چاغدا ئىسىم جەزمەن ئۆزۈڭ ئالماشلىرىنىڭ تولۇق شەكلىنىڭكىگە ئوخشاش تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىشى كېرەك. مەسىلەن:

ئۆز ئۆيۈمنىڭ خۇشلۇقى، پۈت-قولۇمنىڭ بوشلۇقى. (ماقال)

سەنمۇ ئۆز پىكرىڭنى توغرا دەيسەن، ئۇمۇ ئۆز پىكرىنى توغرا دەيدۇ.

بىز ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىشنى ئاساس قىلىمىز.

8.8. بەلگىلەش ئالماشلىرى

1.8.8. بەلگىلەش ئالماشلىرى مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىلەرنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان-مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ مۇستەسنا سىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى بەلگىلەش ئالماشلىرى قوللىنىلىدۇ.

ھەممە — مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان-مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا مەكتىپىمىزدىكى ھەممە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى.

ھەممە سۇ مۇشۇ تەرەپكە ئېقىۋاتىدۇ.

بۇ ئالماش بەزىدە "خىلمۇخىل" ياكى "ھەرقانداق" دېگەن مەنىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ھازىر بازاردا ھەممە مال بار (خىلمۇخىل مەنىسىدە).

بۇنچىلىك ئىشنى ھەممە ئادەم قىلالايدۇ (ھەرقانداق مەنىسىدە).

پۈتۈن (پۈتكۈل) — بىرىنچىدىن، ”ھەممە“ ئالمىشىغا ئوخشاش مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان-مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىغا مەكتىپىمىزدىكى پۈتۈن ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى. پۈتۈن سۇ مۇشۇ تەرەپكە ئېقىۋاتىدۇ. ئىككىنچىدىن، بىر شەيئىنىڭ ھەممە قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

پۈتۈن دۇنيا پرولېتارىلىرى بىرلىشىڭلار!
بۇ خەۋەر بىردەمدىلا پۈتۈن شەھەرگە تارقالدى.

بارلىق — ”ھەممە“ ئالمىشىغا ئوخشاش مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان-مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: يىغىغا مەكتىپىمىزدىكى بارلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى. بارلىق سۇ مۇشۇ تەرەپكە ئېقىۋاتىدۇ.

بارچە — ئايرىم ئورۇنلاردا ”بارلىق“ ئالمىشى بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: يىغىغا مەكتىپىمىزدىكى بارچە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى.

ھەر — ئۆزى يالغۇز ياكى ”بىر“ سانى بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەربىرىنى بىلدۈرىدۇ ياكى ئىككىنىڭ يۇقىرىسىدىكى سانلار بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان كۆپلۈكىدىكى بىرلىكلىرىنىڭ ھەربىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەر كىشى ئۆز ئورنىدا ئولتۇرسۇن،
ھەربىر ئوقۇغۇچى بىر پارچىدىن ماقالە يازدى،
ھەر بەش ئوقۇغۇچىغا بىر ئوقۇتقۇچى توغرا كېلىدۇ،
بۇ دورىنى ھەر تۆت سائەتتە بىر قېتىم ئىچسىز.

بۇ ئالماش ۋاقىت بىرلىكلىرىنىڭ ھەربىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەندە، ئادەتتە شۇ ۋاقىت بىرلىكلىرىنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەر بىلەن بىۋاسىتە بىرىكىدۇ (”بىر“ سانى كەلمەيدۇ). مەسىلەن:

ھەر كۈنى، ھەر يىلى، ھەر ئايدا، ھەر ھەپتەدە
”ھەر“ سۆزى ”ھەر ئىككىمىزدىن سورىدى“، ”ئۇنىڭ ئۆيىدە ھەر كىتابلار بار“ قاتارلىق ئورۇنلاردا كەلگەندە، ئالماش ھېسابلانمايدۇ، ئالدىنقى جۈملىدىكىسى يۈكلىمە، كېيىنكى جۈملىدىكىسى بىر خىل ئالاھىدە سۈپەت ھېسابلىنىدۇ.

ھەرىكم — مەلۇم كۆپ سانلىق ئادەمنىڭ ھەرقانداق بىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىش ھەرىكىمنىڭ قولىدىن كېلىدۇ.
بۇنداق پۇرسەت ھەرىكىمگە كېلۈەرمەيدۇ.

ھەرىنپە — ”ھەرقانداق ئىش“، ”ھەرقانداق نەرسە“ مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ قولىدىن ھەرىنپە كېلىدۇ.
بۇ ماتېرىيال ھەرىنپىگە يارايدۇ.

ھەرقانداق — خىلمۇخىل بەلگىلەرنىڭ ھەرقانداق بىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىش ھەرقانداق ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىدۇ.
ھەرقانداق ئىشتا بۇ مەسىلىگە دىققەت قىلىش كېرەك.
بىز بۇ يولدا ھەرقانداق قىيىنچىلىقنى يېڭىشكە تەييار.
بەزىدە بۇ ئالماش ”ھەر“ شەكلىدىلا كېلىشى مۇمكىن.
مەسىلەن:

بېشىمغا ھەر بالا كەلسە، ئۆزۈمنىڭ شورى دەيمەن.
ھەر ئىشتا بۇ مەسىلىگە دىققەت قىلىش كېرەك.

ھەرقايسى — مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەم ھەربىرىنى ھەم پۈتۈن سانىنى كۆرسىتىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەردىنمۇ ۋەكىل قاتناشتى.

ھەرقايسى ئەللەر خەلقى بىلەن بولغان ئالاقىمىز تېخىمۇ قويۇقلاشتى.

ھەرقاچان — ۋاقىتنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىرىمىز دېگۈچىلەرگە كوپراتىپىمىزنىڭ ئىشىكى ھەرقاچان ئوچۇق، يولغا چىقىشقا ھەرقاچان تەييار تۇرۇڭلار.

“ھەرقاچان سەنمۇ بارمىغانسەن؟” قاتارلىق جۈملىلەردىكى “ھەرقاچان” ئالماش ئەمەس، يۈكلىمە ھېسابلىنىدۇ.

ھەرقانچە — دەرىجىنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەرقانچە ئېغىر نەرسىنىمۇ كۆتۈرۈپ كېتەلەيدۇ، ھەرقانچە يامان بولسام، خىيالغۇغا يېتەرمەنغۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدىكى “كىم”، “نېمە”، “قانداق”، “قايسى”، “قانچە”، “قاچان”، “نە”، “قەيەر” قاتارلىق سوئال ئالماشلىرىمۇ بەزى ئورۇنلاردا بەلگىلەش ئالمىشى ۋەزىپىسىدە كېلىپ، پەرز قىلىنغان دائىرىدىكى ئادەم، نەرسە، بەلگە، سان-مىقدار، ۋاقىت قاتارلىقلارنىڭ ھەرقاندىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىم ياخشى بولسا، شۇنى سايلايمىز.

نېمىنى ياخشى كۆرسەڭ شۇنى ئال.

بۇ دۇكاندىن قانداق كىيىم ئىزدەسەڭ تېپىلىدۇ.

سەن قايسى كىتابنى ياخشى كۆرسەڭ، مەنمۇ شۇ كىتابنى ياخشى كۆرىمەن.

سەن قانچە ياشقا كىرگەن بولساڭ، مەنمۇ شۇنچە ياشقا كىردىم.

قاچان چاقىرساڭ، شۇ چاغدا كېلىمەن.

سەن نەگە بارساڭ، مەنمۇ شۇ يەرگە بارىمەن.

2.8.8. بەلگىلەش ئالماشلىرى ئۇلارنىڭ گرامماتىك

خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، سان-مىقدار ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، ئىسىم ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرىغا بۆلۈنىدۇ:

(1) “ھەممە، پۈتۈن، بارلىق، بارچە، ھەر، ھەرقايسى” ئالماشلىرى سان-مىقدار ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، بىۋاسىتە ئىسىملارغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھەممە ئادەم، پۈتۈن خەلق، بارلىق مەكتەپ، بارچە ئادەم، ھەر

مىللەت، ھەرقايسى ئەل.....

“ھەممە” ئالمىشى بەزىدە بىۋاسىتە ئىسىملىشىپ، “ھەممە ئادەم، ھەممە نەرسە، ھەممە ئىش” دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ ۋە ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەممە ئورنىدىن تۇرۇپ، گۈلدۈراس ئالقىشلار ياڭراتتى.

باشقىلارنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرماي ھەممىگە پۈت كېرۋالساق بولمايدۇ.

ھېچكىم ھەممىنى بىلمەن دېيەلمەيدۇ.

“ھەممە، ھەرقايسى” ئالماشلىرى ئىسىمنىڭ I ۋە II شەخس كۆپلۈك ۋە III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە ئايرىم-ئايرىم ھالدا مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەممىسى ۋە ھەربىرىنى ئىپادىلەپ ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىغىغا (بىز) ھەممىمىز قاتنىشىمىز.
 ئۇلارنىڭ ھەممىسى كەلدى.
 بۇ (سىلەرنىڭ) ھەممىڭلارغا تېگىشلىك ئىش.
 بۈگۈن ئوقۇتقۇچى (بىزنىڭ) ھەممىمىزنى دوسكىغا چىقاردى.
 ئۇ ھەممىمىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.
 بۇ (بىزنىڭ) ھەرقايسىمىزغا تېگىشلىك ئىش.
 ھەرقايسىڭلار ئۆز ئورنۇڭلاردا ئولتۇرۇڭلار.
 ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى بىلەن سۆھبەتلىشىش كېرەك.
 بۇ شەكىللەر ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ
 كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى
 كۆپىنچە بىردەك III شەخستە بولىدۇ. مەسىلەن:

- ھەممىڭلارنىڭ لۇغىتى يوقمۇ؟
- ھەئە، ھەممىمىزنىڭ لۇغىتى يوق.
- ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ لۇغىتى يوق ئىكەن.
- ھەرقايسىڭلارنىڭ لۇغىتى يوق ئىكەن.
- ھەرقايسىڭلارنىڭ بېلىتىنى ھەرقايسىڭلارنىڭ جۈزىسىغا قويۇپ
 قويدۇم.
- ھەرقايسىمىزنىڭ بېلىتىنى ھەرقايسىمىزنىڭ جۈزىسىغا قويۇپ
 قويۇپتۇ.
- ھەرقايسىسىنىڭ بېلىتىنى ھەرقايسىسىنىڭ قولىغا بەر.

بىراق، "ھەممە" ئالمىشىنىڭ بۇ خىل شەكلى تەرىپىدىن
 ئېنىقلانغان ئىسىملار بەزىدە شۇ ئالماشتىكى بىلەن ئوخشاش
 تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

- ھەممىڭلارنىڭ لۇغىتى يوقمۇ؟
- ھەئە، ھەممىمىزنىڭ لۇغىتىمىز يوق.

"بارلىق" ئالمىشىمۇ ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن

بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ، بىراق
 بۇنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى
 "ھەممە" ئالمىشىنىڭ شۇ خىل شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش
 قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆزى بىلەن بىر شەخستىكى
 ئادەمگە تېگىشلىك "بارلىق نەرسە" مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.
 مەسىلەن:

- بۇ يىغىغا بارلىقىمىز قاتنىشىمىز.
- بۇ (سىلەرنىڭ) بارلىقىڭلارغا تېگىشلىك ئىش.
- بۈگۈن ئوقۇتقۇچى (بىزنىڭ) بارلىقىمىزنى دوسكىغا چىقاردى.
- ئۇ بارلىقىمىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.
- بارلىقىڭلارنىڭ لۇغىتى (لۇغىتىڭلار) يوقمۇ؟
- بارلىقىمىزنى ۋەتەنگە بېغىشلايمەن.
- ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىقىنى ئىنقىلابقا تۆھپە قىلدى.

(2) "ھەرقانداق" ئالمىشى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ،
 ئىسىملارغا بىۋاسىتە بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.
 بەزىدە پېئىللارغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

- بۇ ھەرقانداق ئىشقا يارايدۇ.
- ھەرقانداق قىيىنچىلىقنى يېڭىمىز.
- ھەرقانداق ماڭساڭمۇ بۈگۈن يېتەلمەيسەن.

بۇ ئالماش يەنە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن
 بىرىكىپ (I شەخستە پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەنلا بىرىكىدۇ)،
 ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم كۆپ سانلىق
 شەيئىنىڭ ھەرقانداق بىرىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىمغا ئوخشاش
 قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

- ئۇ شاھماتقا ئۇستا. (بىزنىڭ) ھەرقاندىقىمىزنى
 (ھەرقاندىقىڭلارنى) يېڭۈپتۇ.

ئۇ داڭلىق شاھماتچىلارنىڭ ھەرقاندىقى بىلەن ئوينىلايدۇ.

(3) "ھەرقاچان، ھەرقانچە" ئالماشلىرى رەۋىشى ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھەرقاچان كەلسەڭ مەن بار.

ھەرقانچە يىراق بولسىمۇ بارغىنىم بارغان.

(4) سوئال ئالماشلىرى بەلگىلەش ئالمىشى رولىدا كەلگەندىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ سوئال ئالمىشى ۋاقتىدىكى گرامماتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە ئايرىم توختالمايمىز.

9.8. بولۇشىز ئالماشلىرى

1.9.8. بولۇشىزلىق ئالماشلىرى پەقەت بولۇشىز جۈملىلەردىلا قوللىنىلىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان-مىقدار، ۋاقتلارنىڭ ھەرقاندىقىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشىزلىق ئالماشلىرى "ھېچ" سۆزىدىن ۋە سوئال ئالماشلىرى بىلەن بەزى ئايرىم سۆزلەرنىڭ "ھېچ" سۆزىگە بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان قوشما سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ، بو ئالماشلار ۋە ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

ھېچ — "بىرمۇ" ياكى "ھەرقانداق بىر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچ كىشى يوق.

ھېچ تەرەپكە ماڭغىلى بولمايدۇ.

ھېچكىم — "ھەرقانداق بىر ئادەم" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچكىم كەلمىدى.

ھېچنېمە — "ھەرقانداق بىر نەرسە" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچنېمە كەم ئەمەس.

ھېچقانداق — "ھەرقانداق بىر خىلدىكى" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانداق قىيىنچىلىقىمىز يوق.

ھېچقايسى — "ھەرقانداق بىر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقايسى ئۆي بىكار ئەمەس.

ھېچقاچان — "ھەرقانداق ۋاقتتا" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ھېچقاچان بولۇپ باقمىغان ئىش.

ھېچقانچە — كۆپرەك سان-مىقدار ياكى كۈچلۈكرەك دەرىجىلەرنىڭ ھەرقاندىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانچە ئادەم يوق.

ھېچقانچە يىراق ئەمەس.

ھېچنە — "ھەرقانداق بىر يەر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن ھېچنەگە بارمىدىم.

ھېچقەيەر — "ھېچنە" بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن:

بۈگۈن ھېچقايرەگە بارمىدىم.

ھېچقاياق — "ھەرقانداق بىر تەرەپ" ياكى "ھەرقانداق بىر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقاياققا بۇرالماي، ئۇدۇل ماڭ.

بۈگۈن ھېچقاياققا بارمىدىم.

ھېچبىر — "ھېچقايسى" بىلەن مەنىدەش. مەسىلەن:

ھېچىر ئۆي بىكار ئەمەس.

ھېچ نەرسە — ”ھېچنەمە“ بىلەن مەنىداش. مەسلەن:

ھېچ نەرسەم كەم ئەمەس.

2.9.8. بولۇشىزلىق ئالماشلىرىنى ئۇلارنىڭ گرامماتىك

خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئىسىم ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، سان-مىقدار ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ”ھېچكىم“، ”ھېچنەمە“، ”ھېچ نەرسە“، ”ھېچنە“، ”ھېچقەيەر“، ”ھېچقايقا“ ئالماشلىرى ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە بەزى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئوينايدۇ. مەسلەن:

ھېچكىم كەلمىدى. ھېچكىمنىڭ لۇغىتى يوق. ھېچكىمگە ئېيتما.

ھېچكىمنى كۆرمىدىم. ھېچكىمدىن سورىمدىم.

ھېچكىم بىلەن كۆرۈشمىدىم. ھېچنەمە يىتمىدى.

ھېچكىمنىڭ تايىنى يوق. ھېچكىمگە ھاجىتىم يوق.

ھېچكىمدىن قورقمايدۇ. ھېچنەنى كۆرمىدىم. ھېچنەدىن

تاپالمىدىم.....

2) ”ھېچقانداق“، ”ھېچقايسى“، ”ھېچبىر“ ئالماشلىرى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاسىتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسلەن:

ھېچقانداق ئادەم، ھېچقانداق ئىش، ھېچقانداق ۋاقىت،

ھېچقايسى ئۆي، ھېچقايسى دەرس، ھېچقايسى مۇئەللىم،

ھېچبىر يەر، ھېچبىر ئادەم، ھېچبىر كىتاب.

”ھېچقانداق“ ئالمىشى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى

بىلەن بىرىكىپ (I) شەخستە پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەن بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم شەيئىنىڭ ھەرقانداق بىرىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئوينايدۇ (كۆپىنچە III شەخس شەكلى قوللىنىلىدۇ). مەسلەن:

ئۇ شاھماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىڭلار تەڭ كېلەلمەيسىلەر.

ئۇ شاھماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىمىز تەڭ كېلەلمەيمىز.

ھەر تۈرلۈك ئايالارنى كۆرسەتتىم، ھېچقاندىقىنى ياراتمىدى.

”ھېچقايسى، ھېچبىر“ ئالماشلىرى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (I) شەخستە پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەن بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ بىرىنىڭمۇ مۇستەسنا ئەمەس ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئوينايدۇ. مەسلەن:

ھېچقايسىمىز (ھېچبىرىمىز) بارمايمىز.

ھېچقايسىمىزنىڭ (ھېچبىرىمىز) لۇغىتى يوق.

ھېچقايسىڭلارغا (ھېچبىرىڭلارغا) ياردەم بېرەلمىدىم.

ھېچقايسىڭلارنى (ھېچبىرىڭلارنى) كۆرمىدىم.

ھېچقايسىنى (ھېچبىرىنى) ياراتمىدى.

بۇ شەكىللەر ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلىغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلى ئادەتتە بىردەك III شەخستە بولىدۇ، بىراق ئالماشنىڭكى بىلەن ئوخشاش شەخستە بولسىمۇ بولىدۇ. مەسلەن:

— ھېچقايسىڭلارنىڭ (ھېچبىرىڭلارنىڭ) لۇغىتى (لۇغىتىڭلار)

يوقمۇ؟

— ھەئە، ھېچقايسىمىزنىڭ (ھېچبىرىمىزنىڭ) لۇغىتى

(لۇغىتىمىز) يوق.

ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ (ھېچبىرىنىڭ) لۇغىتى يوق ئىكەن.

(3) "ھېچقانچە" ئالمىشى سان-مىقدار ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاسىتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. سۈپەت، پېئىللارغا بىۋاسىتە ھالەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانچە ۋاقىت (بولمىدى)، ھېچقانچە ئادەم (يوق)،
ھېچقانچە ئېگىز (ئەمەس)، ھېچقانچە بىلمەيدىكەن.

(4) "ھېچقاچان" ئالمىشى رەۋىش ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، پېئىللارغا بىۋاسىتە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقاچان يادىمدىن چىقمايدۇ.

مەن ھېچقاچان بۈگۈنكىدەك خۇشال بولمىغان.

10.8. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى

1.10.8. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سۆزلىگۈچىگە ئېنىقسىز

بولغان مەلۇم بىر شەيئى، مەلۇم بىر بەلگە، مەلۇم سان-مىقدار، مەلۇم ۋاقىت قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سوئال ئالماشلىرىنىڭ كەينىگە "-دۇ//دۇر" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ياكى ئالدىغا "ئاللا" قوشۇمچىسىنى قوشۇشتەك ئىككى خىل يول بىلەن ياسىلىدۇ. بۇ ئالماشلار ۋە ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

كىمدۇ — كىملىكى ئېنىقسىز بىر ئادەمنى بىلدۈرىدۇ. كۆپىنچە كەينىدىن يەنە "بىرى" ياكى "بىرسى" سۆزى كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىمدۇ نېرىقى بۇلۇڭدىن لوقما تاشلىدى. (ق. تۇردى)

كىمدۇ بىرى ئىشكىنى چەكتى.

كىمدۇر بىرسى دۇتارنى كونا خەلق ئاھاڭلىرىغا چېلىپ،

يېقىملىق ناخشا كۈيلەشكە باشلىدى.

نېمىدۇ — نېمىلىكى ئېنىقسىز بىر نەرسىنى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن يەنە "بىر نېمە" ياكى "بىر نەرسە" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

سېلىم ئاكا... ئىشك تەرەپتىكى كاتتىن (كارىۋاتتىن) نېمىدۇ ئېلىپ بىلگە تۈگدى. (ق. تۇردى)

كۆرۈمگە نېمىدۇ بىرنەرسە كۆرۈنگەندەك بولدى.

قانداقتۇر — ئېنىقسىز بىر بەلگىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئالماشتىن كېيىن دائىم دېگۈدەك يەنە "بىر" سۆزى كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئەترەت ئىشخانىسىغا كىرگىنىمدە قانداقتۇر بىر جەدۋەللەرنى سىزىپ ئولتۇرغان 18-19 ياشلاردىكى كاتىپ يىگىت مېنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. (ئە. ھاشىم)

مېھرىبان ئالىمنى ئىزدەپ ياتقىغا كىرسە، ئالىم پۈتۈن دىققىتى بىلەن قانداقتۇر بىر كىتابنى ئوقۇۋېتىپتۇ. (پ. جېلىل)

قايسىدۇ — "قايسىبىرى ئىكەنلىكى ئېنىقسىز" دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. كەينىدىن يەنە "بىر" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: قايسىدۇ بىر ئۆيدىن بىر ئادەم چىقىپ دەرۋازىنى ئاچتى.

قاچاندۇ — ئېنىقسىز بىر ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ. كەينىدىن يەنە "بىر چاغدا" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن بۇ ئادەمنى قاچاندۇ بىر كۆرگەندىم.

قاچاندۇ بىر چاغدا مەن ئۇ يەرگە بىر بارغان.

نەدۇ//قەيەردۇ — قەيەرلىكى ئېنىقسىز بىر جاينى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن يەنە "بىر يەر" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەجبابا، بۇ چىراينى قەيەردىدۇ كۆرگەندەك قىلىمەن...

ئۇ نەدۇ بىر يەرگە كېتىپتۇ.

قاياقتۇ — ئېنىقسىز بىر تەرەپ ياكى بىر جاينى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن يەنە “بىر ياق” سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسلەن:

ئۇ قاياققىدۇ كېتىپ قالغان ئىدى.

ئۇ قاياققىدۇ بىر ياققا كېتىپ قالغان ئىدى.

نېمىشقىدۇ — ئېنىقسىز بىر سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

نېمىشقىدۇ بۇ ئادەمنى كۆرسەملا ھاياجانلىنىپ كېتىمەن.

ئاللىكىم — “كىمدۇ” بىلەن مەنىداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە “نەدىكى تونۇمايدىغان بىر ئادەم” مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

ئۇ ... مانا شۇ پايانسىز چۆل ئىچىدىن ئاللىكىمنى ئىزدەۋاتقاندەك،

يىراق-يىراققا خېلىغىچە قاراپ قۇياتتى. (ق. تۇردى)

ئاللىكىملەردىن دەككە يەپ كېلىپ، بىزگە نېمە ھۆكرەيسەن؟

ئاللىنېمە — “نېمدۇ” بىلەن مەنىداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە “غەلتە بىر نەرسە” مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسلەن:

ئۇلار ئاللىنېمىلەرنى دېيىشكىنچە ئۆيدىن چىقىپ كېتىشتى.

خىيالغا ئاللىنېمىلەر كەلگىلى تۇردى.

ئاللىقانداق — “قانداقتۇر” بىلەن مەنىداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە “غەلتە” مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسلەن:

ئۇ... ئۆزىمۇ تولۇق چۈشىنىپ يەتمىگەن ئاللىقانداق بىر خىل

ئىللىق سېزىمنىڭ پەيدا بولغىنىنى سەزدى...

كالىمغا ئاللىقانداق خىياللار كەلگىلى تۇردى.

ئاللىقايق — “ئېنىقسىز يىراق بىر يەر” مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسلەن:

... شۇ سۆز بىلەن ئۆزىنىڭ چىرايدىكى پەرىشانلىق ئىپادىسىدىمۇ

بىردەملىككە ئاللىقايقاقلارغا غايىب بولدى.

ئۇ بىچارە ھازىر ئاللىقايقاقلاردا يۈرگەندۇ.

2.10.8. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى ئۆزىنىڭ گرامماتىك

خۇسۇسىيىتى بويىچە ئىسىم ئالمىشى، سۈپەت ئالمىشى ۋە رەۋىش ئالمىشىغا بۆلىنىدۇ.

(1) “كىمدۇ”، “نېمدۇ”، “نەدۇ”، “قاياردۇ”، “قاياقتۇ”، “ئاللىنېمە”، “ئاللىقايق” ئالماشلىرى ئىسىم ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا ئوخشاش سان كاتېگورىيىسى ۋە كېلىشى كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ (يۇقىرىدىكى مىساللارغا قاراڭلار).

“دۇ” قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ياسالغانلىرىغا قوشۇمچە قۇشۇشقا توغرا كەلگەندە، قوشۇمچىلار “دۇ” نىڭ ئالدىدا بۇلىدۇ. مەسلەن:

كىملەردۇ، نېملەرنىدۇ، كىمىڭدۇ، نەگىدۇ، قاياققىدۇ.

ئەگەر ئالماشلاردىن كېيىن “بىرى (بىرسى)”، “بىر نېمە”، “بىر يەر”، “بىر ياق” قاتارلىق ئىبارىلەر كەلسە، قوشۇمچىلار ھەر ئىككىسىگە قوشۇلسىمۇ، يالغۇز كېيىنكى ئىبارىگە قوشۇلسىمۇ بۇلىدۇ. مەسلەن:

كىمىڭدۇ بىرسىنىڭ//كىمدۇ بىرسىنىڭ.

نەگىدۇ بىر يەرگە//نەدۇ بىر يەرگە.

قاياقتىدۇ بىر ياقتىن//قاياقتۇر بىر ياقتىن.

بۇ ئالماشلارنىڭ تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىش ئۇسۇلىمۇ يۇقىرىقىدەك بولىدۇ. مەسلەن:

كىم بىلەندۇ، نېمە توغرىلۇقتۇ، قايرە ئارقىلىقتۇ، كىم بىلەندۇ

بىرسى بىلەن//كىمدۇ بىرسى بىلەن، نېمە توغرىلۇقتۇ بىر نەرسە

توغرىلۇق//نېمدۇ بىر نەرسە توغرىلۇق، قايرە ئارقىلىقتۇ بىر يەر

ئارقىلىق//قايرەدۇ بىر يەر ئارقىلىق.

(2) "قانداقتۇر"، "قايسىدۇ"، "ئاللىقانداق" ئالماشلىرى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاسىتە بېقىنىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قانداقتۇر بىر كىتاب، قايسىدۇ بىر ئۆي، ئاللىقانداق خەتلەر.

"قايسىدۇ" ئالمىشى ئىسىمنىڭ كۆپلۈك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ئېنىقسىز بىرىنى ئىپادىلەپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ (تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى "-دۇ" قوشۇمچىسىنىڭ ئالدىدا بولىدۇ). مەسىلەن:

قايسىمىزدۇر، قايسىڭلاردۇ، قايسىسىدۇ.

بۇ شەكىللەردىن كېيىن ھامان "بىرىمىز"، "بىرىڭلار"، "بىرى (بىرىسى)" سۆزلىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىزدۇ بىرىمىز، قايسىڭلاردۇ بىرىڭلار، قايسىدۇ بىرى.

بۇ شەكىللەرنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىش ئۇسۇلىمۇ يۇقىرىدىكى "كىمدۇ" قاتارلىق ئالماشلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىزنىڭدۇ بىرىمىزنىڭ//قايسىمىزدۇ بىرىمىزنىڭ

قايسىڭلارغىدۇ بىرىڭلارغا//قايسىڭلاردۇ بىرىڭلارغا

قايسىدىندۇ بىرىدىن//قايسىدۇ بىرىدىن

قايسىڭلار توغرىلۇقتۇ بىرىڭلار توغرىلۇق//قايسىڭلاردۇ بىرىڭلار توغرىلۇق

(3) "قاچاندۇ"، "نېمىشقىدۇ" ئالماشلىرى رەۋىش ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ پېئىللارغا بىۋاسىتە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قاچاندۇ بىر بارغان يادىمدا.

نېمىشقىدۇ كەلمدى.

توققۇزىنچى باب پېئىل توغرىلۇق ئومۇمىي چۈشەنچە

1.9. پېئىلنىڭ مەنىسى

پېئىل شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. بۇ يەردىكى "ھەرىكەت" سۆزى كەڭ مەنىدە قوللىنىلغان گرامماتىك ئاتالغۇ بولۇپ، شەيئىلەرنىڭ ئىش-ھەرىكىتى، ھالىتى، ئۆزگىرىشى، ئىپادىسى، سېزىمى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

ماڭ-، *، ئىشلە-، ياز-، تۇر-، ئۇخلا-، ئازاي-،

سەمرى-، گۈللەن-، ۋارقىرا-، جاراڭلا-، ھۆرمەتلە-،

سۆي-، كۆر-، تۇي-.....

2.9. پېئىلنىڭ تۈرى

1.2.9. تۈپ پېئىل، ياسالما پېئىل ۋە قوشما پېئىل

پېئىللار تۈزۈلۈشىگە قاراپ، تۈپ پېئىل، ياسالما پېئىل ۋە قوشما پېئىل دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) ئەسلىي ئۆزىكىنى مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان پېئىللار تۈپ پېئىلغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ماڭ-، تۇر-، كۈل-، ئۇچ-، سەكرە-.....

* ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ ئۆزىكى پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى II شەخس شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. بىز يېزىقتا ئاخىرىغا سىزنىقچە قويۇش يولى بىلەن پېئىل ئۆزىكىنى كۆرسىتىمىز.

2) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياسالغان پېئىللار ياسالما پېئىلغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ياسالما پېئىللار تۆۋەندىكى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياسىلىدۇ.

(1) - // لا - لە

بۇ قوشۇمچە بىرىنچىدىن، بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، ئومۇمەن مەلۇم شەيئىنى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئىگە قىلىش، شۇ شەيئىگە ئايلاندۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ياكى مەلۇم شەيئىنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئايلنىشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تەقدىرلە - (تەقدىر + لە)، تەربىيە - (تەربىيە + لە)،

لايىھە - (لايىھە + لە)، داۋالا - (داۋا + لا)، مۇزلا - (مۇز + لا)،

گۈللە - (گۈل + لە) ...

ئىككىنچىدىن، ئۆلچەم ئەسۋابلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئەسۋاب بويىچە ئۆلچەش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

جىڭلا - (جىڭ + لا)، مېتىرلا - (مېتىر + لا)، غۇلاچلا -

(غۇلاچ + لا)، كەملە - (كەم + لە)

ئۈچىنچىدىن، بىر قىسىم سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، مەلۇم شەيئىنى شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ياكى مەلۇم شەيئىنىڭ شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تۈزلە - (تۈز + لە)، ياخشىلا - (ياخشى + لا)، كىچىكلە -

(كىچىك + لە)، سالقىنلا - (سالقىن + لا) ...

(2) - لا ش // لەش

بۇ قوشۇمچە بىرىنچىدىن، بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ،

شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ھاسىل قىلىش ياكى ئومۇميۈزلۈك شۇ شەيئى ئاساسىغا ئۆتۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاخىرلاش - (ئاخىر + لاش)، داۋاملاش - (داۋام + لاش)،

سانائەتلەش - (سانائەت + لەش)، ماشىنلاش - (ماشىنا + لاش)،

پاراڭلاش - (پاراڭ + لاش)، سالاملاش - (سالام + لاش) ...

ئىككىنچىدىن، بىر قىسىم سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قاراڭغۇلاش - (قاراڭغۇ + لاش)، قانۇنلاش - (قانۇنى + لاش)،

ئېغىرلاش - (ئېغىر + لاش)، چىرىكلەش - (چىرىك + لەش) ...

(3) - لان // لەن

بۇ قوشۇمچە بىرىنچىدىن، بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئىگە بولۇش ياكى شۇ شەيئىنى كۆرسىتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوراللان - (قورال + لان)، ئادەتلەن - (ئادەت + لەن)، غەزەپلەن -

(غەزەپ + لەن)، ئىلھاملان - (ئىلھام + لان) ...

ئىككىنچىدىن، يوقلۇق ياكى كەملىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى ھېس قىلىش ياكى نامايان قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ماغدۇرسىزلان - (ماغدۇرسىز + لان)، ئۈمىدسىزلەن -

(ئۈمىدسىز + لەن)، روھسىزلان - (روھسىز + لان) ...

(4) - // ا - ە

بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا ياكى بەزى سۈپەتلەرگە

قوشۇلۇپ، مەلۇم شەيئى ياكى بەلگىنى بارلىققا كەلتۈرۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سانا- (سان + ا)، قانا- (قان + ا)، ئاتا- (ئات + ا)، ئوينا- (ئوين + ا)، تۈزە- (تۈز + ه)، يوقا- (يوق + ا)...

(5) - سىرا - سىرە

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى كېمىيىپ كېتىش ياكى شۇ شەيئىنى تەلەپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قانسىرا- (قان + سىرا)، ھالسىرا- (ھال + سىرا)، ئۇيقۇسىرا- (ئۇيقۇ + سىرا)، ئەرسىرە- (ئەرسىرە + سىرە)...

(6) - اي - اي - هي - ي

بۇ قوشۇمچە بەزى سۈپەت، ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم بەلگە ياكى شەيئىگە ئىگە بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

زوراي- (زور + اي)، ئازاي- (ئاز + اي)، پەسەي- (پەس + هي)، قاراي- (قارا + ي)، كۈچەي- (كۈچ + هي)، مۇڭاي- (مۇڭ + اي)...

(7) - ار - ار - ەر - ر

بۇ قوشۇمچە بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاقار- (ئاق + ار)، ياشار- (ياش + ار)، كۆكەر- (كۆك + ەر)، قىسقار- (قىسقا + ر)...

(8) - ي

بۇ قوشۇمچە بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت

ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كېمى- (كەم + ي)، بېيى- (باي + ي)، تىنجى- (تىنج + ي)، پېكى- (بەك + ي)...

(9) - دا - دا - دە

بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، ھەرخىل مەنىدىكى پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئورۇندا- (ئورۇن + دا)، ئىزدە- (ئىز + دە)، ئۈندە- (ئۈن + دە)، خاڭدا- (خاڭ + دا)...

(10) - شتۇر - شتۇر - شتۇر - شتۇر

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىل ئۆزەكلىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئەپلەپ-سەپلەپ ئورۇنلاش، قولنىڭ ئۇچىدىلا ئورۇنلاش، تەكرارلاپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكۈزۈش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سىلاشتۇر- (سىلا + شتۇر)، يىغىشتۇر- (يىغ + شتۇر)، تۈزەشتۇر- (تۈزە + شتۇر)، يۆمەشتۇر- (يۆمە + شتۇر)...

(11) تۆۋەندىكى پېئىللارمۇ ياسالما پېئىللارغا كىرىدۇ.

بىراق بۇ پېئىللارنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئىنتايىن ئۈنۈمسىز. مەسىلەن:

كۈلۈمسىرە- (كۈل + ۈمسىرە)، سۇغار- (سۇ + غار)، باشقۇر- (باش + قۇر)، يولۇق- (يول + ۇق)، كېچىك- (كەچ + بك)، ياشنا- (ياش + نا)، تەڭشە- (تەڭ + شە)، چىڭقىل- (چىڭ + قىل)، كەمسىت- (كەم + ست)، جىمىق- (جىم + قى)...

(12) ئۇيغۇر تىلىدا تەقلىد سۆزلەر ناھايىتى كۆپ

قوللىنىلىدۇ. بۇ تەقلىد سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن پېئىلغا ئايلىنالايدۇ. بۇ ھەقتە "تەقلىد سۆزلەر" بابىدا توختىلىمىز.

(13) پېئىلنىڭ ئەسلىي دەرىجىدىن باشقا دەرىجە شەكىللىرىنى پېئىل ئاساسىدا ياسالغان ياسالما پېئىللار دەپ ھېسابلاشقىمۇ بولىدۇ. بۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى سۆزلىگەندە تونۇشۇرىمىز.

(3) ئىككى سۆزنىڭ تاۋۇش جەھەتتىن ياكى مەنە جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلىنىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بىر لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان پېئىللار قوشما پېئىللارغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپچىقار. - قارشى ئال. - قارشى تۇر. - تارمار بول. - تارمار قىل. - چارە كۆر.

2.2.9. ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز پېئىللار

پېئىللار تولدۇرغۇچى تەلەپ قىلىش - قىلماسلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئۆتۈملۈك پېئىل ۋە ئۆتۈمسىز پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

مەلۇم شەيئىگە ئۆتىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرگۈچى پېئىللار ئۆتۈملۈك پېئىل دېيىلىدۇ. بۇنداق پېئىللار ھەم دائىم ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلىدە ياكى چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدە ئۆزىگە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

خەتنى ياز. - دۇتارنى چال. - كىتابنى ئوقۇ. - تاماقنى يە. - ۋەتەننى سۆي.

باشقا پېئىللار ئۆتۈمسىز پېئىل دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ماڭ. - ئولتۇر. - يۈگۈر. - كەل. - مەغرۇرلان.

بەزى ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ تولدۇرغۇچىسى چۈشۈم كېلىش شەكلىدە بولۇشىمۇ، يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئاتنى من. - ئاتقا من.

سۈزۈڭنى چۈشەنمىدىم. - سۆزۈڭگە چۈشەنمىدىم

ئەخمەتنى ئەگەش. - ئەخمەتكە ئەگەش.

بەزى پېئىللار بەزىدە ئۆتۈملۈك مەنىدە كەلسە، بەزىدە ئۆتۈمسىز مەنىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۆتۈملۈك ئۆتۈمسىز

توپنى ئوينا. - مەيداندا ئوينا.

گېزىتنى ئوقۇ. - مەكتەپتە ئوقۇ.

تاپشۇرۇقنى ئىشلە. - زاۋۇتتا ئىشلە.

3.2.9. ھەرىكەت پېئىللىرى ۋە ھالەت پېئىللىرى

پېئىللار مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ھەرىكەت پېئىللىرى ۋە ھالەت پېئىللىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ھەرىكەت پېئىللىرى مەلۇم ھەرىكەت پاكىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، "يازىم" دېسەك، "ياز." ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ. "بارسەن" دېسەك، "بار." ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مانا مۇشۇ "ياز."، "بار." پېئىللىرى ھەرىكەت پېئىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھەرىكەت پېئىللىرىغا كىرىدۇ.

ھالەت پېئىللىرى مەلۇم ھەرىكەت پاكىتىنىڭ ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، "ئەخمەت ھازىر سىنىپتا ئولتۇرىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە "ئولتۇر." ھەرىكەتنىڭ

بارلىققا كېلىدىغانلىقى ئەمەس، بەلكى "ئولتۇر- ھەرىكىتى بارلىققا كەلگەن ھالەتنىڭ ئىزچىل مەۋجۇتلۇقى ئىپادىلىنىدۇ. مانا مۇشۇ "ئولتۇر- پېئىلى ھالەت پېئىلى ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، ھالەت پېئىللىرى ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئاساسىدا ئىزچىل تۇس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللاردۇر.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ھالەت پېئىللىرى ئايرىم بىر بىرلىك سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى بەزى ھەرىكەت پېئىللىرىنىڭ بەلگىلىك شارائىتىدا ھالەت پېئىلى رولىدا كېلىشى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. بۇ ھەرىكەت پېئىللىرىنىڭ ھالەت پېئىلى رولىدا كەلگەنلىكى كونتېكىست ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. مەسىلەن: "ئەخمەت كەلسە، ماۋۇ ئورۇندۇقتا ئولتۇرىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە "ئولتۇر- ھەرىكىتىنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ يەردىكى "ئولتۇر- پېئىلى ھەرىكەت پېئىلى ھېسابلىنىدۇ؛ "ئەخمەت ھازىر سىنىپتا ئولتۇرىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە "ئولتۇر- ھەرىكىتىنىڭ بارلىققا كەلگەن ئىزچىل ھالىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ يەردىكى "ئولتۇر- پېئىلى ھالەت پېئىلى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا "ئولتۇر-، "يات-، "تۈر-، "يۈر- پېئىللىرىلا بەلگىلىك شارائىتتا ھالەت پېئىلى بولۇپ كېلىدۇ.

4.2.9. مۇستەقىل پېئىل ۋە ياردەمچى پېئىللار

پېئىللار ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىشى- كېلەلمەسلىكىگە قاراپ مۇستەقىل پېئىل ۋە ياردەمچى پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغان پېئىللار مۇستەقىل پېئىل ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئەخمەت كەلدى" دېگەن جۈملىدە "كەل-" پېئىلى خەۋەر بولۇپ كەلگەن؛ "تىرىشىپ

ئوقۇيمەن" دېگەن جۈملىدە، "تىرىش-" پېئىلى ھالەت بولۇپ كەلگەن؛ "گۈللەنگەن شىنجاڭ" دېگەن ئىبارىدە "گۈللەن-" پېئىلى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن. مانا مۇشۇ پېئىللار مۇستەقىل پېئىل ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مۇستەقىل پېئىلغا كىرىدۇ.

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ گرامماتىك مەنە بىلدۈرىدىغان پېئىللار ياردەمچى پېئىل ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، "مەن ئۇ چاغدا ئۈرۈمچىدە ئىدىم" دېگەن جۈملىدە، "ئىدىم" پېئىلى "ئۈرۈمچىدە" دېگەن ئىسىم بىلەن بىرلىكتە خەۋەر بولۇپ كېلىپ، ۋاسىتىسىز ھۆكۈم، ئۆتكەن زامان، I شەخس بىرلىك قاتارلىق گرامماتىك مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ "ئادەم بول-، "قىزىل قىل-، "دېگەن قۇرۇلمىلاردا "بول-، "قىل-" پېئىللىرى ئۆزى بىرىككەن ئىسىم ياكى سۈپەتنى پېئىل شەكلىگە كىرگۈزۈش رولىدا كەلگەن؛ "ھاۋا ئىسسىپ كەتتى"، "سائەت توشۇپ قالدى"، "بىللار ئويناپ يۈرىدۇ" دېگەن جۈملىلەردە، "كەت-، "قال-، "يۈر-" پېئىللىرى پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشىداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، كۈچەيگەنلىك، تۇيۇقسىزلىق، ئىزچىللىق قاتارلىق تۇس مەنىلىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مانا مۇشۇ "ئىدىم"، "بول-، "قىل-، "كەت-، "قال-، "يۈر-" پېئىللىرى ياردەمچى پېئىل ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللارنى رولىغا قاراپ تۇس ياردەمچىلىرى ۋە باغلامچىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1.4.2.9. تۇس ياردەمچىلىرى

تۇس ياردەمچىلىرى ئاساسەن پېئىلنىڭ رەۋىشىداش شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىنى

ھاسىل قىلىپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرخىل تۈس ئوقۇملىرىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۈس ياردەمچىلىرى ئاساسەن بىر قىسىم مۇستەقىل پېئىللارنىڭ بەلگىلىك شارائىتتا ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ياكى گرامماتىكىلىق رولىنى ئۆزگەرتىپ، تۈس ياردەمچىسى رولىدا كېلىشى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئىسىپ كەت -"، "توشۇپ قال -"، "يېزىپ باق -" قۇرۇلمىلىرىدا "كەت -"، "قال -"، "باق -" پېئىللىرى ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، تۈس ياردەمچىسى رولىدا كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا كۆپىنچە تۆۋەندىكى پېئىللار تۈس ياردەمچىسى رولىدا كېلىدۇ.

ئال -، بەر -، باق -، كۆر -، باشلا -، قال -، قوي -، كەت -، تاشلا -، بول -، چىق -، كەل -، ئۆت -، يات -، ئولتۇر -، يۈر -، تۈر -.

بەزى تۈس ياردەمچىلىرىنىڭ رەۋىشداش بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە مەخسۇس تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان بىرقانچە قوشۇمچە بارلىققا كەلگەن. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

— "ۋات - // ۋات - // ۋات - // ۋات - // ۋات -". بۇ قوشۇمچە تۈس ياردەمچىسى "يات -" نىڭ چېتىلما رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىگە قوشۇلۇپ، ئىزچىل تۈس ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

— "لا - // لە - (- يالا - // يەلە -) // الا - // لە -". بۇ قوشۇمچە تۈس ياردەمچىسى "ئال -" نىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش

قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىگە قوشۇلۇپ ئىمكان تۈس ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

— "ۋەر - // ۋەر -". بۇ قوشۇمچە تۈس ياردەمچىسى "بەر -" نىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىگە قوشۇلۇپ، چەكلىمىسىز تۈس ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

— "ۋەت - // ۋەت - // ۋەت - // ۋەت -". بۇ قوشۇمچە تۈس ياردەمچىسى "ئەۋەت -" نىڭ چېتىلما رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىگە قوشۇلۇپ، كۈچەيگەنلىك، كەسكىنلىك تۈسلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

— "ۋال - // ۋال - // ۋال - // ۋال -". بۇ قوشۇمچە تۈس ياردەمچىسى "ئال -" نىڭ چېتىلما رەۋىشداش بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىگە قوشۇلۇپ، سوبىيىقتا يۈنەلگەنلىك تۈسنى بىلدۈرىدۇ.

2.4.2.9. باغلامچىلار

باغلامچىلار تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنى پېئىلغا خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن باغلايدىغان ياردەمچى پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

باغلامچىلارنى ئۇلارنىڭ رولى ۋە شەكلىگە قاراپ، تولۇق باغلامچىلار ۋە تولۇقسىز باغلامچىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

تولۇق باغلامچىلار بىرىنچىدىن، تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق

ئۇلارنى پېئىلنىڭ ھەممە ياكى بىرمۇنچە گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ (مەسلەن: مۇئەللىم بول-، چىرايلىق بول-، بەش بول-، ئەسكەر قىل-، ياخشى قىل-، بەش قىل-)، ئىككىنچىدىن پېئىلنىڭ سۈپەتداش ۋە بەزى ئىسمىداش شەكىللىرى بىلەن قوشۇلۇپ، پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرىنى ياسايدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى پېئىلنىڭ باشقا گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ (مەسلەن: يازغان بول-، يازىدىغان بول-، يېزىۋاتقان بول-، يازماقچى بول-، يازغان قىل-، يازىدىغان قىل-، يازغاندەك بول-، يېزىۋاتقاندەك قىل-، يازغۇدەك بول-).

ئۇيغۇر تىلىدا "بول-، قىل-، تۇر-، كەل-، ھېسابلا-، ھېسابلان-، چىق-، كۆر-، چاغلا-" قاتارلىق پېئىللار بەلگىلىك شارائىتتا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە "بول-، قىل-، بىلەن" بىلەن "قىل-" بۇ رولدا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدۇ.

تولۇقسىز باغلامچىلار مەلۇم بىر ئۆزەك ئاساسىدا تۈرلەنمەستىن، بەلكى بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىلدە تۇراقلىشىپ قالغان ياردەمچى پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلارنىڭ بىر تۇتاش ئۆزەك شەكلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بەزىلىرى پېئىلغا ئەمەس، بەلكى قوشۇمچىلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

تولۇقسىز باغلامچىلار بىرىنچىدىن، تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ھەرخىل مەيلى، زامان ۋە شەخسكە خاس خەۋەر شەكىللىرىنى، بولۇشىسىز شەكىللىرىنى ۋە ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكىللىرىنى ياسايدۇ (مەسلەن: ئوقۇغۇچىمەن، ئوقۇغۇچى ئىدىم، ئوقۇغۇچىسەن، ئوقۇغۇچى ئىدىڭ، ئېگىز ئىكەنسىز، يىراق ئىمىش، ئاز ئوخشايدۇ، ئىككىغۇ دەيمەن، مەن ئەمەس، قىيىن ئىكەنلىك...)، ئىككىنچىدىن، پېئىلنىڭ بىرمۇنچە ھال-زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ (مەسلەن: يازغانمەن، يازغانىدىم، يېزىۋەتكەن).

يازاتتىڭ، يازماقچىمەن، يازماقچىدىم، يازماقچىكەن).

تولۇقسىز باغلامچىلارنى ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق رولىغا قاراپ، ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى، ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى، ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى، سۈيىپكىتپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى، ئۈيىپكىتپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى، بولۇشىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى ۋە ئىسمىداش ھۆكۈم باغلامچىسى دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئالدىنقى بەش تۈرى ھامان شەخس بىلەن باغلىنىپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ شەخسلىك ھۆكۈم باغلامچىلىرى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ؛ كېيىنكى ئىككى تۈرى شەخس بىلەن باغلىنمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى شەخسىز ھۆكۈم باغلامچىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

بىز تۆۋەندە تولۇقسىز باغلامچىلارنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىنى ئاساسەن شەكىل جەھەتتىن تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز. ئۇلارنىڭ قانداق قوللىنىلىشىنى بولسا مۇناسىۋەتلىك بابلاردا چۈشەندۈرىمىز.

(1) ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى زامان ۋە شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ:

شەخس		زامان	
I شەخس	بىرلىك تۈرى	مەن	ئىدىم
	كۆپلۈك تۈرى	مىز	ئىدۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	سەن	ئىدىڭ
	بىرلىك سىپايە تۈرى	سىز	ئىدىڭىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	لا	ئىدىلە
III شەخس تۈرى	كۆپلۈك تۈرى	سەلەر	ئىدىڭلار
		دۇر// تۇر	ئىدى

3) ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى زامان ۋە شەخس جەھەتتىن پەرقلنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ.

زامان شەخس		ھازىرقى زامان	ئۆتكەن زامان
I شەخس	بىرلىك تۈرى	- دەكەن (ئىشمەن)	ئىكەنمەن (ئىكەنمەنمىش)
	كۆپلۈك تۈرى	- دەكەن (ئىشمىز)	ئىكەنمىز (ئىكەنمىزمىش)
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	- دەكەن (ئىشمەن)	ئىكەنمەن (ئىكەنمەنمىش)
	بىرلىك سىپايە تۈرى	- دەكەن (ئىشمىز)	ئىكەنمىز (ئىكەنمىزمىش)
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	- دەكەن (ئىشمىلا)	ئىكەنمىلا (ئىكەنمىلامىش)
	كۆپلۈك تۈرى	- دەكەن (ئىشمىلەر)	ئىكەنمىلەر (ئىكەنمىلەرمىش)
III شەخس		- دەك (ئىشمىش)	ئىكەنمىش

4) سۇبېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى زامان ۋە شەخس جەھەتتىن پەرقلنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ.

زامان شەخس		ھازىرقى زامان	ئۆتكەن زامان
I شەخس	بىرلىك تۈرى	- دۈرمەن (دەيمەن)	بولغىدىم (ئىدىمغۇ دەيمەن)
	كۆپلۈك تۈرى	- دۈرمىز (دەيمىز)	بولغىدۇق (ئىدىقغۇ دەيمەن)
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	- دۈرسەن (دەيسەن)	بولغىدىڭ (ئىدىڭغۇ دەيمەن)
	بىرلىك سىپايە تۈرى	- دۈرسىز	بولغىدىڭىز (ئىدىڭىزغۇ دەيمەن)
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	- دۈرلا (دەيلا)	بولغىدىلە (ئىدىلەڭغۇ دەيمەن)
	كۆپلۈك تۈرى	- دۈرسلەر	بولغىدىڭلار (ئىدىڭلارغۇ دەيمەن)
III شەخس		- دۈر (دۇ)	بولغىدى (ئىدىڭغۇ دەيمەن)

ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكىللىرى كۆرۈنۈشتە شەخس قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بىراق، ئۇلار ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قەدىمكى ھازىرقى زامان شەكىللىرى بولغان "تۈرۈمەن - دۈرۈمەن - دۈرمەن"، "تۈرۈمىز - دۈرۈمىز - دۈرمىز"، "تۈرۈرسەن - دۈرۈرسەن - دۈرمىسەن"، "تۈرۈرمىز - دۈرۈرمىز - دۈرمىسىز" ياكى "ئېرۈمەن"، "ئېرۈمىز"، "ئېرۈرسەن" ... شەكىللىرىنىڭ قىسقارغان تۈرى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ۋە باشقا ھۆكۈم باغلامچىلىرى بىلەن ئىزچىل نۆۋەتلىشىپ، ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلىگە خاس گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن يەنىلا ياردەمچى پېئىل ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ II شەخس ھۆرمەت تۈرىدىكى ھازىرقى زامان شەكلى "لا" پەقەت پېئىلنىڭ ھال-زامان شەكىللىرىنى ياساشتا قوللىنىلىدۇ.

2) ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى شەخس جەھەتتىن پەرقلنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ.

III شەخس تۈرى	II شەخس			I شەخس	
	كۆپلۈك تۈرى	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	بىرلىك سىپايە تۈرى	بىرلىك ئاددىي تۈرى	كۆپلۈك تۈرى
ئىكەن	ئىكەنلەر	ئىكەنلا	ئىكەنسىز	ئىكەنمەن	ئىكەنمىز

دېمەك، ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى ئاساسەن زامان جەھەتتىن پەرقلىنمەيدۇ. بەزىدە پەقەت III شەخس شەكلىنىڭلا "ئىكەندۇق" شەكلىدىكى ئۆتكەن زامان شەكلى ئۇچراپ قالىدۇ.

5) ئوبېيكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى شەخس جەھەتتىن پەرقلنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ.

شەخس تۈرى		شەكىللىرى
I شەخس	بىرلىك تۈرى	ئوخشايەن (بولسام كېرەك//چىغىما)
	كۆپلۈك تۈرى	ئوخشايىمىز (بولساق كېرەك//چىغىمىزۇا)
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	ئوخشايەن (بولساڭ كېرەك//چىغىڭۇا)
	بىرلىك سپايە تۈرى	ئوخشايىسىز (بولسىڭىز كېرەك//چىغىڭىزۇا)
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	ئوخشايبالا (بولسىلا كېرەك//چىغىلىرىڭۇا)
	كۆپلۈك تۈرى	ئوخشايىسىلەر (بولساڭلار كېرەك//چىغىڭلارۇا)
III شەخس		ئوخشايدۇ (بولسا كېرەك//چىغۇا//چىغى)

6) بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى "ئەمەس" شەكىلدە كېلىدۇ.

7) ئىسمىداش ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى "ئىكەنلىك" شەكىلدە كېلىدۇ.

5.2.9. پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى توغرىسىدا

پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى دېگەندە، پېئىلنىڭ تۈرلىنىش يولى بىلەن (قوشۇمچە قوشۇلۇش ياكى ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىش ئارقىلىق) ئېرىشكەن ھەرخىل گرامماتىكىلىق شەكىللىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىنتايىن باي سۆز تۈركۈمى بولۇپ، تۈرلىنىش يولى بىلەن ھەرخىل شەكىللەرگە كىرىپ، خىلمۇ خىل گرامماتىكىلىق مەنلەرنى بىلدۈرىدۇ ياكى تۇرغۇن سۆزلەر ئىقتىدارغا ئېرىشىپ، تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش

قوللىنىلىدۇ.

پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى، پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى ۋە پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى دېگەن ئۈچ تىپقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى پېئىلنىڭ جۈملىدە خەۋەر ھاسىل قىلىپ كېلىدىغان شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى مەيىل ۋە شەخس جەھەتتىن پەرقلنىپ، مەيىل كاتېگورىيىسى بىلەن شەخس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇلارنىڭ بىر نەچچە خىلى يەنە ھال-زامان جەھەتتىن پەرقلنىپ، ھال-زامان كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، "ياز- پېئىلنىڭ تۆۋەندىكى خەۋەر شەكىللىرى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مەيىل جەھەتتىن پەرقلنىپ، مەيىل كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئوڭدىن سولغا شەخس جەھەتتىن پەرقلنىپ، شەخس- سان كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ:

- يازدىم، يازدۇق، يازدىڭ، يازدىڭلار، يازدى.
- يېزىپتىمەن، يېزىپتىمىز، يېزىپسەن، يېزىپسىلەر، يېزىپتۇ.
- يېزىپتۇدەكمەن، يېزىپتۇدەكىمىز، يېزىپتۇدەكسەن، يېزىپتۇدەكسىلەر، يېزىپتۇدەك.
- يازغاندۇرمەن، يازغاندۇرمىز، يازغاندۇرسەن، يازغانسىلەر، يازغاندۇ.
- يازاي، يازايلى، يازغىن، يېزىڭلار، يازسۇن.
- يازسام، يازساق، يازساڭ، يازساڭلار، يازسا.
- يازسام ئىكەن، يازساق ئىكەن، يازساڭ ئىكەن، يازساڭلار ئىكەن، يازسەكەن.
- يازسام ئىدىم، يازساق ئىدۇق، يازساڭ ئىدىڭ، يازساڭلار ئىدى، يازسا ئىدى.
- يازغىدىم، يازغىدۇق، يازغىدىڭ، يازغىدىڭلار، يازغىدى.

— يازسامچۇ، يازساڭچۇ، يازساڭلارچۇ، يازسچۇ.
— يازسام بولىدۇ، يازساق بولىدۇ، يازساڭ بولىدۇ، يازساڭلار بولىدۇ.
يازسا بولىدۇ.

”ياز-“ پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىگە تەۋە بولغان تۆۋەندىكى خەۋەر شەكىللىرى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ھال-زامان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ھال-زامان كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئوڭدىن سولغا شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، شەخس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

— يازمەن، يازمىز، يازسەن، يازسىلەر، يازىدۇ.
— يازاتتىم، يازاتتۇق، يازاتتىڭ، يازاتتىڭلار، يازاتتى.
— يېزىۋاتمەن، يېزىۋاتىمىز، يېزىۋاتسەن، يېزىۋاتسىلەر، يېزىۋاتىدۇ.
— يېزىۋاتتىم، يېزىۋاتتۇق، يېزىۋاتتىڭ، يېزىۋاتتىڭلار، يېزىۋاتتتى.
— يازماقچىمەن، يازماقچىمىز، يازماقچىسەن، يازماقچىسىلەر، يازماقچى.
— يازماقچىدىم، يازماقچىدۇق، يازماقچىدىڭ، يازماقچىدىڭلار، يازماقچىدى.
— يازدىم، يازدۇق، يازدىڭ، يازدىڭلار، يازدى.
— يازغانمەن، يازغانمىز، يازغانسەن، يازغانسىلەر، يازغاندۇ.
— يازغاندىم، يازغاندۇق، يازغاندىڭ، يازغاندىڭلار، يازغاندى

پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى پېئىلنىڭ سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان سۈپەتداش شەكىللىرىنى، رەۋىشكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان رەۋىشداش شەكىللىرىنى، ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان ئىسىمداش شەكىللىرىنى ۋە بىر خىل مەقسەت پېئىلى شەكىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پېئىلنىڭ سۈپەتداش، رەۋىشداش ۋە ئىسىمداش شەكىللىرىنىڭ ھەربىرى

ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكىلىق مەنە ياكى ئىقتىدارغا ئىگە بولغان بىر قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئەگەر ”ياز-“ پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسەتسەك مۇنداق بولىدۇ.

سۈپەتداش شەكىللىرى — يازغان، يازىدىغان، يېزىۋاتقان، يازار، رەۋىشداش شەكىللىرى — يازا، يېزىپ، يازغىچە، يازغاچ، يازغاچقا، يازغانسېرى، يازغىلى، ئىسىمداش شەكىللىرى — يازماق، يېزىش، يازغانلىق، يازىدىغانلىق، يېزىۋاتقانلىق، يازغۇ، يازغۇچى، مەقسەت پېئىل شەكلى — يازماقچى.

پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى بىلەن تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىگە ئورتاق ئاساس بولىدىغان پېئىل شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن: ”ياز-“ پېئىلنىڭ ”يازىم“ دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن ”يازغان“ دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا ”ياز-“ شەكلىنى ئاساس قىلغان، ”يازمايمەن“ دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن ”يازمايدىغان“ دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا ”يازما-“ شەكلىنى ئاساس قىلغان، ”يازىدۇرۇپتۇ“ دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن ”يازىدۇرغۇچە“ دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا ”يازىدۇر-“ شەكلىنى ئاساس قىلغان، ”يېزىپ بولسۇن“ دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن ”يېزىپ بولغاچقا“ دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا ”يېزىپ بول-“ شەكلىنى ئاساس قىلغان، ”يازىۋېرىمەن“ دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن ”يازىۋېرىش“ دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا ”يازىۋەر-“ شەكلىنى ئاساس قىلغان. ”ياز-“ پېئىلنىڭ مانا مۇشۇ ”ياز-“، ”يازما-“، ”يازىدۇر-“، ”يېزىپ بول-“، ”يازىۋەر-“

شەكىللىرى ئۇنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى دەرىجە جەھەتتىن پەرقلىنىپ، دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇلاردىن مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى يەنە تۈس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۈس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ھال جەھەتتىن پەرقلىنىپ ھال كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەگەر "ياز- پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسەتسەك، مۇنداق بولىدۇ:

دەرىجە شەكىللىرى — ياز-، يازدۇر-، يېزىل-، يېزىش-.

بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق شەكىللىرى — ياز-، يازما-.

تۈس شەكىللىرى — ياز-، يازىۋەر-، يېزىۋات-، يېزىۋات-.

يېزىپ تۇر-، يېزىپ يات-، يېزىپ ئولتۇر-.

يېزىپ يۈر-، يېزىپ بول-، يېزىپ چىق-.

يېزىپ قوي-، يېزىپ باق-، يېزىۋال-.

يېزىپ بەر-، يازغىلى تۇر-...

ھاللىق شەكىللىرى — يازغان بول-، يازىدىغان بول-، يېزىۋاتقان

بول-، يازماقچى بول.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى توغرىسىدا مۇنداق چۈشەنچىگە كېلىشىمىز مۇمكىن: ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار جۈملىگە كىرگەندە، يا خەۋەر شەكىلدە كېلىدۇ، يا تۇرغۇن سۆز شەكىلدە كېلىدۇ. خەۋەر شەكىلدە كەلگەنلىرى جۈملىدە خەۋەر ياكى خەۋەر يادروسى بولۇپ، مەيلى، شەخس كاتېگورىيىلىرىنى ياكى مەيلى، ھال-زامان، شەخس كاتېگورىيىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ؛ تۇرغۇن سۆز شەكىلدە كەلگەنلىرى سۈپەتكە ئوخشاش ياكى رەۋىشكە ئوخشاش

ياكى ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ ھەم ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق مەنلەرنى بىلدۈرىدۇ؛ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى بىلەن تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى ئورتاق ھالدا پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىنى ئاساس قىلىدۇ، پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىدە دەرىجە، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق، تۈس، ھال كاتېگورىيىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، پېئىللار مەيلى خەۋەر شەكىلدە كەلسۇن ياكى تۇرغۇن سۆز شەكىلدە كەلسۇن، جەزمەن پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا ئىپادىلەنگەن دەرىجە، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق، تۈس، ھال كاتېگورىيىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، خەۋەر شەكىلدە كەلگەن ھەرقانداق پېئىلدا بىر ۋاقىتتىلا دەرىجە، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق، تۈس، ھال، مەيلى، شەخس كاتېگورىيىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك گرامماتىكىلىق مەنلەر ئىپادىلىنىدۇ، ھەرخىل بايان مەيلىدە كەلگەنلىرىدە يەنە ھال-زامان كاتېگورىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: "ياز- پېئىلنىڭ "يازدۇرۇم" شەكلى مەجبۇرىي دەرىجە، بولۇشلۇق، ئاددىي تۈس، ۋاستىلىك بايان مەيلى، ئاددىي ئۆتكەن زامان، I شەخس بىرلىك قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنلەرنى بىلدۈرىدۇ. "يازالمىساڭ" شەكلى ئۆزلۈك دەرىجە، ئىمكانىيەت تۈسى، بولۇشسىزلىق، پەرەز-قارشىلىق مەيلى، II شەخس، ئاددىي بىرلىك قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنلەرنى بىلدۈرىدۇ، "يازىۋېرىدىغان" شەكلى ئەسلىي دەرىجە، بولۇشلۇق، چەكلىمىسىزلىك تۈسى، پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنلەرنى بىلدۈرىدۇ.

ئەگەر پېئىلنىڭ گرامماتىكىلىق سىستېمىسىنى سخېملاشتۇرساق، مۇنداق بولىدۇ:

پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى

دەرىجە كاتېگورىيىسى	بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى	تۈس كاتېگورىيىسى	ھال كاتېگورىيىسى
ياز-	ياز-	ياز-	ياز-
يازما-	يازما-	يازما-	يازما-
يېزىل-	يېزىل-	يېزىل-	يېزىل-
يېزىلما-	يېزىلما-	يېزىلما-	يېزىلما-
يازدۇر-	يازدۇر-	يېزىۋات-	يازماقچى بول-
يازدۇرما-	يازدۇرما-	يېزىپ قوي-	يازغۇدەك بول-
يېزىش-	يېزىش-	يېزىپ بول-	يازغان قىل-
يېزىشما-	يېزىشما-	يېزىپ باق-	يازىدىغان قىل-
		يېزىۋال-	يازغاندەك قىل-
		يېزىپ بەر-	
		يېزىپ تۇر-	
		يېزىپ يۈر-	
		يېزىپ ئولتۇر-	

پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى

مەيىل كاتېگورىيىسى	ھال - زامان كاتېگورىيىسى	شەخس كاتېگورىيىسى
يازىدىم	يازىدىم	يازىدىم
يېزىپتىمەن	يازغانمەن	يازىدىق
يېزىپتۇدەكمەن	يازغانىدىم	يازىدىڭ
يازغاندىمەن	يازىمەن	يازىدىڭىز
يازغان ئوخشاشمەن	يازاتتىم	يازىدىلا
يازاي	يېزىۋاتىمەن	يازىدىڭلار
يازسام	يېزىۋاتاتتىم	يېزىشتىلا
يازسام ئىكەن	يازماقچىمەن	يېزىشتىڭ
يازسام ئىدىم	يازماقچى ئىدىم	يازىدى

پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى

سۈپەتداش	يازغان، يازىدىغان، يازار، يېزىۋاتقان
ئىسىمداش	يازماق، يېزىش، يازغۇ، يازغانلىق، يازىدىغانلىق، يېزىۋاتقانلىق، يازغۇچى
رەۋىشداش	يازماق، يېزىپ، يازغىلى، يازغىچە، يازغاق، يازغانسىرى
مەقسەت پېئىلى	يازماقچى

6.2.9. پېئىل بېقىندىلىرى

مۇستەقىل پېئىللار جۈملىگە كىرگەندە رەۋىش ياكى رەۋىش بىرىكمىلىرىنى، سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى، بىر قىسىم سان-مىقدار بىرىكمىلىرىنى، پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىنى، ئىسىم، ئىسىم بىرىكمىسى ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆز-ئىبارلەرنىڭ يۆنىلىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش، ئوخشاشما كېلىش، تەڭلەشتۈرمە كېلىش، چەك كېلىش شەكىللىرىنى، ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ "بىلەن، ئۈچۈن، توغۇلۇق، ئارقىلىق" قاتارلىق تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىنى ھالەت سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ؛ ئۆتۈملۈك پېئىللار ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكىللىرىنى (جۈملىدىن يوشۇرۇن چۈشۈم كېلىش شەكىللىرىنى) تولدۇرغۇچى سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىر كەلدىم، دەرھال ماڭسۇن، ھەممىدىن كېيىن سۆزلىدى.

ئۇ خەتنى چىرايلىق يازىدۇ، ئىككى سائەت كېچىكىپ قالدى.

ئالدىرىماي ئوقۇڭ، دەرس ئاخىرلاشقىچە كۈتۈڭ.

ئۈرۈمچىگە بارىمەن، ئۇلار مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.

بىز خوتەندىن كەلدۇق، مەن سىزدەك يازالمايمەن.

ئۇ تۇرسۇنچىلىك يۈگۈرەلمەيدۇ. 15-بەتكىچە ئوقۇڭ.

سز ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىڭ. ئۇلار ۋەتەن ئۈچۈن جەڭ قىلىۋاتىدۇ.

ئوقۇتقۇچى ئىتىزام توغرىلىق سۆزلىدى. شاڭخەي ئارقىلىق ماڭمىز.

ئەخمەتنى كۆردۈڭمۇ. كىتاب ئوقۇشنىڭ پايدىسى كۆپ...

ئونىنچى باب پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى

1.10. ئومۇمىي چۈشەنچە

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار تۈرلىنىش ئارقىلىق تۇرغۇن سۆزلەر ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ، جۈملىدە تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىشى مۇمكىن، بىز پېئىلنىڭ مۇشۇنداق شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز. پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى ئاساسەن پېئىلنىڭ سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان سۈپەتداش شەكىللىرىنى (مەسلەن: يازغان، يازىدىغان، يېزىۋاتقان)، ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان ئىسىمداش شەكىللىرىنى (مەسلەن: يازما، يېزىش، يازغۇ، يازغانلىق)، رەۋىشكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان رەۋىشداش شەكىللىرىنى (مەسلەن: يازا، يېزىپ، يازغىچە، يازغىلى، يازغاچقا) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل شەكلى (مەسلەن: يازماقچى) گەرچە مەلۇم بىر خىل تۇرغۇن سۆزنىڭ ئىقتىدارىغا ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن قوللىنىش جەھەتتە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇنىمۇ پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدىغانلىقىغا قاراپلا ئۇلارنى پېئىلدىن ياسالغان تۇرغۇن سۆزلەر قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ. چۈنكى،

ئۆزىنى ماختاشنى ياخشى كۆرىدىغان، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ،
”ياز-“ بىلەن ”يىزىق“ بىر سۆز ئەمەس، بەلكى باشقا سۆز،
”ماختان-“ بىلەن ”ماختانچاق“ مۇ شۇنداق.

دېمەك، پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى پېئىلنىڭ ھەم
پېئىل خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، ھەم تۇرغۇن سۆز خۇسۇسىيىتىگە
ئىگە بولغان مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2.10. سۈپەتداشلار

1.2.10. سۈپەتداشلارنىڭ خاراكتېرى

سۈپەتداشلار پېئىلنىڭ تۈرلىنىش ئارقىلىق سۈپەت
ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ، جۈملىدە سۈپەتكە ئوخشاش
قوللىنىلىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بولۇپ، ھەرىكەتنى
بەلگە سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: ”ئېچىلغان گۈل“ دېگەن
بىرىكىمدە ”ئېچىل-“ پېئىلى بىر خىل سۈپەتداش شەكىلدە ”گۈل“
دېگەن شەيئىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھالەتتىكى
بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. ”ئۇچار ئات“ دېگەن بىرىكىمدە
”ئۇچ-“ پېئىلى بىر خىل سۈپەتداش شەكىلدە ”ئات“ دېگەن
شەيئىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ئىگە
ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

2.2.10. سۈپەتداشلارنىڭ تۈرى

سۈپەتداشلار ھال جەھەتتىن پەرقلىنىپ، پۈتكەن ھاللىق
سۈپەتداش، ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش ۋە پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش
دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش

سۈپەتداشنىڭ بۇ تۈرى پېئىل ئۆزىكىگە ”-غان//قان//گەن//“
كەن“ قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز+غان ← يازغان، قاچ+قان ← قاچقان.
كۆر+گەن ← كۆرگەن، پۈت+كەن ← پۈتكەن.
يازما+غان ← يازمىغان، پۈتمە+گەن ← پۈتمىگەن.
پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى
بارلىققا كەلگەن بەلگە سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ئېچىلغان گۈل، پىشقان قوغۇن، كەلگەن مېھمان

2) ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش

سۈپەتداشنىڭ بۇ تۈرى ھالەت پېئىلى رولىدىكى ”يات-“،
”ئولتۇر-“، ”تۈر-“، ”يۈر-“ پېئىللىرىغا ۋە پېئىلنىڭ ئىزچىل
تۈسلۈك ئۆزەك شەكىلىگە (”-ۋات//ۋات//ۋات-“ ۋات//ۋات//ۋات-“
قوشۇمچىسى قوشۇلغان ياكى ”يات-“، ”تۈر-“، ”ئولتۇر-“، ”يۈر-“ قاتارلىق
تۈس ياردەمچىلىرى قوشۇلغان پېئىللارغا) يۇقىرىدىكى پۈتكەن
ھاللىق سۈپەتداش قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ.
دېمەك، ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلى قارىماققا پۈتكەن
ھاللىق سۈپەتداش بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھالەت
پېئىللىرى ياكى پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈس شەكلى ئاساسىدا
ياسالغانلىقى بىلەن ئۇنىڭدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياتقان، ئولتۇرغان، تۇرغان، يۈرگەن، يېزىلۋاتقان، يېزىپ

ئولتۇرغان، قاراپ تۇرغان، ئوتلاپ يۈرگەن، ئۇخلاپ ياتقان.

ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىزچىل
ھالەت ياكى ئىزچىل ھەرىكەتنى بەلگە سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ.
مەسىلەن:

ياتقان بالا، ئولتۇرغان كىشى، تۇرغان كىتاب، يۈرگەن ئادەملەر،

يېزىلۋاتقان خەت، خەت يېزىپ ئولتۇرغان بالا، قاراپ تۇرغان

كىشىلەر، ئوتلاپ يۈرگەن قويلار، ئۇخلاپ ياتقان بوۋاق.

3) پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش

پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش ئىككى خىل بولىدۇ، ئادەتتە بىز بۇلارنى پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "غان" شەكلى ۋە "ار" شەكلى دەپ پەرقلەندۈرىمىز.

پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "غان" شەكلى پېئىل ئۆزىگە "يدىغان//يدىغان" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قارا+يدىغان←قارايدىغان، ياز+يدىغان←يازيدىغان، دە+يدىغان←دەيدىغان، كۆر+يدىغان←كۆرىدىغان.

پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "ار" شەكلى پېئىل ئۆزىگە "ر//ار//ەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قارا+ر←قارار، ياز+ار←يازار، كۆر+ەر←كۆرەر، ئېيت+ار←ئېيتار. پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "ار" شەكلىنىڭ بولۇشى سىز شەكلى بولۇشى سىز پېئىل ئۆزىگە "س" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قايتما+س←قايتماس، بارما+س←بارماس،

كۆرمە+س←كۆرمەس، تۈگمە+س←تۈگمەس.

پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى دائىم ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ياكى كېيىن ئىپادىلىنىدىغان بەلگە سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

تونۇيدىغان ئادەم، يىلىدىغان دەرس، يازالمايدىغان خەت، ئۇچار ئات، ئاقار يولتۇز، تۈگمەس بايلىق.

3.2.10. سۈپەتداشلارنىڭ قوللىنىلىشى

سۈپەتداشلار تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) سۈپەتداشلار كۆپىنچە ئىسىملارغا بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇلار شۇ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن

ھەرىكەتنىڭ سۈبېپىكتىنى ئېنىقلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

كەلگەن ئادەم، خەت يازغان بالا، مېنى تونۇيدىغان ئادەم، دەرس ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار.

باشقا بىر ئىسىم بىلەن ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتىدە كېلىپ، شۇ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق تولدۇرغۇچىسى ياكى لوگىكىلىق ھالىتى بولغان ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىز تىككەن كۆچەتلەر، بالىلار ئوينايدىغان مەيدان، سىلەر كېتىۋاتقان شەھەر.

پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "ار" شەكلى بەزى تۇراقلىق ئىبارلەرنى نەزەرگە ئالمىغاندا، ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە ئانچە كۆپ كەلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاقار يولتۇز، ئۇچار ئات، تۈگمەس بايلىق، يېڭىلمەس ئارمىيە.

(2) سۈپەتداشلار ئۆزىنىڭ ئېنىقلىغۇچىسىغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئالماشلىشىشى مۇمكىن. بۇ چاغدا ئۇلار جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېلى ئۆيگە كىرگەن كىم؟ (ئۆيگە كىرگەن كىشى)

ياتاققا ئۇخلاۋاتقانلارنى چاقىر! (ئۇخلاۋاتقان بالىلارنى)

تەتلىدە ئۆيگە قايتمايدىغانلار قول كۆتۈرۈڭلار! (قايتمايدىغان

ئادەملەر)

كۆرگەن كۆرگەننى قىلار، كۆرمىگەن نېمىنى قىلار.

(كۆرگەن ئادەم كۆرگەن ئىشنى قىلىدۇ، كۆرمىگەن ئادەم نېمىنى

قىلىدۇ.)

تاراقلىغان نېمە؟ (تاراقلىغان نەرسە)

ئاۋۇ كۆرۈنگەن ئادەممۇ، باشقا نەرسىمۇ؟ (كۆرۈنگەن نەرسە.)

ئەگەر سۈپەتداشنىڭ ۋەكىللىك قىلغىنى مەلۇم كۆپ سانلىق

شەيئىنىڭ بىر قىسمى بولسا ياكى شەخس تەكىتلەنسە، سۈپەتداش تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ. مەسىلەن:

بارنى ئوغرى ئالدى، قالغىنى رەمچى (قالغان نەرسىنى).

تۈنۈگۈن بارمىغانلىرىمىز بۈگۈن باردۇق (بارمىغان ئوقۇغۇچىلار).

ھازىر دېگىنى يەنە دېگەنە (دېگەن گېنى).

3) پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشلار ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، شۇ ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى بەلگە قىلىنغان ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ، ھالەت بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇنداق سۈپەتداشلار ھامان ئۆزىنىڭ سۈببىيىكىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىلەن ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

شىنجاڭ ئازاد بولغاندا، ئۇ تېخى سەككىز ياشتا ئىدى.

ئۇلار كەلگەندە، بىز مەجلىس ئېچىۋاتتۇق.

مائاش چىققاندا، بىر شىبلىت ئالمەن.

سۈپەتداشنىڭ بۇ شەكىلمۇ ئالماشلاشقان شەكىل بولۇپ ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسى بولغان "چاغ" سۆزىگە ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەن. ئەگەر ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، ئۇ چاغدا سۈپەتداش يەنە ئېنىقلىغۇچى ئورنىدا قالىدۇ. مەسىلەن:

شىنجاڭ ئازاد بولغان چاغدا، ئۇ تېخى سەككىز ياشتا ئىدى.

ئۇلار كەلگەن چاغدا، بىز مەجلىس ئېچىۋاتتۇق.

مائاش چىققان چاغدا، بىر شىبلىت ئالمەن.

4) پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "ار" شەكلى بولۇشى شەكىلدە تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ۋاقىت ھالىتى بولۇپ كېلىپ شۇ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنقى ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۇ كەلمەستە توغان سال (ماقال).

سوغۇق چۈشمەستە سىرتىكى ئىشلارنى تۈگىتىۋالايلى.

B. چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ھالەت بولۇپ كېلىپ، سۈببىيىكىتنىڭ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئېلىپ بارمىغان ھالدا يەنە بىر ھەرىكەتنى ئېلىپ بېرىشنى ياكى سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگەن ئەھۋالدا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قورقماستىن سۆزلە.

ئۇ دەم ئالماستىن تۆت سائەت ئىشلىدى.

ئۇ كەلمەستىن بۇ مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

5) سۈپەتداشلار بىر قىسىم تولۇق باغلامچىلار بىلەن بىرىكىپ پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

سۈپەتداشلار يەنە ھۆكۈم باغلامچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ بىر قىسىم ھال - زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

3.10. ئىسىمداشلار

1.3.10. ئىسىمداشلارنىڭ خاراكتېرى

ئىسىمداشلار پېئىلنىڭ تۈرلىنىش ئارقىلىق ئىسىم ئىقتىدارغا ئېرىشىپ، جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بولۇپ، ھەرىكەتنى شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: "بارغۇم يوق" دېگەن جۈملىدە "بار - پېئىلى بىر خىل ئىسىمداش شەكىلدە ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى شەيئىلەشتۈرۈپ، ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن؛

“كەلگەنلىكىنى تۇرسۇندىن ئاڭلىدىم” دېگەن جۈملىدە “كەل-” پېئىلى بىر خىل ئىسىمداش شەكىلدە ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى شەيئىلەشتۈرۈپ، تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن. ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە پېئىلنىڭ بۇ شەكلى ئومۇمەن “ھەرىكەتنامى” دەپ ئاتىلىدۇ. بىز پېئىلنىڭ “سۈپەتداش، رەۋىشداش” دەپ ئاتىلىدىغان تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىگە جور قىلىپ، “ئىسىمداش” دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

2.3.10. ئىسىمداشلارنىڭ تۈرى

ئىسىمداشلار “-ش” لىق ئىسىمداش، “-ماق” لىق ئىسىمداش، “-غۇ” لۇق ئىسىمداش، پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداش، ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداش، پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداش، سۈبىيىكت ئىسىمداش دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) “-ش” لىق ئىسىمداش

ئىسىمداشنىڭ بۇ تۈرى پېئىل ئۆزىگە “-ش//ش-//ۈش//ۈش” قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

سۆزلە+ش ← سۆزلەش، ياز+ش ← يېزىش، تۇر+ۈش ← تۇرۇش، كۆر+ۈش ← كۆرۈش.

“-ش” لىق ئىسىمداشلار ھال جەھەتتىن بىتەرەپ ھەرىكەتنى شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئالغا بېسىش ھەممىزنىڭ ئارزۇسى (ئىگە).

بىزنىڭ ئالىي غايىمىز كوممۇنىزم قۇرۇش (ھۆكۈملۈك خەۋەر).

ئۇ ئەتىگەندە گىمناستىكا ئويناشنى ياخشى كۆرىدۇ (تولدۇرغۇچى).

ئاممىدىن ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى ھەممىمىز بىلىمىز (ئىگىلىك

كېلىشلىك ئېنىقلىغۇچى).

بىز سەلەرنىڭ كېلىشىڭلارغا تەشنا (يۆنىلىش كېلىشتىكى ھالەت).
 كۆپچىلىكنىڭ قىزغىنلىقى يۇقىرى، ئەمدى گەپ، ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇشتا (ئورۇن كېلىشتىكى ھۆكۈملۈك خەۋەر).
 ئۇ مېيىپ بولغىنى بىلەن تاماق يېيىشتىن كېيىن كېيىشكە ھەممىنى ئۆزى قىلىدۇ (چەك كېلىشتىكى ھالەت).
 دەرىسكە كېچىكىپ كېلىشتەك ئەھۋاللار تۈزىتىلدى (ئوخشاتما كېلىشتىكى ئېنىقلىغۇچى).

بۇ ئىسىمداشنىڭ يەنە بىرمۇنچە مەخسۇس قوللىنىلىش ئورۇنلىرى بار، بۇلار تۆۋەندىكىچە:

A. خەۋىرى “كېرەك، لازىم، زۆرۈر، شەرت، مۇمكىن” قاتارلىق سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بولۇپ كېلىدۇ. “كېرەك، لازىم، زۆرۈر، شەرت” سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەر ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشىغا قويۇلغان تەلەپنى بىلدۈرىدۇ. “مۇمكىن” سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەر ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى مۆلچەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىدىكى ئىسىمداش ئۆز سۈبىيىكتى بىلەن كەلسە، سۈبىيىكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆز بىلەن ئىسىمداشنىڭ مۇناسىۋىتى ئىگىلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىپ، ئىسىمداش ئۆز سۈبىيىكتىنىڭ شەخس بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكىلدە كېلىدۇ، لېكىن سۈبىيىكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە كۆپىنچە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ۋاقتقا رىئايە قىلىش كېرەك.

ئىگە خەۋەر

ئىتتىپاقلىق ئۈچۈن پايدىسىز گەپلەرنى قىلماسلىق لازىم.

ئىگە خەۋەر

ھەممىز تىرىشىپ ئۆگىنىشىمىز كېرەك.

ئىگە خەۋەر

ئەدەبىيات - سەنئەت تۆتى زامان ئۇلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت

ئىگە

قىلىشى لازىم.

خەۋەر

بۈگۈن ھەممە نەرسە تەييار بولۇشى شەرت.

ئىگە خەۋەر

ئۇلار (نىڭ) كېلىشى زۆرۈر.

ئىگە خەۋەر

بىز (نىڭ) ئۇ يەرگە بارماسلىقىمىز مۇمكىن.

ئىگە خەۋەر

B. يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە "توغرا كەل- قورولمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش زۆرۈرىيىتىنى بىلدۈرىدىغان ئىگىسىز جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشنى بۈگۈن تۈگىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئىش توغرىلىق ئۇلار بىلەن ئوبدان سۆزلىشىشكە توغرا كېلىدۇ.

قانداق بولمىسۇن، سېنىڭ پېرىشىڭغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئىش توغرىلىق ئۇلارغا نۇرغۇن چۈشەنچە پېرىشكە توغرا

كەلدى.

C. يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە ياكى "بىلەن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، ۋاقىت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تەڭ يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز (نىڭ) يېتىپ كىرىشىمىزگە (يېتىپ كىرىشىمىز بىلەن) دوكلات

باشلاندى.

مۇشۇ خەت تېگىشىگە (تېگىشى بىلەن) يولغا چىق.

سېنىڭ كېتىشىڭگە (سېنىڭ كېتىشىڭ بىلەن) ئۇ كەلدى.

D. يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە (تەۋەلىك شەكلىگە كىرمەي) بىر قىسىم پېئىللارغا (ئاساسەن يۆنىلىشلىك ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارغا) مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ياكى "بول-" پېئىلغا ھالەت بولۇپ، ئىجازەت قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار دوكلات ئاڭلاشقا كەتتى.

مەن بىلەن پاراڭلىشىشقا كىردىڭىزمۇ؟

بۇ كىتابلارنى مەشەدە ئوقۇشقا بولىدۇ، سىرتقا ئېلىپ چىقىشقا

بولمايدۇ.

E. چىقىش كېلىش شەكلىدە "مەقسەت" سۆزىگە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئۇنىڭغا مەزمون بولغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۆگىنىشتىن مەقسەت خىزمەت قىلىش.

قىيىنچىلىقنى ئېتىراپ قىلىشتىن مەقسەت ئۇنى يېڭىش.

مېنىڭ بۇ ماقالىنى يېزىشىمدىن مەقسەت كۆپچىلىكنىڭ بۇ مەسىلىگە

بولغان دىققىتىنى قوزغاش.

F. "ئۈچۈن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ خىل مەقسەت ھالىتى ھەرقانداق پېئىلغا بېقىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

ھەممىمىز تۆتى زامان ئۇلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىشىمىز

كېرەك.

ئاتا-ئانىمىزنىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويماسلىق ئۈچۈن تىرىشىپ

ئۆگىنىشىمىز كېرەك.

بۇ قېتىمقى ئىمتىھاندا ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىش ئۈچۈن تىرىشۋاتىمەن.

G. "بىلەن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، يەنە بىر پېئىلغا ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ۋاستىسى قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار مەھسۇلات مىقدارىنى %20 ئاشۇرۇش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى مۇددەتتىن بۇرۇن ئورۇنلىدى.

ئەلا نەتىجىلەرنى يارىتىش بىلەن يېڭى يىلنى كۈتۈۋالايلى.

بۇ شەكىل كۆپرەك بولۇشىمىز خەۋەرلەرگە باغلىنىپ، رول ئوينىيالمايدىغان ۋاستىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۈرئەتنى ئاشۇرۇش بىلەن بۇ زىدىيەتنى ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. ۋارقىراش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ.

زىددىيەتنى يېپىش بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلىغىلى بولمايدۇ.

بۇ شەكىل يەنە "قالماي" سۆزى بىلەن بىرىكىپ، سۇبېيكتىنىڭ ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن چەكلەنمەي، يەنە بىر ھەرىكەتنى ئېلىپ بېرىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئېغىزدا دېيىش بىلەن قالماي، ئەمەلىيەتتە كۆرسەتتى.

ئۇ دەرسنى ياخشى ئۆتۈش بىلەنلا قالماي، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيە جەھەتتىن ئۆسۈشىگىمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ.

H. "نى" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالدا شۇ پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان ياكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

بېرىشنى باردىم، بىراق مەسىلە ھەل بولمىدى.

يېزىشنى يازدى، بىراق ئانچە ياخشى ئەمەس.

سۆزلەشنى سۆزلەيمەن، بىراق ياخشى سۆزلىيەلمەيمەن.

بەزىدە "نى" قوشۇمچىسىدىن كېيىن يەنە "غۇ" يۈكلىمىسى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ساقىيىشىغۇ ساقايدىم، بىراق ماغدۇرۇم يوق.

ئىمتىھاندىن ئۆتۈشىغۇ ئۆتمەن، بىراق نەتىجەم تازا ياخشى بولالمايدۇ.

I. بۇ ئىسمىداش بەزىدە كۆپلۈك شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلى ئاساسەن شۇ ھەرىكەتنىڭ كۆپ جايدا بولغانلىقىنى، كۆپ قېتىم تەكرارلانغانلىقىنى ياكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جەڭ ۋاقىتلىق توختىغان بولسىمۇ، ئۇششاق ئېتىشىلار يەنە داۋام قىلماقتا ئىدى (كۆپ جايدا).

كۆپ ئۇرۇنۇپ كۆردۈق. لېكىن بۇ ئورۇنۇشلاردىن نەتىجە چىقمىدى (كۆپ قېتىم تەكرارلانغان).

قارا، ئۇنىڭ مېڭىشلىرى، كۈلۈشلىرى خۇددى دادىسىنىڭ ئۆزى. (ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە).

(2) "ماق" لىق ئىسمىداش

ئىسمىداشنىڭ بۇ تۈرى پېئىل ئۆزىگە "ماق // مەك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز+ماق ← يازماق، تۈر+ماق ← تۇرماق،

سۆزلە+مەك ← سۆزلىمەك، كۆر+مەك ← كۆرمەك.

"ماق" لىق ئىسمىداش مەنە جەھەتتىن "ش" لىق ئىسمىداشقا ئوخشايدۇ. بىراق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ

ئىسىمداش بۇ مەنىدە كۆپ قوللىنىلمايدۇ. ئۇ پەقەت ماقال-
تەمسىللەردە، شېئىرلاردا ۋە تۇراقلىق قۇرۇلمىلاردا “-ش” لىق
ئىسىمداش بىلەن ئوخشاش مەنە ۋە ئوخشاش رولدا كېلىشى
مۇمكىن. مەسىلەن:

ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۈشمىكى (بار).
گۈللە بېغىم، گۈل بېغىم، ئۆرلە يۈكسەك بېيجىڭم،
سېنى سۆيمەك شەرەپتۇر، ياشا داھىي باغۋىنىم.

(ك. نىياز)

بۇ ئىسىمداشنىڭ ئالاھىدىلىكى ئاساسەن مۇنۇ ئىككى
جەھەتتە كۆرۈلىدۇ:

A. جۈملىنىڭ سىرتىدا (لۇغەتلەردە) پېئىلغا ۋەكىللىك
قىلىدۇ.

B. ئورۇن كېلىش شەكلىدە ئىزچىل ھال مەنىسىنى
ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ بەزى ھال-زامان شەكىللىرىنى ياساشقا
قاتنىشىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار دىققەت بىلەن دەرس ئاڭلىماقتا ئىدى.

ۋەتەننى ئۇچقاندەك ئىلگىرىلىمەكتە.

بۇ ھەقتە “پېئىلنىڭ ھال-زامان كاتېگورىيىسى” قىسمىدا
يەنە توختىلىمىز.

(3) “-غۇ” لۇق ئىسىمداش

ئىسىمداشنىڭ بۇ تۈرى پېئىل ئۆزىگە “-غۇ// -قۇ// -گۇ// -كۇ”
قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز+غۇ ← يازغۇ، يات+قۇ ← ياتقۇ،

سۆزلە+گۇ ← سۆزلىگۇ، كەت+كۇ ← كەتكۇ.

“-غۇ” لۇق ئىسىمداشلار تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. ئۆز سۈببىيكتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن تەۋەلىك
مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ، سۈببىيكتىنىڭ ئارزۇسىنى، خاھىشىنى
بىلدۈرىدۇ ۋە ھەر زامان “بار”، “يوق”، “كەل” سۆزلىرى ئارقىلىق
ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. مەسىلەن:

(مېنىڭ) ئۇنىڭ بىلەن بىر كۆرۈشكۈم بار.

بۈگۈنكى كىنوغا مېنىڭ بارغۇم يوق.

(بىزنىڭ) سىلەرنى بەكمۇ كۆرگۈمىز كەلدى.

B. ئوخشاشما كېلىش ياكى تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكلىدە
ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئىسىمداش
ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەمىن ئېتەلەيدىغان
سۈپىتى ياكى مىقدارىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭدا بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىققۇدەك قابىلىيەت بار.

ئاشلىق دۇكىنىغا بېرىپ، بەش كۈنگە يەتكۈدەك ئۇن ئىلىپ كەل.

مېنىڭ سىلەرگە تونۇشتۇرغۇدەك تەجرىبەم يوق.

ئوخشاشما كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىپ، مەلۇم
ھەرىكەتنىڭ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا
كېلىشىنى تەمىن ئېتەلەيدىغان دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

بۇ دورىنى ئىچسەڭ، تەسىر قىلغۇدەك ئىچ.

بۇ ماقالىنى ھەرقانداق ئادەمگە يارىغۇدەك يېزىسەن.

يولداشلار قانائەتلىك تەڭگۈدەك سۆزلىمەيمەن.

بۇ شەكىل يەنە تولۇق باغلامچى “بول-” بىلەن بىرىكىپ،
پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ھەقتە
“پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى” بابىدا توختىلىمىز.

(4) پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداش

پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداش ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىر

تۇرنى پۈتكەن ھاللىق ئىسمىداشنىڭ كۆچمە شەكلى دەپ، يەنە بىر تۇرنى پۈتكەن ھاللىق ئىسمىداشنىڭ ”-لىق“ شەكلى دەپ ئاتايمىز.

پۈتكەن ھاللىق ئىسمىداشنىڭ كۆچمە شەكلى، پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ بىۋاسىتە ئىسمىداشقا كۆچۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: ”كەلگىنى ئوقماپتەن“ دېگەن جۈملىدە ”كەل-“ پېئىلىنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلى ”كەلگەن“ بىۋاسىتە ئىسمىداشقا كۆچۈپ، تەۋەلىك II شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ۋە چۈشۈم كېلىش شەكلىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن. مانا مۇشۇ ”كەلگەن“ شەكلى پۈتكەن ھاللىق ئىسمىداشنىڭ كۆچمە شەكلىگە كىرىدۇ.

پۈتكەن ھاللىق ئىسمىداشنىڭ ”-لىق“ شەكلى، پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا ”-لىق//لىك“ قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازغان + لىق ← يازغانلىق، كەلگەن + لىك ← كەلگەنلىك.

پۈتكەن ھاللىق ئىسمىداشنىڭ كۆچمە شەكلى بارلىققا كەلگەن ھەرىكەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش ئەگەر ئۆزىنىڭ سۈبىيېكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆز بىلەن كەلسە، ئومۇمەن، ئۇنىڭ بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىدە بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ بېيجىڭغا كەلگىنىمى كىمدىن ئاڭلىدىڭ؟

(سېنىڭ) كەلگىنىڭ ياخشى بولدى.

(سزىنىڭ) ئەسلەپ خەت يازغىڭىز ئۈچۈن رەھمەت.

ئۇلارنىڭ ئۇرۇشۇپ قالغىنىغا ئىشەنمەيمەن.

مېنىڭ بارغىنىمدىن سېنىڭ بارغىنىڭ ياخشى.

(مېنىڭ) قولۇمنى كۆتۈرگىنىم قوشۇلغىنىم.

پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ كۆچمە شەكلىنىڭ مەخسۇس

قوللىنىلىدىغان ئورۇنلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ:
(1) ”ئۈچۈن“ تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش ئۆز سۈبىيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن سۈبىيېكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ۋەكىللەر كېلىپ بولمىغىنى ئۈچۈن يىغىن بىر كۈن كېچىكتۈرۈلدى.

مەن ئاغرىپ قالغىنىم ئۈچۈن، يىغىنغا بارالمىدىم.

ۋاقىت يەتمىگىنى ئۈچۈن داۋامىنى ئىككىنچى كۈنگە قالدۇردۇق.

(2) ”بىلەن“ تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، توسقۇنسىز قارشىلىق ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش ئۆز سۈبىيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرەمسىلىكىمۇ مۇمكىن، لېكىن سۈبىيېكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

مەجلىس ئېچىلغىنى (ئېچىلغان) بىلەن مەسىلە ھەل بولمىدى.

(مەن) بارغىنىم (بارغان) بىلەن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشەلمىدىم.

پۈتۈم يارىلانغىنى (يارىلانغان) بىلەن قولۇم ساق، مېڭەم ساق.

سەن مۇنداق دېگىنىڭ (دېگەن) بىلەن، ئۇ ئۇنىمايۋاتىدۇ.

ئۇ كىچىك بولغىنى (بولغان) بىلەن ئىشقا چوڭلاردىن قېلىشمايدۇ.

ئۇ باشلىق بولغىنى (بولغان) بىلەن دائىم ئاپتوبۇستا قاتنايدۇ.

بەزىدە ”بىلەن“ نىڭ ئاخىرىغا ”-مۇ“ يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ، توسقۇنسىز قارشىلىق مەنىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

سەن بارغىنىڭ (بارغان) بىلەنمۇ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشەلمەيسەن.

ئەمدى يامغۇر ياغىنى (ياغقان) بىلەنمۇ پايدىسى يوق.

(3) “چە” قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، ۋاسىتە ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە سۇبېيكتنىڭ ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھالەتتە يەنە بىر ھەرىكەتنى ئورۇنلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش ئۆز سۇبېيكتنىڭ شەخسگە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسلەن:

ئۇ يۈگۈرگىنچە (يۈگۈرگەنچە) ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

گۈلباھار خەتلەرنى سىقىملىغىنچە (سىقىملىغانچە) لاسسىدە ئولتۇرۇپ قالدى.

مەن ماتېرىياللارنى كۆتۈرگىنچە (كۆتەرگەنچە) ئۇنىڭ ئالدىغا كىردىم.

(4) يۇقىرىقىغا ئوخشاشلا “چە” بىلەن بىرىكىپ، بىر بولسا شۇ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكلىگە ھالەت بولۇپ، سوبېيكتنىڭ شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئۆز ئىمكانىيىتى يار بەرگەن دەرىجىدە ئورۇنلىشىنى بىلدۈرىدۇ، بىر بولسا باشقا بىر پېئىلغا ھالەت بولۇپ، ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت قانچىلىك دەرىجىدە ئورۇنلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولسا، يەنە بىر ھەرىكەتنىڭمۇ شۇ دەرىجىدە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش ئۆز سۇبېيكتنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسلەن:

(سەن) ئالغىنىڭچە ئال.

(مەن) يازغىنىمچە يېزىپ باقاي.

(مەن) بىلگىنىمچە سۆزلىدىم.

(مەن) قولۇمدىن كەلگىنىچە ياردەم قىلىمەن.

(5) چىقىش كېلىش شەكلىدە “كېيىن” سۆزى بىلەن بىرىكىپ، ئاساس ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىدە ئېيتىلغان

پىكىرنىڭ بارلىققا كەلگەن ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئاساسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش بەزىدە سۇبېيكتسىز كېلىدۇ، بەزىدە ئۆز سۇبېيكتى بىلەن كېلىدۇ. ئۆز سۇبېيكتى بىلەن كەلگەندە ئۇنىڭ سۇبېيكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

كەلگەندىن كېيىن، ياخشى ئىشلەش كېرەك.

ئۇ سورىغاندىن كېيىن، نېمىشقا جاۋاب بەرمەيمەن؟

قىلمەن دېگەندىن كېيىن، قىلىش كېرەك.

كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ۋەدە بەرگەندىن كېيىن، ئەلۋەتتە ئورۇنلىشىڭ كېرەك.

سەن ئوقۇغۇچى بولغاندىن كېيىن مەكتەپنىڭ تۈزۈمىگە بويسۇنۇشۇڭ كېرەك.

(6) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ، ئىنكار قىلىنغان ياكى ئەرزىمەس دەپ تونۇلغان سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ رولىدىكى ئىسمىداش بەزىدە سۇبېيكتسىز كېلىدۇ، بەزىدە سۇبېيكت بىلەن كېلىدۇ، سۇبېيكت بىلەن كەلگەندە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىگىلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. مەسلەن:

خاپا بولغانغا مەسلە ھەل بولمايدۇ.

سېنىڭ خاپا بولغىنىڭغا مەسلە ھەل بولمايدۇ.

سەن خاپا بولغانغا مەسلە ھەل بولمايدۇ.

ئازراق دورا ئىچكەنگە بۇ كېسەل ساقايمایدۇ.

تۈنۈگۈن يول ماڭغانغا (ماڭغىنىمغا) بۈگۈن ئاياغلىرىمنى كۈتۈرەلمەي قالدىم.

چاقچاق قىلىپ قويغانغا (قويغىنىمغا) مەندىن خاپا بولۇپ

(7) ئوخشاتما كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىپ، تەمسىل قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۇبېپكىتى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

سەن مېنى ياخشى چۈشەنگىنىڭدەك (چۈشەنگەندەك)، مەنمۇ سېنى ياخشى چۈشىمەن.

ھەرقانداق شەيئى ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە تەرەققىي قىلغىنىدەك، (قىلغاندەك)، تىلمۇ ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە تەرەققىي قىلىدۇ.

(8) خەۋىرى "بار" ياكى "يوق" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن جۈملىلەردە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ، بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۇبېپكىتى بىلەن كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىدە بىرىكىدۇ، بىراق سۇبېپكىتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە بەزىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ "بار" سۆزى بىلەن كەلگىنى ئىسىمداش ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ بىرلا قېتىم بولغانلىقىنى بىلدۈرۈشتە ياكى بىر قېتىممۇ بولمىغانلىقىنى سوئال تەرىقىسىدە ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدۇ؛ "يوق" سۆزى بىلەن كەلگىنى ھەرىكەتنىڭ بولمىغانلىقىنى تەكىتلەشتە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ ئۇنى كىچىك ۋاقتىدا بىر كۆرگىنىم بار،
مېنىڭ بۇ توغرىلۇق ساڭا گەپ قىلىپ باققىنىم بارمۇ؟
سېنىڭ بىر قېتىم كېلىپ قويغىنىڭ بارمۇ؟
بۇ ھەقتە ماڭا ھېچكىم گەپ قىلغىنى يوق،
مەن ساڭا دېگىنىم يوق، ئەخمەتكە دەۋاتىمەن.
نېمە ئالدىرايسىلەر، سائەت سەككىز بولغىنىمۇ يوق.

(9) تەۋەلىك شەكلىدە شۇ پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتدەش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەت نەتىجىسىنىڭ ئۆزگەرمەسلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىر خىل قۇرۇلما ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بارغىنىم بارغان، ھەرگىز يالتايمايمەن،
دېگىنىم دېگەن، يېنىۋالدىغان ئىش يوق،
بېرىپ كۆرۈپ كەل، كۆرۈۋالغىنىڭ كۆرۈۋالغان.

(10) ئورۇن كېلىش شەكلىدە ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى پەرەز قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن، بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۇبېپكىتنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن سۇبېپكىتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

شۇ كۈنى سەن كەلگىنىڭدە بۇ ئاۋازچىلىق بولمايتتى،
تۈنۈگۈن يامغۇر ياغمىغىنىدا بۇ ئىش ئاللىقاچان تۈگەيتتى.

بۇ شەكىل بەزىدە ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بارغىنىمدا ياز بولۇپتۇ، يانسام زىمىستان،
كېچەر كۈنۈم كەچمەسىمدى سەندىن ئايرىلسام.

(قوشاق)

پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "لىق" شەكلى ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ئىشنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. بۇ جۈملىدە ئۆز سۇبېپكىتنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن بىللە كەلگەندە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىگىلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بەزىدە ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن.

بارلىققا كەلگەن بەزى ھەرىكەتلەرنى بارلىققا كەلگەن ھەرىكەت سۈپىتىدە بايان قىلىشىمۇ، ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىشىمۇ بولۇپرىدۇ. شۇڭا مۇنداق ئەھۋاللاردا پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى بىلەن ”-لىق“ شەكلى بىر-بىرى بىلەن ئالمىشىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ كەلگەنلىكىمنى (كەلگىنىمنى) كىمدىن ئاڭلىدىڭ.
ئەسلەپ خەت يازغانلىقىڭىزغا (يازغىڭىزغا) رەھمەت.
ئۇلارنىڭ ئۇرۇشۇپ قالغانلىقىغا (قالغىنىغا) ئىشەنمەيمەن.

پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ ”-لىق“ شەكلىنىڭ مەخسۇس قوللىنىلىشى ئورۇنلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ.
(1) چىقىش كېلىش شەكلىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبېيىكتىنىڭ شەخس بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ ئاغرىپ قالغانلىقتىن (ئاغرىپ قالغانلىقىدىن) بۈگۈن دەرسكە كېلەلمىدى.

مەن سىرتقا چىقىپ كەتكەنلىكىمدىن (كەتكەنلىكتىن) بۇ قېتىمقى يىغىنغا قاتنىشالمىدىم.

ۋاقىت توشۇپ قالغانلىقىدىن (توشۇپ قالغانلىقتىن) سۆھبىتىمىز ئۈزۈلۈپ قالدى.

(2) سۈبېيىكتى كۆرسىتىلمىگەن مەلۇم ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن باراۋەر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشتە جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ، خەۋىرىمۇ مۇشۇ شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

مۇنداق دېگەنلىك بىزدە كەمچىلىك يوق دېگەنلىك ئەمەس.

خاتالىقنى ئىقرار قىلغانلىق ئۇنى تۈزىتىش يولىدا بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەنلىك.

پىكىر بەرمىگەنلىك پىكىر يوق دېگەنلىك ئەمەس.

(3) ”ئۈچۈن“ تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبېيىكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن سۈبېيىكتى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

مەن ئاغرىپ قالغانلىقىم ئۈچۈن، مېنى يىغىنغا چاقىرىمىدى.

ئۇ تىرىشقانلىقى ئۈچۈن ھەممە جەھەتتىن تېز ئالغا باستى.

ۋەكىللەر كېلىپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، يىغىن بىر كۈن كېچىكتۈرۈلدى.

5 ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداش

ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشمۇ ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىر تۈرىنى ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى دەپ، يەنە بىر تۈرىنى ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ ”-لىق“ شەكلى دەپ ئاتايمىز.

ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداشنىڭ بىۋاسىتە ئىسىمداشقا كۆچۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: ”ئوقۇۋاتقىنىڭدىن خەۋىرىم بار“ دېگەن جۈملىدە، ”ئوقۇ-“ پېئىلىنىڭ ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلى ”ئوقۇۋاتقان“ بىۋاسىتە ئىسىمداشقا كۆچۈپ تەۋەلىك II شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ۋە چىقىش كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كەلگەن. مانا مۇشۇ ”ئوقۇۋاتقان“ شەكلى ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلىگە كىرىدۇ.

ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ ”-لىق“ شەكلى ئىزچىل

ھاللىق سۈپەتداشقا "لىق//لىك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يېزىۋاتقان + لىق ← يېزىۋاتقانلىق، ئىزدەپ يۈرگەن + لىك ← ئىزدەپ يۈرگەنلىك.

ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداش تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) ھەر ئىككى خىل شەكلى ئوخشاشلا ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكەت ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ ۋە ھامان ئۆزىنىڭ سۈببىيكتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقى (دەۋاتقىنى) قوللىمغا كىرمىدى.

ئۇ بىزنىڭ مەجلىس ئېچىۋاتقانلىقىمىزنى (ئېچىۋاتقىنىمىزنى)

كۆرۈپ، ئاستا چىقىپ كەتتى.

سېنىڭ بۇ مەسىلىنى تەكشۈرۈپ يۈرگىنىڭدىن (يۈرگەنلىكىڭدىن)

مېنىڭمۇ خەۋرىم بار.

(2) ھەر ئىككى خىل شەكلى "ئۈچۈن" تىركەلمىسى بىلەن

بىرىكىپ، سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ ئۆز سۈببىيكتىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن سۈببىيكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ ئۈكسى تاپشۇرۇق ئىشلەۋاتقانلىقى (ئىشلەۋاتقىنى)

ئۈچۈن، تاشقىرىغا چىقىپ سۆزلەشتۇق.

مەن پۈتۈن دىققىتىم بىلەن كىتاب ئوقۇۋاتقانلىقىم (ئوقۇۋاتقىنىم)

ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كىرگىنىنى تۇيماي قاپتىمەن.

سىلەر يىغىن ئېچىۋاتقانلىقىڭلار (ئېچىۋاتقىنىڭلار) ئۈچۈن، سىلەرنى

چاقىرىمدۇق.

(3) "لىق" شەكلى چىقىش كېلىش شەكلىدە سەۋەب ھالىتى

بولۇپ كېلىشى مۇمكىن، بۇ چاغدا ئۇ ئۆز سۈببىيكتىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن، لېكىن، سۈببىيكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ ئۈكسى تاپشۇرۇق ئىشلەۋاتقانلىقتىن (ئىشلەۋاتقانلىقىدىن)،

بىز تاشقىرىغا چىقىپ سۆزلەشتۇق.

مەن پۈتۈن دىققىتىم بىلەن كىتاب ئوقۇۋاتقانلىقىمىدىن

(ئوقۇۋاتقانلىقتىن)، ئۇلارنىڭ كىرگىنىنى تۇيماي قاپتىمەن.

سىلەر مەجلىس ئېچىۋاتقانلىقتىن (ئېچىۋاتقانلىقىڭلاردىن)، سىلەرنى

چاقىرىمدۇق.

6 پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداش

پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداش ئىككى خىل بولۇپ، بىر

خىلىنى پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى دەپ، يەنە بىر خىلىنى پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "لىق" شەكلى دەپ ئاتايمىز.

پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى، پۈتمىگەن

ھاللىق سۈپەتداشنىڭ ("غان" شەكلىنىڭ) بىۋاسىتە ئىسىمداشقا

كۆچۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئۇنىڭ بۇ يەردە

ئىشلەيدىغىنى بىلمەپتىمەن" دېگەن جۈملىدە، "ئىشلە" پېئىلىنىڭ

"ئىشلەيدىغان" دېگەن پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلى

بىۋاسىتە ئىسىمداشقا كۆچۈپ، تەۋەلىك III شەخس تۈرى ۋە

چۈشۈم كېلىش شەكلىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن. مانا مۇشۇ

"ئىشلەيدىغان" شەكلى پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە

شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "لىق" شەكلى پۈتمىگەن

ھاللىق سۈپەتداشقا "لىق" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازىدىغان + لىق ← يازىدىغانلىق، كېلىدىغان + لىق ← كېلىدىغانلىق.

پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ ھەر ئىككى خىل شەكلى ئوخشاشلا دائىم بولىدىغان ياكى كېيىن بولىدىغان ھەرىكەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداشنىڭ ئۆز سۈبىيىكىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىگىلىك مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ زاۋۇتتا ئىشلەيدىغانلىقىنى (ئىشلەيدىغىنى) بىلمەن.

مېنىڭ مۇنداق ئىشلارنى ياخشى كۆرمەيدىغانلىقىم (كۆرمەيدىغىنىم) ساڭمۇ ئايدىڭ.

سىزنىڭ بۇ ۋەزىپىنى ياخشى ئورۇنلىيالايدىغانلىقىڭىزغا (ئورۇنلىيالايدىغىنىڭىزغا) ئىشىنىمەن.

يېغىنىڭ ئەتە ئىچىلىدىغانلىقىدىن (ئىچىلىدىغىنىدىن) خەۋىرىڭىز باردۇ؟

بۇ خىل ئىسىمداشمۇ "ئۈچۈن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ (كۆپرەك "لىق" شەكلى قوللىنىلىدۇ) سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ ئۆز سۈبىيىكىتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن، سۈبىيىكىتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خەنزۇچە بىلمەيدىغانلىقى (بىلمەيدىغىنى) ئۈچۈن، مەن ئۇنىڭغا تەرجىمە قىلىپ بەردىم.

مەن ئىككىنچى كۈنى يولغا چىقىدىغانلىقىم ئۈچۈن، ئەتىگەنرەك يېتىپ قالدىم.

7) سۈبىيىكت ئىسىمداش

سۈبىيىكت ئىسىمداش "غۇ" لۇق ئىسىمداشقا "چى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازغۇ + چى ← يازغۇچى، كەلگۈ + چى ← كەلگۈچى.

سۈبىيىكت ئىسىمداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۈبىيىكىتىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىلتىماس قىلغۇچى ئەخمەت.

خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا قانۇن بويىچە جازا بېرىلىدۇ.

سۆزگە چىققۇچىلار ئۆزىنى تىزىمغا ئالدۇرسۇن.

بۇ ئىسىمداش ئەدەبىي تەسۋىرلەردە پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا ئوخشاش، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. لېكىن، ئۇ بۇ چاغدا پەقەت ئۆزىنىڭ سۈبىيىكىتىنىلا ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ تەبىئەتنىڭ كىشىنى سېھىرلىگۈچى ئاجايىپ جامالىغا زوقلىنىپ قارايتتى.

مەن يايلاقنىڭ يۈرەكىنى ياشارتقۇچى ھاۋاسىدىن تويۇپ-تويۇپ نەپەس ئالدىم.

بۇ ئىسىمداش بەزىدە ياردەمچى پېئىل "بول" نىڭ بولۇشى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما ھامان بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىنىڭ II شەخس شەكلىدىلا قوللىنىلىپ، ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىماسلىق توغرىسىدىكى ئاگاھلاندۇرۇش خاراكتېرلىك بۇيرۇقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىككىنچى بۇ يەرگە كەلگۈچى بولما.

بۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىشنى سورىغۇچى بولما.

بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتقۇچى بولما.

4.10. رەۋىشداشلار

1.4.10. رەۋىشداشلارنىڭ خاراكتېرى

رەۋىشداش، پېئىلنىڭ رەۋىش رولىنى ئوينايدىغان شەكلى بولۇپ، جۈملىدە يەنە بىر ھەرىكەتكە بېقىندى بولغان ھەرىكەتنى بىلدۈرۈپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئولتۇرۇپ سۆزلەش.

(2) كىتاب ئالغىلى بارمەن.

(3) سەن كەلگىچە ساقلايمىز.

يۇقىرىدىكى (1) جۈملىدە "ئولتۇر-" پېئىلى بىر خىل رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ، "سۆزلە-" ھەرىكىتىنىڭ قانداق ھالەتتە ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (2) جۈملىدە "ئال-" پېئىلى بىر خىل رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ، "بار-" ھەرىكىتىنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (3) جۈملىدە "كەل-" پېئىلى بىر خىل رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ "ساقلا-" ھەرىكىتىنىڭ شۇ ھەرىكەت بارلىققا كەلگىچە داۋاملىشىشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

2.4.10. رەۋىشداشلارنىڭ تۈرى

رەۋىشداشلار رولىغا قاراپ "-چە" لىك رەۋىشداش، "-غىلى" لىق رەۋىشداش، سەۋەب رەۋىشداشى، "-غاچ" لىق رەۋىشداش، "-سېرى" لىق رەۋىشداش، "-ا" لىق رەۋىشداش، چېتىلما رەۋىشداش دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

رەۋىشداش تۈرى	قوشۇمچىسى	مىساللار
"-چە" لىك رەۋىشداش	-غىچە // -قىچە // -كىچە	يازغىچە، ياتقىچە، كەلگىچە، كەتكىچە
"-غىلى" لىق رەۋىشداش	-غىلى // -قىلى // -گىلى // -كىلى	يازغىلى، ياتقىلى، كەلگىلى، كەتكىلى
سەۋەب رەۋىشداشى	-غاچقا // -قاچقا // -گەچكە // -كەچكە	يازغاچقا، ياتقاچقا، كەلگەچكە، كەتكەچكە
"-غاچ" لىق رەۋىشداش	-غاچ // -قاچ // -گەچ // -كەچ	يازغاچ، ياتقاچ، كەلگەچ، كەتكەچ
"-سېرى" لىق رەۋىشداش	-غانسېرى // -فانسېرى // -گەنسېرى // -كەنسېرى	يازغانسېرى، ياتقانسېرى، كەلگەنسېرى، كەتكەنسېرى
"-ا" لىق رەۋىشداش	-ا // -ئا // -ي	يازا، كۆرە، سۆزلە (ي)
چېتىلما رەۋىشداش	-پ // -پ // -ۋپ // -ۋپ	سۆزلەپ، يېزىپ، تولۇپ، كۆرۈپ

"-ا" لىق رەۋىشداش بىلەن چېتىلما رەۋىشداشنىڭ بولۇشى شەكلى بىردەكلا پېئىلنىڭ بولۇشى شەكلىگە "-ي" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ (مەسىلەن: يازا-يازماي، سۆزلەپ-سۆزلىمەي)؛ قالغان رەۋىشداشلارنىڭ بولۇشى شەكلى بىردەك پېئىلنىڭ بولۇشى ئۆزەك شەكلىگە ئۆز قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمىغىچە، يازمىغىلى، يازمىغاچقا، يازمىغانسېرى.

"-چە" لىك رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىغا يەنە "-لىك" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. لېكىن، مەنىسىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مەسىلەن:

يازغىچىلىك، ياتقىچىلىك، كەتكىچىلىك، كەلگىچىلىك.

3.4.10. رەۋىشداشلارنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

(1) "-چە" لىك رەۋىشداش تۆۋەندىكى مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

A. مەلۇم ھەرىكەتنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتتىن بۇرۇن بارلىققا كېلىشىنى ياكى رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگىچە داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن سائەت توشقىچە (توشقىچىلىك) قايتىپ كېلىمەن.

سەن ماڭغىچىلىك (ماڭغىچە) ھەممە نەرسىنى تەييارلاپ قويىمىز.

يامغۇر تاڭ ئاتقىچە (ئاتقىچىلىك) ياغدى.

مەن كەلگىچە (كەلگىچىلىك) كۈتۈپ تۇرۇڭلار.

B. بولۇشىڭىز شەكلىدە بولۇشىڭىز پېئىلغا بېقىنىپ كېلىپ،
رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگىچە، يەنە بىر
ھەرىكەتنىڭمۇ بارلىققا كەلمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇشۇ ئىشنى تۈگەتمىگىچە (تۈگەتمىگىچىلىك) كەتمەيمەن.

جاھانگىرلىك يوقالمىغىچە ئۇرۇش خەۋپى تۈگەيدۇ.

ئاساسىي مەسىلە ھەل بولمىغىچە، باشقا مەسىلىلەر ھەل بولمايدۇ.

C. مەلۇم ھەرىكەتنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت
جەريانىدا بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بارغىچە ئايروپىلاندا بېرىپ، قايتقىچە پويىزدا كەلدىم.

بارغىچە ئۇنىڭ بىلەن بىللە باردىم.

D. يەنە بىر ھەرىكەت بىلەن سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە ۋاز
كېچىلگەن ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىكار ئولتۇرغىچە، بىكار ئىشلە.

باشقىلارنى ئاۋارە قىلغىچە، ئۆزىمىزلا ئىشلەيلى.

شۇنچە قىممەتكە ئۇنى ئالغىچە، ئەزانراق مانى ئال.

(2) - غىلى "لىق رەۋىشداش تۆۋەندىكى مەنىلەردە
قوللىنىلىدۇ:

A. مەلۇم ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە
كۆپرەك يۆنىلىشلىك ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار بىلەن
باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار تاماق يىگىلى كەتتى.

ئۆگەنگىلى كەلگەندىن كېيىن، تىرىشىپ ئۆگىنىش كېرەك.

بۈگۈن كىتاب ئالغىلى بارىمەن.

B. خەۋەر ياكى جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنىڭ رەۋىشداش
ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگەن ياكى باشلانغاندىن
بۇيانقى ۋاقىتقا قارىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن رۇسچە ئۆگەنگىلى تۆت يىل بولدى.

مەن سېنى ساقلاپ تۇرغىلى ئىككى سائەتتىن ئاشتى.

قاسىم بۇ ماقالىنى يېزىۋاتقىلى ئەكەم.

ياز كىرگەندىن بېرى ئىككى قېتىم يامغۇر ياغدى.

C. "تاس قال-"، "تاماس قال-"، "تاس-تاس قال-"، "قىل قال-"
پېئىللارنىڭ بىرى بىلەن بىرىكىپ، بارلىققا كېلەي دەپ
كېلەلمىگەن ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ يىقىلغىلى تاس قالدى.

(بىز) قىزىرىشىپ قالغىلى تاماس قالدۇق.

مەن كەلمىگىلى تاس-تاس قالدىم.

D. "بول-" پېئىلىغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن
ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئىمكانىيىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق
جۈملىلەر ئىگىسىز بولىدۇ. مەسىلەن:

تىرىشقاندىلا ئالغا باسقىلى بولىدۇ.

بۇ ئىشنى ئىككى كۈندە تۈگەتكىلى بولىدۇ.

بەك ئېغىر ئىكەن، كۆتۈرگىلى بولمايدۇ.

E. "قوي-" پېئىلىغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن
ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە يول قويۇش، ئىمكانىيەت بېرىش
مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

مېنى تىنچ ئىشلىگىلى قويۇڭلار.

پاراڭ سالمىلى، ئۇنى گەپ قىلغىلى قويايلى.

بارماقچىدىم، ئاكام بارغىلى قويمىدى.

F. "باشلا-،" "تۈر- ياردەمچى پېئىللىرى بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

3) سەۋەب رەۋىشداشنى ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى، باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ۋاقتىدا يېتىپ كەلگەچكە، سۇ قاشنى بۇزۇپ كېتەلمىدى.

سەن خەت يازمىغاچقا، مەنمۇ خەت يازمىدىم.

سىياسەت توغرا ئىجرا قىلىنغاچقا، ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقى ئۆستى.

بەزىدە بۇ رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى "قا"، "كە" تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ "غاچ" لىق رەۋىشداشقا ئوخشاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈنمۇ يامغۇر ياغماچ، باغ سەيلىسىگە چىقالمىدۇق.

ئەجەب ئوخشاپتۇ بۇ توغاچ، ئۆستەڭ بويىدا بولغاچ.

ئارزۇمىزغا قاندۇق بىز، تام قوشنا يېقىن بولغاچ، (قوشاق)

4) "غاچ" لىق رەۋىشداش باشقا بىر ھەرىكەتنى ئورۇنلاش جەريانىدا قوشۇمچە ئورۇنلىنىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتنى يوقلىغاچ شەھەرگە كىرىپ چىقتۇق.

سەيلە قىلغاچ يېزىنى ئايلىنىپ كېلەيلى.

ياتاققا بارسىڭز مېنىڭ لۇغىتىمنى ئالغاچ كېلىڭ.

5) "سېرى" لىق رەۋىشداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت

قانچە داۋاملاشقانچە ياكى تەكرارلانغانچە باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسى شۇنچە ئېشىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ روماننى ئوقۇغانسېرى ئوقۇغۇڭ كېلىدۇ.

بۇ رەختنى يۇغانسېرى ئاقىرىدۇ.

ئۇ سۆزلىگەنسېرى ھاياجانلىنىپ كەتتى.

6) "ا- لىق رەۋىشداشنىڭ پېئىلنىڭ ھال-زىمان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدىغانلىقىنى (بۇ ھەقتە "ھال-زىمان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا توختىلىمىز) ۋە ياردەمچى پېئىل "ئال-،" "بەر-" بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدىغانلىقىنى (بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز) ھېسابقا ئالمىغاندا تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ.

A. تەكرارلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشىدىن ئىبارەت ھالەتنى بىلدۈرىدۇ (سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە قوشۇلىدىغان "ي- قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ). مەسىلەن:

يازا- يازا ھېرىپ كەتتىم.

سۆزلە- سۆزلە ئاۋازىم پۈتۈپ كەتتى.

ماڭا- ماڭا ئۈچ سائەتتە يېتىپ باردۇق.

تامما- تامما كۆل بولار.

B. بولۇشىسىز شەكىلدە تەكرارلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق ۋاقىت بولمىغانلىقىدىن ئىبارەت ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر يامماي- يامماي تازا ياغدى.

ئۇ نەچچە كۈندىن سۆزلىمەي- سۆزلىمەي بۈگۈن بىراقلا ئىككى

سائەت سۆزلىدى.

C. بولۇشلۇق - بولۇشسىز شەكىلدە جۈپلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىپ بولمايلا باشقا بىر ھەرىكەت بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ بىرىكىمنىڭ ئاخىرىغا ھامان "لا" يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسلەن:

ئۇ بۈگۈن تاڭ ئاتا-ئاتا ئاتا ئاتا تۇرۇپ كەتتى.

مەن ئىشخانغا كىرىپ ئولتۇرا-ئولتۇرمايلا تېلېفون جىرىڭلىدى.

ئۇ يىگىرمە ياشقا كىرە-كىرمەيلا ئۆلۈپ كەتتى.

D. "بەختكە يارىشا" دېگەنگە ئوخشاش ئايرىم ئىبارىلەرنى نەزەرگە ئالمىغاندا، "ا" لىق رەۋىشداش ئاساسەن يالغۇز قوللىنىلمايدۇ.

8) چېتىلما رەۋىشداش تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. باشقا بىر پېئىلغا چېتىلىپ، چېتىلما ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. بۇ رولدىكى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ ئۆزى چىتىلغان پېئىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى مەنە جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

a. بېقىندىلىق مۇناسىۋەت. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش يەنە بىر پېئىلغا مەنە جەھەتتىن بېقىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى مەلۇم جەھەتتىن ئىزاھلاپ كېلىدۇ. مەسلەن:

ئولتۇرۇپ ئوقۇڭ.

كۈلمەي سۆزلە.

ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى داۋاملىق

ياخشلايمىز.

ئۇ ئاغرىپ قېلىپ، دەرسكە كېلەلمىدى.

ئاخشام توك توختاپ قېلىپ، يىغىنى ئاچالمىدۇق.

ئەخمەت كەلمەي، بۇ مەسلە ھەل بولمايدۇ.

b. ئىلگىرى - كېيىنلىك مۇناسىۋەت. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش ئۆزى بېقىنغان پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتتىن بۇرۇن بولغان ياكى بولىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق بىرىكىملەرنىڭ بەزىلىرىدە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ھەرىكەتنىڭ كەينى - كەينىدىن بولغان ياكى بولىدىغانلىقى ئىپادىلەنسە، بەزىلىرىدە رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگەندىن كېيىن يەنە بىر ھەرىكەت ياكى ئىش بارلىققا كەلگەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

ئۇ ئەتىگەن تۇرۇپ، چېنىنى ئىچىپ مەكتەپكە كەتتى.

ئەخمەت كېلىپ ئىككى سائەتتىن كېيىن تۇرسۇن كەلدى.

مەن بېيجىڭغا كېلىپ تېخى تەنەنمىگە بېرىپ باقمىدىم.

c. بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىنكار قىلىنىپ، يەنە بىر ھەرىكەت مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بولغان ئەھۋالدا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقى ئىپادىلىنىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتلا بولۇپ، يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

بۇ يەردە تۇرماي، بىر تەرەپكە ماڭايلى.

ئۇلار تاغقا چىقماي، قىسقا چۈشۈپ ئوينىدى.

ئۇ بېيجىڭغا بېرىپ، تەنەنمىگە بارماپتۇ.

ئەخمەت مەشەگە كېلىپ، بىزنىڭ ئۆيگە كىرمىدى.

ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىپ، بەدەن چېنىقتۇرۇشقا سەل قارىساق

بولمايدۇ.

d. بىللىلىك مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ يەنە بىر ھەرىكەت بىلەن بىر ۋاقىتتا

بولۇشى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن ئوقۇيمىز.
كۆزنى يۇمۇپ، قۇلغىنى ئېتىۋالغان، ئويىكتىپ تاشقى دۇنيادىن
ئالاقىسىنى ئۆزگەن ئادەمدە بىلىش دېگەن نەرسە بولمايدۇ.
بېشىم ئاغرىپ، ئىچىم ئېلىشىپ تۇرىدۇ.

e. قارىتىلمىلىق مۇناسىۋەت. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش مەلۇم
سوئال قارىتىلغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇنى ئېلىپ نېمە قىلسەن؟
كېلىپ نېمە قىلاتتى؟ كەلمىسە بولمامدۇ؟
سەن ئۇنىڭغا ۋارقراپ، ئۇ ساڭا نېمە گۇناھ قىلدى؟

B. بەزى پېئىللار چېتىلما رەۋىشداش شەكىلدە باشقا بىر
پېئىل بىلەن بىرىكىپ، بىر قىسىم قوشۇلما پېئىللارنى ھاسىل
قىلىدۇ. بۇ خىل قوشۇلما پېئىللار ئىككى (بەزىدە ئۈچ) پېئىلنىڭ
تەڭداش مۇناسىۋەتتە قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ
بىر ھەرىكەت ئوقۇمىنى ئىپادىلەپ، بىر سۆز سۈپىتىدە
قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئېلىپ بار-، ئېلىپ چىق-، ئېلىپ كىر-، ئېلىپ كەت-، يېتىپ
كەل-، يېتىپ بار-، سېتىپ ئال-، تولۇپ تاش-، يۆتكەپ كەل-،
تېپىپ كەل-، تاپشۇرۇپ ئال-، تاپشۇرۇپ بەر-، ئېلىپ چىقىپ
بەر-.

بۇ خىل قوشۇلما پېئىللارنىڭ بەزىلىرى جانلىق تىلدا تاۋۇش
جەھەتتىن ئىخچاملىشىپ، بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.
مەسىلەن:

ئاپار- (> ئېلىپ بار-)، ئەچىق- // ئەچىق- (> ئېلىپ چىق-)،
ئەكىر- // ئەپكىر- (> ئېلىپ كىر-)، ئەكەت- // ئەپكەت- (> ئېلىپ كەت-)،
C. "بار-"، "كەل-"، "كىر-"، "چىق-"، "چۈش-"

پېئىللارنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكىلدە ئۆزى بىلەن قارشى
مەنىدىكى پېئىللارغا چېتىلىشىدىن، شۇ پېئىللار ئىپادىلىگەن
ھەرىكەتنىڭ بىر قېتىم بولۇپ ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلمىلار
ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

بېرىپ كەل-، كېلىپ كەت-، كىرىپ چىق-، چىقىپ كىر-،
چىقىپ چۈش-، چۈشۈپ چىق-.

D. چېتىلما رەۋىشداشنىڭ ياردەمچى پېئىللار بىلەن
بىرىكىشىدىن پېئىلنىڭ نۇرغۇنلىغان مۇرەككەپ ئۆزەك
شەكىللىرى ھاسىل بولىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك
شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

E. چېتىلما رەۋىشداشلار بەزى ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ
ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. بۇ ھەقتە پېئىلنىڭ "ھال-زامان
كاتېگورىيىسى" قىسمىدا توختىلىمىز.

5.10. مەقسەت پېئىلى

مەقسەت پېئىلى پېئىلنىڭ "ماق" لىق ئىسمىداش شەكىلىگە
"- چى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازماق + چى -> يازماقچى، كەلمەك + چى -> كەلمەكچى،

تۇرماق + چى -> تۇرماقچى، سۆزلىمەك + چى -> سۆزلىمەكچى.

مەقسەت پېئىلى، سۇبېيكتىنىڭ شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن
ھەرىكەتنى ئورۇنلاش نىيىتىنى بىلدۈرۈپ، بەزى ياردەمچى پېئىللار
بىلەن بىرلىكتە، پېئىلنىڭ بەزى ھال-زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ
(بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا
توختىلىمىز)، ياردەمچى پېئىل "بول-" بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ
مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىلىنى ھاسىل قىلىدۇ (بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ
ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز).

ئون بىرىنچى باب پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى

1.11. ئومۇمىي بايان

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار تۈرلىنىش ئارقىلىق جۈملىنىڭ خەۋىرى ياكى خەۋەر يادروسى بولۇشقا مەخسۇسلىشىپ كېلىدۇ. بىز پېئىلنىڭ مۇشۇنداق شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ خەۋەر شەكىللىرى ئالدى بىلەن مەيلى جەھەتتىن پەرقلىنىپ، مەيلى كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ؛ مەيلى كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبىدىكى بىر نەچچە خىل مەيلى تۈرىگە خاس خەۋەر شەكىللىرى يەنە ھال-زامان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ھال-زامان كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ھەرخىل مەيلى تۈرىدىكى خەۋەر شەكىللىرى، جۈملىدىن ھەرخىل ھال-زامان تۈرىدىكى خەۋەر شەكىللىرى يەنە شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، شەخس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ بىر قىسىم خەۋەر شەكىللىرى بىرلا ۋاقىتتا بەلگىلىك مەيلى تۈرى ۋە بەلگىلىك شەخس تۈرىگە خاس بولۇپ كەلسە، بىر قىسىم خەۋەر شەكىللىرى بىرلا ۋاقىتتا بەلگىلىك مەيلى، بەلگىلىك ھال-زامان ۋە بەلگىلىك شەخس تۈرىگە خاس بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، "ياز- پېئىلنىڭ "يازا" دېگەن خەۋەر شەكلىنى ئالساق، ئۇ بۇيرۇق- تەلەپ مەيلى تۈرىگە ۋە I شەخس بىرلىك تۈرىگە خاس

بولۇپ كەلگەن؛ "يازىدۇ" دېگەن خەۋەر شەكلىنى ئالساق، ئۇ ۋاستىسىز بايان مەيلى تۈرى، پۈتمىگەن ھازىرقى زامان تۈرى ۋە III شەخس تۈرىگە خاس بولۇپ كەلگەن.

2.11. شەخس كاتېگورىيىسى

پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى پېئىلنىڭ ھەرخىل مەيلى تۈرىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە، جۈملىدىن ھەرخىل ھال-زامان تۈرىدىكى خەۋەر شەكىللىرىدە كۆرۈلىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بولۇپ، جۈملە ئىگىسىنىڭ شەخس بىلەن ئوخشاش بولغان شەخس ئوقۇملىرىنى بىلدۈرىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، خەۋەرنى ئىگىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ.

پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ شەخس جەھەتتىكى پەرقلىرىگە مۇناسىپ ھالدا تۆۋەندىكى شەخس تۈرلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ.

I شەخس بىرلىك تۈرى. بۇ "مەن" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

I شەخس كۆپلۈك تۈرى. بۇ "بىز" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى. بۇ "سەن" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس بىرلىك سىپايە تۈرى. بۇ "سىز" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى. بۇ "سىلى" ياكى "ئۆزلىرى" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس كۆپلۈك ئاددىي تۈرى. بۇ "سەلەر" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى. بۇ "ھەرقايسىلىرى" ياكى "ھەربىرلىرى" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى. بۇ "سەنلەر" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

III شەخس تۈرى. بۇ "ئۇ" ۋە "ئۇلار" ئالمىشلىرى ياكى ئىسىم ۋە ئىسىملاشقان سۆزلەر ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

ئەگەر پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسىنى سىخېملاشتۇرساق، مۇنداق بولىدۇ:

I شەخس		بىرلىك تۈرى
		كۆپلۈك تۈرى
II شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۈرى
		سىپايە تۈرى
	كۆپلۈك	ھۆرمەت تۈرى
		ئاددىي تۈرى
		ھۆرمەت تۈرى
III شەخس تۈرى		سەتلىمە تۈرى

پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلغۇچى ھەرقايسى شەخس تۈرلىرى پېئىلنىڭ ھەربىر خىل مەيىل

شەكىلنىڭ، جۈملىدىن ھەربىر خىل ھال-زامان شەكىلنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەخس تۈرى سۈپىتىدە ئىپادىلىنىدۇ.

3.11. مەيىل كاتېگورىيىسى

پېئىلنىڭ مەيىل كاتېگورىيىسى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە كۆرۈلۈپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ قانداق تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە، مىسال ئۈچۈن تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

- (1) ئەخمەت ماقالە يازدى.
- (2) ئەخمەت ماقالە يېزىپتۇ.
- (3) ئەخمەت ماقالە يېزىپتۇدەك.
- (4) ئەخمەت ماقالە يازغاندۇ.
- (5) ئەخمەت ماقالە يازغان ئوخشايدۇ.
- (6) ئەخمەت ماقالە يازسۇن.
- (7) ئەخمەت ماقالە يازسا، (مەنمۇ يازمەن)
- (8) ئەخمەت ماقالە يازسا ئىكەن.
- (9) ئەخمەتمۇ ماقالە يازسا بوپتىكەن.
- (10) بۇ توغرىدا ئەخمەتمۇ ماقالە يازسا بولىدۇ.

بۇ جۈملىلەردە "ياز-" پېئىلى ئون خىل مەيىل تۈرىدە كېلىپ، (1) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى ئۆزى بىۋاسىتە بىلىگەن ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى، (2) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى مەلۇم ۋاسىتە ئارقىلىق كېيىن بىلىگەن ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى، (3) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى، (4) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۈبېيىكتىپ مۆلچەر سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى، (5)

جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن مۆلچەرلەپ بايان قىلىنغانلىقى، (6) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ تەلەپ (بۇيرۇق) تەرىزىدە ئېيتىلغانلىقى، (7) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ پەرەز تەرىزىدە ئېيتىلغانلىقى، (8) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئارزۇ تەرىزىدە ئېيتىلغانلىقى، (9) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئۆكۈنۈش تەرىزىدە ئېيتىلغانلىقى، (10) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ زۆرۈرىيەت تەرىزىدە ئېيتىلغانلىقى ئىپادىلىگەن. مانا مۇشۇ مەنىلەر پېئىلنىڭ مەيىل كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان گرامماتىكىلىق مەنىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ مەيىل كاتېگورىيىسى ۋاستىسىز بايان مەيىلى، ۋاستىلىك بايان مەيىلى، ئاڭلاتما بايان مەيىلى، سۈبېيكتىپ مۆلچەر مەيىلى، ئوبېيكتىپ مۆلچەر مەيىلى، بۇيرۇق-تەلەپ مەيىلى، پەرەز-قارشىلىق مەيىلى، ئارزۇ-تەكلىپ مەيىلى، ئارمان مەيىلى، ئەپسۇس مەيىلى، يالۋۇرۇش مەيىلى، ئەنسىرەش مەيىلى، زۆرۈرىيەت مەيىلى قاتارلىق مەيىل تۈرلىرىدىن تەركىب تېپىپ، پېئىلنىڭ شۇ مەيىل تۈرلىرىگە خاس بولغان خەۋەر شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

1.3.11. ۋاستىسىز بايان مەيىلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيىلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى بىۋاسىتە بىلگەن (ئەزەلدىنلا بىلىدىغان، باشتىن-ئاياغ خەۋەردار بولغان) ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

چاتاق يوق، توغرا جاۋاب بەردىڭ، مەنمۇ توغرا جاۋاب بەردىم.
مەن خەتنى ناھايىتى ئاستا يازمەن، ئەخمەت تېز يازىدۇ.
ئەخمەت ئوتتۇرا مەكتەپتە چاغدىلا ماقالىنى ياخشى يازاتتى.
بۇ بىنالار 1950-يىلى سېلىنغان.

سەلەر ياخشى ئوقۇۋاتسىلەر.

ئۇلار كەلگەندە بىز مەجلىس ئېچىۋاتاتتۇق.

سورىغانىدى، جاۋاب بەرمىدى.

مەن بۇ توغرىلۇق ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشمەكچىمەن.

ئۇمۇ بارماقچىدى، ئىشى چىقىپ قېلىپ بارالمىدى.

پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيىلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەرخىل ھال-زامان شەكلىدە كېلىدۇ. شۇڭا، ۋاستىسىز بايان مەيىلىدىكى ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيىلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

2.3.11. ۋاستىلىك بايان مەيىلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيىلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك بىلگەن (مەلۇم پاكىتلارغا ياكى باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشىغا ئاساسەن كېيىن ياكى يېڭىدىن بىلگەن) ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن سېلىشتۇردۇم، توغرا جاۋاب بېرىپسەن، مەنمۇ توغرا جاۋاب بېرىپتەمەن.
قاراپ باقسام، مەن خەتنى ناھايىتى ئاستا يازدىكەنمەن، ئەخمەت تېز يازدىكەن.

ئەخمەت ئوتتۇرا مەكتەپتە چاغدىلا ماقالىنى ياخشى يازدىغانىكەن.

بۇ بىنالار 1950-يىلى سېلىنغانىكەن.

مەن سۈرۈشتۈردۈم، سەلەر ياخشى ئوقۇۋېتىپسىلەر.

بىز بارغاندا ئۇلار مەجلىس ئېچىۋاتقانكەن.

سورىغانكەن، جاۋاب بەرمەپتۇ.

ئۇمۇ بارماقچىكەن، ئىشى چىقىپ قېلىپ بارالمىپتۇ.

پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىمۇ ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەرخىل ھال-زامان شەكلىدە كېلىدۇ. شۇڭا ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا، ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

3.3.11. ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يېزىپتۇدەك (يېزىپتىمىش).

ئەخمەت ماقالىنى ياخشى يازار ئىمىش (يازغۇدەك).

ئەخمەت ئوتتۇرا مەكتەپتە چاغدىلا ماقالىنى ياخشى يازار ئىكەنمىش.

ئۇ سەندىن خاپا بولۇپتۇدەك، سەن ئۇنى كۆزگە ئىلماپتۇدەكسەن.

ئۇ بۇرۇن مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇغانىكەنمىش.

ئاڭلىسام، ماقالە يېزىپتۇدەكسىز، كۆرۈپ باقسام قانداق؟

ئاڭلىدىم، سىز ناخشىنى ياخشى ئېيتقۇدەكسىز.

— يىڭى ھۆكۈمەتنىڭ قورسقى بەك كەڭمىش، — دەيتتى ئۇلار.

— مۇندىن كېيىن ھېچقانداق ئالۋان-ياساقمۇ، باج-سېلىقمۇ

بولمايمىش... ئەمدى ھەركىم ئۆزى بەگ-ئۆزى خۇجا بولار ئىمىش...

ھېچكىم ھېچكىمنى نېرى تۇر، بېرى تۇر دېمەيمىش...

— بىكار گەپ — دەيتتى بەزىلەر — ھۆكۈمەتنىڭ قورسقىدا

پىلان جىق ئىمىش، ئات-ئۇلاغلار تەقسىم قىلىنار ئىمىش، بېيىڭ نېمە،

گاداي نېمە ئايرىغىلى بولماس ئىمىش، بەش قولنى تەڭ قىلغۇدەك،

ئەنجاندىكى ئىش بولار ئىمىش... (ق. تۇردى)

بۇ خىل خەۋەر شەكلى بەزىدە سۆزلىگۈچىنىڭ قوشۇلمىغان

ياكى تەنە قىلغان تەرزىدە بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

شۇ ھالغا تېخى رومان يازار ئىمىش!

قىزىق گەپ، بۇ خەتنى مەن يېزىپتۇمىشمەن!

كۆرگەن چۈشنى باشقىلارغا سۆزلەپ بەرگەندە، كۆپىنچە ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

كېچە چۈشۈمدە ئۈرۈمچىگە بېرىپتۇدەكەن، قارىسام، ئۈرۈمچى

پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كېتىپتۇمىش، ئاسمانغا تاقاشقان بىنلار قەد كۆتۈرۈپ

تۇرار ئىمىش، سەن بىر كىچىك ئايروپىلاندا ئۇچۇپ يۈرەر ئىمىشمەن،

ئەخمەت بىر يەردە بىرمۇنچە ئادەمنىڭ ئوتتۇرىسىدا نۇتۇق

سۆزلەۋاتقۇدەك، مەن ئۇنى چاقىرار ئىمىشمەن، ئۇ ماڭا قارىمايمىش...

باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىشنى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى

خەۋەر شەكلىدە ئىپادىلەشكە بولىدۇ، بىراق بۇ ئىككى خىل

ئىپادىلەش ئوتتۇرىسىدا ئېنىق پەرق بار: ئاڭلاتما بايان

مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىق

تەكىتلىنىدۇ. ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە

بولسا، باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىق تەكىتلەنمەستىن، ئۇ پەقەت

ۋاستىلىك بىلگەن ئىشلار قاتارىدىلا بايان قىلىنىدۇ.

پېئىلنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىمۇ

ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەرخىل

ھال-زامان شەكلىدە كېلىدۇ. شۇڭا ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى

ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى، ئۆز نۆۋىتىدە، ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

4.3.11. سۇبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى
پېئىلنىڭ سۇبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۇبېكتىپ تونۇش بويىچە مۆلچەرلەپ بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتمۇ ماقالە يازدىغۇ دەيمەن.

بۇ بىنالار 1950-يىلى سېلىنغانغۇ دەيمەن.

بىز مۇندىن بۇرۇن كۆرۈشمىگەندۇققۇ دەيمەن.

سىز تاماكا چېكىسىزغۇ دەيمەن.

ئۇ بۇرۇن خەنزۇچە بىلمەيتتىغۇ دەيمەن.

ئۇلار يىغىن ئېچىۋاتىدۇغۇ دەيمەن.

مەن ئۇ چاغدا باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتتىمغۇ دەيمەن.

سەن بىر يەرگە بارماقچىسەنغۇ دەيمەن.

سىز تۈنۈگۈن كەلگىنىڭىزدە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمەكچىدىڭىزغۇ دەيمەن.

پېئىلنىڭ سۇبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىمۇ ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەرخىل ھال-زامان شەكىلدە كېلىدۇ. شۇڭا، سۇبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلنىڭ سۇبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ ھال-زامان كاتېگورىيىسى قىسمىدا ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

5.3.11. ئوبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى
پېئىلنىڭ ئوبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن مۆلچەرلەپ بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتمۇ ماقالە يازغان ئوخشايدۇ.

بۇ بىنالار 1950-يىلى سېلىنغان بولسا كېرەك.

سىز تاماكا چېكىدىغان ئوخشايسىز.

ئۇ بۇرۇن خەنزۇچە بىلمەيدىغان بولسا كېرەك.

ئۇلار ھازىر يىغىن ئېچىۋاتسا كېرەك.

مەن ئۇ چاغدا باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان بولسام كېرەك.

سەن بىر يەرگە بارماقچى ئوخشايسەن.

پېئىلنىڭ ئوبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىمۇ ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەرخىل ھال-زامان شەكىلدە كېلىدۇ. شۇڭا ئوبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى، ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلنىڭ ئوبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

6.3.11. بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە تۆۋەندىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ:

I - شەخس بىرلىك تۈرىدە "ي-//اي-//ەي" قوشۇمچىسى

قوشۇلدى. مەسلەن:

قاراي، سۆزلەي، تۇراي، كۆرەي.

I — شەخس كۆپلۈك تۈرىدە “-يلى // -ايلى // -ەيلى”
قوشۇمچىسى قوشۇلدى. مەسلەن:

قارايلى، سۆزلەيلى، تۇرايلى، كۆرەيلى.

II — شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرىدە پېئىل ئۆزىنىڭ
ئۆزى قوللىنىدۇ. مەسلەن:

قارا، سۆزلە، تۇر، كۆر.

II — شەخس بىرلىك سىپايە تۈرىدە “-ك // -ىك // -ۈك // -ۈك”
قوشۇمچىسى قوشۇلدى. مەسلەن:

قاراڭ، سۆزلەڭ، تۇرۇڭ، كۆرۈڭ.

II — شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرىدە “-سىلا // -سىلە”
قوشۇمچىسى قوشۇلدى. مەسلەن:

قارىسلا، سۆزلىسە، تۇرسلا، كۆرسە.

II — شەخس كۆپلۈك ئاددىي تۈرىدە “-ڭلار // -ڭلار // -ۈڭلار // -ۈڭلار”
قوشۇمچىسى قوشۇلدى. مەسلەن:

قاراڭلار، سۆزلەڭلار، تۇرۇڭلار، كۆرۈڭلار.

II — شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرىدە پېئىلنىڭ ئۆملۈك
دەرىجىدىكى ئۆزەك شەكلىگە “-سىلا // -سىلە” قوشۇمچىسى
قوشۇلدى. مەسلەن:

قاراشسىلا، سۆزلەشسىلە، تۇرۇشسىلا، كۆرۈشسىلە.

II — شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۈرىدە پېئىلنىڭ ئۆملۈك
دەرىجىدىكى ئۆزەك شەكلى قوللىنىلدى. مەسلەن:

قاراش، سۆزلەش، تۇرۇش، كۆرۈش.

III — شەخس تۈرىدە “-سۇن” قوشۇمچىسى قوشۇلدى. مەسلەن:
قارسۇن، سۆزلىسۇن، تۇرسۇن، كۆرسۇن.

بۇيرۇق - تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ بولۇشى
شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشى ئۆزەك شەكلىگە يۇقىرىدىكى
قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلدى. مەسلەن:

قارماي، سۆزلىمەيلى، تۇرماڭ، كۆرمىسۇن...

(2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى
جۈملىدىكى ئىشنىڭ تەلەپ قىلىش ياكى بۇيرۇش ياكى قوشۇلۇش
ياكى دەۋەت قىلىش ياكى تىلەكداشلىق بىلدۈرۈش تەرىپىدە
ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

رۇخسەت قىلىڭ، مەن باراي.

ماقۇل، سىز بىرىڭ.

كەلسە، يۇقىرى چىقسلا، چاپانلىرىنى سېلىۋەتسە،

توسما، قويۇپ بەر، بوپتۇ بارسۇن.

ياشسۇن، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز!

تەڭ قېرىڭلار!

ھارماڭلار!

ھېتىڭىزغا مۇبارەك بولسۇن!

پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى يەنە
ئاڭلىغۇچىدىن جۈملىدىكى ئىش بارلىققا كەلگىچە كۈتۈپ تۇرۇش
تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسلەن:

كىنو تۈگىسۇن، ئاندىن بارايلى.

مەن قايتىپ كېلەي، ئاندىن ئوبدان پاراڭلىشايلى.

نېمە ئالدىرايسەن، ياز كەلسۇن، مېۋىلەر پىشسۇن.

بۇيرۇق - تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ II شەخس
بىرلىك ئاددىي تۈرىگە يەنە “-غىن // -قىن // -گىن // -كىن”

قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ چاغدا يېقىنچىلىق تەرزىدىكى بۇيرۇق - تەلەپ مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بارغىن بالام، بارغىن.

غەم قىلمىغىن ئانا.

پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ.

A. جۈملىدە سوئال ئالمىشى بولغان ئەھۋال ئاستىدا. بۇ چاغدا ئۇ بولۇشلۇق شەكىلدە كەلسىمۇ، بولۇشىسىز شەكىلدە كەلسىمۇ بولۇپرىدۇ. سوئال ئالمىشىنىڭ ئالدىدا "مەيلى" باغلىغۇچىسى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ (مەيلى) قانداق ئىشنى قىلسۇن، ئەستايىدىل ئىشلەيدۇ.

ۋەكىللەر (مەيلى) نەگە بارمىسۇن، قىزغىن قارشى ئېلىندى.

(مەيلى) كىم بولمىسۇن، پىلەت ئېلىپ كىرسۇن.

مەيلى قانچىلىك ئۇس، ئاممىدىن ئايرىلما.

B. ئالدىغا "مەيلى" ياكى "خاھى" باغلىغۇچىسى قوشۇلغان ئىككى جۈملە بىرلىكتە كەلگەن ئەھۋال ئاستىدا. بەزىدە ئىككىنچى جۈملىنىڭ ئالدىغا "ياكى" باغلىغۇچىسى قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مەيلى بوران چىقسۇن، مەيلى يامغۇر ياغسۇن، جەزمەن بارمەن.

خاھى كەل، خاھى كەلمە، يىغىنى ئېچىۋېرىمىز.

مەيلى سەن ياز ياكى مەن يازاي، ماقالە ئەتە پۈتۈشى كېرەك.

7.3.11. پەرەز - قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

پېئىلنىڭ پەرەز - قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىل ئۆزىكىگە تۆۋەندىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ:

I - شەخس بىرلىك تۈرىدە "سام // سەم" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازسام، كەلسەم، سۆزلىسەم، تۇرسام، كۆرسەم.

I - شەخس كۆپلۈك تۈرىدە "ساق // سەك" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازساق، كەلسەك، سۆزلىسەك، تۇرساق، كۆرسەك.

II - شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرىدە "ساڭ // سەڭ" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازساڭ، كەلسەڭ، سۆزلىسەڭ، تۇرساڭ، كۆرسەڭ.

II - شەخس بىرلىك سىپايە تۈرىدە "سىڭىز" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازسىڭىز، كەلسىڭىز، سۆزلىسىڭىز، تۇرسىڭىز، كۆرسىڭىز.

II - شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرىدە "سلا // سلە" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازسلا، كەلسىلە، سۆزلىسىلە، تۇرسلا، كۆرسىلە.

II - شەخس كۆپلۈك ئاددىي تۈرىدە "ساڭلار // سەڭلار" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازساڭلار، كەلسەڭلار، سۆزلىسەڭلار، تۇرساڭلار، كۆرسەڭلار.

II - شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرىدە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى ئۆزەك شەكلىگە "سلا // سلە" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يېزىشىسلا، كېلىشىسە، سۆزلەشىسە، تۇرۇشىسلا، كۆرۈشىسە.

II شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۈرىدە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى ئۆزەك شەكلىگە ”-ساك//سەك“ قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

پىزىشساڭ، كېلىشسەڭ، سۆزلەشسەڭ، تۇرۇشساڭ، كۆرۈشسەڭ.

III شەخس تۈرىدە ”-سا//سە“ قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازسا، كەلسە، سۆزلىسە، تۇرسا، كۆرسە.

پەرەز- قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ بولۇشىنى شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشىنى ئۆزەك شەكلىگە يۇقىرىدىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازسام، كەلمسەك، سۆزلىمسەك، تۇرساڭلار، كۆرمىسە.

(2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ پەرەز- قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. پەرەز بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ پەرەز تەرىزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تېرىشاڭ، ئالغا باسسەن.

ئەتە يامغۇر ياغمىسا سەيلىگە چىقىمىز.

كىم تېرىشسا، شۇ ئالغا باسدۇ.

سىز نەگە بارىڭىز، مەنمۇ شۇ يەرگە بارىمەن.

تېز ماڭمىساق، ئۆلگۈرەلمەيمىز.

B. قارشىلىق بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقا بىر ئىش ياكى ھالەت بىلەن قارىمۇقارشى قىلىپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بارساق، ئۆيدە يوق ئىكەن.

سورسام، خاپا بولۇۋاتىدۇ.

ئاكام بارسا ئۇ ناھايىتى قوپاللىق قىپتۇ.

بىز ئالدىراپ بىر قولىمىزنى ئىككى قىلامايۋاتساق، ئۇ ئويىناپ يۈرىدۇ.

سىز ئۇ يەرنى بىلمىسىڭىز، قانداق بارىمىز.

ئۇ ئالى مەكتەپنى پۈتتۈرگەن تۇرسا، مۇنچىلىك نەرسىنى بىلمەمدۇ؟

ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىۋاتسا، ئالدىرماي بولامدۇ.

C. ”-مۇ“ يۈكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ، توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقا بىر ئىشقا قارشى كەلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا توسقۇن بولالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر ياغمىمۇ بېرىۋېرىمىز.

شۇنچە گەپ قىلساممۇ كۆنمىدى.

قارشى ئالمىساڭلارمۇ كېلىمىز.

8.3.11. ئارزۇ- تەكلىپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

پېئىلنىڭ ئارزۇ- تەكلىپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ پەرەز- قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە ”ئىكەن“ ياردەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. ”ئىكەن“ ياردەمچىسى پەرەز- قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ، بەزىدە چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

يازسام ئىكەن، بارساق ئىكەن، كەلسەڭ ئىكەن، سۆزلىسىڭىز

ئىكەن، كۆرسەڭلار ئىكەن، قالسىلا ئىكەن، تۇرسا ئىكەن، ئوقۇسام،

كۈلمىسەك.

(2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئارزۇ- تەكلىپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئىلتىماس، ئارزۇ ياكى تەكلىپ تەرىپىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇھىم ئىشىم چىقىپ قالدى. ماڭا ئىككى كۈنلۈك رۇخسەت بېرىلسە ئىكەن.

مۇندىن كېيىنمۇ ماڭا مۇشۇنداق ياردەم قىلىپ تۇرسىڭىز ئىكەن.

دىجورى بولغان يولداشلار دوسكىنىمۇ سۈرتۈپ قويسا ئىكەن.

مۇئەللىم، ئاخىرنى يەنە بىر قېتىم ئوقۇپ بەرسىڭىز.

خاتىرىلەۋالساق.

9.3.11. ئارمان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى

پېئىلنىڭ ئارمان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى ئادەتتە ھەممە شەخسلەردە بىردەك III شەخس تۈرىدە بولىدۇ. بەزىدە ئىگىنىڭ شەخس بىلەن ئوخشاش شەخستىمۇ كېلىدۇ. ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى بەزىدە چۈشۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

يازسام ئىدى، (يازسام ئىدىم)، بارساق ئىدى (بارساق

ئىدۇق)، كەلسەڭ ئىدى (كەلسەڭ ئىدىڭ)، سۆزلىسىڭىز ئىدى،

كۆرسەڭلار ئىدى، قالسىلا ئىدى، ئوقۇسام، ئالساق.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئارمان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئارمان قىلىش تەرىپىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇ كىشى بىلەن مەنمۇ بىر كۆرۈشسەم ئىدى (كۆرۈشسەم

ئىدىم).

بۇ قېتىمقى خىزمەتكە مېنىمۇ قاتناشتۇرسا ئىدى.

شۇ يىغىنغا بىزمۇ قاتناشقان ئىدۇق.

راسا بىر يامغۇر ياغسا ئىدى.

ساماۋارىم بولسىدى، چاپلىرى قايناپ تۇرسىدى.

بىر چىنە چايىنى ئىچكۈچە، يارىم ئويناپ تۇرسىدى. (قوشاق).

شۇ مېنىڭ مەيلىمچە بولسا، چىقىمسام يار قاشىدىن،

خەلقىئالەم ئالدىدا پەرۋانە بولسام باشىدىن. (قوشاق)

10.3.11. ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى

پېئىلنىڭ ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە ياردەمچى سۆز رولىدىكى "بويىتكەن" ياكى "بولغانكەن" سۆزى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازسام بويىتكەن، بارسام بولغانكەن، كەلسەڭ بويىتكەن،

سۆزلىسىڭىز بولغانكەن، كۆرسەڭلار بويىتكەن، قالسا بويىتكەن.

پېئىلنىڭ ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ

پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە "چۈ"

قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىشىمۇ مۇمكىن (بۇ چاغدا

پېئىلنىڭ بىرىنچى بۇغۇمى ئورغۇلۇق ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

يازسامچۇ، بارساقچۇ، كەلسەڭچۇ، سۆزلىسىڭىزچۇ، كۆرسەڭلارچۇ،

قالسىچۇ.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئۆتۈنۈش، ئەپسۇسلىنىش تەرىپىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تۈنۈگۈنكى دوكلاتنى مەنمۇ ئاڭلىسام بوپتىكەن (ئاڭلىسامچۇ)، بىر پۇرسەت قولىدىن كېتىپ قاپتۇ.

يازغاندىكىن ياخشىراق يازساڭ بوپتىكەن (يازساڭچۇ).
بالىلىرىڭنىمۇ ئالغاچ كەلسىڭز بولغانىكەن (ئاغاچ كەلسىڭزچۇ).
ئويىناپ كېتەتتى.

تۇرسۇنمۇ كەلسە بوپتىكەن (كەلسىچۇ)، ئۆيدە يالغۇز ئولتۇرغۇچە.

11.3.11. يالۋۇرۇش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

پېئىلنىڭ يالۋۇرۇش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە ”-چۇ“ يۈكلىمىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسلەن:
يازايچۇ، بارايچۇ، كەلچۇ، سۆزلەڭچۇ، كۆرۈڭلارچۇ، قالسۇنچۇ.

پېئىلنىڭ يالۋۇرۇش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى I، II شەخسلەردە پېئىلنىڭ ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ ”-چۇ“ يۈكلىمىسى قوشۇلغان تۈرىنىڭ ئۇرغۇسىنى ئاخىرقى بوغۇمغا يۆتكەش يولى بىلەن ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. مەسلەن:
يازسامچۇ، بارساقچۇ، كەلسەڭچۇ، سۆزلىسىڭزچۇ، كۆرسەڭلارچۇ.

(2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ يالۋۇرۇش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، جۈملىدىكى ئىشنىڭ يالۋۇرۇش تەرزىدە تەلەپ قىلىپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

مەيەرگە كېلىڭچۇ، سىزگە بىر گېسىم بار.

يولداشلار، پاراڭ سالماڭلارچۇ.

خۇش بولاي، مۇنداق گەپلەرنى قىلماڭچۇ.

مۇشۇ ۋەزىپىنى مەن ئۈستۈمگە ئالايچۇ، ماقۇل دەئا.

گەپ قىلساڭچۇ، كىشىنى تەقەززا قىلماي.

ۋاقىتنىڭ بولسا، ماۋۇ خەتنى تەرجىمە قىلىپ بەرسەڭچۇ.

12.3.11. ئەنسىرەش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

پېئىلنىڭ ئەنسىرەش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ ”-غاي“ تۈرىنىڭ بولۇشىسىز III شەخس شەكلىگە (مۇشۇ بابنىڭ ”ھال-زامان كاتېگورىيىسى“ قىسمىدىكى ”پۈتمىگەن ھازىرقى زامان“ تارمىقىغا قارالسۇن) ئۆتكەن زامان تۈرىدىكى ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. ھۆكۈم باغلامچىسى پېئىلغا قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە پېئىلنىڭ ئاخىرىدىكى ”-ئاي//ئەي“ قىسمى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسلەن:

يازمىغىدىم، بارمىغىدۇق، كەلمىگىدىڭ، سۆزلىمىگىدىڭز.

كۈرمىگىدىڭلار، قالمىغىدى

(2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئەنسىرەش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشنى ئەنسىرەش تەرزىدە ئېيتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق ئىشلار ئومۇمەن تاسادىپىيلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، پېئىل كۆپىنچە تاسادىپىيلىق تۈسىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسلەن:

سائەت بەش بولدى، كېچىكپ قالمىغىدۇق.

سەن شۇ سائەت بىلەن بەك ئېتىشىپ كەتتىڭ، بۇزۇپ

قويمىغىدىڭ.

ياخشى تەكرار قىلالىمىدىم، مۇئەللىم مەندىن سوراپ يۈرمىگىدى.

مۇئەللىمنىڭ سوئالىغا جاۋاب بىرەلمەي تۇرمىغىدىم.

13.3.11. زۆرۈرىيەت مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

پېئىلنىڭ زۆرۈرىيەت مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ئاساسەن پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە ياردەمچى پېئىل رولىدا كەلگەن "بولدۇ" سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى ۋە ئىككىسىنىڭ بىر گەۋدە سۈپىتىدە ئۈزۈكسىز تەلەپپۇز قىلىنىشى بىلەن ئىپادىلىنىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشنى زۆرۈر ھېسابلىغان تەرزىدە سۆزلىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سېنىڭ بۇ پىكىرىڭ توغرا ئەمەس، ۋاز كەچسەك بولىدۇ.

ئانىڭىز بەك ئەنسىرەيدىكەن، پات-پات خەت يېزىپ تۇرسىڭىز

بولىدۇ.

ئەگەر بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلمىساڭ، مۇندىن كېيىن ساڭا پىكىر

بەرمىسەم بولىدۇ.

بۇ گۈل بەك نازۇك، ھەر كۈنى سۇ قويۇپ تۇرسا بولىدۇ.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئىجازەت ياكى ماقۇللۇقنى بىلدۈرىدىغان بىر خىل قوشما جۈملە بولۇپ، ئۇ يۇقىرىدىكى زۆرۈرىيەت مەيلىنى بىلدۈرىدىغان قورولما بىلەن شەكىل جەھەتتىن ئوخشاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

سۇ ئىسسىدى، ئەمدى ئىشلەتسىڭىز بولىدۇ.

ئىش توڭدى، ئەمدى كەتسەڭلار بولىدۇ.

بىراق تەلەپپۇزدا بۇ ئىككى خىل قۇرۇلما بىر-بىرىدىن پەرق قىلىدۇ: زۆرۈرىيەت مەيلىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما بىر گەۋدە سۈپىتىدە ئۈزۈكسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ ئىجازەت ياكى ماقۇللۇقنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما بولسا روشەن ھالدا ئىككىگە بۆلۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا يەنە پېئىلنىڭ تۆۋەندىكى ئىككى خىل زۆرۈرىيەت مەيلى شەكلى ئۇچرايدۇ:

بىر خىلى، پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "غان" لىق تۈرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، ئاساسەن چوڭلار كىچىكلەرنىڭ مەلۇم نامۇۋاپىق ھەرىكىتىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا نەسىھەت قىلغاندا قوللىنىلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى ئومۇمەن ياردەمچى سۆز رولىدىكى "دېگەن" سۆزى بىلەن بىرىكتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچى دېگەن ھەركۈنى ئەتكەن تۇرۇپ دەرسنى تەكرار قىلىدىغان.

ياخشى بالا گەپ ئاڭلايدىغان.

دوختۇر دېگەن كېسەللەرگە ئانداق قوپال مۇئامىلە قىلمايدىغان.

يەنە بىر خىلى، پېئىل ئۆزىكىگە "غۇلۇق// - قۇلۇق// - گۈلۈك// - كۈلۈك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ شەكىل شەخسىز بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شىۋىسىدە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ. باشقا شىۋىلەردىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ شەكىل ئىخچام بولغانلىقى ئۈچۈن شېئىرلاردىمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇتقۇچى يېزىڭلار دېگەندىكىن يازغۇلۇق.

بىر ئىشنى سۆرەپ يۈرمەي ۋاقتىدا تۈگەتكۈلۈك.

كىچىك بالىنى مۇنداق ئۆگەتمىگۈلۈك.

ئۈزگۈلۈك ئايىنى چىقىپ يەتتە قات كۆك قەرىدىن.

تۇنقۇلۇق تاشپاقىنى ئوكيان-دېڭىزلار تەكتىدىن.

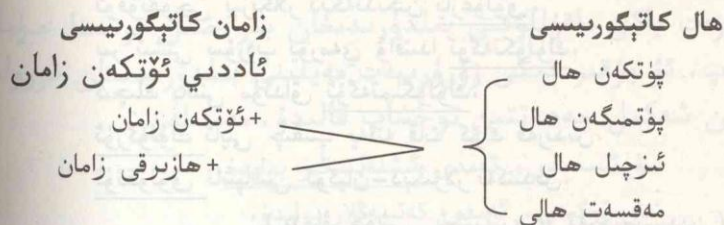
(«ماۋ جۇشى شېئىرلىرى» تەرجىمىسىدىن)

4.11. ھال - زامان كاتېگورىيىسى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلى،

ۋاستىلىك بايان مەيلى، ئاڭلاتما بايان مەيلى، سۈيىپكىتىپ مۆلچەر مەيلى ۋە ئويىپكىتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ھەر بىر تۈرى ھال-زامان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ھال-زامان كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ كاتېگورىيە ھەرىكەتنىڭ ھەر خىل ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان ھال كاتېگورىيىسى بىلەن ھەرىكەتنىڭ ياكى ھەرىكەت ھالىتىنىڭ ھەر خىل زامانغا تەئەللۇقلىقىنى بىلدۈرىدىغان زامان كاتېگورىيىسىنىڭ قوشۇلمىسى بولۇپ، پۈتكەن ھال، پۈتمىگەن ھال، ئىزچىل ھال ۋە مەقسەت ھالىدىن ئىبارەت تۆت خىل ھال تۈرى بىلەن ئاددىي ئۆتكەن زامان، ئۆتكەن زامان ۋە ھازىرقى زاماندىن ئىبارەت ئۈچ خىل زامان تۈرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئەگەر ھال-زامان كاتېگورىيىسىدىكى ھال كاتېگورىيىسى بىلەن زامان كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبىنى ۋە ئۇلارنىڭ قوشۇلۇش ئەھۋالىنى سىخېملاشتۇرساق مانا مۇنداق بولىدۇ:

ھال-زامان كاتېگورىيىسى

ھال-زامان كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبىنى بىر گەۋدە بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان بىرلىكلەر بويىچە تەھلىل قىلغاندا، ئاددىي ئۆتكەن زامان، پۈتكەن ھازىرقى زامان، پۈتكەن ئۆتكەن زامان، پۈتمىگەن ھازىرقى زامان، پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان، ئىزچىل ھازىرقى زامان، ئىزچىل

ئۆتكەن زامان، مەقسەت ھازىرقى زامان ۋە مەقسەت ئۆتكەن زاماندىن ئىبارەت توققۇز تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇ توققۇز خىل ھال-زامان تۈرىنىڭ ھەر بىرى پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلى، ۋاستىلىك بايان مەيلى، ئاڭلاتما بايان مەيلى، سۈيىپكىتىپ مۆلچەر مەيلى ۋە ئويىپكىتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ھەر بىر تۈرىدە ئوخشاش بولمىغان شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ. بىز تۆۋەندە مۇشۇ توققۇز خىل ھال-زامان تۈرىنىڭ ياسىلىشى، مەنىسى ۋە قوللىنىلىشىنى ئايرىم-ئايرىم بايان قىلىمىز.

1.4.11. ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ.

مىساللار	شەخس تۈرى
	I شەخس
يازدىم، تاپتىم، قۇردۇم، قوشتۇم، كۈلدۈم، كۈتتۈم	بىرلىك تۈرى
بازدۇق، تاپتۇق، قۇردۇق، قوشتۇق، كۈلدۈق، كۈتتۇق	كۆپلۈك تۈرى
يازدىڭ، تاپتىڭ، قۇردىڭ، قوشتۇڭ، كۈلدۈڭ، كۈتتۈڭ	بىرلىك ئاددىي تۈرى
يازدىڭىز، تاپتىڭىز، قۇردىڭىز، قوشتۇڭىز، كۈلدۈڭىز، كۈتتۈڭىز.	بىرلىك سىبايە تۈرى
يازدىلا، تاپتىلا، قۇردىلا، قوشتىلا، كۈلدىلە، كۈتتىلە	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى
يازدىڭلار، تاپتىڭلار، قۇردىڭلار، قوشتۇڭلار، كۈلدۈڭلار، كۈتتۈڭلار	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى
يېزىشتىلا، تېپىشتىلا، قۇرۇشتىلا، قوشۇشتىلا، كۈلۈشتىلا، كۈتۈشتىلا	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى
يېزىشتىڭ، تېپىشتىڭ، قۇرۇشتىڭ، قوشۇشتىڭ، كۈلۈشتىڭ، كۈتۈشتىڭ	كۆپلۈك سەنلىمە تۈرى
يازدى، تاپتى، قۇردى، قوشتى، كۈلدى، كۈتتى	III شەخس تۈرى

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلىگە ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. ئۇلارنىڭ

بولۇشسىز شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلىگە ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسلەن:

يازمدىم، يازمدۇق، يازمدىڭ، يازمىدىڭز، يازمىدىلا، يازمىدىڭلار، يېزىمىدىلا، يېزىمىدىڭ، يازمىدى.

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ.

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىمىمەن، قۇرۇپتىمەن، كۈلۈپتىمەن، كۈتۈپتىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىمىز، قۇرۇپتىمىز، كۈلۈپتىمىز، كۈتۈپتىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىسەن، قۇرۇپسەن، كۈلۈپسەن، كۈتۈپسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىپسىز، قۇرۇپسىز، كۈلۈپسىز، كۈتۈپسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىپتىلا، قۇرۇپتىلا، كۈلۈپتىلا، كۈتۈپتىلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىپسىلەر، قۇرۇپسىلەر، كۈلۈپسىلەر، كۈتۈپسىلەر
III شەخس تۈرى	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىپتىلا، قۇرۇپتىلا، كۈلۈپتىلا، كۈتۈپتىلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىپسەن، قۇرۇپسەن، كۈلۈپسەن، كۈتۈپسەن

بۇ شەكىللەر ئەسلىدە پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە ھۆكۈم باغلامچىسى رولىدىكى "تۇرۇر" پېئىلى ۋە شەخسلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ھازىرقى كۈندە ئىخچاملىشىپ مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ "ماپ- مەپ" شەكلىدىكى بولۇشسىز تۈرى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسلەن:

يازماپتىمەن، يازماپتىمىز، يازماپسەن، يازماپسىز، يازماپتىلا،

يازماپسىلەر، يېزىماپتىلا، يېزىماپسەن، يازماپتۇ

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ.

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىپتۇدەكمەن // يېزىپتىمىشەن // يېزىپتىمەنمىش
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىپتۇدەكىمىز // يېزىپتىمىشىمىز // يېزىپتىمىزمىش
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىپتۇدەكسەن // يېزىپتىمىشسەن // يېزىپسەنمىش
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىپتۇدەكسىز // يېزىپتىمىشىسىز // يېزىپسىزمىش
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىپتۇدەكلا // يېزىپتىمىشلا // يېزىپتىلامىش
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىپتۇدەكىسىلەر // يېزىپتىمىشىسىلەر // يېزىپسىلەرمىش
III شەخس تۈرى	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىپتۇدەكلا // يېزىپتىمىشلا // يېزىپتىلامىش
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىپتۇدەكسەن // يېزىپتىمىشسەن // يېزىپسىسەنمىش

بۇ شەكىللەرنىڭ ئالدىنقى ئىككى خىل ۋارىيانتى ئەسلىدە پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە ھۆكۈم باغلامچىسى رولىدىكى "تۇرۇر" پېئىلى ۋە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ھازىرقى كۈندە ئىخچاملىشىپ مۇشۇ شەكىلگە كەلگەن؛ كېيىنكى ۋارىيانتى بولسا ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە ھۆكۈم باغلامچىسى "مىش" قوشۇلۇپ ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ "ماپ- مەپ" شەكلىدىكى بولۇشسىز تۈرى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسلەن:

يازماپتىمەن، يازماپتىمىز، يازماپسەن، يازماپسىز، يازماپتىلا،

يازماپسىلەر، يېزىماپتىلا، يېزىماپسەن، يازماپتۇ

Δ سۇبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ.

شەخس تۈرى		مساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغاندىمەن // يازدىمغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازغاندىمىز // يازدۇققۇ دەيمەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغانسەن // يازدىڭغۇ دەيمەن
	بىرلىك سىياپە تۈرى	يازغانسىز // يازدىڭىزغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانلا // يازدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغانسىلەر // يازدىڭلارغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانلا // يېزىشتىڭلارغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقانسەن // يېزىشتىڭغۇ دەيمەن
III شەخس تۈرى		يازغاندۇ // يازدىغۇ دەيمەن

بۇ شەكىللەرنىڭ ئالدىنقى تۈرلىرى پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە سۇبېيكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان؛ كېيىنكى تۈرلىرى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە سۇبېيكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشى شەكلى سۈپەتداشنىڭ ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ بولۇشى شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازغاندىمەن // يازمىدىمغۇ دەيمەن، يازمىغاندىمىز // يازمىدۇققۇ

دەيمەن، يازمىغانسەن // يازمىدىڭغۇ دەيمەن

Δ ئوبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغان ئوخشايمەن // يازغان بولسام كېرەك // يازغان چېغىمبا
	كۆپلۈك تۈرى	يازغان ئوخشايمىز // يازغان بولساق كېرەك // يازغان چېغىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغان ئوخشايسەن // يازغان بولساڭ كېرەك // يازغان چېغىڭۇا
	بىرلىك سىياپە تۈرى	يازغان ئوخشايسىز // يازغان بولسىڭىز كېرەك // يازغان چېغىڭىزۇا
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغان ئوخشايلالا // يازغان بولسىلالا كېرەك // يازغان چېغىڭىزۇا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغان ئوخشايسىلەر // يازغان بولساڭلار كېرەك // يازغان چېغىڭلارۇا
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقان ئوخشايلالا // يېزىشقان بولساڭ كېرەك // يېزىشقان چېغىڭلارۇا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقان ئوخشايسەن // يېزىشقان بولساڭ كېرەك // يېزىشقان چېغىڭۇا
III شەخس تۈرى		يازغان ئوخشايدۇ // يازغان بولسا كېرەك // يازغان چېغى (ۋا)

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ئوبېيكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. بۇلارنىڭ بولۇشى شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشى شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمىغان ئوخشايمەن، يازمىغان بولساڭلار كېرەك، يازمىغان چېغىڭۇا، يازمىغان ئوخشايدۇ

(2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىلىرى قايسى خىل مەيلى تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ سۆز بولۇۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت ماقالە يازدى.

ئەخمەت ماقالە يېزىپتۇ.

ئەخمەتمۇ ماقالە يېزىپتۇدەك.

ئەخمەتمۇ ماقالە يازغاندۇ.

ئەخمەتمۇ ماقالە يازغان ئوخشايدۇ.

ساھت توشى، قوڭغۇراق چېلىندى، ھەممەيلەن سىنىقا كىردۇق.

ئۆز ئورنىمىزدا ئولتۇردۇق، ئوقۇتقۇچى كىردى، دەرس باشلاندى.

سىز قاچان كەلدىڭىز؟ باياتىن كۆرمەپتىمەن، ھېلقى كىتابىنى ئالغىچ

كەلگەنسۇ؟ ئەخمەت كەلمەپتەنمۇ؟ ئاغرىپ قالغان ئوخشىمامدۇ؟

ئۇقتىڭىزمۇ، سەمەت كەلگىلى ئۈنماپتۇدەك، بىز ئۇنىڭغا ۋاقتىدا

خەۋەر قىلماپتۇدەكمىز.

يۈرۈڭ، زالغا كىرەيلى، يىغىن باشلاندىغۇ دەيمەن.

ئۆكۈزنى شياۋدۇيجاڭ بېرىپتۇدەك، مۇشۇنداق قىلىشقا رۇخسەت

قىلىپتۇدەك.

تەقدىردىن قازايى قەدەر يېتىپتۇ، ئاللا ئاماننى ئالغان ئوخشايدۇ.

ئۆيىڭىزگە باردىم، ئۆيىڭىزدىكىلەرنىڭ ھەممىسى بىلەن كۆرۈشتۈم،

ئۆيىڭىز چوڭ بولۇپ كېتىپتۇ، يىڭى كۆرۈشكەندە تونۇماپتىمەن.

پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بەزى ئورۇنلاردا باشقىچە مەنىلەردە قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەمسە كەتتۇق.

دەرىنى باشلىدۇق ئەمسە.

خوش ئەمسە، مەن ماڭدىم.

بۇ جۈملىلەردە ھەرىكەتنىڭ دەرھال بارلىققا كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

بولدى، باردىم شۇ يەرگە.

بولدى، ئالدىم شۇ لۇغەتنى.

بۇ جۈملىلەردە ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتىكى قەتئىي نىيەتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

ئۇنىڭغا چېقىلما، چېقىلدىڭ قوتۇلالمايسەن.

قار ياغدى، نان ياغدى، يامغۇر ياغدى ماي ياغدى. (ماقال)

ئالدىڭ پۈتتۈڭ، ساتتىڭ ئۈتتۈڭ. (ماقال)

بۇ جۈملىلەردە پەرەز ياكى ئوخشىتىش مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

2.4.11. پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر

شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغان (- مەن). يازمىغان (- مەن) // يازغان ئەمەس (- مەن)
	كۆپلۈك تۈرى	يازغان (- مىز). يازمىغان (- مىز) // يازغان ئەمەس (- مىز)
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغان (- سەن). يازمىغان (- سەن) // يازغان ئەمەس (- سەن)
	بىرلىك سىياپ تۈرى	يازغان (- سىز). يازمىغان (- سىز) // يازغان ئەمەس (- سىز)
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغان. يازمىغان // يازغان ئەمەس
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغان (- سىلەر). يازمىغان (- سىلەر) // يازغان ئەمەس (- سىلەر)
III شەخس تۈرى	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقان، يېزىشمىغان // يېزىشقان ئەمەس
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقان (- سەن). يېزىشمىغان (- سەن) // يېزىشقان ئەمەس (- سەن)
		يازغان (- دۇر). يازمىغان (- دۇر) // يازغان ئەمەس (- تۇر)

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. بىراق، جۈملىدە ئىگە چۈشۈپ قالمىغان ئەھۋال ئاستىدا ھۆكۈم باغلامچىسى چۈشۈپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىدا ھۆكۈم ئىنتوناتسىيىسى كېلىدۇ.

بۇنىڭ بولۇشى شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى

سۈپەتداشنىڭ بولۇشىنىڭ ئاساسىدا ياسالغان، يەنە بىر خىلى سۈپەتداشقا بولۇشىنىڭ ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغانىكەنمەن // يېزىۋىكەنمەن // يېزىپتىكەنمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازغانىكەنمىز // يېزىۋىكەنمىز // يېزىپتىكەنمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغانىكەنسىز // يېزىۋىكەنسىز // يېزىپتىكەنسىز
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغانىكەنسىز // يېزىۋىكەنسىز // يېزىپتىكەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانىكەنلا // يېزىۋىكەنلا // يېزىپتىكەنلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغانىكەنسىلەر // يېزىۋىكەنسىلەر // يېزىپتىكەنسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانىكەنلا // يېزىۋىكەنلا // يېزىپتىكەنلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقانىكەن // يېزىۋىكەن // يېزىپتىكەن
III شەخس تۈرى		يازغانىكەن // يېزىۋىكەن // يېزىپتىكەن

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە، ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە، ياكى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ III شەخس تۈرىگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشىنىڭ سۈپەتداشنىڭ بولۇشىنىڭ شەكلى ياكى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ ”-ماپ//مەپ“ شەكلىدىكى بولۇشىنىڭ

شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمىغانىكەنمەن، يازمىۋىكەنمىز، يازماپتىكەنمەن.

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغانمىشمەن // يازغانمەنمىش
	كۆپلۈك تۈرى	يازغانمىشمىز // يازغانمىزمىش
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغانمىشىسىز // يازغانمىشىمىش
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغانمىشىسىز // يازغانمىشىمىش
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانمىشلا // يازغانمىشىمىش
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغانمىشىسىلەر // يازغانمىشىمىش
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانىمىشلا // يېزىشقانىمىشىمىش
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقانىمىشىسىز // يېزىشقانىمىشىمىش
III شەخس تۈرى		يازغانمىش

بۇ شەكىللەرنىڭ بىر خىلى پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان، يەنە بىر خىلى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە ”-مىش“ قوشۇلۇپ ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشىنىڭ سۈپەتداشنىڭ بولۇشىنىڭ شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: يازمىغانمىشمەن، يازمىغانمىشىمىش، يازمىغانمىش

△ سۇبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغان (- مەن) غۇ دەيمەن // يازغاندىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازغان (- مىز) غۇ دەيمەن // يازغاندىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغان (- سەن) غۇ دەيمەن // يازغانسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغان (- سىز) غۇ دەيمەن // يازغانسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانغۇ دەيمەن // يازغانلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغان (- سىلەر) غۇ دەيمەن // يازغانسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانغۇ دەيمەن // يېزىشقانلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقان (- سەن) غۇ دەيمەن // يېزىشقانسەن
III شەخس تۈرى		يازغانغۇ دەيمەن // يازغاندۇ

بۇ شەكىللەرنىڭ ئالدىنقى تۈرلىرى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە سۇبېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان؛ كېيىنكى تۈرلىرى سۇبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ بىر تۈرى بىلەن شەكىلداش كېلىدۇ.

بۇنىڭ بولۇشى سۈپەتداشنىڭ بولۇشى سۈپەت شەكلى ئاساسدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازماغان (- مەن) غۇ دەيمەن، يازماغان (- سەن) غۇ دەيمەن، يازماغاندۇ.

△ ئوبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى ئۇنىڭ ئوبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش بولىدۇ.

(2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرى قانداق مەيلى تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەن ھالىتىنىڭ ھازىر مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ خىل ھال-زامان شەكلى قوللىنىلغاندا، ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى ئەمەس، بەلكى ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەن ھالىتىنىڭ ھازىر مەۋجۇتلۇقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. مانا بۇ ئۇنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان تۈرىدىن پەرقلىنىدىغان يېرى. مەسىلەن:

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغان.

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغانىكەن.

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغانمىش.

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغانغۇ دەيمەن.

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغان ئوخشايدۇ.

باغ كىشىنى مەپتۇن قىلىدۇ، رەڭمۇرەڭ گۈللە ئېچىلغان، مېۋىلەر مەي باغلىغان، كېپىنەكلەر ئۇسسۇلغا چۈشكەن.

ئېسىمگە كەلدى، بىز ئۇ يەرگە بارمىغان ئىكەنمىز.

سىز مۇندىن بۇرۇن بۇ يەرگە كېلىپ باقمىغان بولسىڭىز كېرەك.

... بۇ ئىككى ئادەمنىڭ سەزگۈزەشتىسى، ھاياتدا بېسىپ ئۆتكەن يولى ئوخشاپ كېتىدۇ— ئىككىلىسى كونا جەمئىيەتتە مالاپ بولغان،

مالايلىقتىن گومىنداڭغا ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان، 1945-يىلى قىشتىن باشلاپ

قولغا قورال ئېلىپ گومىنداڭغا قارشى جەڭ قىلغان، ئازادلىقتىن كېيىن

بولسا يېزىنىڭ تۇنجى ئاكتىپلىرى ھېسابلىنىپ پارتىيىگە بىللە كىرگەن.

بارلىققا كەلگەنلىكى سۆزلىگۈچىگە ۋاستىلىك مەلۇم بولغان بولۇپ، پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن بايان قىلىشقا تېگىشلىك ھەرىكەتلەرنىمۇ، ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پاكىت سۈپىتىدە

ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە بايان قىلىشقا بولىدۇ ۋە ئەدەبىي تىلدا ئاساسەن مۇشۇ ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

سىزنىڭ بۇ ماقالىڭىز ناھايىتى ياخشى يېزىلغان.
سىز بۇ ماقالىدە بىر نەچچە خاتالىققا يول قويغانسىز.
گېزىت خەۋىرىگە قارىغاندا، ئەنگىلىيىدىكى تۆمۈر يول ئىشچىلىرى ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ ئومۇميۈزلۈك ئىش تاشلىغان.
ئەنگىلىيىنىڭ تۆمۈر يول قاتنىشى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان.

3.4.11. پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر

شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار	
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغاندىم // يېزۇدىم، يازمىغاندىم // يازمۇدىم	
	كۆپلۈك تۈرى	يازغاندۇق // يېزۇدۇق، يازمىغاندۇق // يازمۇدۇق	
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغاندىڭ // يېزۇدىڭ، يازمىغاندىڭ // يازمۇدىڭ	
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغاندىڭىز // يېزۇدىڭىز، يازمىغاندىڭىز // يازمۇدىڭىز	
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغاندىلا // يېزۇدىدە، يازمىغاندىلا // يازمۇدىدە	
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغاندىڭلار // يېزۇدىڭلار، يازمىغاندىڭلار // يازمۇدىڭلار	
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقاندىلا // يېزىشۇدىدە، يېزىشمىغاندىلا // يېزىشمۇدىدە	
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقاندىڭ // يېزىشۇدىڭ، يېزىشمىغاندىڭ // يېزىشمۇدىڭ	
III شەخس تۈرى	يازغاندى // يېزۇدى، يازمىغاندى // يازمۇدى		

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتدەش شەكلىگە ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ھۆكۈم باغلامچىسى پېئىلغا قوشۇلۇپ كەتكەن.

جۈملىنىڭ ئىگىسى چۈشۈپ قالمىغان ئەھۋالدا، پۈتكەن ھاللىق سۈپەتدەشقا قوشۇلغان ھۆكۈم باغلامچىسى چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن.

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلدەش كېلىدۇ. بەزىدە، بولۇپمۇ III شەخستە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

يازغانىكەندۇق // يېزىۋىكەندۇق.

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار	
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغانىكەنمىشەن // يېزىۋىكەنمىشەن // يېزىپتىكەنمىشەن	
	كۆپلۈك تۈرى	يازغانىكەنمىشىز // يېزىۋىكەنمىشىز // يېزىپتىكەنمىشىز	
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغانىكەنمىشەن // يېزىۋىكەنمىشەن // يېزىپتىكەنمىشەن	
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغانىكەنمىشىز // يېزىۋىكەنمىشىز // يېزىپتىكەنمىشىز	
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانىكەنمىشلا // يېزىۋىكەنمىشلا // يېزىپتىكەنمىشلا	
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغانىكەنمىشىلەر // يېزىۋىكەنمىشىلەر // يېزىپتىكەنمىشىلەر	
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانىكەنمىشلا // يېزىشۇۋىكەنمىشلا // يېزىپتىكەنمىشلا	
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقانىكەنمىشەن // يېزىشۇۋىكەنمىشەن // يېزىپتىكەنمىشەن	
III شەخس تۈرى	يازغانىكەنمىش // يېزىۋىكەنمىش // يېزىپتىكەنمىش		

بۇ شەكىللەر ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ئاخىرىدىكى ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنى ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى بىلەن ئالماشتۇرۇش يولى بىلەن ياسالغان. ئۇلارنىڭ بولۇشىسىز شەكلىمۇ خۇددى

شۇنداق يول بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمايغانكىنمىشمەن، يازمىۋىكەنمىشمەن، يازماپتىكەنمىشمەن.

ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى يەنە ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "مىش" ياردەمچىسى قوشۇلۇپمۇ ياسىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: يازغانكىنمىشمەن، يېزىۋىكەنمىشمەن، يېزىۋىكەنمىشمەن، يازغانمىكەنمىشمەن، يېزىۋىكەنمىشمەن، يېزىۋىكەنمىشمەن...

Δ سۇبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغان بولغىدىم // يازغاندىمغۇ دەيمەن // يېزىۋىدىمغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازغان بولغىدۇق // يازغاندىقۇ دەيمەن // يېزىۋىدۇقۇ دەيمەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغان بولغىدىڭ // يازغاندىڭغۇ دەيمەن // يېزىۋىدىڭغۇ دەيمەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغان بولغىدىڭىز // يازغاندىڭىزغۇ دەيمەن // يېزىۋىدىڭىزغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغان بولغىدىلا // يازغاندىلاغۇ دەيمەن // يېزىۋىدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغان بولغىدىڭلا // يازغاندىڭلاغۇ دەيمەن // يېزىۋىدىڭلاغۇ دەيمەن
III شەخس تۈرى	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقان بولغىدىڭ // يېزىشقاندىڭغۇ دەيمەن // يېزىۋىدىڭغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقان بولغىدىڭ // يېزىشقاندىڭغۇ دەيمەن // يېزىۋىدىڭغۇ دەيمەن
	يازغان بولغىدى // يازغاندىغۇ دەيمەن // يېزىۋىدىغۇ دەيمەن	

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە سۇبېيكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. بۇلارنىڭ بولۇشىسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن

زامان خەۋەر شەكلىنىڭ بولۇشىسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمىغان بولغىدىم، يازمىغاندىمغۇ دەيمەن، يازمىۋىدىمغۇ دەيمەن...

Δ ئوبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ئوبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش كېلىدۇ.

(2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيلى تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەن ھالىتىنىڭ مۇناسىۋەتلىك باشقا بىر ئىشنىڭ ئالدىدا ياكى ئۆتكەن مەلۇم بىر چاغدا مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خەت يازغاندىم، ئۇزاق ئۆتمەي جاۋابى كەلدى.

خەت يازغانكىنمىش، ۋاقتىدا جاۋاب يازالمىدىم.

تۇرسۇن خەت يېزىۋىكەنمىش، جاۋابى كەلمەپتىمىش.

بۇ توغرىلۇق مەن سىزگە خەتمۇ يازغاندىمغۇ دەيمەن.

ئەخمەت بۇ خەتنى بۇرۇنلا يېزىپ قويغان بولسا كېرەك.

مەن بۇ يەرنى ناخشا-ئۇسسۇل يۈرتى دەپ ئاڭلىغاندىم، راست

شۇنداق ئىكەن.

ئۇلار بۇ قېتىمقى تەنتەربىيە يىغىنىغا قاتنىشالماپتۇ، چۈنكى بۇ يىغىن

ئېچىلغاندا ئۇلار پراكتىكىغا كېتىۋىكەن.

بۇ سائەتنى كىچىك ۋاقتىدا مەن بۇزۇپ قويغانكىنمىشمەن.

گۈللەر ئېچىلىپ قاپتۇ، بېرىپ كۆرىلى باغنى.

سېغىنغاندۇق بىزلەر، كۆپتىن بۇ گۈزەل چاغنى.

ئۇ بىر ۋارقىرىۋىدى، ھەممەيلەن جىملا بولۇپ قالدۇق.

زور ئۈمىد بىلەن كەلگەن بولغىدىڭىز، لېكىن مەن ياردەم

ئۇلار كەلگەندە مەن مەكتەپكە كەتكەن ئوخشىمەن.

4.4.11. پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى "ا-ا" لىق شەكىل ۋە "ار-ار" لىق شەكىلدىن ئىبارەت ئىككى خىل بولۇپ تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		"ا-ا" لىق شەكىلگە مىسال	"ار-ار" لىق شەكىلگە مىسال
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازمەن، سۆزلەيمەن	يازارمەن، سۆزلەرمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازمىز، سۆزلەيمىز	يازىمىز، سۆزلەرمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازىسەن، سۆزلەيسەن	يازارسەن، سۆزلەرسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازىسىز، سۆزلەيسىز	يازارسىز، سۆزلەرسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازىدىلا، سۆزلەيدىلا	يازارلا، سۆزلەرلا
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىدىلا، سۆزلىشىدىلا	يېزىشلارلا، سۆزلىشلەرلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشىسەن، سۆزلىشىسەن	يېزىشارسەن، سۆزلىشەرسەن
III شەخس تۈرى		يازدۇ، سۆزلەيدۇ	يازار، سۆزلەر

"ا-ا" شەكلى ئەسلىدە، پېئىلنىڭ "ا-ا" لىق رەۋىشىداش شەكىلگە قەدىمكى ھۆكۈم باغلامچىسى "تۇرۇر-" نىڭ ھەر شەخستىكى شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ھازىرقى كۈندە ئىخچاملىشىپ مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن. ئۇنىڭ بولۇشىسىز شەكلى رەۋىشىداشنىڭ بولۇشىسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمايمەن، سۆزلىمەيمەن، يازمايسەن، سۆزلىمەيسەن، يازمايدۇ، سۆزلىمەيدۇ...

"ار-ار" لىق شەكلىنىڭ III شەخس تۈرىدە، پۈتمىگەن ھاللىق

سۈپەتداشنىڭ "ار-ار" لىق شەكلى بىۋاستە قوللىنىلغان، I، II شەخس تۈرلىرىدە پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "ار-ار" لىق شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ I، II شەخستىكى ھازىرقى زامان شەكىللىرى قوشۇلغان. ئۇنىڭ بولۇشىسىز شەكىللىرى سۈپەتداشنىڭ بولۇشىسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماسمەن، يازماسەن، سۆزلىمەس...

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازىدىكەنمەن، سۆزلەيدىكەنمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازىدىكەنمىز، سۆزلەيدىكەنمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازىدىكەنسەن، سۆزلەيدىكەنسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازىدىكەنسىز، سۆزلەيدىكەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازىدىكەنلا، سۆزلەيدىكەنلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازىدىكەنسىلەر، سۆزلەيدىكەنسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىدىكەنلا، سۆزلىشىدىكەنلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشىدىكەنسەن، سۆزلىشىدىكەنسەن
III شەخس تۈرى		يازىدىكەن، سۆزلەيدىكەن

بۇ شەكىللەر ئەسلىدە پېئىلنىڭ "ا-ا" لىق رەۋىشىداش شەكىلگە ئاۋۋال قەدىمكى ھۆكۈم باغلامچىسى "تۇرۇر-" قوشۇلۇپ، ئاندىن ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. ئۇنىڭ بولۇشىسىز شەكلى رەۋىشىداشنىڭ بولۇشىسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىكەنمەن، يازمايدىكەنسەن، سۆزلىمەيدىكەن...

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغۇدەكەن // يازار ئىشمەن // يازارمەنمىش
	كۆپلۈك تۈرى	يازغۇدەكەن // يازار ئىشمىز // يازارمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغۇدەكەن // يازار ئىشمەن // يازارمەنمىش
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغۇدەكەن // يازار ئىشمىسىز // يازارمىسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغۇدەكەن // يازار ئىشمىلا // يازارلامىش
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغۇدەكەن // يازار ئىشمىسىلەر // يازارمىسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقۇدەكەن // يېزىش ئىشمىلا // يېزىشلامىش
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقۇدەكەن // يېزىش ئىشمىسىن // يېزىشقىدەكەن دەيمەن
III شەخس تۈرى		يازغۇدەكەن // يازارمىش

بۇ شەكىللەرنىڭ بىر خىلى پېئىلنىڭ ”-غۇ“ لۇق ئىسمىداش شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان ”-دەك“ شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان؛ بىر خىلى پېئىلنىڭ ”ار“ لىق سۈپەتداش شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان ”ئىمىش“ شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان؛ يەنە بىر خىلى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ ”ار“ لىق شەكلىگە ”ئىمىش“ ياردەمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. بۇلارنىڭ بولۇشى بىر خىلى ئىسمىداشنىڭ ياكى سۈپەتداشنىڭ بولۇشى شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازغۇدەكەن، يازماس ئىشمەن، يازماسمەنمىش،
يازغۇدەكەن، يازماس ئىشمەن، يازماسمەنمىش، يازغۇدەكەن،
يازماس ئىمىش،

ئۆزىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللارنىڭ

جۈملىدىن بولۇشى بىر خىلى پېئىل ئۆزەكلىرىنىڭ ”ار“ لىق رەۋىشىداش (”ي“ قوشۇلغان) شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان ”ئىمىش“ تۈرى قوشۇلۇش يولى بىلەنمۇ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: سۆزلەيمىشەن، سۆزلەيمىشىسىن، سۆزلەيمىش، يازمايمىش...

Δ سۈبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازىدىغاندىمەن // يازمىغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازىدىغاندىمىز // يازمىغۇ دەيمەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازىدىغانسەن // يازمىغۇ دەيمەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازىدىغانسىز // يازمىغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازىدىغانلا // يازمىغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازىدىغانسىلەر // يازمىغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىدىغانلا // يېزىشىدىغانغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشىدىغانسەن // يېزىشىدىغانغۇ دەيمەن
III شەخس تۈرى		يازىدىغاندۇ // يازمىغۇ دەيمەن

بۇ شەكىللەرنىڭ بىر خىلى پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش (”-غان“ لىق) شەكلىگە سۈبېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان ”-دۇ“ شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. يەنە بىر خىلى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە ”-غۇ دەيمەن“ باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. بۇلارنىڭ بولۇشى بىر خىلى سۈپەتداشنىڭ ياكى رەۋىشىداشنىڭ بولۇشى شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغاندىمەن، يازمايمىغۇ دەيمەن، يازمايدىغانسەن، يازمايسەنغۇ دەيمەن،

يازمايدىغاندۇ، يازمايدۇغۇ دەيمەن...

Δ ئوبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ.

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازىدىغان ئوخشايمن // يازسام كېرەك // يازدىغان چېغىما
	كۆپلۈك تۈرى	يازىدىغان ئوخشايىمىز // يازساق كېرەك // يازدىغان چېغىمىزۇ
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازىدىغان ئوخشاپسەن // يازساڭ كېرەك // يازدىغان چېغىڭۇ
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازىدىغان ئوخشاپسىز // يازسىڭىز كېرەك // يازدىغان چېغىڭىزۇ
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازىدىغان ئوخشايل // يازسلا كېرەك // يازدىغان چېغىلىرۇ
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازىدىغان ئوخشاپسىلەر // يازساڭلار كېرەك // يازدىغان چېغىڭلارۇ
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىدىغان ئوخشايلار // يېزىشىلا كېرەك // يېزىشىدىغان چېغىلىرۇ
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشىدىغان ئوخشاپسەن // يېزىشىساڭ كېرەك // يېزىشىدىغان چېغىڭۇ
III شەخس تۈرى	يازىدىغان ئوخشايدۇ // يازسا كېرەك // يازدىغان چېغى (ۇ)	

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيلى تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەرىكەتنىڭ دائىم بارلىققا كېلىدىغان ياكى كېيىن بارلىققا كېلىدىغان ھالىتىنىڭ ھازىر مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭغا تۆۋەندىكىدەك ھەرىكەتلەر كىرىدۇ:

— ئوبېيكتىپ قانۇنىيەت ۋە مەنتىق بويىچە دائىم بولىدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

كۈن شەرقتىن چىقىدۇ.

سۇ يۈزى گرادۇستا قايىنايدۇ.

بۇ يەردە قىشتا مۇز تۇڭلمايمىش.

بۇ يەردە يايغۇر كۆپ ياغسا كېرەك.

دوست يىغلىتىپ ئېيتار، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ. (ماقال)

— ئادەت-مىجەزنى ئىپادىلەيدىغان ياكى ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

مەن تاكاما چەكمەيمەن، سىز بەك كۆپ چېكىدىكەنسز.

ئۇ ھەر كۈنى تەنتەربىيە قىلىدۇ.

ئۇ بىر ئىشقا ئاسانلا ئاچچىقلايدىكەن.

ئۇ لازا يېمىگۈدەك، سىز يەيدىغانسىز (يەيسىزغۇ دەيمەن)

شۇنىڭ ئۈچۈن ئەبلىغزىلارنىڭ «قاۋانلىق» قا بولغان غەزىبى ھەممىدىن كۈچلۈك، «قاۋانلىقنى ئۈزۈل-كېسىل قۇرۇتۇش» توغرىسىدا، ئۇنىڭ ئۇيقۇسى كەلمەيدۇ، يۈرىكى ھاياجاندىن تېز-تېز سوقىدۇ، پۈتۈن ۋۇجۇدىدا بىر ئوت يالقۇنجايدۇ. (ز. سابىر)

— خاراكتېر، ئالاھىدىلىك، ئىقتىدار قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

بۇ ماشىنا سائىتىگە 100 كىلومېتىر يول باسقۇدەك.

ئۇ خەنزۇچىنى مەندىن ياخشى سۆزلەيدىكەن.

مەن سىزچىلىك يۈگۈرەلمەيمەن.

مەرد سۆزىدىن قايتماس، يولۋاس ئىزىدىن. (ماقال)

ئۇ ناخشىنى ياخشى ئېيتىدۇغۇ دەيمەن.

— كەسىپ ياكى دائىملىق مەشغۇلاتنى بىلدۈرىدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

ئۇ پولات زاۋۇتىدا ئىشلەيدۇ.

مەن شىنجاڭ داشۆدە ئوقۇيمەن.

ئۇ داشۆدە تارىختىن دەرس بەرگۈدەك.

مەن شوپۇر، ماشىنا ھەيدەيمەن.

— بەلگىلىمە بويىچە دائىم بولىدىغان ھەرىكەتلەر؛
مەسىلەن:

69- قېتىملىق پويىز سائەت 12 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەندە ماڭدۇ.
بىز ھەر كۈنى تۆت سائەت دەرىس ئوقۇيمىز.
بۇ يەردە دۇكانلار سائەت سەككىزدىلا ئېچىلىدىكەن.

— بولۇشى قارار قىلىنغان ياكى مەنتىق بويىچە جەزمەن
بولدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

بۇ مەۋسۇمدا ئۈچ دەرىستىن ئىمتىھان ئالغۇدەك.
مەن بۇ مەۋسۇمدا ئۆيگە قايتمايمەن. قاسىمۇ قايتىمغۇدەك.
بۇ پىكرىڭ خاتا، ئۇ ئەلۋەتتە قوشۇلمايدۇ.

— ئىرادىنى بىلدۈرىدىغان ياكى سۆزلىگۈچى بولىدۇ دەپ
ھېسابلىغان ھەرىكەتلەر، مەسىلەن:

مەن چوقۇم تىرىشىپ ئوقۇيمەن.
بىز بۇ قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ كېتەلەيمىز.
مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇ ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەيدىغان ئوخشايدۇ.

پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ
يەنە تۆۋەندىكىچە مەخسۇس قوللىنىلىدىغان ئورۇنلىرى بار:

(1) سەھنە ئەسىرىدە شەخسلەرنىڭ قانداق ھەرىكەت
قىلىشى ۋاسىتىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان
خەۋەر شەكىلىدە كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

غۇنچەم: مەيلى، چېلىڭ، ئوينايمەن. (نۇر دۇتار چالدۇ، غۇنچەم
ئۇسسۇل ئوينىيدۇ.)

(2) ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ۋەقەلىكىنى سۆزلەپ بېرىشتە
ۋاسىتىسىز بايان مەيلىدىكى ياكى ۋاسىتىلىك بايان مەيلىدىكى
پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ كىنو مۇنداق ئاخىرلىشىدۇ (ئاخىرلىشىدىكەن)، پارتىزانلار ھەممە
يەرگە مىنا كۆمۈپ تاشلايدۇ (تاشلايدىكەن)، دۈشمەن كەنتكە كىرىش
بىلەن ھەممە تەرەپتىن مىنا پارتلايدۇ (پارتلايدىكەن)، دۈشمەن
ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى ئۆلۈپ تۈگەيدۇ (تۈگەيدىكەن)، قالغانلىرى
ئەسىرگە چۈشىدۇ (چۈشىدىكەن).

(3) سۆزلىگۈچى ئۆزى ۋاسىتىلىك خەۋەردار بولغان بىرەر
ۋەقەنى باشتىن-ئاياغ سۆزلەپ بېرىشتە، ۋاسىتىسىز بايان
مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنى قوللانسىمۇ،
ۋاسىتىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر
شەكلىنى قوللانسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

ۋەقە مانا مۇنداق ئىكەن: تۇرسۇن ۋېلىسىپىت بىلەن ئىشقا
كېتىۋاتسا، بىر يۈك ماشىنىسى يولىنىڭ چېتىدە كېتىۋاتقان بىر بوۋاينى
سوقۇۋېتىدۇ (سوقۇۋېتىدىكەن)، تۇرسۇن دەرھال ۋېلىسىپىتتىن چۈشۈپ
بوۋاينى يۈلەيدۇ (يۈلەيدىكەن)، ئاڭغىچە كوچىدىكى ماشىنىنى توسايدۇ
(توسايدىكەن)، لېكىن ماشىنا توختىماي قاچىدۇ (قاچىدىكەن)، تۇرسۇن
بوۋاينى باشقىلارغا تاپشۇرۇپ ئۆزى ۋېلىسىپىت بىلەن ماشىنىنى قوغلايدۇ
(قوغلايدىكەن).....

(4) يازغۇچى ئەدەبىي ئەسەردە مەلۇم ۋەقە يۈز بېرىش
ئالدىدا بولۇپ تۇرغان ئىش-ھەرىكەتلەرنى بايان قىلىشتا
ۋاسىتىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر
شەكلىنى قوللىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

...ئۇچقان قار پارچىلىرى يىلاندىكە كۈشۈلدايدۇ، شاخلار
چىرىقرايدۇ، ھۇۋلايدۇ، ئاللىقايلەرلەردىن گۈلدۈرلىگەن، شارقىرىغان،
قاراسلىغان ئاۋازلار كېلىدۇ.

(5) چۆچەكلەردىكى شەخسلەرنىڭ دائىملىق ھەرىكىتى

ئومۇمەن ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە بايان قىلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئورۇنلىغان ھەرىكەتلىرىنىمۇ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە بايان قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇرۇنقى زاماندا بىر يېلىقچى بوۋاي بولغانىكەن، ئۇ ئۆزىنىڭ كەمپىرى بىلەن دېڭىز بويىدا ياشايدىكەن، ھەر كۈنى دېڭىزدىن بېلىق تۇتۇپ شۇنىڭ بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىكەن، ئۇ بىر كۈنى دېڭىزغا تور تاشلىسا، بىر ئالتۇن بېلىق تورغا چۈشۈپ قالىدىكەن، بوۋاي خوشال بولۇپ بېلىقنى قولغا ئالغاندا، بېلىق خۇددى ئادەمدەك سۆزلەشكە باشلايدىكەن.....

(6) ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بەزىدە پەرەز بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

تىرىشمايدىكەنسىن، جەزمەن ئارقىدا قالسىن،
دۈشمەن بىزگە چىقىلىدىكەن، جەزمەن ئۇنىڭ ئەدىپىنى بېرىمىز،

(7) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ئار" تۈرى پەقەت شېئىر ۋە ماقال-تەمسىللەردىلا ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تامام-تامام كۆل بولار (ماقال)
ئېسىلارمەن مىلتىق ئېتىپ تاۋلانغان قولغا،
يېپىشارمەن بايراق بىلەن ئالغا ئاتلىغان يولغا،
كۈرەش باياۋىنىدا ھارماسمەن ئەسلا،
يېڭىش بىلەن كېلىپ چىقىمىز كەڭ غالىب يولغا،
(ل. مۇتەللىپ)

5.4.11. پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

مىساللار	شەخس تۈرى
يازاتتىم // بازار ئىدىم // يازىدىغاندىم	I شەخس بىرلىك تۈرى
يازاتتۇق // بازار ئىدۇق // يازىدىغانىدۇق	كۆپلۈك تۈرى
يازاتتىڭ // بازار ئىدىڭ // يازىدىغانىدىڭ	بىرلىك ئاددىي تۈرى
يازاتتىڭىز // بازار ئىدىڭىز // يازىدىغانىدىڭىز	بىرلىك سىپايە تۈرى
يازاتتىلا // بازار ئىدىلە // يازىدىغانىدىلە	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى
يازاتتىڭلار // بازار ئىدىڭلار // يازىدىغانىدىڭلار	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى
يېزىشاتتىلا // يېزىشار ئىدىلە // يېزىشىدىغانىدىلە	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى
يېزىشاتتىڭ // يېزىشار ئىدىڭ // يېزىشىدىغانىدىڭ	كۆپلۈك سەتىمە تۈرى
يازاتتى // بازار ئىدى // يازىدىغان ئىدى	III شەخس تۈرى

بۇ شەكىللەرنىڭ بىرىنچى خىل ۋارىيانتى پېئىلنىڭ "ئا" لىق رەۋىشىداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراش نەتىجىسىدە مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن. ئۇنىڭ بولۇشىسىز شەكلى "ئا" لىق رەۋىشىداشنىڭ بولۇشىسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمايتتىم، يازمايتتىڭ، يازمايتتى...

ئىككىنچى خىل ۋارىيانتى "ئار" لىق سۈپەتداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان، ئۇنىڭ بولۇشىسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشىسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماس ئىدىم، يازماس ئىدىڭ، ئۈچىنچى خىل ۋارىيانتى پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ

“غان” لىق تۈرىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. بەزىدە ھۆكۈم باغلامچىسى چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭ بولۇشىنى شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشىنى شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغاندىم، يازمايدىغاندىڭ، يازمايدىغاندى...

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازىدىكەنمەن // يازىدىغانكەنمەن // بازار ئىكەنمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازىدىكەنمىز // يازىدىغانكەنمىز // بازار ئىكەنمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازىدىكەنسىن // يازىدىغانكەنسىن // بازار ئىكەنسىن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازىدىكەنسىز // يازىدىغانكەنسىز // بازار ئىكەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازىدىكەنلا // يازىدىغانكەنلا // بازار ئىكەنلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازىدىكەنسىلەر // يازىدىغانكەنسىلەر // بازار ئىكەنسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يازىشىدىغانكەنسىلەر // يازىشىدىغانكەنسىلەر // بازار ئىكەنسىلەر
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يازىشىدىغانكەنسىن // يازىشىدىغانكەنسىن // بازار ئىكەنسىن
III شەخس تۈرى		يازىدىكەن // يازىدىغانكەن // بازار ئىكەن

بۇ شەكىللەرنىڭ بىرىنچى خىل ۋارىيانتى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلدەش كەلگەن. ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ۋارىيانتلىرى پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئۇلارنىڭ بولۇشىنى شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشىنى شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغاندىم، يازماس ئىدىم...

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازىدىغانكەنمىشەن // بازار ئىكەنمىشەن // يازىدىكەنمىشەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازىدىغانكەنمىشەن // بازار ئىكەنمىشەن // يازىدىكەنمىشەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازىدىغانكەنمىشەن // بازار ئىكەنمىشەن // يازىدىكەنمىشەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازىدىغانكەنمىشىز // بازار ئىكەنمىشىز // يازىدىكەنمىشىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازىدىغانكەنمىشلا // بازار ئىكەنمىشلا // يازىدىكەنمىشلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازىدىغانكەنمىشىلەر // بازار ئىكەنمىشىلەر // يازىدىكەنمىشىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يازىشىدىغانكەنمىشلا // يازىشىدىغانكەنمىشلا // بازار ئىكەنمىشلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يازىشىدىغانكەنمىشەن // يازىشىدىغانكەنمىشەن // بازار ئىكەنمىشەن
III شەخس تۈرى		يازىدىغانكەنمىش // بازار ئىكەنمىش // يازىدىكەنمىش

بۇ شەكىللەرنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى ۋارىيانتلىرى پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. ئۇلارنىڭ بولۇشىنى شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشىنى شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغانكەنمىشەن، يازماس ئىكەنمىشەن...

ئۈچىنچى خىل ۋارىيانتى پېئىلنىڭ “ئا” لىق رەۋىشداش شەكلىگە ئاۋۋال “تۈرۈر” باغلامچىسى، ئاندىن ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ئىخچاملىشىپ مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن.

Δ سۇبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازىدىغان بولغىدىم // يازاتتىمغۇ دەيمەن // بازار ئىدىمغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازىدىغان بولغىدۇق // يازاتتىقۇ دەيمەن // بازار ئىدىقۇ دەيمەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازىدىغان بولغىدىڭ // يازاتتىڭغۇ دەيمەن // بازار ئىدىڭغۇ دەيمەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازىدىغان بولغىدىڭلا // يازاتتىڭلارغۇ دەيمەن // بازار ئىدىڭلارغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازىدىغان بولغىدىڭلار // يازاتتىڭلارغۇ دەيمەن // بازار ئىدىڭلارغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يازىدىغان بولغىدىڭلار // يازاتتىڭلارغۇ دەيمەن // بازار ئىدىڭلارغۇ دەيمەن
III شەخس تۈرى	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يازىدىغان بولغىدىڭ // يازاتتىڭغۇ دەيمەن // بازار ئىدىڭغۇ دەيمەن
	يازىدىغان بولغىدى // يازاتتىغۇ دەيمەن // بازار ئىدىغۇ دەيمەن	

بۇ شەكىللەرنىڭ بىرىنچى خىل ۋارىيانتى پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا سۇبېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. ئۇنىڭ بولۇشى سۈپەتداشنىڭ بولۇشى شەكلى ئاساسىدا ياسىلدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغان بولغىدىم...

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى خىل ۋارىيانتلىرى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە "غۇ دەيمەن" قوشۇلۇپ ياسالغان.

Δ ئوبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ئوبېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلدەش كېلىدۇ.

(2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيلى تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرىكەتنىڭ دائىم

بارلىققا كېلىدىغان ياكى كېيىن بارلىققا كېلىدىغان ھالەتنىڭ ئۆتكەندە ياكى مۇناسىۋەتلىك مەلۇم بىر ئىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ خىل خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) ئۆتكەن مەلۇم بىر ۋاقىتتا دائىم بولۇپ تۇرغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە، "ئار" لىق سۈپەتداش قاتناشمىغان ۋارىيانتلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇ چاغدا ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيتتىم (ئوقۇيدىغانىدىم // ئوقۇيدىغان)، ئەخمەتنىڭ ئاكىسى بىزگە تىل - ئەدەبىيات پېرەتتى (پېرىدىغانىدى // پېرىدىغان)، بىز ئۇنىڭ دەرسىنى ناھايىتى قىزىقپ ئاڭلايتتۇق. (ئاڭلايدىغانىدۇق // ئاڭلايدىغان).
ئۇلار ئۇ چاغدا تونۇشمايدىكەن (تونۇشمايدىغانىكەن)، كېيىن تونۇشۇپتۇ.

ئۇ بۇرۇن كاندا ئىشلەيدىكەنمىش (ئىشلەيدىغانىكەنمىش) ھەريلى بۇ كەملەردە كۈن ئوتتەك قىزىپ كېتەتتى (كېتىدىغان، كېتىدىغانىدى) بۇ يىل خېلى سالقىن بولۇۋاتىدۇ.
مەن كىچىكىمدە مۇشۇ قاچىدا تاماق يەيدىكەنمىشمەن (يەيدىغانىكەنمىشمەن).

سىز بۇ مەكتەپكە كەلمەستە خەنزۇچىنى بىلمەيدىغان بولغىدىڭىز؟
78 - يىللاردا سىز ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتىڭىزغۇ دەيمەن.

(2) ھەرىكەتنى ئورۇنلاش توغرىسىدىكى قارار، پىلان ياكى كېلىشىمنىڭ ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەلۇم بىر ئىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە، "ئا" لىق رەۋىشداش ئاساسىدا ياسالغان ۋارىيانتلار قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزۈممۇ ئۈرۈمچىگە باراتتىم، شۇڭا ئۇلار بىلەن بىللە ماڭدىم، مەن ئۇ كۈنى دەرسكە كىرەتتىم، چاقىرساڭلارمۇ بارالمايتتىم، تۇرسۇنلار قايتىپ كېلەتتى، مەن شۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا بارغانىدىم.

كۈتۈپ تۇرساق بىر ماشىنا كەلدى، سورىساق، شەھەرگە كىرىدىكەن، ئاران دېگەندە شوپۇرنى كۆندۈرۈپ ماشىنىغا چىقۇۋالدۇق.

(3) بولمىغان ياكى بولمايدىغانلىقى مەلۇم بولغان ئىشنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى پەرەز ياكى ئارزۇنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە، "ئا" لىق رەۋىشداش ياكى "ئا" لىق سۈپەتداش ئاساسدا ياسالغان شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

چاقىرغان بولساڭلار كېلەتتىم. (كېلەر ئىدىم)

يەنە بەش مىنۇت كېچىكىسەڭلار، ئۈلگۈرەلمەس ئىدىڭلار (ئۈلگۈرەلمەيتتىڭلار).

ئىمكانىيەت بولسا، بۇ يىغىنغا مەنمۇ قاتنىشار ئىدىم (قاتنىشاتتىم).

يۈگۈرمىسەك كېچىكىپ قالار ئىكەنمىز (قالدىكەنمىز).

ئادەم ئەۋەتمىسەك كەلمەيتتىڭىزغۇ دەيمەن (كەلمەس ئىدىڭىزغۇ دەيمەن).

ئۇ بولمىسا، بىز ئامالسىز قالار ئىكەنمىشىمىز (قالدىكەنمىشىمىز).

مۇشۇ پۈتلىكاشاڭلار بولمىسا، بىز تېخىمۇ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولاتتۇق (بولار ئىدۇق).

(4) يازغۇچى ئەدەبىي ئەسەردە مەلۇم ئىش يۈز بېرىش ئالدىدا ياكى يۈز بەرگەن چاغدا بولۇپ تۇرغان ئىشلارنى بايان قىلىشتا ئاساسەن "ئا" لىق رەۋىشداش ئاساسدا ياسالغان ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى شەكىلنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن:

چەكسىز كەتكەن قومۇشلۇق، سەھەردە باشلىنىدىغان ئاۋرال شاملىدىن دېڭىزدەك دولقۇنلىناتتى، نەلەردىدۇ ياۋا چوشقىلار

خارتىلدايتتى، ئۈركۈگەن ياۋا غازلار غاقلىدايتتى. قىرغاۋۇل خورىزى چىللايتتى. ئەبلەغىزى... قارا سۈنى ياقلاپ مېڭىۋەردى. (ز. سابىر)

ئەبلەغىزى كاڭدا سۇنايلىنىپ ئۇزاق ياتتى. ئاسم بىلەن ئۆز خىيالىدا تاللىشىنى داۋاملاشتۇردى. ئۇ... ئارىلاپ-ئارىلاپ ئوچۇشكە باشلىغان

تاماكىسىنى تارتىپ قويايتتى، كۆكۈچ ئىس شالاڭ، سارغايغان چىشلىرى

ئارىسىدىن ۋە بۇرنىنىڭ تۈشۈكىدىن ئېرىنچەكلىك بىلەن چىقاتتى... (ز. سابىر)

6.4.11. ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر

شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتىمەن، يېزىپ ئولتۇرىمەن، ئوقۇپ ياتىمەن، كۈتۈپ تۇرىمەن، كۆرۈپ يۈرىمەن، ياتىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتىمىز، يېزىپ ئولتۇرىمىز، ئوقۇپ ياتىمىز، كۈتۈپ تۇرىمىز، كۆرۈپ يۈرىمىز، ئولتۇرىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتىسەن، يېزىپ ئولتۇرىسەن، ئوقۇپ ياتىسەن، كۈتۈپ تۇرىسەن، كۆرۈپ يۈرىسەن، ياتىسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتىسىز، يېزىپ ئولتۇرىسىز، ئوقۇپ ياتىسىز، كۈتۈپ تۇرىسىز، كۆرۈپ يۈرىسىز، ياتىسىز.
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتىدىلا، يېزىپ ئولتۇرىدىلا، ئوقۇپ ياتىدىلا، كۈتۈپ تۇرىدىلا، كۆرۈپ يۈرىدىلا، ياتىدىلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتىسىلەر، يېزىپ ئولتۇرىسىلەر، ئوقۇپ ياتىسىلەر، كۈتۈپ تۇرىسىلەر، كۆرۈپ يۈرىسىلەر، ئولتۇرىسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىۋاتىدىلا، يېزىپ ئولتۇرىشىدىلا، ئوقۇپ يېتىشىدىلا، كۈتۈپ تۇرىشىدىلا، كۆرۈپ يۈرۈشىدىلا، تۇرىشىدىلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشىۋاتىسەن، يېزىپ ئولتۇرۇشىسەن، ئوقۇپ يېتىشىسەن، كۈتۈپ تۇرۇشىسەن، كۆرۈپ يۈرۈشىسەن، يۈرۈشىسەن
	III شەخس تۈرى	يېزىۋاتىدۇ، يېزىپ ئولتۇرىدۇ، ئوقۇپ ياتىدۇ، كۈتۈپ تۇرىدۇ، كۆرۈپ يۈرىدۇ، ياتىدۇ

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى "ئا" لىق رەۋىشداش شەكلى ياكى ھالەت پېئىلنىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش شەكلى ئاساسدا ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر

شەكلىنىڭ "ئا" شەكلى بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا ياسالغان .
 ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر
 شەكلىنىڭ يەنە بىر تۈرى بولۇپ، بۇ تۈرى پېئىلنىڭ "ماق" لىق
 ئىسمىداش شەكلىگە ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى ۋە ۋاستىسىز ھۆكۈم
 باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ (ھۆكۈم
 باغلامچىسىنىڭ III شەخس شەكلى قوللىنىلمايدۇ). مەسىلەن:
 يازماقتىمەن، يازماقتىمىز، يازماقتىسەن، يازماقتىسىز، يازماقتىسەن، يازماقتا...

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان شەكلى
 تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋېتىمەن، يېزىپ ئولتۇرۇپتىمەن، ئوقۇپ يېتىپتىمەن، كۆرۈپ تۇرۇپتىمەن، كۆرۈپ يۈرۈپتىمەن، يېتىپتىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋېتىپتىمىز، يېزىپ ئولتۇرۇپتىمىز، ئوقۇپ يېتىپتىمىز، كۆتۈپ تۇرۇپتىمىز، كۆرۈپ يۈرۈپتىمىز، ئولتۇرۇپتىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋېتىپسەن، يېزىپ ئولتۇرۇپسەن، ئوقۇپ يېتىپسەن، كۆتۈپ تۇرۇپسەن، كۆرۈپ يۈرۈپسەن، ئورۇپسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋېتىپسىز، يېزىپ ئولتۇرۇپسىز، ئوقۇپ يېتىپسىز، كۆتۈپ تۇرۇپسىز، كۆرۈپ يۈرۈپسىز، يۈرۈپسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋېتىپتلا، يېزىپ ئولتۇرۇپتلا، ئوقۇپ يېتىپتلا، كۆتۈپ تۇرۇپتلا، كۆرۈپ يۈرۈپتلا، يېتىپتلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋېتىپسەن، يېزىپ ئولتۇرۇپسەن، ئوقۇپ يېتىپسەن، كۆتۈپ تۇرۇپسەن، كۆرۈپ يۈرۈپسەن، ئولتۇرۇپسەن
III شەخس تۈرى	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋېتىپتىلا، يېزىپ ئولتۇرۇپتىلا، ئوقۇپ يېتىپتىلا، كۆتۈپ تۇرۇپتىلا، كۆرۈپ يۈرۈپتىلا، تۇرۇشۇپتىلا
	كۆپلۈك سەئىلمە تۈرى	يېزىۋېتىشىپسەن، يېزىپ ئولتۇرۇشۇپسەن، ئوقۇپ يېتىشىپسەن، كۆتۈپ تۇرۇشۇپسەن، كۆرۈپ يۈرۈشۈپسەن، ئولتۇرۇشۇپسەن
III شەخس تۈرى	يېزىۋېتىپتۇ، يېزىپ ئولتۇرۇپتۇ، ئوقۇپ يېتىپتۇ، كۆتۈپ تۇرۇپتۇ، كۆرۈپ يۈرۈپتۇ، يۈرۈپتۇ	

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى چېتىلما رەۋىشداش
 شەكلى ياكى ھالەت پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى
 ئاساسىدا ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان
 خەۋەر شەكلى بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا ياسالغان .

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر
 شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكمەن//يېزىۋاتار ئىشىمەن//يېزىۋاتارمەنمىش، يېزىپ ئولتۇرغۇدەكمەن، كۆتۈپ تۇرار ئىشىمەن، ياتار ئىشىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكمىز//يېزىۋاتار ئىشىمىز//يېزىۋاتارمىزمىش، كۆرۈپ يۈرەر ئىشىمىز، ساقلاپ ياتقۇدەكمىز، تۇرغۇدەكمىز.
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكسەن//يېزىۋاتار ئىشىسەن//يېزىۋاتارسەنمىش، يېزىپ ئولتۇرغۇدەكسەن، ئوقۇپ ياتارسەنمىش، ئولتۇرار ئىشىسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكسىز//يېزىۋاتار ئىشىسىز//يېزىۋاتارسىزمىش، ساقلاش ياتار ئىشىسىز، كۆتۈپ تۇرارسىزمىش، يۈرگۈدەكسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكلا//يېزىۋاتار ئىشىلا//يېزىۋاتارلامىش، ئوقۇپ ياتارلامىش، ساقلاپ تۇرغۇدەكلا، ئولتۇرارلامىش
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكسىلەر//يېزىۋاتار ئىشىسىلەر // يېزىۋاتارسىلەرمىش، ساقلاپ ياتقۇدەكسىلەر، كۆتۈپ تۇرار ئىشىسىلەر، ياتار ئىشىسىلەر
III شەخس تۈرى	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكلا//يېزىۋاتار ئىشىلا// يېزىۋاتارلامىش، ساقلاپ تۇرۇشارلامىش، يېزىپ ئولتۇرۇشقۇدەكلا، تۇرۇشقۇدەكلا
	كۆپلۈك سەئىلمە تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكسەن//يېزىۋاتار ئىشىسەن// يېزىۋاتارسەنمىش، ساقلاپ يېتىشقۇدەكسەن، كۆرۈپ يۈرۈشەر ئىشىسەن، تۇرۇشار ئىشىسەن
III شەخس تۈرى	يېزىۋاتقۇدەك//يېزىۋاتار ئىشى// يېزىپ ئولتۇرار ئىشى، كۆتۈپ تۇرغۇدەك، ئولتۇرار ئىشى	

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلى ياكى ھالەت پېئىللىرىنىڭ ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا ياسالغان.

ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرى يەنە پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلى ياكى ھالەت پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: يېزىۋېتىپتۇدەكمەن // يېزىۋېتىپتىمىشەن // يېزىۋېتىپتەنمىش، يېزىۋېتىپتۇدەكسەن // يېزىۋېتىپتىمىشسەن // يېزىۋېتىپسەنمىش، يېزىۋېتىپتۇدەك // يېزىۋېتىپتىمىش؛ يېزىپ ئولتۇرۇپتۇدەكمەن، كۈتۈپ ئورۇپسەنمىش، ئوقۇپ يېتىپتىمىش، ئولتۇرۇپتۇدەكمەن، يۈرۈپتىمىشسەن، يېتىپتىمىش.

Δ سۇبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقاندىمەن // يېزىۋاتىمەنغۇ دەيمەن، يېزىپ ئولتۇرغاندىمەن // يېزىپ ئولتۇرىمەنغۇ دەيمەن، ياتقاندىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقاندىمىز // يېزىۋاتىمىزغۇ دەيمەن، كۈتۈپ تۇرغاندىمىز // كۈتۈپ تۇرىمىزغۇ دەيمەن // ئولتۇرغاندىمىز

II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقاندىمەن // يېزىۋاتىمەنغۇ دەيمەن، ئوقۇپ ياتقاندىمەن // ئوقۇپ ياتىمەنغۇ دەيمەن، تۇرغاندىمەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتقاندىمىز // يېزىۋاتىمىزغۇ دەيمەن، كۆرۈپ يۈرگەندىمىز // كۆرۈپ يۈرىمىزغۇ دەيمەن، يۈرگەندىمىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقانلا // يېزىۋاتىمىزلا // يېزىپ ئولتۇرغانلا // يېزىپ ئولتۇرىمىزلا // ياتقانلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقاندىمىز // يېزىۋاتىمىزغۇ دەيمەن، كۈتۈپ تۇرغاندىمىز // كۈتۈپ تۇرىمىزغۇ دەيمەن، ئولتۇرغاندىمىز
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىۋاتقانلا، يېزىشىۋاتىمىزلا // يېزىپ ئولتۇرغانلا، يېزىپ ئولتۇرىمىزلا // يۈرۈشكەنلا // كۆرۈپ يۈرۈشىۋاتقانلا، تۇرۇشقانلا
III شەخس تۈرى	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشىۋاتقاندىمىز // يېزىشىۋاتىمىزغۇ دەيمەن، كۆرۈپ يۈرۈشكەندىمىز // كۆرۈپ يۈرۈشىۋاتقاندىمىز، يۈرۈشكەندىمىز
		يېزىۋاتقاندىمۇ // يېزىۋاتىدىمۇ دەيمەن، ئوقۇپ ياتقاندىمۇ // ئوقۇپ ياتىدىمۇ دەيمەن، ئولتۇرغاندىمۇ

بۇ شەكىللەرنىڭ بىر خىلى پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق سۈپەتدەش شەكلىگە سۇبېيكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان "دۇ" شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان، يەنە بىر خىلى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "غۇ دەيمەن" باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

Δ ئوبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايمەن // يېزىۋاتقان بولسام كېرەك // يېزىۋاتقان چېغىمىدا، يېزىپ ئولتۇرغان ئوخشايمەن، ئوقۇپ ياتقان بولسام كېرەك، ياتقان چېغىمىدا

شەكلىنىڭ بولۇشىنى شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. (مەسىلەن: يازمايۋاتمەن، يازماي ئولتۇرۇپتىمىز، ئوقۇماي ياتقۇدەكسەن، يازمايۋاتقان ئوخشايسىز، يازمايۋاتقاندۇ). يەنە بىر خىلى پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلىنىڭ بولۇشىنى شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ (مەسىلەن: يېزىۋاتمايمەن، يېزىپ ئولتۇرماپتىمىز، ئوقۇپ ياتمىغۇدەكسەن، يېزىۋاتمىغان ئوخشايسىز، يېزىۋاتمىغاندۇ). بۇ ئىككى خىل بولۇشىنى شەكلى مەنە جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈش. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلىلىرى" بابىدا توختىلىمىز.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىلىرى قايسى خىل مەنىلەر تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋام قىلىۋاتقان ياكى تۇرغۇن ھالىتىنىڭ ھازىر مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ماقالە يېزىۋاتمەن، ئەخمەتمۇ يېزىۋېتىپتۇ.

ئائىلىسىم، رۇسچە ئوقۇۋاتقۇدەكسىز، نەتىجىسى ياخشى

بولۇۋاتقاندۇ، قايسى دەرسلىككە ئاساسلىنىۋاتىسىز؟

ئەخمەت ئىشىكىنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ، سىزنى كۈتۈپ تۇرىدىغۇ

دەيمەن.

قاسىم سېنى ئىزدەپ يۈرە ئىشىم، چاپسان بار.

سەن بۇ يەردە ئولتۇرىسەن، ئۇلار سېنى كۈتۈپ تەقەززا

بولۇۋاتقاندۇ.

خىزمەتنى سەنلا ئەمەس، بىزمۇ ئىشلەۋاتقاندىمىز.

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىدىڭىزمۇ؟ ئۇ نېمە دەۋاتىدۇ؟ ھەممە ئىشنى ئۆزى

يېزىۋاتقان ئوخشايمىز // يېزىۋاتقان بولسا كېرەك // يېزىۋاتقان چېغىمىز، يېزىپ ئولتۇرغان ئوخشايمىز، ئوقۇپ ياتقان بولسا كېرەك، ياتقان چېغىمىز	كۆپلۈك تۈرى	II شەخس
يېزىۋاتقان ئوخشايمەن // يېزىۋاتقان بولسا كېرەك // يېزىۋاتقان چېغىمىز، كۈتۈپ تۇرغان چېغىمىز، كۆرۈپ يۈرگەن ئوخشايمەن، تۇرغان ئوخشايمەن	بىرلىك ئاددىي تۈرى	
يېزىۋاتقان ئوخشايسىز // يېزىۋاتقان بولسا كېرەك // يېزىۋاتقان چېغىمىز، يېزىپ ئولتۇرغان بولسا كېرەك، كۆرۈپ يۈرگەن چېغىمىز، يۈرگەن ئوخشايسىز	بىرلىك سىپايە تۈرى	
يېزىۋاتقان ئوخشايدۇ // يېزىۋاتقان بولسا كېرەك // يېزىۋاتقان چېغىمىز، كۈتۈپ تۇرغان بولسا كېرەك، ئوقۇپ ياتقان ئوخشايدۇ، ياتقان چېغىمىز	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	
يېزىۋاتقان ئوخشايسىلەر // يېزىۋاتقان بولسا كېرەك // يېزىۋاتقان چېغىمىز، كۈتۈپ تۇرغان چېغىمىز، كۆرۈپ يۈرگەن ئوخشايسىلەر، ئولتۇرغان بولسا كېرەك	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	
يېزىۋاتقان ئوخشايدۇ // يېزىۋاتقان بولسا كېرەك // يېزىۋاتقان چېغىمىز، كۆرۈپ يۈرگەن بولسا كېرەك، تۇرۇشقان ئوخشايدۇ	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	
يېزىۋاتقان ئوخشايمەن // يېزىۋاتقان بولسا كېرەك // يېزىۋاتقان چېغىمىز، كۈتۈپ تۇرۇشقان ئوخشايمەن، يۈرۈشكەن چېغىمىز	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	
يېزىۋاتقان ئوخشايدۇ // يېزىۋاتقان بولسا كېرەك // يېزىۋاتقان چېغىمىز، كۈتۈپ ياتقان بولسا كېرەك، ياتقان چېغىمىز (ۋا)	III شەخس تۈرى	

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ئوبىيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان.

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسالغان ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىلىرىنىڭ بولۇشىنى شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك

قىلىۋاتقۇدەك، مەن بىكار يۈرەر ئىشمىمەن، تېخى ئۇنىڭ ئىشىغا توسقۇن بولۇۋاتار ئىشمىمەن، سەنمۇ كارىڭ يوق يۈرەر ئىشمىسەن.

رەسىمدە بىر مەكتەپتىكى تەنەپپۇس ۋاقتى تەسۋىرلەنگەن: بىرمۇنچە بالىلار مەيداندا ئويناپ يۈرىدۇ، بىرنەچچە ئوقۇغۇچى توپ تېپىۋاتىدۇ، بەزى ئوقۇغۇچىلار ۋالېسول ئوينىۋاتىدۇ، ئىككى ئوقۇغۇچى دەرەخنىڭ تۈۋىدە پاراڭلىشىپ ئولتۇرىدۇ، بىرمۇنچە ئوقۇغۇچىلار قول قايرىشىۋاتىدۇ، ئىككى ئوقۇغۇچى ئۇلارنىڭ قېشىدا قاراپ تۇرىدۇ، بىر ئوقۇغۇچى چىمەنلىكتە ژۇرنال كۆرۈپ ياتىدۇ...

ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ماق" لىق ئىسمىداش ئاساسىدا ياسالغان تۈرى ئاساسەن يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ھازىر كەڭ كۆلەملىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش بىلەن شۇغۇللانماقتىمىز، ۋەتەننىمىز ئۇچقاندەك راۋاجلانماقتا.

يازغۇچى مەلۇم ۋەقە يۈز بېرىش ئالدىدا داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغان ھەرىكەتنى ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى بايان قىلىشتىمۇ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ماق" لىق ئىسمىداش ئاساسىدىكى تۈرىنى قوللىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

قاش دەرياسىنىڭ خوپلا تارتىلىپ كەتكەن سۈزۈك، شوخ سۈيۈمۈ قىرغاقلىرىدا چاۋاتتەك نېپىز قىيىندىلارنى توڭلىتىپ، شاۋقۇن-سۈرەن بىلەن جەنۇبقا قاراپ ئاقماقتا... توشقان، جەرەنلەر تالارنىڭ يۇمران شاخلىرىغا بۇيۇنلىرىنى سوزماقتا.....

(ز. سابىر)

7.4.11. ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

مىساللار	شەخس تۈرى
يېزىۋاتسىم // يېزىۋاتقاندىم // يېزىۋېتىۋىدىم // يازماقتا ئىدىم، ئوقۇپ ئولتۇراتسىم، كۆرۈپ تۇرغاندىم، يېتىۋىدىم	I شەخس بىرلىك تۈرى
يېزىۋاتتۇق // يېزىۋاتقاندىق // يازماقتا ئىدۇق، كۈتۈپ ئولتۇراتتۇق، ئويناپ يۈرەتتۇق، ئولتۇراتتۇق	كۆپلۈك تۈرى
يېزىۋاتتىڭ // يېزىۋاتقاندىڭ // يازماقتا ئىدىڭ، ئوقۇپ ياتاتتىڭ، تۇرۇۋىدىڭ، يۈرگەندىڭ	بىرلىك ئاددىي تۈرى
يېزىۋاتتىڭىز // يېزىۋاتقاندىڭىز // يېزىۋېتىۋىدىڭىز // يازماقتا ئىدىڭىز، يېزىپ ئولتۇراتتىڭىز، كۆرۈپ يۈرۈۋىدىڭىز، تۇراتتىڭىز	بىرلىك سىپايە تۈرى
يېزىۋاتتىلا // يېزىۋاتقاندىلا // يېزىۋېتىۋىدىلا // يازماقتا ئىدىلا، ئوقۇپ ياتاتتىلا، قاراپ تۇراتتىلا، ياتقاندىلا	II شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى
يېزىۋاتتىڭلار // يېزىۋاتقاندىڭلار // يازماقتا ئىدىڭلار، كۈتۈپ تۇراتتىڭلار، يېزىپ ئولتۇراتتىڭلار، يۈرۈۋىدىڭلار	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى
يېزىۋاتتىلا // يېزىۋاتقاندىلا // يېزىۋېتىۋىدىلا // قاراپ تۇرۇشقاندىلا، يېزىپ ئولتۇرۇشاتتىلا، تۇرۇشاتتىلا	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى
يېزىۋاتتىڭ // يېزىۋاتقاندىڭ // يېزىۋېتىۋىدىڭ // قاراپ يۈرۈشەتتىڭ، كۈلۈپ ئولتۇرۇشاتتىڭ، يېتىۋاتتىڭ	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى
يېزىۋاتتى // يېزىۋاتقاندى // يېزىۋېتىۋىدى // يازماقتا ئىدى، يېزىپ ئولتۇراتتى، قاراپ تۇراتتى، يۈرگەندى	III شەخس

بۇ شەكىللەر يېزىۋاتقان ئىزچىل تۈستىكى "ئا" لىق رەۋىشىداش ياكى چېتىلما رەۋىشىداش شەكلىگە، ياكى ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە، ياكى "ماق" لىق ئىسمىداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان.

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۈۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقانكەنمەن // يېزىۋېتىۋاتقانكەنمەن // يېزىۋېتىۋاتقانكەنمەن // يېزىۋېتىۋاتقانكەنمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقانكەنمىز // يېزىۋېتىۋاتقانكەنمىز // يېزىۋاتقىدىكەنمىز // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەنمىز
	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقانكەنسىز // يېزىۋېتىۋاتقانكەنسىز // يېزىۋاتقىدىكەنسىز // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەنسىز
II شەخس	بىرلىك سەپايە تۈرى	يېزىۋاتقانكەنسىز // يېزىۋېتىۋاتقانكەنسىز // يېزىۋاتقىدىكەنسىز // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقانكەنلا // يېزىۋېتىۋاتقانكەنلا // يېزىۋاتقىدىكەنلا // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەنلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقانكەنسىلەر // يېزىۋېتىۋاتقانكەنسىلەر // يېزىۋاتقىدىكەنسىلەر // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەنسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقانكەنلا // يېزىۋېتىۋاتقانكەنلا // يېزىۋاتقىدىكەنلا // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەنلا
III شەخس	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىۋاتقىدىكەن // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەن // يېزىۋاتقىدىكەن // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەن
		يېزىۋاتقانكەن // يېزىۋېتىۋاتقانكەن // يېزىۋاتقىدىكەن // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەن

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە، ياكى ئىزچىل تۈستىكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە، ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ III شەخس تۈرىگە، ياكى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ III شەخس تۈرىگە، ياكى ھالەت پېئىللىرىنىڭ يۇقىرىدىكىگە مۇناسىپ شەكىللىرىگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ئاخىرىغا "مىش" ياردەمچىسىنى قوشۇش ياكى ئۇلارنىڭ كەينىدىكى ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنى

ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى بىلەن ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يېزىۋاتقانكەنمىشمەن // يېزىۋېتىۋاتقانكەنمىشمەن // يېزىۋاتقىدىكەنمىشمەن // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەنمىشمەن
 يېزىۋاتقانكەنمىشمەن // يېزىۋېتىۋاتقانكەنمىشمەن // يېزىۋاتقىدىكەنمىشمەن // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەنمىشمەن
 يېزىۋاتقانكەنمىشمەن // يېزىۋېتىۋاتقانكەنمىشمەن // يېزىۋاتقىدىكەنمىشمەن // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەنمىشمەن
 يېزىۋاتقانكەنمىشمەن // يېزىۋېتىۋاتقانكەنمىشمەن // يېزىۋاتقىدىكەنمىشمەن // يېزىۋېتىۋاتقىدىكەنمىشمەن

Δ سۈبېيىكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۈۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىم // يېزىۋاتقىدىم دەيمەن // يېزىۋاتقان بولغىدىم، ياتاتتىمغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدۇق // يېزىۋاتقىدۇق دەيمەن، كۈتۈپ تۇرغان بولغىدۇق، ئولتۇرغان بولغىدۇق
	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىڭ // يېزىۋاتقىدىڭ دەيمەن، ئىزدەپ يۈرۈدىڭغۇ دەيمەن، يۈرگەن بولغىدىڭ
II شەخس	بىرلىك سەپايە تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىڭىز // يېزىۋاتقىدىڭىز دەيمەن، ئوقۇپ ياتقان بولغىدىڭىز، ئولتۇرغاندىڭىزغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىلا // يېزىۋاتقىدىلا دەيمەن، يېزىپ ئولتۇراتتىلاغۇ دەيمەن، ياتقاندىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىڭلار // يېزىۋاتقىدىڭلار دەيمەن، كۈتۈپ تۇرۇۋىدىڭلارغۇ دەيمەن، ئولتۇرغان بولغىدىڭلار
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىلا // يېزىۋاتقىدىلا دەيمەن // يېزىۋاتقىدىلاغۇ دەيمەن، قاراپ تۇرۇشقان بولغىدىلا، تۇرۇشاتتىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىڭ // يېزىۋاتقىدىڭ دەيمەن، ئىزدەپ يۈرۈشكەن بولغىدىڭ، يېتىشقاندىڭغۇ دەيمەن
III شەخس تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدى // يېزىۋاتقىدى دەيمەن، قاراپ ئولتۇرغان بولغىدى، يۈرەتتىغۇ دەيمەن.	

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكىلگە سۈيىپىكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىلگە " - غۇ دەيمەن " باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

△ ئوبىيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ئوبىيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش بولىدۇ. مەسىلەن: يېزىۋاتقان ئوخشايەن، يېزىۋاتقان بولساڭ كېرەك، ئىزدەپ يۈرگەن چېغمىزۋا، يېزىۋاتقان ئوخشايەن، يېزىۋاتقان بولسىڭىز كېرەك، تۇرغان چېغى (ۋا)

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسالغان ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ بولۇشى شەكىلمۇ ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكلىنىڭ بولۇشى شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. (مەسىلەن: يازمايۋاتتىم، يازماي ئولتۇرغانىدىڭ، يازمايۋاتقانكەن، يازمايۋېتىپتىكەنمىش، يازمايۋاتقان بولغىدى)، يەنە بىر خىلى، پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلىنىڭ بولۇشى شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. (مەسىلەن: يېزىۋاتمايتتىم، يېزىپ ئولتۇرغانىدىڭ، يېزىۋاتمىغانكەن، يېزىۋاتماپتىكەنمىش، يېزىۋاتمىغان بولغىدى) بۇ ئىككى خىل بولۇشى شەكلى مەنە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

(2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيلى تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋام

قىلىۋاتقان ياكى تۇرغۇن ھالىتىنىڭ بۇندىن بۇرۇن ياكى مەلۇم بىر ئىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار كەلگەندە بىز مەجلىس ئېچىۋاتتۇق.

بىز بارغاندا ئۇلار مەجلىس ئېچىۋېتىپتىكەن.

بىز مەجلىس ئېچىۋاتقاندۇق، ئۇلار يېتىپ كەلدى.

ئەخمەت ياناقتا ئولتۇرىدىكەن، چاقىرىپ چىقتىم.

ئەخمەتمۇ ماقالە يېزىۋېتىپتىكەنمىش، توختىتىپ قويۇپتىمىش.

سىلەر بارغاندا، ئەخمەت تېخى ئۇخلاۋاتقان بولغىدى.

تۈنۈگۈن سىلەر مېنى ئىزدىگەندە، مەن سىنىپتا تېشىۋۇرۇق

ئىشلەۋاتقان بولسام كېرەك.

كىرىسەم بىرنەرسە يېزىپ ئولتۇرغانكەنسىز، ئاستا قايتىپ چىقتىم.

مەن ياناقتا كىتاب ئوقۇپ ياتقانكەنمەن، چاقىرماي چىقىپ كېتىپتۇ.

ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ماق" لىق ئىسمىداش شەكلى ئاساسىدا ياسالغان تۈرى ئاساسەن يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار پارات مۇنبىرى ئالدىغا كەلگەندە، مېڭىغان رەڭمۇرەڭ شارلار

ئاسمانغا كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى.

بىز ئۇ چاغدا يېزىلاردا يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بارماقتا ئىدۇق.

يازغۇچى ئەدەبىي ئەسەردە مەلۇم ئىش يۈز بېرىش ئالدىدا ياكى مەلۇم ئىش يۈز بەرگەن چاغدا داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكەت ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى بايان قىلىشتا ئاساسەن ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ئا" لىق رەۋىشىداش ئاساسىدا ياكى "ماق" لىق ئىسمىداش ئاساسىدا ياسالغان تۈرىنى قوللىنىشى مۇمكىن مەسىلەن:

ئەكبەر كۈلۈمسىردى، ئۆيدە ئۇخلاۋاتقانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقان،

مەنسۇر بىلەن روزاخۇن بوۋاي كۆتەك يېرىۋاتتى. ئاسم بىلەن ئەخمەت جاڭزا قورۇسىنىڭ تېمىغا چىقىۋېلىپ، بىر نېمىلەرنى دېيىشمەكتە ئىدى. ئەبلىغازى ئالدىراپ ئۆكۈزگە چانا قېتىۋاتتى (ز. سابىر)

8.4.11. مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. لېكىن II شەخسنىڭ بىرلىك ھۆرمەت تۈرى بىلەن كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرىدە ۋە III شەخستە ھۆكۈم باغلامچىسى كەلمەيدۇ. باشقا تۈردىكى ھۆكۈم باغلامچىلىرىمۇ جۈملىنىڭ ئىگىسى ئېيتىلغان ئەھۋالدا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن مەسىلەن: يازماقچىمەن، يازماقچىمىز، يازماقچىسەن، يازماقچىسىز، سىلى يازماقچى، يېزىشماقچى، يېزىشماقچىسەن، يازماقچى.

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىكەنمەن، يازماقچىكەنمىز، يازماقچىكەنسىز، يازماقچىكەنلا، يازماقچىكەنسىلەر، يېزىشماقچىكەنلا، يېزىشماقچىكەنسىلەر، يازماقچىكەن.

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىمىشمەن // يازماقچىدەكمەن، يازماقچىمىشمىز // يازماقچىدەكمىز، يازماقچىمىشسەن // يازماقچىدەكسەن، يازماقچىمىشسىز //

يازماقچىدەكسىز، يازماقچىمىشلا // يازماقچىدەكلا، يازماقچىمىشسىلەر // يازماقچىدەكسىلەر، يېزىشماقچىمىشلار // يېزىشماقچىدەكلا، يېزىشماقچىمىشسەن، يېزىشماقچىدەكسەن، يازماقچىمىش // يازماقچىدەك.

Δ سۇبېيىكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە سۇبېيىكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە ”-غۇ دەيمەن“ ياردەمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىدۇرمەن // يازماقچىمەنغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرمىز // يازماقچىمىزغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرسەن // يازماقچىسەنغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرسىز // يازماقچىسىزغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرلا // يازماقچىلاغۇ دەيمەن // سىلى يازماقچىغۇ دەيمەن // يازماقچىدۇرسىلەر // يازماقچىسىلەرغۇ دەيمەن، يېزىشماقچىدۇرلا // يېزىشماقچىلاغۇ دەيمەن (ھەرقايسىلىرى يېزىشماقچىغۇ دەيمەن)، يېزىشماقچىدۇرسەن // يېزىشماقچىسەنغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇ // يازماقچىغۇ دەيمەن.

Δ ئوبېيىكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە ئوبېيىكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ”ئوخشا-“، ”بول-“ ئاساسىدىكى شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى ئوخشايمەن // يازماقچى بولسام كېرەك، يازماقچى ئوخشايمىز // يازماقچى بولساق كېرەك، يازماقچى ئوخشايسەن // يازماقچى بولساڭ كېرەك، يازماقچى ئوخشايسىز // يازماقچى بولسىڭىز كېرەك، يازماقچى ئوخشايسا // يازماقچى بولسا كېرەك، يازماقچى ئوخشايدۇ // يازماقچى بولسا كېرەك.

Δ مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىلىرىنىڭ بولۇشىنى شەكىللىرى مەقسەت پېئىلى بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ

ئارىلىقىغا بولۇشىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى "ئەمەس" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى ئەمەسمەن، يازماقچى ئەمەسمىز، يازماقچى ئەمەسكەنمەن، يازماقچى ئەمەسمىش.

(2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەنىل تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرىكەتنىڭ نىيەت قىلىنغان ياكى كېلىشكەن ئىش سۈپىتىدە ھازىر مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن يېقىندا ئۆيگە بېرىپ كەلمەكچىمەن.

ئۇ ئەتە سەن بىلەن كۆرۈشمەكچىمىش.

سىز ئەخمەت بىلەن كۆرۈشۈڭ، ئۇ سىزگە بىر نەرسە بەرمەكچى.

بۇ مەسىلە توغرىلۇق مەخسۇس بىر يىغىن ئېچىلماقچى.

تاشقىرىدا بىر ئادەم تۇرىدۇ، سىز بىلەن كۆرۈشمەكچىمۇ دەيمەن.

ئۇ مۇشۇ توغرىلۇق بىر نەرسە يازماقچى بولسا كېرەك، ماتېرىيال

توپلاپ يۈرىدۇ.

9.4.11 مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

(1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى مەقسەت پېئىلغا ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ، ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ مەقسەت پېئىلغا قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ بېشىدىكى "ئى" تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىدىم، يازماقچىدۇق، يازماقچىدىڭ، يازماقچىدىڭىز، يازماقچىدىڭلار، يازماقچىدى.

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان

خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلدەش بولىدۇ. پەقەت III شەخستلا ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى سۈپىتىدە "ئىكەندۇق" شەكلى قوللىنىلىشى مۇمكىن.

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر

شەكلى مەقسەت پېئىلغا ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە "مىش" ياردەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ھۆكۈم باغلامچىسى مەقسەت پېئىلغا قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ بېشىدىكى "ئى" تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىكەنمىشمەن // يازماقچىكەنمىشمىش، يازماقچىكەنمىشمىز // يازماقچىكەنمىشمىش، يازماقچىكەنمىشمىش // يازماقچىكەنمىشمىش، يازماقچىكەنمىشمىش.

Δ سۇبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان

خەۋەر شەكلى مەقسەت پېئىلغا سۇبېيكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى بولغىدىڭ // يازماقچىدىڭمۇ دەيمەن، يازماقچى بولغىدى // يازماقچىدىڭمۇ دەيمەن.

Δ ئوبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان

خەۋەر شەكلى ئوبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان شەكلى بىلەن تەڭداش بولىدۇ.

مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ بولۇشىسىز

شەكلى مەقسەت پېئىلى بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسى ئارىلىقىغا بولۇشىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى "ئەمەس" نى قوشۇش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى ئەمەسدىم، يازماقچى ئەمەسدىق،

يازماقچى ئەمەسكەنسەن، يازماقچى ئەمەس بولغىدىڭىز، يازماقچى ئەمەس ئوخشايدۇ.

(2) مەنسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيىل تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەرىكەتنىڭ نىيەت قىلىنغان ياكى كېلىشىلگەن ئىش سۈپىتىدە مەلۇم بىر ئىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- ئۆزۈممۇ ئۈرۈمچىگە بارماقچىدىم، شۇڭا ئۇلار بىلەن بىللە ماڭدىم.
- تۇرسۇنلار قايتىپ كەلمەكچىدى، مەن شۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا بارغانىدىم.
- كۈتۈپ تۇرساق بىر ماشىنا كەلدى، سورىساق، شەھەرگە كىرىدىكەن، ئاران دېگەندە شوپۇرنى كۆندۈرۈپ ماشىنىغا چىقۇۋالدۇق.
- ئەخمەتمۇ قاتناشماقچىكەندۇق، چاقىرمىغانلىقىمىز ئۈچۈن كەلمەپتۇ.
- ئەگەر تەكلىپ قىلساق، سەمەتمۇ كەلمەكچىكەنمىش.
- تۈنۈگۈن كەلگىنىڭىزدە مېنىڭ بىلەن كۆرۈشمەكچىدىڭىزغۇ دەيمەن.

ئون ئىككىنچى باب
پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى

1.12. ئومۇمىي بايان

پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن خەۋەر شەكىللىرىگە ئورتاق ئاساس بولىدىغان شەكلى پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

- ياز + غان ← يازغان
- ياز + دىم ← يازدىم
- يازما + غىچە ← يازمىغىچە
- يازما + يدۇ ← يازمايدۇ
- يازدۇر + ۇش ← يازدۇرۇش
- يازدۇر + دۇڭ ← يازدۇردۇڭ
- يېزىل + ىپ ← يېزىلىپ
- يېزىل + اتتى ← يېزىلاتتى
- يېزىۋات + قان ← يېزىۋاتقان
- يېزىۋات + ىمەن ← يېزىۋاتىمەن
- يېزىپ قوي + غىلى ← يېزىپ قويغىلى
- يېزىپ قوي + ساڭ ← يېزىپ قويساڭ
- يازىدىغان بول + غاچقا ← يازىدىغان بولغاچقا
- يازىدىغان بول + دۇڭ ← يازىدىغان بولدۇڭ.

بۇ مىساللاردا "ياز-" پېئىلنىڭ بىر خىل تۇرغۇن سۆز شەكلى بىلەن بىر خىل خەۋەر شەكلى بىر جۈپ قىلىنغان

بولۇپ، ئۇلار يۇقىرىدىن تۆۋەنگە "ياز-،" "يازما-،" "يادۇر-،" "يىزىل-،" "يىزىۋات-،" "يىزىپ قوي-،" "يازىدىغان بول-،" شەكىللىرىنى ئاساس قىلغان. مانا مۇشۇ شەكىللەر "ياز-،" پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ، پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكىللىرى ۋە پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكىللىرى، پېئىلنىڭ يالغۇز ھالدىكى ئۆزەك شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇنداق ئۆزەكلەر بىر پېئىل يىلتىزىدىن ياكى بىر پېئىلنىڭ ئۆزەك دائىرىسىدە تۈرلەنگەن شەكىللىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن، "ياز-،" پېئىلنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۆزەك شەكىللىرىنى ئالساق، ئۇلاردىن "ياز-،" "يازما-،" "يادۇر-،" "يىزىل-،" شەكىللىرى ئاددىي ئۆزەك شەكىلگە كىرىدۇ.

پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى مۇستەقىل پېئىللارنىڭ ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئۆزەك شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك، مۇنداق ئۆزەك شەكىللىرى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق پېئىل يىلتىزىدىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن، "ياز-،" پېئىلنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۆزەك شەكىللىرىنى ئالساق، ئۇلاردىن "يىزىپ قوي-،" "يازىدىغان بول-،" شەكىللىرى مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىگە كىرىدۇ.

پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى دەرىجە جەھەتتىن پەرقلىنىپ، پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بولۇشلۇق، بولۇشىسىز جەھەتتىن پەرقلىنىپ پېئىلنىڭ بولۇشلۇق-بولۇشىسىزلىق كاتېگورىيىسىنى ھاسىل

قىلىدۇ. دېمەك، ھەرقانداق پېئىل ئۆزىكى چوقۇم ئوخشاش بولمىغان دەرىجە تۈرلىرىنىڭ بىرىگە ھەم بولۇشلۇق، بولۇشىسىز تۈرلىرىنىڭ بىرىگە تەۋە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، "ياز-،" پېئىلنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۆزەك شەكىللىرىنى ئالساق، "ياز-،" شەكلى ئەسلىي دەرىجە، بولۇشلۇق تۈرىدە كەلگەن؛ "يازما-،" شەكلى ئەسلىي دەرىجە بولۇشىسىز تۈرىدە كەلگەن؛ "يادۇر-،" شەكلى مەجبۇرىي دەرىجە، بولۇشلۇق تۈرىدە كەلگەن؛ "يىزىل-،" شەكلى مەجبۇل دەرىجە، بولۇشلۇق تۈرىدە كەلگەن؛ "يىزىۋات-،" "يىزىپ قوي-،" "يازغان بول-،" شەكىللىرى ئەسلىي دەرىجە، بولۇشلۇق تۈرىدە كەلگەن.

پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى، پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى ۋە پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى ئاساسەن پېئىلنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىگە تۈس ياردەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلاردا كەلگەن تۈس ياردەمچىلىرى مۇستەقىل پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ھەر خىل تۈس بەلگىلىرىنى كۆرسىتىپ، پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن: "يىزىپ بول-،" قۇرۇلمىسىدىكى "بول-،" ياردەمچىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ ئۆز ئوبيېكتىغا تولۇق ئۆتۈپ بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "ئاغرىپ قال-،" قورولمىسىدىكى "قال-،" ياردەمچىسى ئاغرىش (ساقسىز بولۇش) ھالىتىنىڭ شەكىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "يىزىۋات-،" (يىزىپ ئەت-،) قۇرۇلمىسىدىكى "ئەت-،" ياردەمچىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ تېز ياكى كۈچلۈك دەرىجىدە بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "يىزىۋەر-،" (يازا بەر-،) قۇرۇلمىسىدىكى "بەر-،" ياردەمچىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ چەكلىمىسىز بولۇشىنى

بىلدۈرىدۇ، ۋەھاكازا.

پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى پېئىلنىڭ سۈپەتداش، مەقسەت پېئىلى شەكىللىرىگە ۋە بەزى ئىسىمداش شەكىللىرىگە تولۇق باغلامچى "بول-"، "قىل-"، "تۈر-" قاتارلىقلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلار سۈپەتداش ئىپادىلىگەن پۈتكەن، پۈتمىگەن، ئىزچىل ھالەتلەرنىڭ ياكى مەقسەت پېئىلى ئىپادىلىگەن مەقسەت ھالىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرۈپ، پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىلدە ھال كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن، "يازغان بول-" قۇرۇلمىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ بارلىققا كەلگەن ھالىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "يېزىۋاتقان بول-" قۇرۇلمىسى، يېزىش ھەرىكىتىنىڭ ئىزچىل ھالىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "يازىدىغان بول-" قۇرۇلمىسى، يېزىش ھەرىكىتىنىڭ دائىم بولىدىغان ياكى كېيىن بولىدىغان ھالىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "يازماقچى بول-" قۇرۇلمىسى، يېزىش ھەرىكىتى توغرىسىدىكى نىيەت ياكى كېلىشىمنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ، ۋاھاكازا.

2.12. دەرىجە كاتېگورىيىسى

دەرىجە كاتېگورىيىسى پېئىل ئۆزىكىدە ھەممىدىن ئاۋۋال ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگە بىلەن بولغان ھەر خىل مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- (1) ئەخمەت كىنو كۆردى.
- (2) بۇ ماقالە ئىككى قېتىم كۆرۈلدى.
- (3) ئەخمەت دوختۇرغا كۆرۈندى.
- (4) ئەخمەت قولىنى دوختۇرغا كۆرسەتتى.

(5) ئۇلار قىزغىن كۆرۈشتى.

بۇ مىساللاردا "كۆر-" پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمى بەش خىل شەكىلدە كەلگەن بولۇپ، بۇلاردىن (1) جۈملىدىكى "كۆر-" شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ لوگىك ئىگىسى (ئىجراچىسى، سۇبېيېكتى) ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (2) جۈملىدىكى "كۆرۈل-" شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسى ئەمەلىيەتتە ئەسلىي ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئوبېيېكتى (قوبۇل قىلغۇچىسى) ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (3) جۈملىدىكى "كۆرۈن-" شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسى بىر تەرەپتىن ئەسلىي ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئوبېيېكتى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا تۈرتكە بولغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (4) جۈملىدىكى "كۆرسەت-" شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسى ئەمەلىيەتتە ئەسلىي ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا تۈرتكە بولغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (5) جۈملىدىكى "كۆرۈش-" شەكلى بولسا، شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسى ئىككىدىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇلار ئەسلىي ھەرىكەتنى بىر-بىرىنى ئوبېيېكت قىلغان ھالدا ئورۇنلىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. "كۆر-" پېئىلنىڭ مۇشۇ شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مۇشۇ خىل مەنىلەر پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

ئۇيغۇرتىلىدىكى پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ئەسلىي دەرىجە، مەجھۇل دەرىجە، ئۆزلۈك دەرىجە، مەجبۇرىي دەرىجە، ئۆملۈك دەرىجە دەپ بەش دەرىجىدىن تەركىب تاپىدۇ.

1.2.12. ئەسلىي دەرىجە

پېئىلنىڭ باشقا دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلمىغان شەكلى ئەسلىي دەرىجە شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

ئەسلى دەرىجە شەكىلدىكى پېئىللار ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ لوگىك ئىگىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

مەن ماقالە يازدىم.

بىز بۈگۈن دوكلات ئاڭلىدۇق.

ئۇلار قايتىپ كەپتۇ.

2.2.12. مەجھۇل دەرىجە

پېئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى ئاخىرقى بوغۇمدا "ل" تاۋۇشى بولغان ئۆتۈملۈك پېئىل ئۆزەكلىرىگە "ن-ل" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، باشقا ئۆتۈملۈك پېئىل ئۆزەكلىرىگە "ل-ل // ۈل-ۈل // ۈل" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسلەن:

باشلا + ن ← باشلان ، ئال + ن ← ئېلىن

ئوينا + ل ← ئوینال ، ياز + ل ← يىزىل

باشقۇر + ۈل ← باشقۇرۇل ، كۆر + ۈل ← كۆرۈل

مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىللار گرامماتىك ئىگىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئەسلى ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئىگىلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئون پارچە ماقالە يېزىلدى. (ماقالە — "ياز- ھەرىكىتىنىڭ ئىگىلىكى)

ئويۇن باشلاندى. (ئويۇن — "باشلا- ھەرىكىتىنىڭ ئىگىلىكى)

ھەر بىر ئوقۇغۇچىغا ئىككىدىن دەپتەر بېرىلدى. (دەپتەر —

"بەر- ھەرىكىتىنىڭ ئىگىلىكى)

ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلىگە كىرىشى ئۇلارنىڭ ئۆتۈمىسىز پېئىلغا ئايلانغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈملۈك ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئىگىسىنى

كۆرسىتىشى تەس ياكى ھاجەتسىز بولغان ئەھۋالدا ياكى لوگىك ئىگىلىكىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈش زۆرۈر بولغاندا، پېئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

بۇ ماقالە ناھايىتى ياخشى يېزىلپتۇ، كىم يازدى؟ (بۇ يەردە لوگىك ئىگە نامەلۇم)

قاسىم ۋەكىللىككە سايلاندى (بۇ يەردە لوگىك ئىگىنى كۆرسىتىش ھاجەتسىز)

ئەكسىيەتچىلەر ئاغدۇرولدى (بۇ يەردە لوگىك ئىگىلىك گەۋدىلەندۈرۈلگەن)

بەزى ھاللاردا لوگىك ئىگىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا لوگىك ئىگىنىمۇ كۆرسىتىش زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا لوگىك ئىگە ئەگەر ئادەم، ئادەملەر ئومۇمىيىتى ياكى بىرەر تەشكىلات بولسا، شۇ لوگىك ئىگىنى كۆرسەتكۈچى ئىسىم "تەرىپىدىن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكتۈرۈلۈپ ھالەت قىلىنىدۇ. مەسلەن:

بۇ ئەكسىيەتچىلەر جۇڭگو خەلقى تەرىپىدىن ئاغدۇرولدى.

تەمىناتىمىز پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلدى.

پاشا ئىشان تەرىپىدىن ئورۇنلانغان ناخشا ئالغۇچى ئېرىشتى.

لوگىك ئىگە ئەگەر باشقا شەيئى بولسا، لوگىك ئىگىنىڭ رولى باشقا يوللار بىلەن بىلدۈرۈلىدۇ. مەسلەن:

دېرىزىنىڭ ئىچىنى شامالدا چىقىلىپ كەتتى.

بىرمۇنچە دەرەخلەر بۇراننىڭ زەرىسى بىلەن يۇلۇنۇپ كەتتى.

3.2.12. ئۆزلۈك دەرىجە

پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى ئۆتۈملۈك پېئىل ئۆزىگە "ن-ل // ن-ۈن // ۈن" ياكى "ل-ل // ۈل-ۈل // ۈل" قوشۇمچىسىنىڭ

قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسلەن:

ماختا+ن ← ماختان. ، كېي+ن ← كېيىن.

يۇ(ي) + ۈن ← يۈيۈن. ، كۆر+ۈن ← كۆرۈن

بەر+ىل ← بېرىل. ، قوش+ۈل ← قوشۇل

پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسىنىڭ ھەم لوگىك ئىگە، ھەم لوگىك ئوبيېكت ئىكەنلىكىنى ياكى ھەم لوگىك ئوبيېكت، ھەم شۇ ھەرىكەتكە تۈرتكە بولغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئۇ دائىم ماختىنىدۇ (= ئۇ دائىم ئۆزىنى ئۆزى ماختايدۇ).

بالا ماڭا ئېتىلدى (= بالا ماڭا ئۆزىنى ئاتتى).

مەن دوختۇرغا كۆرۈندۈم (= ئۆزۈمنى دوختۇرغا كۆرسەتتىم).

ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىللار بەزىدە مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىللار بىلەن شەكىلداش بولۇپ قالىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنىڭ مەنىسىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسلەن:

بىزنىڭ باغدىكى گۈللەر ئېچىلدى. (ئۆزلۈك دەرىجە)

يىغىن بۈگۈن رەسمىي ئېچىلدى. (مەجھۇل دەرىجە)

ئۇلار يولغا چىقىشقا تەييارلاندى. (ئۆزلۈك دەرىجە)

ۋەكىللەرنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن مەخسۇس ئۆيلەر تەييارلاندى.

(مەجھۇل دەرىجە)

بەزى ئۆتۈمسىز پېئىللار ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرىغا ئوخشايدىغان قوشۇمچىلار بىلەن بىرىكىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسلەن، "ئاغرىن-" (ئاغرى+ن)، "ئويلان-" (ئويلان+ن)، "ئۆتۈن-" (ئۆت+ۈن) دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن بۇلارنى ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىل ھېسابلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلاردا ئۆزلۈك

دەرىجە مەنىسى يوق.

يەنە شۇنداقمۇ پېئىللار باركى، ئۇلار ئۆزلۈك دەرىجە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ھەم شەكىل جەھەتتىنمۇ ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىللارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسلەن، "شاتلان-"، "خۇشاللان-"، "ئىككىلەن-" دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئۆتۈملۈك شەكلى ئاساسىدا ياسالغان بولماستىن، بەلكى سۈپەت ياكى سانغا بىۋاسىتە "-لان// -لەن" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئۆزلۈك دەرىجە شەكلىدىكى پېئىل ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

4.2.12. مەجبۇرىي دەرىجە

پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ: Δ ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە ("ئاي"، "ئەي"، "ئار"، "ئەر" بىلەن ئاخىرلاشقانلىرى بۇنىڭدىن مۇستەسنا) ۋە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-دۈر// -دۈر// -تۈر// -تۈر// -ياكى "- غۈز// -قۈز// -گۈز// -كۈز" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسلەن:

ياز+دۈر ← يازدۈر.

ياز+غۈز ← يازغۈز.

تاپ+تۈر ← تاپتۈر.

تاپ+قۈز ← تاپقۈز.

كىر+دۈر ← كىردۈر.

كىر+گۈز ← كىرگۈز.

كۈت+تۈر ← كۈتتۈر.

كۈت+كۈز ← كۈتكۈز.

يە+دۈر ← يەدۈر.

يە + گۈز ← يېگۈز -

Δ “ئاي”، “ئەي”، “ئار”، “ئەر” بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە “ت” قوشۇمچىسى قوشۇلدى. مەسىلەن:

ئاقارت + ت ← ئاقارت -

كۆتەرت + ت ← كۆتەرت -

ئازاي + ت ← ئازاي -

كېڭەي + ت ← كېڭەيت -

Δ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان كۆپ بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە “ت” ياكى “تقۇز // تىكۈز” قوشۇمچىسى قوشۇلدى. مەسىلەن:

ئوينات + ت ← ئوينات -

ئوينا + تقۇز ← ئويناقتۇز -

سۆزلە + ت ← سۆزلەت -

سۆزلە + تىكۈز ← سۆزلەتكۈز -

Δ “ج” ياكى “ش” بىلەن ئاخىرلاشقان ئايرىم بىر بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە “ار // ەر” ياكى “ۈر // ۈر” قوشۇمچىسى قوشۇلدى. مەسىلەن:

ئۈچ + ار ← ئۇچار -

ئۈچ + ۈر ← ئۇچۇر -

چۈش + ەر ← چۈشەر -

چۈش + ۈر ← چۈشۈر -

ئىچ + ەر ← ئىچەر -

ئىچ + ۈر ← ئىچۈر -

Δ بەزى پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى ئالاھىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

قورق — قورقۇت // قورقات -

قايىت — قايتار // قايتۇر -

چىق — چىقار -

كۆر — كۆرسەت -

پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى گرامماتىك ئىگىنىڭ ھەرىكەتكە تۈرتكە بولغۇچى ياكى يول قويغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنى كۈلدۈرۈۋەتتىم. (ھەرىكەتكە “مەن” تۈرتكە بولغان).

ئۇلار مېنىمۇ كىرگۈزدى. (ھەرىكەتكە “ئۇلار” يول قويغان).

ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ھەممىسى مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە كىرەلەيدۇ. ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە كىرىشى ئۇلارنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلانغانلىقى بولۇپ، بۇ چاغدا ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئىگىسى گرامماتىك تولدۇرغۇچى بولۇپ چۈشۈم كېلىشتە كېلىدۇ. مەسىلەن:

شوپۇر ماشىنىنى كەينىگە ياندۇردى (ماشىنا كەينىگە ياندى).

ئۇلار چىراغنى ئۆچۈردى (چىراغ ئۆچتى).

ئۆتۈملۈك پېئىللار مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە كىرگەندە يەنىلا ئۆتۈملۈك خاراكتېرىنى ساقلايدۇ. بۇ چاغدا ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئىگىسى زۆرۈر بولمىسا، كۆرسىتىلمەيدۇ. ئەگەر كۆرسىتىش توغرا كەلسە، يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ چاچ ئالدۇرغىلى كەتتى (لوگىك ئىگە كۆرسىتىلمىگەن).

بىز مۇئەللىمگە ھىكايە ئېيتقۇزدۇق (مۇئەللىم ھىكايە ئېيتتى).

5.2.12. ئۆملۈك دەرىجە

پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە " - ش // - ش // - ۈش // - ۈش " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوينا + ش ← ئويناش، ياز + ش ← يېزىش

ئۈر + ۈش ← ئۈرۈش، كۆر + ۈش ← كۆرۈش

پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلىنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىككىدىن ئارتۇق ئادەمدىن تەركىب تاپقان گرامماتىك ئىگىنىڭ ئەسلىي ھەرىكەتنى بىر - بىرىگە قارىتىپ ياكى مۇسابىقىلىشىپ ئېلىپ بېرىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ئۇزاق سۆزلەشتى.

ئاستا سۆزلىشىڭلار، قىزىرىشىپ قالماڭلار.

ئۇلار بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئۇزاق مۇنازىرە قىلشتى.

ئەخمەت بىلەن قاسىم يۈگۈرۈشتى.

كەل، ئىككىمىز قول قايرىشىپ باقايلى.

(2) گرامماتىك ئىگىنىڭ ئەسلىي ھەرىكەتنى بىر - بىرىگە قارىتىپ ياكى مۇسابىقىلىشىپ ئېلىپ بارغان ئىككى تەرەپنىڭ بىر تەرىپى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەھۋالدا يەنە بىر تەرەپ "بىلەن" تىركەلمىسى تىركىلىپ كەلگەن ئىسىم ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن قاسىم بىلەن سۆزلەشتىم.

تۇرسۇن ئەخمەت بىلەن ئۇزاق مۇنازىرە قىلشتى.

مەن ئەخمەت بىلەن يۈگۈرۈشتۈم.

(3) گرامماتىك ئىگىنىڭ ئەسلىي ھەرىكەتنى باشقىلارغا

ياردەملىشىپ، شۇلار بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئايشەم ئۇنىڭغا كىر يۇيۇشۇپ بەردى.

ئۇلار بىزنىڭ بۇغدىيىمىزنى ئورۇشۇپ بەردى.

(4) ئەسلىي ھەرىكەتنىڭ ئىككىدىن ئارتۇق ئادەمدىن تەركىب تاپقان گرامماتىك ئىگە تەرىپىدىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا ئۆملۈك دەرىجە پەقەت كۆپلۈك مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ ھەم پەقەت كۆپ ساندىكى ئادەمنىڭ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ياكى تۇشمۇتۇشتا ئوخشاش بىر ھەرىكەتنى ئېلىپ بېرىشى تەكىتلەنگەن ئەھۋالدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە مېڭىشتى.

ۋەكىللەر ئارقىمۇئارقا سۆزگە چىقىشتى.

قۇشلار دەرەخ شاخلىرىدا يېقىملىق سايرىشىپ تۇراتتى.

پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلىنى تونۇشتا تۆۋەندىكى مەسىلىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك:

(1) ئۆملۈك دەرىجە شەكلىدىكى پېئىللار بەزىدە پېئىلنىڭ بىرلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ II شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى رولىدا كېلىدۇ ۋە ئىگە رولىدا كەلگەن "سەنلەر" ئالمىشى بىلەن ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

(سەنلەر) نەگە بېرىشتىڭ؟

(سەنلەر) چاپسان مېڭىش!

(سەنلەر) تۇرۇشمامسەن؟ نېمە ئولتۇرۇشسەن!

(2) ئۆملۈك دەرىجە شەكلىدىكى پېئىللار پېئىلنىڭ II شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ.

مەسىلەن:

(ھەر قايسىلىرى) ئۆيگە كىرىشىلەر.

(ھەر قايسىلىرى) نەگە بېرىشىدىلا.

(ھەر قايسىلىرى) نەدىن كېلىشتە.

(3) بەزى پېئىللار قارماققا پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلىگە ئوخشايدۇ ھەم مەنە جەھەتتىنمۇ ئۆملۈك دەرىجە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: "ياردەملەش-"، "سۆھبەتلەش-"، "مۇسابىقىلەش-"، "پىكىرلەش-"، "پاراڭلاش-" دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، ئۇلار شۇ پېئىللارنىڭ ئەسلىي دەرىجە شەكلى ئاساسىدا ياسالغان بولماستىن بەلكى ئىسىملارغا بىۋاسىتە "لاش//لەش" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇلارنى پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلى ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

6.2.12. پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىشى

پېئىلنىڭ دەرىجە شەكىللىرى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىپادىلىنىش بىلەنلا قالماستىن، قاتلانما ھالدا ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىش ئەھۋالى ئومۇمەن مۇنداق بولىدۇ:

(1) ئۆزلۈك-مەجبۇرىي دەرىجە؛ مەسىلەن:

ئانا بالىلىرىنى كېيىندۈردى (كېي+ن+دۈر-).

(2) ئۆملۈك-مەجبۇرىي دەرىجە؛ مەسىلەن:

بىز ئۇلارنى كۆرۈشتۈرۈپ قويدۇق (كۆر+ۇش+تۈر-).

(3) مەجبۇرىي-مەجبۇل دەرىجە؛ مەسىلەن:

ماقالىدە مۇنۇلار كۆرسىتىلگەن (كۆر+سەت+ىل).

(4) قوش مەجبۇرىي دەرىجە؛ مەسىلەن:

مەن ئۆكۈمنى ئەۋەتىپ قەلىمىنى ياساتتۇردۇم (ياسا+ت+تۈر-).

(5) مەجبۇرىي-ئۆملۈك دەرىجە؛ مەسىلەن:

ئۇلار ئات چاپتۇرۇشتى (چاپ+تۈر+ۇش).

(6) ئۆملۈك-مەجبۇرىي-مەجبۇل دەرىجە؛ مەسىلەن:

بالىلارنىڭ ھەممىسى پاكىز كېيىندۈرۈلگەن (كېي+ن+دۈر+ۇل).

(7) ئۆملۈك-مەجبۇرىي-مەجبۇل دەرىجە؛ مەسىلەن:

بىزنىڭ ئەھۋالىمىز تولۇق تونۇشتۇرولدى (تونۇ+ش+تۈر+ۇل).

7.2.12. دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ سۆز ياساش رولى

پېئىلنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە پېئىلدىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، پېئىلنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان دەرىجە شەكىللىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجە ئوقۇمىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە لېكسىكىلىق بىرلىك سۈپىتىدە لۇغەت سوستاۋىدىن ئورۇن ئېلىپ، ھەر قايسىسى ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنى جارى قىلىدۇ. مەسىلەن: بىز "كۆرمەك" پېئىلنىڭ ھەرقايسى دەرىجە شەكىللىرىنىڭ لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى: ئۇنىڭ ئەسلىي دەرىجىدىكى "كۆر-" شەكلى "كۆز بىلەن ئەكس ئەتتۈرمەك" دېگەن لېكسىكىلىق مەنىنى بىلدۈرىدۇ، "كۆرەك"، "كۆرۈك" (زىننەت مەنىسىدىكى)، "كۆرگەم"، "كۆرگەزمە"، "كۆرگۈلۈك" قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ؛ ئۇنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىدىكى "كۆرسەت-" شەكلى ئۆزىنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە مەنىسى بولغان "...نىڭ كۆرۈشىگە تۈرتكە بولماق، ئىمكانىيەت بەرمەك، يول قويماق" مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن باشقا، يەنە "ئىپادىلەمەك (مەسىلەن: تىرىشچانلىق كۆرسەتمەك)"، "گەۋدىلەنمەك" (مەسىلەن: ئۆزىنى كۆرسەتمەك) قاتارلىق لېكسىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، "كۆرسەتمە"، "كۆرسەتكۈچ" قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا

ئاساس بولىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى "كۆرۈش- شەكلى ئۆزىنىڭ ئۆملۈك دەرىجە مەنىسى بولغان "بىر- بىرنى كۆرمەك" مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن باشقا، يەنە " (مەلۇم رەسمىيەت ئارقىلىق) سالاملاشماق" ، (مەسىلەن: قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى)، "سۆزلەشمەك" (مەسىلەن: مەن بۇ توغرىلۇق ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ باقاي) قاتارلىق لېكسىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۆزلۈك دەرىجىدىكى "كۆرۈن- شەكلى ئۆزىنىڭ ئۆزلۈك دەرىجە مەنىسى بولغان "ئۆزىنى كۆرسەتمەك" مەنىسىنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى، "كۆرۈنۈش" (مەنزىرە ياكى سەھنە ئەسىرىدىكى كۆرۈنۈش)، "كۆرۈنۈشلۈك" (مەسىلەن: بەش كۆرۈنۈشلۈك) سۆزلىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ، ۋەھاكازا.

3.12. بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى

بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى پېئىل ئۆزىكىدە دەرىجە كاتېگورىيىسىدىن كېيىن ئىپادىلىنىدىغان يەنە بىر خىل گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ياكى ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ كاتېگورىيە پېئىل ئۆزىكىگە "ما-//مە" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى - قوشۇلماسلىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. "ما-//مە" قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان پېئىللار پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ھېسابلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: "ياز-"، "ئوقۇ-"، "سۆزلەش- دېگەنگە ئوخشاش؛ "ما-//مە" قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى ھېسابلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: "يازما-"، "ئوقۇما-"، "سۆزلەشمە- دېگەنگە ئوخشاش. بىز پېئىلنىڭ ھەرخىل گرامماتىك شەكىللىرىنىڭ

ياسىلىشىنى تونۇشتۇرغاندا، زۆرۈر تېپىلغاندىلا ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىنىڭ ياسىلىشىنىمۇ تونۇشتۇرمىساق، ئادەتتە پەقەت بولۇشلۇق شەكلىنىڭ ياسىلىشىنىلا تونۇشتۇرمىز، ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىنىڭ قانداق ياسىلىشىنى يۇقىرىدىكى قائىدە بويىچە بىلىۋېلىشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتدەش شەكلىنى بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى "ئەمەس" بىلەن بىرىكتۈرۈش ياكى پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق ئىسمىداش شەكلىنى "يوق" سۆزى بىلەن ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋىتىدە بىرىكتۈرۈش يولى بىلەنمۇ ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەش مۇمكىن. مەسىلەن: "بارغان ئەمەسمەن"، "بارغىنىم يوق" دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، بۇ خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى بىر خىل ئىستىلىستىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، پەقەت بەلگىلىك شارائىتتا قوللىنىلىدۇ.

4.12. پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى

پېئىلنىڭ رەۋىشىداش شەكىللىرىگە ۋە بەزى كېلىشلىك ئىسمىداش شەكىللىرىگە تۈس ياردەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى دەپ ئاتايمىز.

پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرخىل تۈس ئۇقۇملىرىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

- (1) ئەخمەت خەنزۇچە ماقالە يازالايدۇ.
- (2) ئەخمەت خەنزۇچە ماقالىلەرنىمۇ يېزىۋېرىدۇ.
- (3) ئەخمەت بۇنداق ماقالىلەرنى بىردەمدە يېزىپ قويدۇ.

(4) ئەخمەت دائىم ئۇ بوۋايغا خەت يېزىپ بېرىدۇ.

(5) ئەخمەت ئۆزىگە يېڭى تۈيۈلغان سۆزلەرنى دەرھال

يېزىۋالىدۇ.

(6) ئەخمەت ئۇنىڭغا خەت يېزىپ تۇرىدۇ.

مانا بۇ جۈملىلەردە "ياز-" پېئىلى ئالتە خىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلىدە كەلگەن بولۇپ، (1) جۈملىدە سۈبېيكتىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى، (2) جۈملىدە سۈبېيكتىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتا چەكلىمىسىز ئىكەنلىكىنى، (3) جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلاشتۇرۇلۇشىنى، (4) جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ باشقىلار ئۈچۈن ئورۇنلىنىشىنى، (5) جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئورۇنلىنىشىنى، (6) جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ تەكرارلىنىپ تۇرۇشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مانا مۇشۇ ئۇقۇملار تۈس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلغۇچى تۈس ئوقۇملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىدىن بەزىلىرى مەخسۇس بىر خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجىدە ئابستراكتلىشىپ، مەخسۇس گرامماتىكىلىق شەكىل تۈسىنى ئالغان. مەسىلەن، پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشىداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى "باق-" ياكى "كۆر-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ئورۇنلىنىشىدىن ئىبارەت بىرلا خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ؛ پېئىلنىڭ "غىلى" لىق رەۋىشىداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى "باشلا-" ياكى "تۈر-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياكى پېئىلنىڭ يۆنىلىش كېلىشتىكى "ش" لىق ئىسمىداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى "باشلا-" نىڭ

قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ باشلىنىشىدىن ئىبارەت بىرلا خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ بەزىلىرى ھەتتا شەكىل جەھەتتىنمۇ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ، پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە ئوخشاپ قالغان. مەسىلەن: پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشىداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى "يات-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى تۈس ياردەمچىسى "يات-" نىڭ بېشىدىكى "ي" تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، چېتىلما رەۋىشىداشنىڭ ئاخىرىدىكى "پ" تاۋۇشىنىڭ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا "ۋ" غا ئايلىنىشى نەتىجىسىدە خۇددى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە "ۋات-//ۋات-//ۋات-//ۋات" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە ئوخشاپ قالغان. (مەسىلەن: يېزىۋات-، سۆزلەۋات-، قۇرۇۋات-، كۆرۈۋات-); پېئىلنىڭ "ئا" لىق رەۋىشىداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى "ئال-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولۇپ، سۈبېيكتىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراش نەتىجىسىدە، خۇددى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە "لا-//لە" ياكى "يالا-//يەلە" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە "الا-//الە" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە ئوخشاپ قالغان. (مەسىلەن: ئوينا-//ئوينىالا-، سۆزلەلە-//سۆزلىيەلە-، يازالا-، كۆرەلە-). بىراق، يەنە بىرمۇنچە تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى تېخى بىر خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجىدە ئابستراكتلىشىپ،

مەخسۇس گرامماتىكىلىق شەكىل تۈسىگە كىرىپ كېتەلمىگەن بولۇپ، ھامان ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكىلگە تۈس ياردەمچىسى "كەت-" قوشۇلۇپ ياسالغان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلىنى ئالساق، بىرىنچىدىن، سۇبېيكتىنىڭ ھەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپكە يۈزلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. (مەسىلەن: ئۇلار كۆچۈپ كەتتى)؛ ئىككىنچىدىن، ھەرىكەتنىڭ بىردىنلا يۈز بېرىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ئەينەك سۈنۈپ كەتتى)؛ ئۈچىنچىدىن، ھەرىكەتنىڭ كۈچىيىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ھاۋا ئىسسىپ كەتتى)؛ تۆتىنچىدىن، ھەرىكەتنىڭ بىردىنلا يۈز بېرىپ داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ماڭايلى دەپ تۇرساق، يامغۇر يېغىپ كەتتى)؛ بەشىنچىدىن، سۇبېيكتىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ئۇ شۇنچە ئېغىر جاپالارغا چىداپ كەتتى)

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشىدىن ھاسىل بولىدىغان تۈس كاتېگورىيىسى ئاللىقاچان شەكىللىنىشكە باشلىغان، لېكىن تېخى شەكىللىنىپ بولمىغان بىر خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. بىز تۆۋەندە پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى ۋە قوللىنىلىشىنى تونۇشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ بىر خىل گرامماتىكىلىق شەكىل تۈسىگە كىرىپ بولغانلىرىنى مەلۇم بىر خىل تۈس تۈرى سۈپىتىدە تونۇشتۇرىمىز، بىر خىل گرامماتىكىلىق شەكىل تۈسىگە كىرىپ بولالمىغانلىرىنى بولسا، مەلۇم تۈس ياردەمچىسىنىڭ قوللىنىلىشى نۇقتىسىدىن تونۇشتۇرىمىز.

1.4.12. پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى
پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىل ئۆزىگە

"- ۋات // - ۋات // - ۋات // - ۋات" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ (بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكىلگە قوشۇلغان تۈس ياردەمچىسى "يات-" نىڭ رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان). مەسىلەن:

ئوينا + ۋات ← ئويناۋات، ياز + ۋات ← يازۋات،
قۇر + ۋات ← قۇرۇۋات، كۆر + ۋات ← كۆرۈۋات.

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسالغان سۈپەتداش، ئىسمىداش شەكىللىرى ۋە ھال-زامان شەكىللىرى ئايرىم-ئايرىم ھالدا باشقا ھاللىق سۈپەتداش، باشقا ھاللىق ئىسمىداش ۋە باشقا ھال-زامان شەكىللىرى بىلەن نۆۋەتلىشىپ ئىزچىل ھال ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن ماقالە يېزىۋاتىمەن (ئىزچىل ھازىرقى زامان).

كېلىۋاتقان كىشى مېنىڭ ئاكام (ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش).

ئۇنىڭ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغانمەن (ئىزچىل ھاللىق ئىسمىداش).

تونۇگۈن ئۆيگە كېتىۋېتىپ، ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلاشتم (ئىزچىل تۈس).

مەجلىس ئېچىۋاتساق، ئۇ مەجلىسخانغا ئىزدەپ كىرىپتۇ (ئىزچىل تۈس).

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشى ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسىلىشى مۇمكىن. مۇنداق بولغاندا بولۇشى ئۆزەك شەكلىنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنى چاقىرىپ خەت يازسام، كەلمەيۋاتىدۇ.

ئۇ نەسىپەتنى ئاڭلىمايۋاتىدۇ، كېيىن جەزىمەن پوشايماق قىلىدۇ.

ئۇنىڭ بىلەن ھېچلا كۆرۈشەلمەيۋاتمەن.

پېئىلنىڭ بولۇشىسىز ئۆزەك شەكلى، پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. مۇنداق بولغاندا ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خەت يېزىۋاتمايمەن، ماقالا يېزىۋاتمەن.

ئۇلار ئويناۋاتمايدۇ، ئىشلەۋاتىدۇ.

بەزىدە پېئىلنىڭ بولۇشىسىز ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك بولۇشىسىز ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسىلىشى مۇمكىن. مۇنداق ئەھۋالدا، ئىنكار ئىنكار قىلىنىپ بولۇشلۇق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تونومايۋاتمايمەن، تۇنۇۋاتمەن.

ئىشلىمەيۋاتمايدۇ، ئىشلەۋاتىدۇ.

2.4.12. ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە "لا-//لە- ياكى "يالا-//يەلە- قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە "ئالا-//ئەلە- قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ (بۇ قوشۇمچىلار پېئىلنىڭ "ئا" لىق رەۋىشىداش شەكلىگە قوشۇلغان "ئال- ياردەمچىسىنىڭ رەۋىشىداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان). مەسىلەن:

ئوينا+لا- ئويناالا-، (ئوينا+يالا- ئوينايالا-، سۆزلە+لە- سۆزلەلە-

(سۆزلە+يەلە- سۆزلىيەلە-، ياز+الا- يازالا-، كۆر+ەلە- كۆرەلە-...)

پېئىلنىڭ ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل ياكى ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن يازالغان ماقالىنى سەنمۇ يازالايسەن.

بۈگۈن ئۇنىڭ كېلەلىشى ناتايىن.

ئەخمەت بىلەن كۆرۈشەلسىڭىز، مەندىن سالام ئېيتىپ قويۇڭ.

پېئىلنىڭ ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلىگە بولۇشىسىزلىق قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ ئاخىرىدىكى "ئا" ياكى "ئە" تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يازالا+ما- يازالما-، ئويناالا+ما- ئوينايالما، كۆرۈشەلە+مە- كۆرۈشەلمە-...

3.4.12. چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە "-ۋەر//بۇەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ (بۇ قوشۇمچە، پېئىلنىڭ "ئا" لىق رەۋىشىداش شەكلىگە قوشۇلغان "بەر-" ياردەمچىسىنىڭ رەۋىشىداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان). مەسىلەن: سۆزلە+ۋەر- سۆزلەۋەر-، ياز+بۇەر- يېزىۋەر-.

پېئىلنىڭ چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ چەكلىمىسىز بارلىققا كېلىشى ياكى چەكلىمىسىز داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قاچان كەلگۈڭىز كەلسە، كېلىۋېرىڭ.

چاتقىم يوق، بېرىۋېرىمەن.

تۇر، ئۇخلاۋېرىمەن؟

بۇ يەردە تۇرىۋەرمەي ئۆيگە كىرىپ كېتەيلى.

پايدىسى يوق گەپنى قىلۇپرىشنىڭ ھاجىتى يوق.
مەن كاللامغا كەلگەننى دەۋەردىم، توغرا چۈشنىڭ.

پېئىلنىڭ چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشىسىز ئۆزەك شەكلى ئاساسىدىمۇ ياسىلىدۇ. بۇ خىل شەكىل ھەرىكەتنى ئورۇنلىماسلىقى ئىگىنىڭ ئىختىيارىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يازماسام يازماۋېرىمەن.
كەلمەسەڭ كەلمەۋەر.

4.4.12. سىناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ سىناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە "باق-" ياردەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ، بەزىدە "كۆر-" ياردەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: يېرىپ باق-، يېزىپ باق-، كۆرۈپ باق-، دەپ باق-، ئىشلەپ كۆر-، سوراپ كۆر-، دەپ كۆر-...

پېئىلنىڭ سىناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ياكى مەلۇم ئىشتىن خەۋەردار بولۇش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇنۇ دورىنى يەپ بېقىڭ، پايدا قىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.
قېنى شېئىرىڭىزنى ئوقۇپ بېقىڭا، بىز بىر ئاڭلاپ باقايلى.
بىز بۇ مەسىلىنى يەنە بىر قېتىم مۇزاكىرە قىلىپ باقايلى.
ساناپ كۆردۈم، دۇرۇس ئىكەن.
مەن سوراپ كۆردۈم، بىلمەيدىكەن.

پېئىلنىڭ سىناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ بولۇشىسىز شەكلى ئاساسىدىمۇ ياسىلىدۇ. بۇ خىل شەكىل سىناق تەرىقىسىدىكى بولۇشىسىز ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

بۇ دورىنى بىر نەچچە كۈن ئىچمەي بېقىڭ.
تونامدۇ-تونۇمامدۇ دەپ گەپ قىلماي باقتىم.

سىناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى بولۇشىسىز شەكىلدە كەلگەندە ھەرىكەت سۇبېيكتىنىڭ شۇ ھەرىكەت بويىچە تەجرىبىسىزلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ يەرگە كېلىپ باقمىغان.
مەن تېخى شېئىر يېزىپ باقمىدىم.

5.4.12. باشلانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ باشلانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ "غلى" لىق رەۋىشداش شەكلىگە ياكى يۆنىلىش كېلىشتىكى "ش" لىق ئىسمىداش شەكلىگە "باشلا-" ياردەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ياكى "غلى" لىق رەۋىشداش شەكلىگە "تۈر-" ياردەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازغلى باشلا-//يېزىشقا باشلا-// يازغلى تۈر-، كەلگىلى باشلا-//كېلىشكە باشلا-//كەلگىلى تۈر-، ئوقۇغلى باشلا-// ئوقۇشقا باشلا-//ئوقۇغلى تۈر-...

پېئىلنىڭ باشلانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشكە باشلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يېڭى ئوقۇغۇچىلار كەلگىلى (كېلىشكە) باشلىدى.
بۇ يەردە 3-ئاي كىرىشى بىلەن گۈللەر ئېچىلىشقا (ئېچىلغىلى) باشلايدۇ.

ئۇ يەنە كونا خاماننى سورىغىلى تۇردى.
ئەتەگەن ئۆتكىلى تۇرغان نامايىشچىلار كەچكچە ئۆتتى.

6.4.12. تۈس ياردەمچىسى "قال-" نىڭ قوللىنىلىشى

(1) ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ

چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. ئۆتۈمسىز ھەرىكەتلەرنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلىشىشىنى بىلدۈرىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ شەكىل قوللىنىلغاندا، گەپ سۇبېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىشى ئۈستىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھالەتتە تۇراقلىشىشى ئۈستىدە بارىدۇ. مەسىلەن: "ئۇلار سائەت 11 دە ياتىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە سۇبېكتنىڭ "يات- ھەرىكەتنى ئورۇنلىشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ، ئەگەر "بىزىرەك بارايلى، بولمىسا ئۇلار يېتىپ قالىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە سۇبېكتنىڭ "يات- ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھالەتتە تۇراقلىشىشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. تۆۋەندىكى مىساللارنىمۇ ئەھۋال شۇنداق:

ئاستا گەپ قىلغۇلار، بالا ئۇخلاپ قالدى.

تامىقىڭنى چاپسان يە، سوۋۇپ قالىدۇ.

ئۇنىڭ ھارۋىسى پاتقاققا يېتىپ قالغانىكەن، چىقىرىشىپ بەردۇق، ئاممىۋى نۇقتىسىنى زىرى كەم بولغانلىقى سەۋەبىدىن ئاممىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر قىسىم يولداشلار بار. (ماۋ زېدۇڭ)

B. ھەرىكەتنىڭ دائىملىق ئىشقا ئايلىنىپ قېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە كۆپىنچە ئورۇنلىنىش جەريانىنى ئۇزارتقىلى بولمايدىغان ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ ئىككى تال چىشىم مىدىرلاپ قالدى.

يۈتلىپ قاپسەنغۇ، نېمە بولدى؟

ئۇ يەنە سۆزلەپ قاپتۇ.

C. ھەرىكەتنىڭ تۇغۇلۇشىغا تاسادىپىيلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

كىچىك ۋاقىتىدىكى بىر ئىش يادىمغا چۈشۈپ قالدى.

ئۇ ئاغرىپ قېلىپ دەرسكە كېلەلمىدى.

بىر كۈنى مەن ئۇنى كوچىدا كۆرۈپ قالدىم.

پىلاننى قىسمەن ئۆزگەرتىش ئىشى ھەر جەھەتتە دېگۈدەك بولۇپ تۇرىدۇ. پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىش ئىشىمۇ گايىدا بولۇپ تۇرىدۇ. (ماۋ زېدۇڭ)

D. سۆزلىگۈچىنىڭ، ھەرىكەت مۇشۇ بىر قېتىم بىلەن چەكلىنىشى مۇمكىن دېگەن ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ناخشىڭىزنى بىزگىمۇ ئېيتىپ بېرىڭ، بىزمۇ بەھرىمان بولۇپ قالايلى.

ئىنتايىن ياخشى كىتاب ئىكەن، ئەپسۇسكى بىر قېتىم ئوقۇپ قالدىم.

E. ھەرىكەتنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلانغانلىقىنى ياكى ئورۇنلىنىشقا ئاز قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە ئاساسەن ئورۇنلىنىش جەريانى خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلۇشى مۇمكىن بولغان ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

بۇ مەۋسۈممۇ ئاخىرلىشىپ قالدى، بىر ھەپتىدىن كېيىن ئىمتىھان باشلىنىدۇ.

بېزىن تۈگەپ قالدى، ئالدىمىزدىكى بېكەتتىن ماي جىقلىمىساق بولمايدۇ.

بۇ بىنامۇ پۈتۈپ قالدى، بىر-ئىككى ئاينىڭ ئىچىدە كۆچۈپ كىرىمىز.

تاماق ۋاقتى بولۇپ قالدى، ئاشخانا تەرەپكە ماڭايلى.

(2) ئىمكان تۈسۈك ئۆزەك شەكلى ئاساسىدىكى بولۇشىنى چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، سۇبېكتنىڭ

ھەرىكەتنى قىلالمايدىغان ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ ياكى شۇ بولۇشىنى ھەرىكەتكە تاسادىپىيلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

بەزىلەر قىسىملار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانسا، ئۇرۇش ۋە ھەربىي تەلىم ئېلىپ بارالماي قالدۇ، ئىدارىلەر ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانسا، خىزمەت قىلالماي قالدۇ، دېيىشىدۇ، (ماۋ زېدۇڭ)
ئۇ ھاياجانلىق گەپ قىلالماي قالدى.
خېلى ياخشى تەييارلىق قىلغاندى، بەك جىددىيلىشىپ كېتىپ جاۋاب بېرەلمەي قالدى.

3) بىر قىسىم پېئىللارنىڭ بولۇشىنى چىتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشىنى ھەرىكەتكە تاسادىپىيلىق تۈسىنى بېرىدۇ ياكى ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

خىش يەتمەي قالدى، بولمىسا بۈگۈن تۈگەيتتى.
ناۋادا ئۇ كەلمەي قالسا، بېلەتنى ساڭا بېرەي.
ئۇ ئۆكۈل قويۇشقا بەك ئۇستا، سەزمەي قالسىەن.
سېنىڭ ئۇ ئىشكىمۇ تۈگمەي قالدى.

4) بولۇشىنى شەكىلدە پېئىلنىڭ بولۇشىنى چىتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

A. ھەرىكەتنىڭ چوقۇم بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئۇ ھەر قېتىمقى يىغىنغا قاتناشماي قالمايدۇ (چوقۇم قاتنىشىدۇ)
بۇ خەۋەرنى ئۇلار ئاڭلىماي قالمىدى (چوقۇم ئاڭلىدى).
ئىشقىلىپ كەلمەي قالما (چوقۇم كەل).

B. ئىنكارنى ئىنكار قىلىش يولى بىلەن بولۇشلۇق مەنىسىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىش ئاخىر ئۇنىڭغا ئاڭلانماي قالمىدى (ئاڭلاندى).
بۇنداق كەلگۈلۈكلەر ئۇنىڭ بېشىغىمۇ كەلمەي قالمىدى (كەلدى).

7.4.12. تۈس ياردەمچىسى "قوي" نىڭ قوللىنىلىشى

1) ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ چىتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. ئۆتۈملۈك ھەرىكەتلەرنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك "قوي" ياردەمچى پېئىلنىڭ بۇ مەنىسى يۇقىرىدا تونۇشتۇرولغان "قال" ياردەمچى پېئىلنىڭ 1) تارماق A ماددىسىدىكى مەنىسى بىلەن ئوخشايدۇ. "قوي" بىلەن "قال" نىڭ بۇ نۇقتىدىكى پەرقى ئالدىنقىسىنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن، كېيىنكىسىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغانلىقى جەھەتتىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

مەن سەپ بېرىپ ئۆيۈمنى تارلاشتۇرۇپ قويدى.

(سېلىشتۇرۇڭ: مەن سەپكە چىقىپ ئۆيۈم تارلىشىپ قالدى)

دىققەت قىلمىساڭ بىزنى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: دىققەت قىلمىساق پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ

قالمىز.)

B. ئۆتۈملۈك ھەرىكەتلەرگە تاسادىپىيلىق تۈسىنى

كىرگۈزىدۇ، دېمەك، "قوي" نىڭ بۇ مەنىسى يۇقىرىدا تونۇشتۇرولغان "قال" نىڭ 1) تارماق C ماددىسىدىكى مەنىسى بىلەن ئوخشايدۇ، "قوي" بىلەن "قال" نىڭ بۇ نۇقتىدىكى پەرقى ئالدىنقىسىنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن، كېيىنكىسىنىڭ ئاساسەن ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغانلىقىدىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭغا تەگمەڭ، بۇزۇپ قويسىز،
(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭغا تەگمەڭ، بۇزۇلۇپ قالدۇ.)

سوغۇق سۇ ئىچمەڭ، ئاغرىتىپ قويدۇ،
(سېلىشتۇرۇڭ: سوغۇق سۇ ئىچمەڭ، ئاغرىپ قالسىز.)

C. ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئىش ئۈچۈن ئالدىن ئورۇنلىنىشىنى
بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەجلىس خانىنى تەييارلاپ قويۇڭلار، بۈگۈن مەجلىس بار،
ئۇنىڭغا ۋەدە بېرىپ قويغان، بارمىسام بولمايدۇ،
مەن بۇ ئىشقا ئىدىيە جەھەتتىن تەييارلىق كۆرۈپ قويدۇم،
كىتابىڭىزنى ئەخمەتلەرنىڭكىدە قويۇپ قويدۇم، ئېلىۋېلىڭ.

D. ھەرىكەتنىڭ مۇنداقلا بىر بولۇپ ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

ئۇ بىر يۆتلىپ قويۇپ، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى،
ئۇ بىزگە قاراپ كۈلۈپ قويدى، ئارتۇق گەپ-سۆز قىلمىدى،
ئۇ قاملاشمىغان گەپلەرنى قىلىشقا باشلىغاندى، ئاستا پېشىنى تارتىپ
قويدۇم.

بۇ مەنىدىكى "قوي-" ياردەمچىسى كۆپ ھاللاردا
ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا رەسمىيەتچىلىك ياكى
ئەھمىيەتسىزلىك تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

چاقچاق قىلىپ قويسام، خاپا بولۇۋاتىدۇ،
ئەپسۇس سوراپ قويساڭ بولدى ئەمەسمۇ؟
ئۇلارنىڭ ئۆيىگە بىر بېرىپ قويماساق بولمايدۇ.

(2) بەزى پېئىللارنىڭ بولۇشىنى چىتىلما رەۋىشداش شەكلى
بىلەن بىرىكىپ، بولۇشىنى ھەرىكەتكە قەتئىيلىك تۈسىنى
كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقتىڭ بولمىغاندىن كېيىن بارماي قوي،

پۇل بەرسەم ئالماي قويدى،

كۆپ زورلىدىم، كىرمەي قويدى.

(3) بولۇشىنى شەكىلدە بىر قىسىم پېئىللارنىڭ بولۇشىنى
چىتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، سۇبېيكتىنىڭ
ھەرىكەتنى ئورۇنلىماي تىنماسلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئۇنى تاپماي قويمىمەن.

ئۇ بىر ئىشنى باشلىسا، باشقا ئېلىپ چىقماي قويمىدۇ،

ئۇ بىر مەسىلىگە دۇچ كەلسە، شۇنىڭ تېگىگە يەتمەي قويمىدۇ.

8.4.12. تۈس ياردەمچىسى "كەت-" نىڭ قوللىنىلىشى

(1) ئۆتۈمىسىز پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ
چىتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى
مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. سۇبېيكتىنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپكە
يۆنەلگەن ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ يەردە
"كەت-" نىڭ مەنىسى بىر قەدەر كۈنكۈرت بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار يېقىندا بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىدۇ،

ئۇ مۇشۇ ھويلىغا كىرىپ كەتكەن، تېخى چىقمايۋاتىدۇ،

پېرىجەم سۈپىدىن چۈشۈپ كەتكەن، — دەپتۇ ئەپەندىم.

B. ئۆتۈمىسىز ھەرىكەتلەرنىڭ بىردىنلا ياكى پۈتۈنلەي
ئورۇنلانغان ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالا ئويغىنىپ كېتىدۇ،

ئۇ ھازىر پۈتۈنلەي ئىلىمگە بېرىلىپ كەتتى،

تارتۇۋەرمە، ئۇزۇلۇپ كېتىدۇ.

مۇشۇ دورىنى بىر نەچچە كۈن ئىچىڭىزلا ساقىيىپ كېتىسىز.

چنە قولۇمدىن چۈشۈپ كېتىپ سۈنۈپ كەتتى.

C. ئۆتۈمسىز ھەرىكەتلەرنى دەرىجە جەھەتتىن ياكى قېتىم سانى جەھەتتىن، ياكى داۋاملىشىش ۋاقتى جەھەتتىن ياكى مۇناسىۋەتلىك باشقا جەھەتلەردىن كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ھاۋا ئۇسسىپ كەتتى.

بېشىم ئاغرىپ كېتۋاتىدۇ.

— ئاخشام ھويلاڭلاردا غوغۇغا كۆتۈرۈلۈپ كەتتىغۇ؟

ئۆپكە-ھېسىپ ئەپەندىمگە تېتىپ كېتىپتۇ.

مەن تولا يېرىپ كەتتىم، ئەمدى باشقا بىرى بارسۇن.

(ئادەملەر) كارىدورلاردا يېتىپ كېتىپتۇ.

كىمنىڭ بالىسى بۇ، بەك يىغلاپ كەتتىغۇ؟

D. ھەرىكەتنىڭ بىراقلا باشلىنىپ داۋاملىشىپ كېتىشىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ماڭايلى دەپ تۇرساق، يامغۇر يېغىپ كەتتى.

ئۇ بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز كۈلۈپ كەتتى.

ئۇ ئۆيگە كىرىپلا سۆزلەپ كەتتى.

E. سۈبېكتىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل بولۇشىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

غەيرەتلىك ئادەم ئىكەن، شۇنچە جاپالارغا چىداپ كەتتى.

كۈچ دېگەنمۇ بار ئىكەن، شۇنچە ئېغىر نەرسىنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

(2) بىر قىسىم پېئىللارنىڭ بولۇشىنى چىتىلما رەۋىشداش

شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى ھالىتىنىڭ

ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سېنىڭ بۇ ئىشكىمۇ تۈگمەي كەتتى.

قانداق كېسەلگەنە، ساقايمايلا كەتتىغۇ!

بۇ ۋاقتىنىڭ توشماي كەتكىنىنى دېمەمسەن.

9.4.12. تۈس ياردەمچىسى "ئەت- نىڭ قوللىنىلىشى

بۇ تۈس ياردەمچىسى چىتىلما رەۋىشداش بىلەن بىرىكىپ

كەلگەندە، چىتىلما رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى "پ" تاۋۇشى "ۋ"

تاۋۇشىغا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن: يېزىپ + ئەت- يېزىۋەت، ياساپ + ئەت

— ياساۋەت...

بۇ يەردىكى "ئەت- قارىماققا "تاماق ئەت- تىكى "ئەت- "

پېئىلى بىلەن بىردەك كۆرۈنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر تىلىغا

ئائىت گرامماتىكا ئەسەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە بۇ ياردەمچى

پېئىلنىڭ ئەسلىي "تاماق ئەت- تىكى "ئەت- دەپ تونۇلۇپ

كەلمەكتە. لېكىن، مەنە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ياردەمچى پېئىل

رولىدا "ئەت- بىلەن "تاماق ئەت- تىكى "ئەت- نىڭ

ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. ياردەمچى پېئىل رولىدىكى "ئەت- "

بەزىدە ياردەمچى پېئىل رولىدىكى "تاشلا- بىلەن مەنىداش

كېلىدۇ. مەسىلەن: كۈلۈۋەتتى = كۈلۈپ تاشلىدى، يەنە بىر تەرەپتىن

تۇرپان شىۋىسىدە ياردەمچى پېئىل "ئەت- ئورنىدا "ئات- "

قوللىنىلىدۇ (مەسىلەن: كۈلۈۋاتتى). بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، بۇ

ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلىي "ئات- بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز

قىلىشقا بولىدۇ. سوۋېت تۈركولوگى ئەمىر نەجىپ ئۆزىنىڭ

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئەمگىكىدە، بۇ ياردەمچى

پېئىلنىڭ ئەسلىي "ئەۋەت- "، دەپ ھېسابلىغان. بۇ پىكىرنىڭمۇ

مەلۇم ئاساسى بار. چۈنكى بىر مۇنچە تۈركى تىللاردا بۇ ياردەمچى

پېئىل ئورنىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئەۋەت- پېئىلىغا توغرا

كېلىدىغان پېئىل (مەسىلەن، ئۆزبەك تىلىدا "يۈبۈر- "، قازاق

تىلىدا "جىبەر- ") قوللىنىلىدۇ. دېمەك، بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ

ئېتمولوگىيىسىنى يەنە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ياردەمچى پېئىل تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) يۇقىرىدا تونۇشتۇرولغان "كەت-." ياردەمچى پېئىلنىڭ (1 تارماق A، B، C ماددىلىرىدىكى مەنىسى بىلەن ئوخشاش مەنىدە كېلىدۇ. "ئەت-." بىلەن "كەت-." نىڭ بۇ نۇقتىلاردىكى پەرقى پەقەت ئالدىنقىسىنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن، كېيىنكىسىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىشىدىنلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلارنى كۆچۈرۈۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇلار كۆچۈپ كەتتى.)

ئۇ بالىسىنى ئۆيگە كىرگۈزۈۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭ بالىسى ئۆيگە كىرىپ كەتتى.)

مەن ئۇنى ئۆستەڭدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ قايتىپ كەلدىم.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن قايتىپ

كەلدىم.)

ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالىنى ئۇيغىتىۋېتىسلەر.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالا ئۇيغىنىپ كېتىدۇ.)

شامال دېرىزىنى سۇندۇرۇۋېتىپتۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: دېرىزە شامالدا سۇنۇپ كېتىپتۇ.)

مۇشۇ دورىنى ئىچسىڭىز كېسىلىڭىزنى پۈتۈنلەي ساقايتىۋېتىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: مۇشۇ دورىنى ئىسىڭىز، كېسىلىڭىز پۈتۈنلەي

ساقىيىپ كېتىدۇ.)

ئۇ ھازىر ئۆزىنى ئىلىمگە بېرىۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ ھازىر ئىلىمگە بېرىلىپ كەتتى.)

ئۆينى نېمانچە ئىسسىتۋەتتىڭ؟

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۆي نېمانچە ئىسسىپ كەتتى.)

ھېلىقى دورا ئىچىمنى قىزىتۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ھېلىقى دورىنى ئىچىپ ئىچىم قىزىپ كەتتى.)

ئۇنى تولا ماڭدۇرۇۋەتتۇق، ئەمدى ئۆزىمىز بارايلى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ تولا مېڭىپ كەتتى، ئەمدى ئۆزىمىز بارايلى.)

2) بەزىدە ھەرىكەتنىڭ ئىختىيارسىز ئورۇنلىنىشىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۈلۈۋەتتىم.

نېمە دەۋەتكەنلىكىمنى ئۆزۈممۇ بىلمەي قالدىم.

3) بەزىدە ھەرىكەتنىڭ بىر خىل كەسكىن قارار بىلەن

ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھېلىقى مەجلىسىنى بۈگۈن ئېچىۋېتەيلى.

بۈگۈن دەم ئېلىۋەتتۇق.

ھېلىقى لۇغەتتىن مەنمۇ بىرنى ئېلىۋەتتىم.

10.4.12. تۇس ياردەمچىسى "تاشلا-." نىڭ قوللىنىلىشى

"تاشلا-." پېئىلى تۇس ياردەمچىسى رولىدا كەلگەندە، ئايرىم

ئورۇنلاردا يۇقىرىدىكى "ئەت-." ياردەمچى پېئىلى بىلەن مەنىداش

قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

دۈشمەننىڭ پىلانلىرىنى بتچىت قىلىپ تاشلىدۇق (بتچىت

قىلىۋەتتۇق).

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۈلۈپ تاشلىدىم (كۈلۈۋەتتىم).

شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ (چىقىرىۋېتىپ)، مېغىزىنى قوبۇل

قىلىش كېرەك.

11.4.12. تۇس ياردەمچىسى "ئال-." نىڭ قوللىنىلىشى

"ئال-." پېئىلى تۇس ياردەمچىسى بولۇپ كەلگەندە،

پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ،

تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ (بۇ ياردەمچى پېئىل رەۋىشداش بىلەن بىرىككەندە، رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى "پ" تاۋۇشى "ۋ" تاۋۇشىغا ئۆزگىرىدۇ):

(1) ھەرىكەتنىڭ ئوبىيكتى ياكى ئۈنۈمنىڭ سۇبىيكت تەرەپكە يۆنىلىشىنى ياكى سۇبىيكت تەۋەلىكىگە ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بۇ يىل ئىككى ئېغىز ئۆي سېلىۋالدى.

مەن بۇ ماتېرىياللارنى گېزىتىن كۆچۈرۈۋالدىم.

ئەپەندىم خېرىدارلارغا سەت كۆرۈنمىسۇن دەپ ئېشكىنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىۋېلىپ، خۇرچۇنغا سېلىۋاپتۇ.

(2) سۇبىيكتنىڭ ھەرىكەتتىن مەنپەئەتدار بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بەك ھېرىپ كەتتىم، بىر ئاز دەم ئېلىۋالاي.

بىر ئاز ئۇخلىۋال، بۈگۈن ئاخشام يەنە ئىشلەيمىز.

تاماق يەۋېلىپ ئاندىن ئىشلەيلى.

(3) ھەرىكەتنىڭ مەلۇم پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۈچۈڭنىڭ باردا ئىشلىۋال.

يامغۇر ياغقىچە ئۆيگە يېتىۋالايلى.

بۈگۈن يىغىندا ھەممە يولداشلار بىلەن كۆرۈشۈۋالدۇق.

(4) ھەرىكەتنىڭ مۇداپىئە ئۈچۈن ياكى قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر بەك قاتتىق يېغىپ كەتكەندى، كۆۋرۈكنىڭ ئاستىغا

كېرىۋالدۇق.

بۇ يولدا سۇ يوق، سۇنى كۆپرەك ئېلىۋالايلى.

ئۇلار يوغان بىر تاشنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋېلىپ، نەچچە سائەت ئېتىشى.

ئولتۇرۇۋېلىپ ماڭغىلى ئۈنمىدى.

(5) بەزى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ يالغاندىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا توكۇر كىشى بولۇپ ئاقساقلىۋاپتۇ.

ئۇ گاچا بولۇۋېلىپ، بىر نەچچە يىلغىچە بىر ئىغىزمۇ گەپ قىلمىدى.

ئاڭلىمىغان بولۇۋېلىپ، جىم ئولتۇرغىنى قاراڭلار ئۇنىڭ.

12.4.12. تۈسى ياردەمچىسى "بەر- نىڭ قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) ھەرىكەتنىڭ باشقا شەيئى ئۈچۈن ياكى باشقا بىرىكىمگە قارىتىپ ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىزگە بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى.

ئۇ كەپتەرلىرىگە ئۇۋا ياساپ بەردى.

— سىزگە خەت يېزىپ بەرسەم، ئاغىنىڭىزگە ئۈزۈم ئوقۇپ بەرسەم بولىدۇ. — دەپتۇ ئەپەندىم.

ئۇ ماڭا دەردىنى ئېيتىپ بىرمۇنچە يىغلاپ بەردى.

(2) ھەرىكەتنىڭ مەلۇم بىر ئىشنىڭ بولۇشى ئۈچۈن پايدىلىق بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۆپرەك ھەرىكەت قىلىپ بەر، بولمىسا سەمرىپ كېتىسەن.

بۈگۈن ھاۋا سالقىن بولۇپ بەردى، شۇڭا ئىش ئاينىدى.

بىر-ئىككى قېتىملا يامغۇر يېغىپ بەرسە، ئىشىمىزنىڭ دۆڭ بولغىنى شۇ.

13.4.12. تۇس ياردەمچىسى "بول -" نىڭ قوللىنىلىشى
پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشىداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ،
ھەرىكەتنىڭ تولۇق ئورۇنلىنىشىنى ياكى مۇناسىۋەتلىك
شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى بىلەن ئالاقىدار بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

كەپەندىم يۇيۇنۇپ بولۇپ، باشقىلاردىن كۆپرەك ھەق تۆلەپ
چىقىپ كېتىپتۇ.
بۇ كىتابنى بۈگۈن ئوقۇپ بولمەن.
مەن تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولالمىدىم، ئازراق قالدى.
كېلىدىغانلارنىڭ ھەممىسى كېلىپ بولدى، مەجلىسى باشلايدى.
بۇ ماتېرىيالنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسىگە ئارقىتىپ بولدۇم، يەنە
ئازراق ئېشىپ قالدى.

14.4.12. تۇس ياردەمچىسى "چىق -" نىڭ قوللىنىلىشى
پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشىداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ،
تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:
(1) ھەرىكەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك شەيئى ياكى ھالەت بىلەن
باشتىن - ئاخىر ئالاقىدار بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۆرگەزمىنى كۆرۈپ چىقتۇق، ناھايىتى ياخشى ئىكەن.
ئۇنىڭ بالىسى تاڭ ئاتقۇچە يىغلاپ چىقتى.
ئۇ مېھمانلارنىڭ ھەممىسى بىلەن كۆرۈشۈپ چىقتى.
(2) ھەرىكەت ئارقىلىق مەلۇم شەيئىنى ئايرىپ چىقىرىش
ياكى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
تارىخى ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ چىقتۇق.
يىغىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەرنى سايلاپ چىقتۇق.
پۇختا تەتقىق قىلىپ، قانۇنىيەتلەرنى تېپىپ چىقىش كېرەك.
ئۇ مۇشۇ ۋەقەلىكىنى ئاساس قىلىپ بىر رومان يېزىپ چىقماقچى.

(3) سۇبېيكتنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق گەۋدىلىنىپ
چىقىشىنى ياكى كۆزگە كۆرۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
تاش تەگكەن يەر دەرھال ئىشىشىپ چىقتى.
نۇرغۇن كادىرلار يېتىشىپ چىقتى.
مۇسابىقىدە ئەخمەت ئۈزۈپ چىقتى.

15.4.12. تۇس ياردەمچىسى "كەل -" نىڭ قوللىنىلىشى
پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشىداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ،
ھەرىكەتنىڭ سۆز بولۇۋاتقان چاغغىچە ئۈزلۈكسىز
ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى جۇڭگو ئىنقىلابىي ئۇرۇشىغا
قەھرىمانلىق ۋە قەتئىيلىك بىلەن رەھبەرلىك قىلىپ كەلدى... خەلقنىڭ
ئەركىنلىك ۋە ئازادلىقى ئۈچۈن ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سېپىدە
تۇرۇپ كەلدى.

يۈەن شىكەيدىن تارتىپ شىمالىي مىلتازىستلارنىڭ ھەممىسى
مۇستەبىتلىك يولى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تەكىتلەپ كەلگەندى.
ئۇ باشتىن - ئاخىر مېنىڭ ئۆگىنىشىمگە قىزغىن ياردەم بېرىپ كەلدى.

16.4.12. تۇس ياردەمچىسى "ئۆت -" نىڭ قوللىنىلىشى
بەلگىلىك سوزۇلما جەريانغا ئىگە بولغان ۋە ئاساسەن نۇتۇق
پائالىيىتىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنىڭ چېتىلما رەۋىشىداش
شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ پۈتۈن جەريانى بىلەن بىر
قېتىم ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەنمۇ ئۆز پىكرىمنى بايان قىلىپ ئۆتەي.
ئۇ ئۆزىنىڭ ماقالىسىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى ئىزاھلاپ ئۆتتى.
ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلار قويغان سوئاللارغا جاۋاب بېرىپ ئۆتتى.

17.4.12. تۇس ياردەمچىسى "يات -"، "ئولتۇر -"، "تۇر -"،

”يۈر-“ لەرنىڭ قوللىنىلىشى

بۇ پېئىللار تۇس ياردەمچىسى رولىدا كەلگەندە، پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشىداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، خۇددى يۇقىرىدا تونۇشتۇرولغان ئىزچىل تۇس قوشۇمچىسى ”-ۋات-// -ۋات-// -ۋات-// -ۋات-“ قا ئوخشاشلا پېئىلنىڭ ئىزچىل تۇسلۇك ئۆزەك شەكلىنى ياساپ، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بىراق، بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل مەيلى مەنە جەھەتتىن بولسۇن ياكى تۈرلىنىش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن ئىزچىل تۇس قوشۇمچىسىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ پەرق تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىزچىل تۇس قوشۇمچىسى سۈبىيىكتىنىڭ ھەر قانداق ھالەت ئاستىدىكى ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل بولسا ئايرىم-ئايرىم ھالدا سۈبىيىكتىنىڭ ياتقان، ئولتۇرغان، تۇرغان ۋە ئۇيان-بۇيان يۈرگەن ھالەتتىكى ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىزچىل ھەرىكەت ئىزچىل تۇس قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىزچىل ھەرىكەتكە قارىغاندا كۈنكۈپت بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ قۇرۇلمىدا ياردەمچى پېئىللار ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كارىۋاتتا كىتاب ئوقۇپ ياتىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ كارىۋاتتا كىتاب ئوقۇۋاتىدۇ.)

ئۇلار سىنىپتا دەرس تەكرار قىلىپ ئولتۇرىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇلار سىنىپتا دەرس تەكرار قىلىۋاتىدۇ.)

ئەخمەتلەر ئىشكىنىڭ ئالدىدا پاراڭ سېلىشىپ تۇرىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئەخمەتلەر ئىشكىنىڭ ئالدىدا پاراڭ سېلىشىۋاتىدۇ.)

باللار ھويلىدا ئويناپ يۈرىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: باللار ھويلىدا ئوينىۋاتىدۇ.)

(2) بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل ئايرىم-ئايرىم ھالدا ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالىتىنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى ئىپادىلەپ كېلەلەيدۇ. لېكىن ئىزچىل تۇس قوشۇمچىسىدا بۇ ئىقتىدار يوق. مەسىلەن:

ماتېرىيال يەرگە چېچىلىپ يېتىپتۇ.

ھەممەيلەن ساڭلا قاراپ ئولتۇرىدۇ.

باغدا رەڭمۇ رەڭ گۈللە ئېچىلىپ تۇراتتى.

ئۇنى قاچان كۆرسەڭ كۈلۈپلا يۈرىدۇ.

(3) ئىزچىل تۇس قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدە ۋە ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلىدە كېلەلمەيدۇ. بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل بىلەن بىرىككەن پېئىللار پېئىلنىڭ ھەممە شەكىللىرىدە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇي، سەن ئاڭلاپ يات.

سەن يۆتكە، مەن ساناپ تۇراي.

مېنىڭ سۆزلىگىنىمنى سەن خاتىرىلەپ ئولتۇر.

سەلەرنىڭ پارىڭلىرىنى باشتىن-ئاياغ ئاڭلاپ ياتتىم.

سېنىڭ سۆزلىگىنىڭنى مەن خاتىرىلەپ ئولتۇردۇم.

مەن ساناپ تۇردۇم، ساق ئەللىك ئادەم كەلدى.

”ئولتۇر-“، ”تۈر-“، ”يۈر-“ ياردەمچىلىرىنىڭ ھەر قايسىسى يەنە تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ:

△ ئولتۇر-

پېئىلنىڭ (ئاساسەن نۇتۇق ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان

پېئىللارنىڭ) چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ،
ھەرىكەت ئۈچۈن ۋاقىت سەرپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ۋە
ئاساسەن ئىنكار مەنىسىدىكى جۈملىلەر تەركىبىدە كېلىدۇ.
مەسىلەن:

شۇنچىلىك بىر ئىش ئۈچۈنمۇ خەت يېزىپ ئولتۇرمامسەن؟
بۇ مەسىلىلەرنى مەن سۆزلەپ ئولتۇرمىساممۇ سىلەر بىلىسىلەر.
مېنىڭ بۇ يەردە پاكىت كۆرسىتىپ ئولتۇرۇشۇمنىڭ ھاجىتى يوق.
ھازىر مەسئۇلىيەتنى سۈرۈشتۈرۈپ ئولتۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس.

Δ تۇر -

1) پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ،
تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:
A. ھەرىكەتنىڭ دائىم تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىپ تۇرىدۇ.
ئۇنتۇپ قالماي خەت يېزىپ تۇر.
ئۇنىڭ بىلەن خەت ئېلىشىپ تۇرىمىز.
B. ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتلىق بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
سىز ئولتۇرۇپ تۇرۇڭ، مەن ھازىر كېلىمەن.
ئۆي پۈتكىچە ئۇلارنىڭكىدە تۇرۇپ تۇردۇق.
چاپسانراق كەل، سېنى مەشەدە ساقلاپ تۇرىمەن.

2) پېئىلنىڭ بولۇشىنى چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن
بىرىكىپ، بولۇشىنى ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتلىق بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

كەتمەي تۇرايلى، ئۇ ھازىرلا يېتىپ كېلىدۇ.
سەن ئېنىق خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچە، بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتماي

تۇرىمىز.

Δ يۈر -

1) پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ،
تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

A. ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشى ياكى كۆپ
تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ قۇرۇلما ئاساسەن رەۋىشداش
شەكلىدە قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

يالۋۇرۇپ يۈرۈپ ئاران ئالدىم.

ئۇ باينىڭ ئۆيىدە ئىشلەپ يۈرۈپ سالامەتلىكىدىن ئايرىلغان.

ئۇ ھېكايە يازمەن، رومان يازمەن دەپ يۈرۈپ، نەچچە يىل
ۋاقىتنى ئىسراپ قىلىۋەتتى.

B. رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىپ
ئاۋارە بولۇش، جاپا چېكىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئېغىر نەرسىنى نەلەردە كۆتۈرۈپ يۈرەي، مەشەدە قالسۇن.

تەييار كىتابنى ئالساڭ بولدى ئەمەسمۇ، كۆچۈرۈپ يۈرۈشنىڭ نېمە
ھاجىتى؟

C. سۆزلىگۈچىنىڭ بۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى زادى
كۈتمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر ھامان
تەئەججۈپلەنگەن، مازاق قىلغان تەرزىدە ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

نېمە دەپ يۈرىدۇ، ما ئادەم!

تۈزۈك يازساڭچۇ، نېمىلەرنى يېزىپ يۈرسەن!

بۇ خىل قۇرۇلمىنىڭ بولۇشىنى شەكلى ھامان بۇيرۇق -
تەلەپ مەيلىدە كېلىپ، ئالاھىدە تەكىتلەش مەنىسىنى
بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ يۈرمە يەنە!

ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ يۈرمە يەنە!

(2) پېئىلنىڭ بولۇشىنى چىتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشىنىز ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ قۇرۇلما ئاساسەن رەۋىشداش شەكىلدە قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

ئىشلىمەي يۈرۈپ ئىشتىن چىقىپ قاپتىمەن.

ئۇنىماي يۈرۈپ ئاخىر ئۇندى.

5.12. پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى

پېئىلنىڭ سۈپەتداش، مەقسەت پېئىلى شەكىللىرىگە ۋە بەزى ئىسىمداش شەكىللىرىگە باغلامچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز.

پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىگە پۈتكەن ھال، پۈتمىگەن ھال، ئىزچىل ھال ۋە مەقسەت ھالى قاتارلىق ھال ئۇقۇملىرىنى كىرگۈزۈپ، پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا ھال كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن پېئىلنىڭ ھالىسىز شەكىللىرىدە ھال ئۇقۇمىنى ئىپادىلەش، بىر خىل ھال ئۇقۇمى بىلەن يەنە بىر خىل ھال ئۇقۇمىنى قوشۇش ياكى ئوخشاش بىر خىل ھال ئۇقۇمىنى قاتلاش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ تۆۋەندىكى تۈرلىرى ئۇچرايدۇ:

1.5.12. پۈتكەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى ئۈچ خىل بولۇپ، بىر خىلى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى رولىدىكى

”بول-“ نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ (مەسىلەن: يازغان بول-، ئوقۇغان بول-، كەلگەن بول-); بىر خىلى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى رولىدىكى ”قىل-“ نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ (مەسىلەن: يازغان قىل-، ئوقۇغان قىل-، كەلگەن قىل-); يەنە بىر خىلى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى رولىدىكى ”تۈر-“ نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ (مەسىلەن: يازغان تۈر-، ئوقۇغان تۈر-، كەلگەن تۈر-).

(1) تولۇق باغلامچى ”بول-“ نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتكەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) پەرەز- قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالىتىنىڭ پەرەز قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، پەرەز- قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە پۈتكەن ھال ئۇقۇمىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تېرىشقان بولساڭ ئالغا باساتتىڭ.

ئەخمەت قايتىپ كەلگەن بولسا چاقىرىپ چىق، يېتىپ قالغان

بولسا چاقىرما.

(2) پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان دەپ ھېسابلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقتىدا كەلمىگەنلەر ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەن بولىدۇ.

ياخشى ئوقۇمىساق، خەلقنىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويغان بولىمىز.

(3) سۈبېپكىتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان قىياپەتكە كىرىۋېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا بۇ خىل ئۆزەك شەكلى كۆپىنچە چىتىلما رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

ئەگەر خەۋەر شەكلىدە كەلسە، تۇس ياردەمچىسى "ئال- بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۇخلاپ قالغان بولۇپ جىم ياتتى.
مەن كىتاب ئوقۇغان بولۇپ ئولتۇردۇم.
ئۇ مېنى كۆرمىگەن بولۇۋالدى.

(4) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ بولغانلىقىنى ئېتىۋارسىزلىق بىلەن بايان قىلىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تۈنۈگۈن باغقا چىقىپ بىر ئازمۇ پەيزى قىللىمىدۇق، تاغقا چىققان بولدۇق، بىردەم قېيىققا چۈشكەن بولدۇق، شۇنىڭ بىلەن قايتىپ كەلدۇق.

(2) تولۇق باغلامچى "قىل-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتكەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى سۇبېيكتىنىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان قىياپەتكە كىرگۈزۈشنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ ھامان چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۆزىنى قورقمىغان قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشىپ باقتى، لېكىن بولمىدى.

ئايىنى تولغان قىلىپ سىزىمەن.

(3) تولۇق باغلامچى "تۈر-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتكەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى پەرەز- قارشىلىق مەيلى شەكلىدە كېلىپ، قارشىلىق بېقىندا جۈملىنىڭ پۈتكەن ھاللىق خەۋىرى بولىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ پۈتكەن ھاللىق قارشىلىق ھالىتى بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئالى مەكتەپنى پۈتتۈرگەن تۇرسا، شۇنىمۇ بىلمەمدۇ؟

مەن ئۇنى كۆرمىگەن تۇرسام، قانداق تونۇيمەن.

سىز ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئوقۇغان تۇرۇپ، تونمايمەن دەيسىزغۇ.

2.5.12. پۈتكەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى، ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا ئايرىم-ئايرىم ھالدا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول-، "قىل-، "تۈر-" پېئىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازغاندەك بول-، يازغاندەك قىل-، يازغاندەك تۈر-.

(1) تولۇق باغلامچىسى "بول-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتكەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى سۇبېيكتىنىڭ خۇددى شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغاندەك ھېسسىياتقا ئىگە بولۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۈرىتىڭنى قويۇپ كەت، سۈرىتىڭنى كۆرسەم، ئۆزۈڭنى كۆرگەندەك

بولارمەن.

خېتىڭنى ئوقۇپ، خۇددى ئۆزۈڭ بىلەن سۆزلەشكەندەك بولدۇم.

بۇ كىنۇنى كۆرسە، كىشى خۇددى ئېكراندىكىلەرنىڭ ئىچىگە كىرىپ

قالغاندەك بولىدىكەن.

(2) تولۇق باغلامچى "قىل-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتكەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى سۆزلىگۈچىگە ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن بىرەر بېشارەت سېزىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كەينىمدە بىر كىم چاقىرغاندەك قىلدى، قارىسام ئەخمەت ئىكەن.

ئۇلار قايتىپ كەلگەندەك قىلىدۇ، قاراپ باقايلى.

ئاخشام ھويلىغا بىر كىم كىرگەندەك قىلىۋىدى، سەن ئىكەن سەن- دە.

يىغلىغاندەك قىلىسىز، نېمە بولىدىڭىز؟

(3) تولۇق باغلامچى "تۈر" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتكەن ھاللىق ئوخشاشما ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالىتىدىن دېرەك بېرىدىغان بىرەر ئالامەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار قايتىپ كەلگەندەك تۇرىدۇ، قاراپ باقايلى .
يىغىن باشلىنىپ بولغاندەك تۇرىدۇ، كارىدوردا ھېچكىم يوق .
ئۇ تېخى بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولمىغاندەك تۇرىدۇ .
بىر كىمىدىن خاپا بولغاندەك نۇرىسىز، نېمە بولدى؟

3.5.12. پۈتمىگەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا ئايرىم-ئايرىم ھالدا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول-"، "قىل-"، "تۈر-" پېئىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازىدىغان بول-، يازىدىغان قىل-، يازىدىغان تۈر-

(1) تولۇق باغلامچى "بول-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتمىگەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) سۈبېپكتىنىڭ شۇ ھەرىكەتكە ئادەتلىنىشى، شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ياكى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇشى، شۇ ھەرىكەتكە مايىل بولۇشى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇ دوكلاتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھەر كۈنى تەنتەربىيە قىلىدىغان بولىدۇم.

ئۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كېچىكمەيدىغان بولىدۇ .
ھەر كۈنى مەشىق قىلساڭ، ياخشى يازىدىغان بولىسەن .
تىرىشىڭىز، ئىككى يىلدىلا گېزىت ئوقۇيدىغان بولىسىز .
شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى ھەممە ئادەم ماختايدىغان بولىدۇ .

(2) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە كەلگەندە، ھەرىكەتنىڭ بولۇشىدىن بېشارەت بولغانلىقى، ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدا قارار ياكى توختام بولغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

چاپسان ماڭايلى، يامغۇر ياغدىغان بولدى .
بۈگۈنكى يىغىندا سەن سۆزلەيدىغان بولىدۇڭ .
ئۇ يېتىپ بېرىپلا تېلېگرامما بېرىدىغان بولدى .

(3) پەرەز- قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى پەرەزنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

بارىدىغان بولساڭ، چاپسان ماڭ .
ئەگەر ئۇ تىرىشىدىغان بولسا، ھەممىمىزدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ .

ئىزاھات:

(1) يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، تولۇق باغلامچى "بول-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتمىگەن ھاللىق ئۆزەك شەكلىدە ئاساسەن پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "غان" شەكلى قوللىنىلىدۇ. بىراق شېئىرلاردا پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "ئار" شەكلى قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن كېتەر بولىدۇم يارىم، ئەرزىم بايان ئەيلەپ كېتەي .

(2) تولۇق باغلامچى "قىل-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتمىگەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى سۈبېپكتىنىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ مېنىڭ سائىتىمنى توغرا ماڭدىغان قىلىپ بەردى .
بۇ ئىشكىنى ئىچىگە ئېچىلىدىغان قىلىڭ .

ئۇنىڭ ئۇسۇلى ياخشى، ئىككى ئايدىلا بالىلارنى گېزىت ئوقۇيدىغان قىلالايدۇ.

3) تولۇق باغلامچى "تۈر" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتمىگەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى پەرەز- قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ پۈتمىگەن ھاللىق خەۋىرى بولىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ، پۈتمىگەن ھاللىق قارشىلىق ھاللىق بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان تۇرسام، نېمىشقا بىلمەيمەن.

ئۇ تاماكا چەكمەيدىغان تۇرسا، تاماكا تۇتقىنىڭىز نېمىسى؟

يازالايدىغان تۇرۇپ، يازالمايمەن دېسىڭىز بولامدۇ؟

4.5.12. پۈتمىگەن ھاللىق ئوخشاشما ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھاللىق ئوخشاشما ئۆزەك شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

— ئوخشاشما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى "قىل- ياكى "تۈر-"
قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازىدىغاندەك قىل-، يازىدىغاندەك تۈر-.

— ئوخشاشما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان "غۇ" لۇق ئىسمىداشقا تولۇق باغلامچى "بول-"
قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازغۇدەك بول-، تاپقۇدەك بول-، كەلگۈدەك بول-، كەتكۈدەك بول-.

1) ئوخشاشما كېلىشتىكى پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى "قىل- ياكى "تۈر-"
قوشۇلۇپ ياسالغان پۈتمىگەن ھاللىق ئوخشاشما ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ دائىم بارلىققا كېلىدىغانلىقى ياكى كېيىن بارلىققا كېلىدىغانلىقىدىن دېرەك بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خەنزۇچە بىلىدىغاندەك تۇراتتى، بىلمەيدىكەنغۇ؟

بۇ يەردە يامغۇر كۆپ ياغدىغاندەك قىلىدۇ.

ئۇنىڭ بىلەن تونۇشىدىغاندەك تۇرىسىز، بۇرۇن كۆرۈشكەنمۇ؟

مەن يېقىندا ئۈرۈمچىگە بارىدىغاندەك تۇرىمەن.

بۈگۈن بوران چىقىدىغاندەك قىلىدۇ.

2) ئوخشاشما كېلىشتىكى "غۇ" لۇق ئىسمىداشقا "بول-"
قوشۇلۇپ ياسالغان پۈتمىگەن ھاللىق ئوخشاشما ئۆزەك شەكلى سۈبېكتىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ياكى شۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى تەمىن ئېتىش دەرىجىسىگە يېتىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاچچىقى كېلىپ يىغلىغۇدەك بولدى.

بۇ ئالمىلار قاچان يېگۈدەك بولىدۇ؟

بىر يىلدا گېزىت ئوقۇغۇدەك بولالايمىزمۇ؟

خەنزۇچە رومانلارنى ئوقۇغۇدەك بولۇپ قالدۇق.

ئەجەبمۇ كەلىدىكەن يارىم، يولۇڭغا بارغۇدەك بولىدۇم.

قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ، يۈرەكنى يارغۇدەك بولىدۇم.

5.5.12. ئىزچىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداشقا ئايرىم-ئايرىم ھالدا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول-"
"قىل-"
"تۈر-"
پېئىللىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يېزىۋاتقان بول-، يېزىۋاتقان قىل-، يېزىۋاتقان تۈر-.

1) تولۇق باغلامچى "بول-"
نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئىزچىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:
(1) پەرەز- قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ ئىزچىل ھاللىق خەۋىرى بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار دەرس ئوقۇۋاتقان بولسا، كېيىن كېلەيلى.

دەم ئېلىۋاتقان بولسىڭىز، ئاۋارە قىلمايمەن.

ئولتۇرغان بولساڭ تۇر، تۇرغان بولساڭ ماڭ.

(2) سۇبېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاۋاتقان ھالەتكە كىرىۋېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ كۆپىنچە چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. ئەگەر خەۋەر شەكلىدە كەلسە، تۇس ياردەمچىسى "ئال-" بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۇخلاۋاتقان بولۇپ جىم ياتتى.

مەن كىتاب ئوقۇۋاتقان بولۇپ ئولتۇردۇم.

ئۇلار ئانىسىنىڭ ئۆيىگە كېتىۋاتقان بولۇۋالدى.

(2) تولۇق باغلامچى "قىل-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئىزچىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى مەلۇم شەيئىنىڭ مەلۇم ھەرىكەتنى ئورۇنلاۋاتقان ياكى مەلۇم ھالەتتە تۇرغان قىياپەتكە كىرگۈزۈلۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ رەسىمدە بىر ئوقۇغۇچى پۈتۈن زېھنى بىلەن كىتاب ئوقۇۋاتقان

قىلىپ تەسۋىرلىنىپتۇ.

— ئوقۇتقۇچىنىڭ رەسىمىنى قانداق سىزىسەن؟

— دەرىس سۆزلەۋاتقان ھالىتىنى سىزىمەن.

(3) تولۇق باغلامچى "تۈر-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئىزچىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى پەرەز- قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ ئىزچىل ھاللىق خەۋىرى بولىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ، ئىزچىل ھاللىق ھالەت بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئىمتىھان بېرىۋاتقان تۇرسام، قانداق بارىمەن.

سىز ئۇ چاغدا ئۈرۈمچىدە يۈرگەن تۇرسىڭىز، ئەلۋەتتە كۆرمىدىڭىز-

دە، ئۇنىڭ بىلەن بىر مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان تۇرۇپ ئۇنى تونۇمامسىز؟

6.5.12. ئىزچىل ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى "قىل-" ياكى "تۈر-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يېزىۋاتقاندەك قىل-. يېزىۋاتقاندەك تۈر-.

پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىرمەيلى، ئۇلار يىغىن ئېچىۋاتقاندەك قىلىدۇ.

تۈنۈگۈن بىر نەرسە يېزىۋاتقاندەك تۇراتتىڭىز، نېمە يازدىڭىز؟

سەل توختايلى، تاشقىرىدا يامغۇر يېغىۋاتقاندەك قىلىدۇ.

7.5.12. مەقسەت ھاللىق ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ مەقسەت ھاللىق ئۆزەك شەكلى بىرلا خىل بولۇپ، مەقسەت پېئىلى شەكلىگە تولۇق باغلامچى "بول-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى بول-. ئوقۇماقچى بول-. كەلمەكچى بول-.

پېئىلنىڭ مەقسەت ھاللىق ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى نىيەت ياكى كېلىشىمنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ بىلەن بىر سۆزلەشمەكچى بولىدۇم.

ئۇ كەتمەكچى بولغانىدى، بىز نۇرغۇن گەپ قىلىپ ئاران

توختىتىۋالدىق.

ئۇ ئەتە كەلمەكچى بولۇپ كەتتى.

بۇ يىغىنغا سىلەرمۇ قاتناشماقچى بولىدۇڭلار.

ئون ئۈچىنچى باب تۇرغۇن سۆز - باغلامچى قۇرۇلمىلىرى

1.13. ئومۇمىي بايان

ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللارنىڭ بىر تۈرى بولغان باغلامچىلارنىڭ مۇھىم بىر رولى شۇكى، ئۇلار ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار (ئاساسەن سان - مىقدار بىرىكمىسى)، رەۋىش ۋە ئالماشتىن ئىبارەت تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى بولغان تۇرغۇن سۆز - باغلامچى قۇرۇلمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. باغلامچىلار بىلەن بىرىكىپ، تۇرغۇن سۆز - باغلامچى قۇرۇلمىلىرىنى ھاسىل قىلىش بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ئورتاق مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ باغلامچىلار بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان تۇرغۇن سۆز - باغلامچى قۇرۇلمىلىرىنى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرى، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرى، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشىسىز شەكلى ۋە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

2.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرى

تولۇق باغلامچىلار تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنى پېئىلغا خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن تولۇق باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان مورفولوگىيىلىك

قۇرۇلمىلارنى ھاسىل قىلىدۇ، بىز مۇشۇ قۇرۇلمىلارنى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىدىغان پېئىللارنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈكى "بول - بىلەن" قىل - پېئىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككى پېئىلدىن باشقا "تۈر - كەل - چىق - كۆر - ھسابلا - ھسابلان - پېئىللىرىمۇ بەلگىلىك دائىرىدە تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىدۇ. بىز تۆۋەندە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرىنى تولۇق باغلامچىلارنىڭ تۈرى بويىچە تونۇشتۇرىمىز.

1.2.13. تولۇق باغلامچى "بول - بىلەن" نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول - بىلەن" پېئىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان - مىقدار بىرىكمىسى، رەۋىش ياكى رەۋىش بىرىكمىسى، ئالماش ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ياكى مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈمسىز پېئىل شەكىللىرىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكىللىرى خۇددى ئادەتتىكى ئۆتۈمسىز پېئىللارغا ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مال سەمرىسە، ياغ بولىدۇ، يەر سەمرىسە باغ بولىدۇ. (ماقال)

ئادەم بولمىساڭ ئەقلىڭ بىلەن، ئەخمەق بولمىساڭ ساقلىڭ بىلەن.

(ماقال)

ئاتاڭنىڭ بالىسى بولغىچە، ئەلنىڭ بالىسى بول (ماقال)

ياراملىق ئىقتىساس ئىگىسى بولۇش ئۈچۈن تىرىشىمىز.

قارىغىچە، ھەممە يەر ئاپئاق بولۇپ كەتتى.

بۈگۈنكى تاماق تۈزلۈك بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن كۆپ ئېشىپ

قالدى.

ھازىر بار ئوقۇغۇچى 250، يېڭى ئوقۇغۇچىلار كەلسە 400 بولىدۇ.

يېزىلغان ماقالە 15 پارچە بولۇپتۇ.

يىغىنىڭ ئېچىلىش ۋاقتى بەك كېيىن بولۇپ كەتتى. بۈگۈن بولسا، ياخشى بولاتتى.

ئەمدى بۇ كىتابلارنىڭ ھەممىسى سېنىڭ بولدى.

سەن قانداق بولسۇن دېسەڭ، شۇنداق بولسۇن.

بۇ جۈملىلەردە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "بول- قوشۇلۇپ ياسالغان" ياغ بول-، "باغ بول-، "ئادەم بول-، "ئەخمەق بول-، "ئاتاڭنىڭ بالىسى بول-، "ئەلنىڭ بالىسى بول-، "ياراملىق ئىختىساس ئىگىسى بول-، "ئايپاق بول-، "ئۈزلۈك بول-، "400 بول-، "15 پارچە بول-، "بەك كېيىن بول-، "بۈگۈن بول-، "ياخشى بول-، "سېنىڭ بول-، "قانداق بول-، "شۇنداق بول- قاتارلىق پېئىل شەكىللىرى شۇ قۇرۇلمىدىكى تۇرغۇن سۆز ياكى تۇرغۇن سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرۈپ، ئادەتتىكى ئۆتۈمسىز پېئىللار دەك رول ئويناپ كەلگەن. مەسىلەن:

كەمبەغەل بولساڭ كۆچۈپ باق. (ماقال)

ئۇ كىچىك بولسىمۇ، ئەمگەكتە چوڭلاردىن قېلىشمايدۇ.

مەيلى كىم بولسۇن، يېلەت ئېلىشى كېرەك.

بۇ دورا ئاچچىق بولۇشى مۇمكىن.

بۇ ياق مېنىڭ ئاكام بولىدۇ.

مەن سېنىڭ تاغاڭ بولىدىكەنمەن.

كارىز سۈيى تاتلىق بولار ئىمىش.

بۇ جۈملىلەردە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "بول- قوشۇلۇپ ياسالغان" كەمبەغەل بول-، "كىچىك بول-، "كىم بول-، "ئاچچىق

بول-، "مېنىڭ ئاكام بول-، "سېنىڭ تاغاڭ بول-، "تاتلىق بول- قاتارلىق پېئىل شەكىللىرى شۇ قۇرۇلمىدىكى تۇرغۇن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرۈپ، ئادەتتىكى ئۆتۈمسىز پېئىللار دەك رول ئويناپ كەلگەن.

بەزى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "بول- باغلامچىسى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن: "مەغلۇپ بول-، "پەيدا بول-، "دەپسەندە بول-، "ھاسىل بول-، "بتىچت بول-، "نارمار بول-، "گۈم بول-، "بەربات بول-، "مۇپتىلا بول-، "ھەل بول-، "پاش بول-، "ھالاك بول-، "بىر تەرەپ بول- دېگەنگە ئوخشاش. مۇنداق قۇرۇلمىلارنى قوشما پېئىل ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2.2.13. تولۇق باغلامچى "قىل- نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدىكى "قىل- پېئىلى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان-مىقدار بىرىكمىسى، رەۋىش ياكى رەۋىش بىرىكمىسى، ئالماش ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىققا كەلتۈرۈلۈشىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىل شەكىللىرىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكىللىرى خۇددى ئادەتتىكى ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

قەست قىلغاننى پەس قىل. (ماقال)

ئاشنى بۇزۇپ ئوماچ قىلدى، ناننى بۇزۇپ كۆمەچ قىلدى.

(ماقال)

مەن ئوغلۇمنى ئالىم قىلىمەن، دەيتتى ئۇنىڭ دادىسى.

مەملىكىتىمىزنى قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك مەملىكەت قىلىپ قۇرۇپ

چىقىشقا بەل باغلىدۇق. بۈگۈنكى تاماقنى تۈزلۈك قىلىپ قويۇپسىز. قارىغىپ ھەممە يەرنى ئاپئاق قىلۋەتتى. خەقنىڭ نەرسىنى ئۆزۈڭنىڭ قىلۋالساڭ بولامدۇ؟ بۇ ئىشنى يا نېرى قىلايلى، يا بېرى قىلايلى. بىز ئىككى قولىمىزنى تۆت قىلالمايۋاتساق، ئۇ ئويىناپ يۈرىدۇ.

بۇ جۈملىلەردە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "قىل-" قوشۇلۇپ ياسالغان "پەس قىل-"، "ئۇماچ قىل-"، "كۆمەچ قىل-"، "ئالم قىل-"، "قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك مەملىكەت قىل-"، "تۈزلۈك قىل-"، "ئاپئاق قىل-"، "ئۆزۈڭنىڭ قىل-"، "نېرى قىل-"، "بېرى قىل-"، "تۆت قىل-" قاتارلىق پېئىل شەكىللىرى شۇ قۇرۇلمىدىكى تۇرغۇن سۆز ياكى تۇرغۇن سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىققا كەلتۈرۈلۈشىنى بىلدۈرۈپ، ئادەتتىكى ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئوخشاش رول ئويناپ كەلگەن.

بەزى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "قىل-" باغلامچىسى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن: "مەغلۇپ قىل-"، "پەيدا قىل-"، "دەپسەندە قىل-"، "ھاسىل قىل-"، "بىتچىت قىل-"، "تارمار قىل-"، "گۈم قىل-"، "بەربات قىل-"، "مۇپتىلا قىل-"، "ھەل قىل-"، "پاش قىل-"، "ھالاك قىل-"، "بىر تەرەپ قىل-" دېگەنگە ئوخشاش. مۇنداق قۇرۇلمىلارنىمۇ قوشما پېئىل ھېسابلاشقا بولىدۇ. بۇلار دەل يۇقىرىدىكى "بول-" باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان قوشما پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈك جۈپى بولۇپ كېلىدۇ.

3.2.13. تولۇق باغلامچى "تۈر-" نىڭ رولى
تولۇق باغلامچى رولىدىكى "تۈر-" پېئىلى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت ياكى سۈپەت

بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان-مىقدار بىرىكمىسى، ئالماش ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ مەلۇم ئىشقا قارشى ھالدا مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكلىنىڭ قوللىنىلىشى دائىرىسى بىر قەدەر تار بولۇپ، پەقەت پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە قارشىلىق ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سەن تەنھەرىكەتچى تۇرساڭ، بىز ساڭا قانداق تەڭ كېلەيمىز؟
ھاۋا سوغۇق تۇرسا، ئوت قالمىسا قانداق بولىدۇ؟
سۆيگۈ دېڭىزى چوڭقۇرلۇقىدا مەن بىر قايىنام تۇرسام،
ئۇسسۇزلۇقۇم قانداق قانسۇن، ئىچىپ كىچىك كۆلچەكلەرنى.
(ل. مۇتەللىپ)

ئەھۋال مۇشۇ تۇرسا، قانداق قىلغۇلۇق؟
ئۇ سېنىڭ ئاكاڭ تۇرسا، ھۆرمەت قىلمىساڭ بولامدۇ؟
سەن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى تۇرۇپ، مۇشۇنى بىلمەمسەن؟
بۇ بالا كىچىكىگە تۇرۇپ تاماكا چېكىدىكەن.
سىز كادىر تۇرۇپ شۇنداق قىلسىڭىز بولامدۇ؟

4.2.13. تولۇق باغلامچى "كەل-" نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدىكى "كەل-" پېئىلى بىرىنچىدىن، بەزى سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئومۇمەن مەۋجۇتلۇقىنى ياكى مەلۇم شەيئىگە قارىتا نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تاجىكلار قاڭشالىق كېلىدۇ.

ئۇ يەرنىڭ توپىسى قىزغۇچ كېلىدىكەن.

بۇ چاپان سىزگە لايىق كېلىدۇ، ماڭا سەل كەڭ كېلىشى مۇمكىن.

بۇ ئۆي سىلەرگە تار كېلىپ قاپتۇ.

سىلەرگە كىچىك كەلگەن ئۆي ئۇلارغا كىچىك كەلمەمدىكەن.

بۇماقالنى يېزىش ماڭا ناھايىتى تەس كەلدى.

ئىككىنچىدىن، سان-مىقدار بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇنىڭ ئۆلچەش نەتىجىسىدە ياكى ئەگەر ئۆلچەلسە، شۇ سان-مىقدار نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تاغاردىكى ئۇن 92 جىڭ كەلدى.

ئۇ 120 كىلوگرام كېلىدىغان بىر تاشنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

بۇ مەيدان 500 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

ئۇلارنىڭ ئۆيى 5 چاقىرىم كېلەر.

5.2.13. تولۇق باغلامچى "چىق" نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدا كەلگەن "چىق" پېئىلى بىرىنچىدىن ئايرىم-ئايرىم ھالدا سان ياكى سان بىرىكمىسى ۋە سان-مىقدار بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ ئۆلچەش ياكى ساناش نەتىجىسىدە شۇ سان ياكى سان-مىقدار نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قويلارنى سانسام 62 چىقتى.

بۇ مەيدان 500 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

بۇ مىللارنى 15 تال دېگەن ئىدىڭ، 13 تال چىقتىغۇ؟

ئىككىنچىدىن، بەزى سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ سىناق نەتىجىسىدە شۇ بەلگە نامايان

بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ سائىتىم ياخشى چىقتى.

ھەممىمىزدىن سەن ئۇستا چىقتىڭ.

6.2.13. تولۇق باغلامچى "كۆر" نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدا كەلگەن "كۆر" پېئىلى بەزى سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ بىر خىل پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ، بۇ خىل پېئىل شەكلى سۈبېيكتىنىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە دەپ ھېسابلىشىنى ياكى ھېس قىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆز كەسىمنى ياخشى كۆرىمەن.

ئارىلىقتى يىراق كۆرىمەي، يوقلاپ كەلگىنىڭز ئۈچۈن رەھمەت.

بو چارىنى بىزمۇ مۇۋاپىق كۆردۈق.

سەن بۇ ئىشنى ئاسان كۆرۈۋاتامسەن؟

ئۇنى ھەممىمىز چوڭ كۆرىمىز.

بىزنى يات كۆرمەڭ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا "ھېسابلا"، "ھېسابلان"، "چاڭلا"، "تاپ"، "پېئىللىرىمۇ ئايرىم ئورۇنلاردا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىپ، بەزى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكلىنى ياساشى مۇمكىن. مەسىلەن: "ئىلغار ھېسابلا"، "ئىلغار ھېسابلان"، "ئاسان چاڭلا"، "لازىم تاپ" دېگەنگە ئوخشاش.

3.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرى

تۇرغۇن سۆزلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئومۇمەن تولۇقسىز باغلامچىلارنىڭ ئىچىدىكى شەخسلىك ھۆكۈم باغلامچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرىنى

شەكىللەندۈرىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرى شەخسلىك ھۆكۈم باغلامچىلىرىنىڭ تۈرى بويىچە ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، سۈبىيىكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، ئوبىيىكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1.3.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى

خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ھازىرقى زامان ۋە ئۆتكەن زاماندىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ بىۋاسىتە بىلىدىغان تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ سۆز بولۇۋاتقان ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن دوختۇرمەن.

سەن بەكمۇ كەمتەرسەن.

ئۆگىنىش بىزنىڭ دائىملىق ۋەزىپىمىزدۇر.

سىلەر تېخى ياشىسىلەر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە قوشۇلغان ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى دائىم چۈشۈپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىدا ھۆكۈم

ئىنتوناتسىيىسى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇغۇچى، سەن كادىر، ئۇ ئىشچى.

گەپ بىر، قولاق ئىككى.

بىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز ياخشى.

بۈگۈن چىسلاغا 17.

مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم شۇ.

بۇ خىل خەۋەرلەرنىمۇ تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، ئۇلار تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ باشقا زامان ۋە مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى بىلەن زامان ۋە مەيلى جەھەتتىن نىسبەتلىشىدۇ. شۇنىڭدەك پېئىلغا بېقىنىدىغان سۆزلەرنى بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇرۇن ئىشچى ئىدىم، ھازىرمۇ ئىشچى.

ئۇ ھازىر شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشكە ئەزا.

2) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ بىۋاسىتە بىلىدىغان تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ بۇرۇنقى ۋاقىت بىلەن ياكى مەلۇم بىر ئىشنىڭ ئالدىدىكى ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇ چاغدا ئوقۇغۇچى ئىدىم، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيتتىم.

بىز بۇرۇن 12- بىنادا ئىدۇق، كېيىن كۆچۈپ كەتتۇق.

سىز بۇرۇن سېمىز ئىدىڭىز، ھازىر ئورۇقلاپ قاپسىز.

مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار بۆلتۈر 2400 ئىدى، بۇ يىل 3000 غا

يەتتى.

مېنىڭ ئىزدىگىنىم مۇشۇ نەرسە ئىدى.

سىز كەلگەندە، ئۇلار ياتاقتا ئىدى.

2.3.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى

خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ ۋاستىلىك بىلگەن (مەلۇم پاكىتلارغا ياكى باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشىغا ئاساسەن كېيىن بىلگەن ياكى يېڭىدىن بىلگەن) تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنى ئوقۇغۇچىمىكىن دەپتەن، ئوقۇتقۇچى ئىكەن.

ئۇلارنىڭ ئۆيى بەك يىراق ئىكەن، ئىككى سائەتتە يېتىپ باردۇق.

بۇ كىتابنىڭ تىراژى 35 مىڭ ئىكەن.

سىز مېنىڭدىن بەش ياش كىچىك ئىكەنسىز.

مەن كىچىك ۋاقىتىدا ناھايىتى شوخ ئىكەنمەن.

سىلى بەك تارتىنچاق ئىكەنلا.

دېمەك، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ئومۇمەن زامان جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ. بىراق بەزىدە، بولۇپمۇ III شەخستە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان ئۆتكەن زامان شەكلى ئۇچراپ قېلىشى مۇمكىن، مەسىلەن:

ئۇ ئۇ چاغدا ئوقۇغۇچى ئىكەندۇق.

3.3.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى

خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ھازىرقى زامان ۋە ئۆتكەن زاماندىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقىلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ سۆز بولۇۋاتقان ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ دادىسى ئۇستا دوختۇردەك.

بۈگۈنكى كىنو بەك ياخشى ئىمىش.

سەن بەك ھاكاۋۇر ئىمىشىسەن، ئۇ سەندىن قورقار ئىمىش.

مەن ئاڭلىدىم، سىز ناخشىغا ناھايىتى ئۈستىدەكسىز.

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىدىڭمۇ، مەن ئۇنىڭدىن چوڭ ئىمىشمەن.

(2) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقىلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ بۇرۇنقى ۋاقىت بىلەن ياكى مەلۇم بىر ئىشنىڭ ئالدىدىكى ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن كىچىكىمدە بەك شوخ ئىكەنمىشمەن.

بۇ يەرلەر بۇرۇن سزالىق ئىكەنمىش.

سىلەر ئۇ چاغدا يېزىدا ئىكەنمىشىلەر.

4.3.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ سۇبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ سۇبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ھازىرقى زامان ۋە ئۆتكەن زاماندىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ سۇبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە سۇبېيكتىپ مۆلچەر باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۇبېيكتىپ چۈشەنچە بويىچە مۆلچەرلەپ ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ سۆز بولۇۋاتقان ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- بۈگۈن مەن دىجورىندۇرمەن.
- سز ئوقۇغۇچىغۇ دەيمەن.
- ئۇلارنىڭ ئۆيى يېقىندۇ؟
- ئۇلار بۈگۈن ئۆيدە يوققۇ دەيمەن.
- سز مېنىڭ بىلەن تەڭدۇرسىز.

(2) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ سۇبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە سۇبېيكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۇبېيكتىپ چۈشەنچە بويىچە مۆلچەرلەپ ئېيتىلغانلىقىنى ۋە بۇ ئىشنىڭ بۇرۇنقى ۋاقىت بىلەن ياكى مەلۇم بىر ئىشنىڭ ئالدىدىكى ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ چاغدا سەن يوق بولغىدىڭ.

سەلەر كەلگەن كۈنى مەنمۇ بار ئىدىمغۇ دەيمەن.
ئۇلار ئۇ كۈنى مەكتەپتە بولغىدى.
مېنىڭ ئالدىدا سۆزگە چىققان كىشى سز ئىدىڭىزغۇ دەيمەن.
سەلەر ئۇ چاغدا يېزىدا بولغىدىڭلار؟

5.3.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئوبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئوبېيكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوبېيكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن مۆلچەرلەپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- ئۇ بۈگۈن ئۆيدە يوق ئوخشايدۇ.
- بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، سز ئوقۇتقۇچى بولىسىڭىز كېرەك.
- ئۇ چاغدا مەن ئۆيدە يالغۇز چېغىما.
- بۇ ئۇلارنىڭ ئادىتى ئوخشايدۇ.
- سز مايمۇن يىللىق چېغىڭىزۇا.

4.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشى شەكلى ۋە ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى

1.4.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشى شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشى شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە بولۇشى ھۆكۈم باغلامچىسى "ئەمەس" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىپ، تۇرغۇن سۆز ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشى شەكلى سۈپەت خاراكتېرلىك بولۇپ، كۆپىنچە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكلى سۈپىتىدە كېلىپ ئىنكار ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە

ئايرىم ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن ئۇ چاغدا ھازىرقىدەك ئۇرۇق ئەمەس ئىدىم.

ئويلاپ گەپ قىل، كىچىك بالا ئەمەسمەن.

بۇ مېنىڭ كىتابىم ئەمەس ئىكەن.

ئاچقۇچ مەندە ئەمەس، تۇرسۇندا.

توغرا ئەمەس نەرسىنى توغرا دېسەڭ بولامدۇ؟

2.4.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى

ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئىسىمداش شەكلى بولغان "ئىكەنلىك" سۆزىنىڭ تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇشى بىلەن تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى ھاسىل بولىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى تۇرغۇن سۆز ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ۋە ھامان ئۆزىنىڭ سۈببىيىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار سېنىڭ تەرجىمان ئىكەنلىكىڭنى بىلمەيدىكەن.

ئۇنىڭ ياخشى يولداش ئىكەنلىكىدە گەپ يوق.

مېنىڭ تېخى تەجرىبىسىز ئىكەنلىكىمنى ئۇنىڭغا ئۇقتۇرۇپ قوي.

ئۇ يەرگە بارغان كىشىنىڭ كىم ئىكەنلىكى ھېچكىمگە مەلۇم ئەمەس.

ئون تۆتىنچى باب تەقلىد سۆزلەر

1.14. تەقلىد سۆزلەرنىڭ مەنىسى

كىشىنىڭ ئاڭلاش سېزىمى، كۆرۈش سېزىمى ۋە ھېسسىي سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر تەقلىد سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشك غىچ قىلىپ ئېچىلدى.

بۇ ۋاراڭ-چۇرۇڭدا نېمىنى ئاڭلىغىلى بولسۇن.

ئۇنىڭ بۇ ئىمىر-چىمىر خەتلىرىنى مەن ئوقۇيالمايمەن.

يۈرىكىم جىغ قىلىپ كەتتى.

بۇ مىساللاردىكى "غىچ"، "ۋاراڭ-چۇرۇڭ" سۆزلىرى كىشىنىڭ قۇلىقىغا ئاڭلانغان ئاۋازغا تەقلىد قىلىنغان. "ئىمىر-چىمىر" سۆزى كىشىنىڭ كۆزىگە كۆرۈنگەن شەكىلگە تەقلىد قىلىنغان. "جىغ" سۆزى كىشى ھېس قىلغان بىر خىل سېزىمگە تەقلىد قىلىنغان. مانا مۇشۇ خىلدىكى سۆزلەر تەقلىد سۆزلەرگە كىرىدۇ.

تەقلىد سۆزلەر تەبئىي ئاۋاز، كۆرۈنۈش ۋە سېزىمنىڭ ئەينەن ئىنكاسى بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ نىسپىي تەقلىد قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەقلىد سۆزلەر ھەممە تىللاردا ئۇچرايدۇ. ئەگەر ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى بىر خىل نەرسىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئۇلارنىڭ بەكمۇ پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا "شار-شۇر" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن ئاۋاز خەنزۇ تىلىدا 哗哗 (خۇا خۇا) سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا

“گۈلدۈر” سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن ئاۋاز خەنزۇ تىلىدا 轰隆 (خۇڭلۇڭ) سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مانا بۇ ھال تەقلىد سۆزلەرنىڭ گەرچە تەبئىي ئاۋاز، كۆرۈنۈش، سېزىمىلەرگە تەقلىد قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا باشقا سۆزلەرگە ئوخشاش مەلۇم ئابستىراكتلىققا ئىگە بولغان بىر خىل بەلگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا تەقلىد سۆزلەر ناھايىتى راۋاج تاپقان. ئۇلار ئوبرازلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، پىكىرنى ئوبرازلىق جانلىق ئىپادىلەش، بەزى ئۇقۇملارنى نازۇك تەرەپلەردىن پەرقلەندۈرۈش جەھەتلىرىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. مەسىلەن: “گۈلدۈرلەپ ئېقۇتقان سۇ”، “شارقىراپ ئېقۇتقان سۇ”، “شىرقىراپ ئېقۇتقان سۇ”، “چۇرۇقلاپ ئېقۇتقان سۇ”، “سىرقىراپ ئېقۇتقان سۇ” دېگەن بىرىكمىلەر بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئوخشاش بولمىغان مىقدار، ئوخشاش بولمىغان ھالەتتە ئېقىپ تۇرغان بىر قانچە خىل ئېقىمنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ، مانا بۇ ئوخشاش بولمىغان ئۇقۇملار پەقەت تەقلىد سۆزلەرنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن.

2.14. تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرى

تەقلىد سۆزلەرنى مەنىسىگە قاراپ ئاۋاز تەقلىدلىرى، شەكىل تەقلىدلىرى، ھېسسىيات تەقلىدلىرى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) ئاۋاز تەقلىدلىرى كىشىنىڭ ئاڭلاش سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

شار-شار، شار-شۇر، جىرىڭ-جىرىڭ، ۋاراڭ-چۇرۇڭ، تاراق-تاراق، تىرىق-تىرىق، تاراق-تۇرۇق، دۈكۈر-دۈكۈر، شىپ-شىپ، پۇش-

پۇش، ۋىز-ۋىز، تاڭ-تۇڭ، ھا-ھا، ئىگە-ئىگە، غاق-غاق، مە...

(2) شەكىل تەقلىدلىرى كىشىنىڭ كۆرۈش سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

ۋال-ۋۇل، پار-پۇر، پىل-پىل، غال-غال، لىڭ-لىڭ، دەلدەڭ-دۈلدۈڭ، ئىمىر-چىمىر، پار-پار، پىر-پىر...
...چىم-چىم، جىغ...

(3) ھېسسىيات تەقلىدلىرى كىشىنىڭ ھېسسىي سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

لوق-لوق، زىڭ-زىڭ، سىر-سىر، چىم-چىم، جىغ...

تەقلىد سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ تاق تەقلىد سۆزلەر ۋە جۈپ تەقلىد سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) تاق تەقلىد سۆزلەر بىر گۇرۇپپا تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئاساسىي سېزىمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

گۈر، جاڭ، شار، تاراق، تۇرۇق، تىرىق، ۋاراڭ، چۇرۇڭ، گۈلدۈر، پاراق، ۋىز، گىز، پىز، دۈر، شۇر، ۋال، پال، پار، زىڭ، چىم، لوق...

(2) جۈپ تەقلىد سۆزلەرنى يەنە تەكرار تەقلىد سۆزلەر ۋە ئارىلاش تەقلىد سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

A. تەكرار تەقلىد سۆزلەر تاق تەقلىد سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بىر خىل سېزىمنىڭ تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

گۈر-گۈر، جاڭ-جاڭ، جىرىڭ-جىرىڭ، تىرىق-تىرىق، ۋاراڭ-ۋاراڭ، گۈلدۈر-گۈلدۈر، شىر-شىر، پاراق-پاراق، ۋىز-ۋىز، پىز-پىز، ۋال-ۋال، پار-پار، ۋىل-ۋىل، لىڭ-لىڭ، لوق-لوق، زىڭ-زىڭ، چىم-چىم...

B. ئارىلاش تەقلىد سۆزلەر مۇناسىۋەتلىك ئىككى تاق تەقلىد سۆزنىڭ جۈپلىشىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بىر تىپتىكى ھەر خىل سېزىملەرنىڭ ئارىلاشمىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شار-شۇر، ۋاراڭ-چۇرۇڭ، تارق-تۇرۇق، جاراڭ-جۇرۇڭ، تاق-تۇق، ۋاژ-ۋۇژ، تاڭ-تۇڭ، گۈلدۈر-تاراس، ۋال-ۋۇل، پار-پۇر، دەلدەڭ-دۈلدۈڭ...

3.14. تەقلىد سۆزلەرنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتى

(1) بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەر ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش روللىرىدا كېلىپ، جۈملىدە شۇ سۆز تۈركۈملىرى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئەمدى بېسىلدى. (ئىگە)

بۇ تارق-تۇرۇقى توختاتساڭلارچۇ؟ (تولدۇرغۇچى)

بۇ گۈلدۈر-غالدۇردا نېمە ئىش قىلغىلى بولسۇن. (ھالەت)

تېشى پال-پال، ئىچى غال-غال. (خەۋەر)

غۇر-غۇر شامال سوقۇۋاتىدۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

بېشى زىڭ-زىڭ ئاغرىپ بولمايۋاتىدۇ. (ھالەت)

(2) تەقلىد سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك "قىلماق" پېئىلى بىلەن بىرىكىپ قوشما پېئىل ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

گۈر قىلماق، تارس قىلماق، پۇس قىلماق، ۋال قىلماق، زىڭ قىلماق، پىژ قىلماق، چاس قىلماق، داڭ قىلماق، پىر قىلماق، شىر-شىر قىلماق، گۈر-گۈر قىلماق، ۋال-ۋال قىلماق، لوق-لوق قىلماق، پۇش-پۇش قىلماق، ۋاراڭ-چۇرۇڭ قىلماق، تارق-تۇرۇق قىلماق، غالدڭ-غۇلدۇڭ قىلماق، ئىمىر-چىمىر قىلماق

بۇنداق قوشما پېئىللارنىڭ تاق سۆزلەردىن ھاسىل

بولغانلىرى ئاساسەن چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ياكى سۈپەتداش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ماشنا گۈر قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى.

ئەينەك چارس قىلىپ يېرىلىپ كەتتى.

ئۆيىدىن تارس قىلغان بىر ئاۋاز ئاڭلاندى.

جۈپ تەقلىد سۆزلەردىن ھاسىل بولغانلىرى بەزىدە خەۋەر بولۇپ كەلسە، كۆپىنچە چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ياكى سۈپەتداش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

تارق-تۇرۇق قىلماڭلار، باشقىلار دەرس ئوقۇۋاتىدۇ.

ئۇلار كەلگەن ئوخشايدۇ، ماشنا گۈر-گۈر قىلىۋاتىدۇ.

ئۇلار پۇش-پۇش قىلىپ ئۇخلاۋاتىدۇ.

پۈتۈم لوق-لوق قىلىپ ئاغرىۋاتىدۇ.

سائەتنىڭ چىڭ-چىڭ قىلغان ئاۋازىدىن باشقا ئاۋاز يوق.

(3) تاق تەقلىد سۆزلەر تۆۋەندىكى قوشۇمچىلار بىلەن بىرىكىپ ياسالما پېئىللارغا ئايلىنالايدۇ.

△ "بىلدا-بىلدە-بىلدا-بىلدە-ۋىلدا-ۋىلدا". بۇ قوشۇمچە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

چىڭ+بىلدا-چىڭلىدا، دىر+بىلدە-دىرىلدە، پۇش+ۋىلدا-

پۇشۇلدا، گۈر+ۋىلدە-گۈرۈلدە.

△ "لا-لا-لە". بۇ قوشۇمچە كۆپ بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

جاراڭ+لا-جاراڭلا، گۈلدۈر+لە-گۈلدۈرلە، جىرىڭ+لا

-جىرىڭلا، شىلدىر+لا-شىلدىرلا، مياۋ+لا-مياۋلا.

گۈمبۈر + لە ← گۈمبۈرلە.

Δ - قرا - كرە. بۇ قوشۇمچە "ر" بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

جار + قرا ← جارقرا. گۈر + كرە ← گۈركرە. خر + قرا ← خرقرا. پار + قرا ← پارقرا.

Δ - را - ره. بۇ قوشۇمچە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ۋە "ڭ" بىلەن ئاخىرلاشقان بەزى تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

مۆرە ← مۆرە. مە + رە ← مەرە. هاڭ + را ← هاڭرا. ۋاڭ + را ← ۋاڭرا.

Δ - شى. بۇ قوشۇمچە "ڭ" ياكى "ۋ" بىلەن ئاخىرلاشقان بەزى بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

غڭ + شى ← غڭشى. غۇڭ + شى ← غۇڭشى. لىڭ + شى ← لىڭشى. ھاۋ + شى ← ھاۋشى.

(4) تاق تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنى تەكرارلاپ - ئىدە قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئۇلارنى رەۋىشكە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

پاق + ق + ىدە ← پاقىدە. شار + ر + ىدە ← شارىدە. غاچ + چ + ىدە ← غاچچىدە. گۈپ + پ + ىدە ← گۈپپىدە. پۇلاڭ + ڭ + ىدە ← پۇلاڭڭىدە. ۋىژ + ژ + ىدە ← ۋىژژىدە...

(5) بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەر ئەدەبىي ئەسەرلەردە جۈملە سۈپىتىدە قوللىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

- تات - تات - تات. - پىلموت ئېتىلىشقا باشلىدى.

- قى - قى - قى! - خوراز چىلىدى.

ئون بەشىنچى باب ياردەمچى سۆزلەر

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان، پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان سۆز ياردەمچى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى سۆزلەرنى مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتى ۋە گرامماتىكىلىق رولى بويىچە تىركەلىمىلەر، باغلىغۇچىلار، يۈكلىمىلەر دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1.15. تىركەلىمىلەر

ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۆزنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان ھەر خىل مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر تىركەلمە دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، تىركەلىمىلەر گرامماتىك رول جەھەتتىن ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى تىركەلىمىلەر يالغۇز گرامماتىك رول جەھەتتىنلا كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاش بولۇپ قالماستىن، قوشۇلۇش ئورنى جەھەتتىنمۇ ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

بالا	باللار	باللىرىم
بالنىڭ	باللارنىڭ	باللىرىمنىڭ
بالغا	باللارغا	باللىرىمغا
بالنى	باللارنى	باللىرىمغا
بالدا	باللاردا	باللىرىمدا

بالدىن	باللاردىن	باللىرىمدىن
بالدىكى	باللاردىكى	باللىرىمدىكى
بالدەك	باللاردەك	باللىرىمدەك
بالغىچە	باللارغىچە	باللىرىمغىچە
بالچىلىك	باللارچىلىك	باللىرىمچىلىك
بالا بىلەن	باللار بىلەن	باللىرىم بىلەن
بالا توغرىلۇق	باللار توغرىلۇق	باللىرىم توغرىلۇق
بالا ئارقىلىق	باللار ئارقىلىق	باللىرىم ئارقىلىق
بالا ئۈچۈن	باللار ئۈچۈن	باللىرىم ئۈچۈن

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىسىمنىڭ تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىش شەكلى ھېسابلىنىپ، ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلۈشى كېرەك. بىز بۇ ھەقتە "ئىسىم" بابىنىڭ "ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى" قىسمىدا توختالدىق ھەم ئاساسلىق تىركەلمىلەرنىڭ مەنىسىنىمۇ شۇ قىسىمدا تونۇشتۇرۇپ ئوتتۇق. بىز بۇ يەردە تىركەلمىلەرنىڭ باشقا خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتە ئازراق توختالماقچى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تىركەلمىلەرنى خاس تىركەلمىلەر ۋە كۆچمە تىركەلمىلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. پەقەت تىركەلمە ۋەزىپىسىدىلا كېلىدىغان "ئۈچۈن"، "ئارقىلىق"، "توغرىلۇق"، "قاتارلىق"، "كەبى"، "ئائىت"، "قەدەر"، "ئېتىبارەن" قاتارلىق تىركەلمىلەر خاس تىركەلمىلەرگە كىرىدۇ. بىر قىسىم تىركەلمىلەر باشقا سۆزلەردىن ياكى باشقا سۆزلەرنىڭ مەلۇم گرامماتىك شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان شۇ سۆز ياكى شۇ سۆزنىڭ شۇ خىل گرامماتىك شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. مەسىلەن: "بىلەن" تىركەلمىسى

"بىلەن" دېگەن باغلىغۇچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ باغلىغۇچى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. (سېلىشتۇرۇڭ: ئەخمەت بىلەن قاسىم كەلدى، قەلەم بىلەن يېزىڭ)؛ "تەرىپىدىن" تىركەلمىسى "تەرەپ" دېگەن ئىسىمنىڭ تەۋەلىك III شەخس چىقىش كېلىش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ ئىسىمنىڭ شۇ خىل گرامماتىك شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. (سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن ئۆت، راسخوت ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلدى)؛ "قارىغاندا" تىركەلمىسى "قارا-" دېگەن پېئىلنىڭ ئورۇن كېلىشتىكى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ پېئىلنىڭ شۇ خىل گرامماتىك شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ئەھۋالغا قارىغاندا ئۇلار بۈگۈن كەلمەيدۇ. مانا قارىغاندا سەن ياخشى) مانا مۇشۇنداق مەلۇم سۆزدىن ياكى مەلۇم سۆزنىڭ مەلۇم گرامماتىك شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان تىركەلمىلەر كۆچمە تىركەلمە دەپ ئاتىلىدۇ. كۆچمە تىركەلمىلەر ئۆزىنىڭ مەنە جەھەتتىن ئابستراكتلىشىپ كەتكەنلىكى ياكى گرامماتىك خۇسۇسىيىتىنى ئۆزگەرتكەنلىكى بىلەن ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان سۆز ياكى سۆز شەكلىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: "بىلەن" سۆزى باغلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەندە ئىككى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ (مەسىلەن: ئەخمەت بىلەن قاسىم). تىركەلمە ۋەزىپىسىدە كەلگەندە بولسا، بىر ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزگە قوشۇلۇپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە پېئىلغا بېقىنىپ كېلىدۇ (قەلەم بىلەن يېزىڭ)؛ "قارىغاندا" سۆزى پېئىل رولىدا كەلگەندە، ھەرىكەت مەنىسى، ھال مەنىسى، ئىسىملىك خۇسۇسىيىتى، ئورۇن كېلىش مەنىسى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. (مەسىلەن: تازا دىققەت بىلەن قارىغاندا كۆزگىلى بولىدۇ)، تىركەلمە رولىدا كەلگەندە بولسا، پەقەت سېلىشتۇرۇش مەنىسىنىلا

بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: ماڭا قارىغاندا، سەن ياخشى).

خاس تىركەلمىلەر بىلەن كۆچمە تىركەلمىلەرنى سېلىشتۇرغاندا، كۆچمە تىركەلمىلەرنىڭ ئابستراكتلىق دەرىجىسى خاس تىركەلمىلەرنىڭكىگە قارىغاندا، تۆۋەنرەك بولىدۇ. بەزى كۆچمە تىركەلمىلەر ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان سۆزنىڭ بەزى گرامماتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن، "ھەققىدە"، "توغرىسىدا" تىركەلمىلىرى "ھەق (ئۆلۈش)"، "توغرا (ئۆدۈل تەرەپ)" ئىسىملىرىنىڭ تەۋەلىك III شەخس ئورۇن كېلىش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققانلىقى ئۈچۈن، بەزىدە ئورۇن-بەلگە كېلىش شەكلىدە، بەزىدە تەۋەلىك I، II شەخس شەكىللىرىدە كېلىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن، مەسىلەن، "دەرىس توغرىسىدىكى پىكرىم"، "ۋەزىيەت ھەققىدىكى دوكلات"، "سېنىڭ توغراڭدا گەپ بولمىدى" دېگەنگە ئوخشاش.

2.15. باغلىغۇچىلار

سۆز، سۆز بىرىكمىلىرىنى ۋە جۈملىلەرنى بىر-بىرى بىلەن باغلاش رولىنى ئوينايدىغان ياردەمچى سۆزلەر باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسلىق باغلىغۇچىلارنى مەنىسى ۋە رولىغا قاراپ تۆۋەندىكىچە تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ:

تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: ۋە، ھەم.

بىرلەشمە مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: بىلەن.

چېتىشىما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: ھەم... ھەم...

ئوخشاشلىق باغلىغۇچىسى: مۇ... مۇ... نە... نە...

تاللاش باغلىغۇچىسى: ياكى، يا، خاھى.

چوڭقۇرلاش باغلىغۇچىسى: ھەتتا، ھېلىمۇ.

ئىلگىرىلەش باغلىغۇچىسى: ئۇنىڭ ئۈستىگە.

بۇرولۇش باغلىغۇچىسى: بەلكى، ئەكسىچە، لېكىن، بىراق، دېگەنبىلەن، ۋەھالەنكى.

تەكىتلەش باغلىغۇچىسى: بولۇپمۇ، خۇسۇسەن.

ئىزاھات باغلىغۇچىسى: يەنى.

يەكۈن باغلىغۇچىسى: دېمەك.

تولۇقلاش باغلىغۇچىسى: شۇنىڭدەك، شۇنداقلا.

ئومۇملاشتۇرۇش باغلىغۇچىسى: قىسقىسى، ئومۇمەن ئېيتقاندا.

ئايرىش باغلىغۇچىسى: جۈملىدىن.

قارشىلىق باغلىغۇچىسى: -ئۇ (-يۇ).

نەتىجە باغلىغۇچىسى: شۇڭا، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭلاشقا.

سەۋەب باغلىغۇچىسى: چۈنكى، سەۋەبى، نېمىشقا دېگەندە.

ئەگەشمە باغلىغۇچىسى: كى.

باغلىغۇچىلار سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. بەزى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلاردا باغلىغۇچىنىڭ رولى شۇ قەدەر مۇھىمكى، ئۇ باغلىغۇچىسىز ئۇ خىل سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن، "ماركسىزم بىلەن جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ مۇناسىۋىتى ئوق بىلەن نىشاننىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ" دېگەن جۈملىدىكى "ماركسىزم بىلەن جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ"، "ئوق بىلەن نىشاننىڭ" دېگەن قۇرۇلمىلاردا "بىلەن" باغلىغۇچىسى بولماي مۇمكىن ئەمەس؛ "بىز بارىمىز ياكى ئۇلار كېلىدۇ" دېگەن قۇرۇلمىمۇ "ياكى" دېگەن باغلىغۇچىسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدۇ، ۋەھاكازا. بىز ھەر قايسى باغلىغۇچىلارنىڭ رولىنى سىنتاكسىس بۆلۈمىنىڭ "سۆز بىرىكمىسى" ۋە "مۇرەككەپ جۈملە" بابلىرىدا تەپسىلىي

تونۇشتۇرىمىز.

3.15. يۈكلىمىلەر

سۆزلەرگە، سۆز بىرىكمىلىرىگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر يۈكلىمە دەپ ئاتىلىدۇ. يۈكلىمىلەر، ئومۇمەن ئېيتقاندا، سۆزنىڭ گرامماتىك شەكىللىرىگە ياكى جۈملىلەرگە ياندىشىپ كېلىپ، شۇ سۆز-جۈملىلەرنىڭ بەلگىلىك تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان يۈكلىمىلەر مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

- مۇ، - چۇ، - ما، - غۇ (-قۇ)، - دە (-تە)، - كىن، - لا، - زە، - ئا، - ھە (-ئە)، - ئەمسە، مەيلى، تېخى، قېنى، ئېھتىمال، ناھايىتى، ھەر ھالدا، جۇمۇ، بىكا (ھېلى بىكا)، ئىشقىلىپ، خۇددى، بەئەينى، گويا، زادى، بەلكى (بەلكىم)، ھەتتا، خالاس، ھېلىمۇ (ھېلىمۇ ياخشى)، يەنە، پەقەت، يالغۇز، مانا، ئەنە، دەيمەن، دەيسەن (دەيسىز، دەيسىلەر)، دەڭا (دېگنە، دەڭلار)، دەمسەن (دەمسىز، دەمسىلەر)

ئايرىم يۈكلىمىلەر سۆزنىڭ مەلۇم گرامماتىك شەكلى بىلەن بىرىكىپ ئۇنىڭ باشقا بىر خىل گرامماتىك شەكلىنى ياساش رولىنىمۇ ئوينايدۇ. بەزى يۈكلىمىلەر ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلاردا ئوخشاش بولمىغان بىر نەچچە خىل يۈكلىمىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. بىز تۆۋەندە يۇقىرىدىكى يۈكلىمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى ۋە مەنىسىنى بىر-بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1.3.15. "مۇ" يۈكلىمىسى

(1) سوئال يۈكلىمىسى بولۇپ، ئاساسەن جۈملىنىڭ

خەۋىرىگە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇ يۈكلىمە پېئىلنىڭ سىنتېتىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەردە ئاساسەن خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. پېئىلنىڭ ئانالىتىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەردە ياكى ھۆكۈملۈك خەۋەرلەردە خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىشىمۇ، ئوتتۇرىسىغا ئۇلىنىشىمۇ مۇمكىن. خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۇلانغاندا، ھامان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ "م" شەكلىگە كىرىپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ يۈكلىمىنىڭ كونكرېت ئۇلىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

Δ ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ كەلگەن ھۆكۈملۈك خەۋەرلەردە ياكى پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە تۇرغۇن سۆز ياكى سۈپەتداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا ئۇلىنىدۇ. ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ III شەخس شەكلى قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن: كادىرمۇسەن، ئوقۇتقۇچىمۇسىز، تىنچمۇسىلەر، يازغانمۇسەن، يازغانمۇسىز.

Δ پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە I شەخستە "م" (>مۇدۇر) شەكلىدە، قالغان شەخسلەردە "م" شەكلىدە "ئا" لىق رەۋىشداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلىدۇ؛ I شەخستە تولۇق شەكلىدە ئاخىرىغا قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: يازامدىمەن // يازمەنمۇ، يازامدىمىز // يازمىزمۇ، يازامسەن، يازامسىز، يازاملا، يازامسىلەر، يازامدۇ.

پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە ئەڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇشىمۇ، "م" شەكلىدە "ئا" لىق رەۋىشداش بىلەن "د" قوشۇمچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: يازىدىكەنمەنمۇ // يازامدىكەنمەن،

يازىدىكى نىمىزۇ // يازامدىكى نىمىز، يازىدىكى نىمىزۇ // يازامدىكى نىسەن،
يازىدىكى نىسىزۇ // يازامدىكى نىسىز، يازىدىكى نىسىلەرمۇ // يازامدىكى نىسىلەر،
يازىدىكى نىمۇ // يازامدىكى نىمۇ // يازامدىكى نىمۇ.

Δ پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن
زامان ياكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىدە ئەڭ
ئاخىرىغا قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن، "م" شەكىلدە "ئا" لىق
رەۋىشداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلۇشىمۇ
مۇمكىن، كېيىنكى ئەھۋالدا "ئا" لىق رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى
"ي" قوشۇمچىسى (ئەگەر بولسا) چۈشۈپ قالىدۇ. ھۆكۈم
باغلامچىسى قىسمىدىكى ئىككى "ت" تاۋۇشىنىڭ بىرىمۇ چۈشۈپ
قالدۇ. مەسىلەن: يازاتتىمۇ // يازاتتىم، يازاتتىمۇ // يازاتتىڭ، يازاتتىمۇ
// يازاتتى، يازاتتاتتۇقمۇ // يازاتتاتتۇق، سۆزلەيتتىمۇ // سۆزلەيتتىم،
سۆزلەيتتىمۇ // سۆزلەيتتىڭ، سۆزلەيتتىمۇ // سۆزلەيتتى، سۆزلەيتتىمۇ //
سۆزلەيتتى.

Δ بۇلاردىن باشقا ئاخىرىدا ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ
ئۆتكەن زامان شەكلى ياكى ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى
كەلگەن خەۋەرلەردە ياكى پېئىلنىڭ مەقسەت ھازىرقى زامان
شەكلىدىكى خەۋەرلەردە ئەڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىشىمۇ مۇمكىن، "م"
شەكلىدە ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئالدىغا ئۇلىنىشىمۇ مۇمكىن
(مەقسەت ھازىرقى زامان شەكلىدىكى خەۋەرلەردە تولۇق شەكلىدە
قوشۇلدى) مەسىلەن: ئورۇق ئىدىمۇ // ئورۇقمىدىم، ئۆيدە
ئىدۇقمۇ // ئۆيدىمدۇق، ئوقۇغۇچى ئىدىڭمۇ // ئوقۇغۇچىمىدىڭىز، سەن
ئىدىڭمۇ // سەنىدىڭ، ئاجىز ئىكەنمۇ // ئاجىزمىكەنمەن، بار
ئىكەنسىزۇ // بارمىكەنسىز؛ يازغان ئىدىمۇ // يازغانمىدىم، يازغان
ئىدىڭمۇ // يازغانمىدىڭىز، يازىدىغان ئىدۇقمۇ // يازىدىغانمىدىق، يازىدىغان
ئىدىمۇ // يازىدىغانمىدى، يازار ئىدىمۇ // يازارمىدىم، يازار ئىدىمۇ // يازارمىدى،

يازماقچى ئىدىڭمۇ // يازماقچىمىدىڭ، يازماقچى ئىدىمۇ // يازماقچىمىدى، يازغان
ئىكەنمۇ // يازغانمىكەنمەن //، يازغان ئىكەنسىزۇ // يازغانمىكەنسىز، يازماقچى
ئىكەنمۇ // يازماقچىمىكەنمەن، يازماقچى ئىكەنمۇ // يازماقچىمىكەن،
يازماقچىمەنمۇ // يازماقچىمۇمەن، يازماقچىسەنمۇ // يازماقچىمۇسەن.

Δ يۇقىرىقىلاردىن باشقا خەۋەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئەڭ
ئاخىرىغا قوشۇلدى. ("ئۇ" بىلەن ئاخىرلاشقان خەۋەرلەرگە
قوشۇلغاندا، "ئۇ" تاۋۇشى "ئى" غا ئۆزگىرىدۇ) مەسىلەن:
يازدىمۇ، يازدۇقمۇ، يازدىڭمۇ، يازدىمۇ؛ يېزىپتىمەنمۇ، يېزىپتىمىزۇ،
يېزىپتىمۇ، يېزىپتىڭمۇ؛ يېزىپتىدەكمۇ، يېزىپتىمىشۇ، يازغاندىمۇ، يازارسەنمۇ.
بۇ يۈكلىمە قوشۇلغان خەۋەر "ھە" ياكى "ياق" جاۋابىنى
ئېلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ماقالنى يېزىپ بولدىڭىزمۇ؟

بۈگۈن چىسلاغا بەشمۇ؟

ئۈرۈمچىگە سىلەرمۇ بارامسىلەر؟

ئۇ سىياسىي كىڭەشنىڭ ئەزاسىمۇ؟

ئۈگىنىش سىزدەك ئېگىزمۇ؟

مەجلىسكە بىزمۇ قاتنىشامدىكەنمىز؟

سىزمۇ بارغۇدەكسىزمۇ؟

ئۇلار بارغاندا سىلەر مەجلىس ئېچىۋاتامىڭلار؟

تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا جۈملىنىڭ سوئال
چۈشكەن بۆلىكىلا ئېيتىلىپ، "مۇ" يۈكلىمىسى شۇ بۆلەككىلا
قوشۇلدى. مەسىلەن:

بۇ خەۋەرنى كىمدىن ئاڭلىدىڭىز؟ تۇرسۇندىنمۇ؟

قاچان كەلدىڭىز؟ ئۆتكەن يەكشەنبە كۈنىمۇ؟

كىم كەلدى؟ ئەخمەتمۇ؟

يىغىن نەدە ئېچىلىدۇ؟ مەجلىس خاندىمۇ؟

بۇ يۈكلىمە قوشۇلغان خەۋەرلەر باشقىچە مەنىلەردە قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن:

(1) شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەكسىنىڭ پاكىتى ياكى مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

نېمە ماڭا خاپا بولسەن؟ لۇغەتنى مەن يېتتۈردۈممۇ؟
مەن ئۇ كىتابنى شۇ كۈنى ساڭا قايتۇرۇپ بەرمىدىممۇ؟
ئۇتۇپ قالدىڭمۇ؟ مۇشۇ دەرەخنى بىللە تىكىمگەندىدۇق؟
ئەخمەت، شۇ يەرگە بارامدۇ!
مۇنچىلىك ئىشلار ئۇنىڭ ئېسىدە تۇرامدۇ؟
بويۇ، بۈگۈن ئويناپ كەلسۇن، بايرام ئەمەسمۇ.

(2) پېئىلنىڭ I ۋە III شەخسى بولۇشى بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە ۋە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان II شەخسى بولۇشى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ كەلگەندە:

A مەسىلەت تەرزىدىكى سوئالنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەخمەتكە بىر پارچە خەت يازمايلىمۇ؟ (يازماق قانداق)
بۈگۈنكى يىغىنى ئەخمەت باشقۇرمىسۇنمۇ؟ (باشقۇرسا قانداق)
مۇشۇ لۇغەتتىن بىرنى ئالماسمۇ؟ (ئالسىڭىز قانداق)
مۇشۇ توغۇلۇق بىر ھېكايە يازمامسەن؟ (يازساڭ قانداق)

B تەكىتلەنگەن بولۇشلۇق بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

تۇرسۇن سۆزلەپ باقمىسۇنمۇ، ئاندىن پىكىر بولسا بەرمەيلىمۇ!
تۇرۇپ تۇرساڭلارچۇ، تامىقىمنى يەۋالمايمۇ!

نېمە ئالدىرايسىلەر، ۋاقت توشمىسۇنمۇ!
پىكىرنىڭ يوللۇق بولسا كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئېيتمامسەن؟!
ئاۋۋال كۆرۈپ ئاندىن باھا بەرمەمسىز.

(3) "نېمە" ئالمىشى بىلەن بىرىكىپ، ئوبىيېكتىپ مۆلچەر تەرزىدىكى سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياتاقنىڭ چىرىغى يېنىق تۇرىدۇ، ئۇلار قايتىپ كەلدىمۇ نېمە؟
گەپ قىلسام بېشىنى لىگىشتۈاتىدۇ، ئۇيغۇرچە بىلەمدۇ نېمە؟
چىرايىڭىز ياخشى ئەمەس، بىر يېرىڭىز ئاغرىۋاتامدۇ نېمە؟
بەك قىزىق گەپ قىلدىكەن، ئۆزى ئارتىسمۇ نېمە؟
يۈزلىرىڭ قىزىرىپ كېتىپتۇ، تالا بەك سوغۇقمۇ نېمە؟

(4) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە ئۇلانغاندا، ئۇنىڭدىن كېيىن "بولدى" پېئىلى كەلسە، شۇ خەۋەرنى كۈچەيتىلگەن شەرت ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان بېقىندى جۈملە خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: قىش كەلدىمۇ بولدى، ئۇنى مۇز مەيدانىدىن باشقا يەردە كۆرمەيسەن.

ئۇنىڭغا گەپ قىلدىڭمۇ بولدى، بالاغا قالسىەن.
ئىشك تۈگىدىمۇ بولدى، يولۇڭغا ماڭ.

(5) تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىلنىڭ خەۋەر شەكلىلىرىگە ئۇلىنىپ كېلىپ، ئېنىقسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، مۇنداق سۆزلەر ھامان ئېنىقسىزلىقنى بىلدۈرىدىغان ئالماس خاراكتېرلىك سۆز-ئىبارىلەر بىلەن تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىپ، جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

شۇ چاغدا مېنى تۇرسۇنمۇ بىرسى چاقىرىپ چىقىپ كەتكەندى،
ئەخمەت كىتابمۇ بىرنەرسىنى كۆتۈرۈپ سىنىپ تەرىپكە كەتتى.

ئۇ بۇلتۇر يازدىمۇ بىر چاغدا كەلگەن ئىدىغۇ؟
شۇ كۈنى "سەرگەردان" مۇ بىر كىنوغا بارغان ئىدۇق.
تۈنۈگۈنكى يىغىنغا ئونمۇ ئادەم قاتناشتى.

(2) پېئىلنىڭ پەرەز - قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە
قوشۇلۇپ، شۇ خەۋەرنى توسقۇنسىز بېقىندى جۈملىنىڭ
خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسلەن:
بارساڭمۇ تاپالمايسەن.
يامغۇر ياغسىمۇ بېرىۋېرىمىز.
شۇنچە تىرىشساممۇ بولمىدى.

(3) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ بۆلەك
بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ يەنە بىر ئىشقا قاتارداش قىلىپ
ئېيتىلغانلىقى، قوشۇمچە قىلىپ ئېيتىلغانلىقى، يەنە بىر ئىش
ئاساسىدا ئىلگىرىلەپ ئېيتىلغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى
بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

سەن بارساڭ مەنمۇ بارمەن.
ئەخمەت بۇ خىزمەتكە لايىق، ئۆزى ياش، سالامەتلىكىمۇ ياخشى.
ئۇ رۇسچىدا ناھايىتى ياخشى، ئىنگلىزچىسىمۇ بىلىدۇ.
ئۇ بۈگۈنمۇ كېچىكىپ كەلدى.
بۇ لۇغەتتىن ئەخمەتكىمۇ بىرنى ئالغاچ بارايلى، ئۇنىڭمۇ لۇغىتى
يوق.

ئۇنىڭ ئەستە قالدۇرۇش قابىلىيىتى نېمىدېگەن ياخشى، مۇشۇ ئىشنى
ياددا بار ئىكەن.
بۇ تاغدىن ئادەم تۈگۈل ئۇچار قۇشۇمۇ ئۆتەلمەيدۇ.

(4) خەۋىرى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان ياكى پۈتمىگەن
ھازىرقى زامان شەكلىدە كەلگەن جۈملىلەرنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە

قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىنى ۋاقىت بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ،
بونداق جۈملىلەر ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىشنىڭ بارلىققا كېلىشى
بىلەن تەڭ، باش جۈملىدىكى ئىشنىڭ بارلىققا كېلىشىنى
بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

يازىمۇ بولىدۇ، ئۇنى شەھەردىن تاپالمايسەن.
ئۇ قولغا كىتابنىمۇ ئالىدۇ، ھەممە ئىشنى ئۇنتۇيدۇ.
سەنمۇ كەلدىڭ، مېنىڭ ئىشلىرىم ئوڭمىغىلى تۇردى.

(5) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن سوئال
ئالماشلىرىغا قوشۇلۇپ، بىلىپ بولماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسلەن:

ئۇ نەگىمۇ كەتكەندۇ؟
بۇنى ئېلىپ نېمىمۇ قىلارسەن؟
ئۇ بىچارە ئەمدى قانداقمۇ قىلار؟

(6) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارغا
قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
ئىشنىڭ ئاخىرى بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

مانا بېيجىڭمۇ يېتىپ كەلدى.
ئىمىھاندانمۇ ئۆتتۈڭ، ئەمدى گەپ، مەكتەپنى ياخشى پۈتتۈرۈشتە.
ئالدىرىما، ئاكاڭ بىلەنمۇ كۆرۈشسەن.

(7) ئۈندەشلىك جۈملىلەردە كەلگەن سۈپەت ياكى
رەۋىشلەرگە قوشۇلۇپ، مەنىنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ.
مەسلەن:

چىرايلىقمۇ شەھەر ئىكەن.
يىراقمۇ يول ئىكەن، ساق بەش كۈن ماڭدۇق.
تازىمۇ كېچىكتۈردۈڭ.

2.3.15. ”چۇ“ يۈكلىمىسى

(1 سوئال يۈكلىمىسى بولۇپ تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:
A. تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋال ئاستىدا جۈملىنىڭ خەۋەردىن باشقا نۇقتىلىق بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىنىڭ سوئاللىق خەۋىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

- تۇرسۇن كەلدى.
- ئەخمەتچۇ؟ (= ئەخمەت كەلدىمۇ؟)
- ھەممەيلەنگە بىلەت بەردىڭ، ماڭچۇ؟ (= ماڭا بەرمەمسەن؟)
- بۇ تەنلە ئۆيگە قايتمايمەن.
- كېيىنكى تەنلەدېچۇ؟ (= كېيىنكى تەنلەدە قايتامسەن؟)

B. پەرەز بېقىندى جۈملىگە قوشۇلۇپ، سوئاللىق باش جۈملىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

- ئەتە كېلىڭ، ئەتە سۆزلىشەيلى.
- ئەتە كېلەلمسەمچۇ؟ (= قانداق بولىدۇ؟)
- سەن مېنى ساقلاپ تۇر.
- سەن كەلگۈچە ماشىنا كېلىپ قالسىچۇ؟ (قانداق قىلىمەن؟)

C. پېئىلنىڭ بولۇشىسىز ”ئا“ لىق رەۋىشداش شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقىغا نېمە ئاساس بار، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- سەنمۇ بارامسەن؟
- بارمايچۇ (= ئەلۋەتتە بارمەن، نېمىشقا بارمايمەن)
- سەنمۇ باردىڭمۇ؟
- بارمايچۇ، (= نېمىشقا بارمايتتىم.)

(2 ئاڭلىغۇچىغا بىر ئىشنى ئالدىرىماي چۈشەندۈرۈشتە جۈملىنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەنچۇ، بۇ يېقىندا ئۇ يەرگە بارالمايمەن.

سىزنىچۇ، ئەخمەت چاقىرىۋاتىدۇ.

ماۋۇ كىتابنىچۇ، ئەخمەت مۇئەللىمگە بېرىپ قويۇڭ.

مەنچۇ، ساڭچۇ، تازا ياخشى ئويۇنچۇق ئېلىپ بېرىمەن.

(3 سۈپەتنىڭ ”-لىق//لىك//لۇق//لۈك“ قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ئىسىم شەكلىگە ۋە پېئىلنىڭ ھاللىق ئىسىمداش شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، بىرخىل ئۈستىلىمە ئۈندەش جۈملە ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر مەلۇم شەيئى ياكى مەلۇم ئىشقا بېرىلگەن باھانى بىلدۈرۈپ كەلگەن جۈملىلەردىن كېيىن كېلىپ، ئۇنىڭغا ئۈستىلەپ قوشۇلغان يەنە بىر باھا ياكى پاكىتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىدىكى سۈپەت ياكى ئىسىمداشنىڭ سۈببىيىكى ئالدىنقى جۈملىنىڭ سۈببىيىكى بىلەن بىر بولۇشمۇ مۇمكىن، باشقا بولۇشمۇ مۇمكىن، سۈپەت ياكى ئىسىمداشنىڭ سۈببىيىكى ئالدىنقى جۈملىنىڭكى بىلەن بىر بولغاندا، ئۇ شۇ سۈببىيىكىنىڭ شەخسكە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ؛ باشقا بولغاندا بۇ سۈببىيىكى ئەگەر ئالدىنقى جۈملىدىكى سۈببىيىكىنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان شەيئى بولسا، ئۇ شۇ سۈببىيىكىنىڭ شەخسكە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىپ، ئاندىن ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۈرلىنىدۇ. ئەگەر مۇستەقىل بولسا، بىۋاسىتە ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۈرلىنىدۇ. سۈپەت ياكى ئىسىمداش ئوخشاشلا سۈببىيىكىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مۇنداق جۈملىلەر كۆپ ھاللاردا يەنە ”تېخى“ يۈكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ناھايىتى ياخشى بالا، ئۆتكۈرلۈكچۇ تېخى.

بۇ يەر بەك مولچىلىق ئىكەن، ھاۋاسنىڭ ياخشىلىقچۇ تېخى.

— ئۇ بەك ئېسىل ئادەم ئىكەن.

— بىلىمنىڭ چوڭقۇرلۇقىچۇ تېخى.

بۇ ماقالە بەك ناچار يېزىلغان، ئۆزۈنلۇقىچۇ تېخى.

ئۇ ھەم ھورۇن، ھەم قابىلىيەتسىز ئادەم ئىكەن، تەنقىدىنى قوبۇل قىلمايدىغىنىچۇ تېخى.

ئاخشامقى پائالىيەت ياخشى بولمىدى. توكنىڭ توختاپ قالغىنىچۇ تېخى.

بۇنداق جۈملىلەردىن سۈپەتنىڭ سۈببىيىكى ئالدىنقى جۈملىدىكى سۈببىيىكتىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت بولغان بەزىلىرىنى تېخىمۇ ئىخچاملاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۈپەتنى چۈشۈرۈپ قويۇشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يەر بەك مولچىلىق ئىكەن، ھاۋاسىچۇ تېخى.

— ئۇ بەك ئېسىل ئادەم ئىدى.

— بىلىمىچۇ تېخى.

(4) پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) مەسلىھەت، يېقىنلىق، ئامراقلىق تەرزلىرىنى بىلدۈرىدۇ؛ بىرلىك I شەخستە شۇ ئىشنىڭ يېڭى ئەسكە ئېلىنغانلىقىنى بىلدۈرىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

خاپا بولماي، ئەخمەتنى چاقىرىپ قويۇڭچۇ.

بۈگۈن مۇنۇ ماقالىنى تەرجىمە قىلىۋەتچۇ.

ھېلىقى يىغىنى بۈگۈن ئېچىۋېتەيلىچۇ.

ئوغلۇم، قولۇمغا سۇ قويۇپ بەرچۇ.

بىكار ئولتۇرغىچە ئۆيگە خەت يازايلىچۇ.

(2) شۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى كۈتۈش مەنىسىنى

كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئىشمنى تۈگىتەيچۇ، تازا ئوينايمىز.

ياز كەلسۇنچۇ، مەن سېنى دېڭىز بويغا ئاپىرمەن

خاماننى تېپىپ بولۇڭلارچۇ، ئاندىن بىر گەپ بولار.

(3) سىناق تۈس شەكلىدىكى پېئىللارنىڭ بويۇرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلغاندا، بۇ ھەرىكەتتىن كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەسلىك، يامان ئاقىۋەتكە قېلىش تەرزلىرىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

يامان بولساڭ بىزنى بۇ يولدىن قايتۇرۇپ باقچۇ.

ئۇ مېنى ئۇرىمەن دېگۈدەك، ئۇرۇپ باقسۇنچۇ.

قورقماڭ، قانۇن بار، ئەمدى سىزگە چىقىلىپ باقسۇنچۇ.

(5) پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىلىرىگە قوشۇلۇپ، پېئىلنىڭ يالۋۇرۇش رايى، ئەپسۇس رايى شەكلىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. (بۇ ھەقتە پېئىلنىڭ شەخسلىك شەكلىلىرى بابىدا توختالغان ئىدۇق).

3.3.15. "م" يۈكلىمىسى

بۇ يۈكلىمە "م" يۈكلىمىسى بىلەن "ئا" يۈكلىمىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. شۇڭا "م" يۈكلىمىسى ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان سۆزلەردە "م" شەكلىدە ئىپادىلەنسە، "م" يۈكلىمىسى "م" شەكلىدە ھۆكۈم ياردەمچىسىنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان سۆزلەردە "ئا" شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كەلدىڭىزما، ئىشچىما، يازغان ئىدىڭىزما،

بارامسىزا، ئىشچىمدىڭىز، يازغانىدىڭىزما،

بۇ يۈكلىمە ئاساسەن خەۋەر تەركىبىدە كېلىپ، سۆزلىگۈچى ئاڭلىغان، پەملىگەن ھەتتا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئىشنى

تەستىقلىتىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق سوئاللار كۆپىنچە قىزىققان، ئەجەبلەنگەن، نارازى بولغان، ئىشەنمىگەن ياكى ئىشىنىشكە پېتىنمىغان تەرزىلەردە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تۈنۈگۈن كەلدىڭىزما؟

دۇنيادا كەچ بولمايدىغان يەرلەرمۇ بارما؟

سز مېنى تونۇمىدىڭىزما؟

مەن سىزگە قوپاللىق قىلدىمما؟

سىز ئارتىسىما؟

سىز چەت ئەلگە چىقامسىز؟

ئۇلار راستتىنلا كېتەمدى؟

بىز راستتىنلا بىرىنچىلىكنى ئالدۇقما؟

بۇ يۈكلىمە بەزىدە پېئىلنىڭ ۋاسىتىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، سوئالنى ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچى ئۆزىنىڭ خەۋەر ئىپادىلىگەن ئىشنى كۆرگەن ياكى بىلگەنلىكىنى ئىزھار قىلىش مەقسىتىدىلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشقا ماڭدىڭىزما، بىللە ماڭايلى

كەلدىڭلارما، ئەمەس يىغىنى باشلايلى.

كەلدىڭىزما، ئۆيگە كىرىڭ.

يېزىپ بولدىڭىزما، ياخشى بوپتۇ.

4.3.15. "غۇ (- قۇ)" يۈكلىمىسى

1) سوئال يۈكلىمىسى سۈپىتىدە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ پاكىتى ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىش ياكى ئۇنىڭ سەۋەبىنى بىلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— تۈنۈگۈن يىغىنغا كەلمىدىڭىزغۇ؟

— كەلدىمغۇ، كۆرمىدىڭىزما؟

ئەتە ئۇلار بۇ يەرگە كېلىدۇغۇ؟ شۇ چاغدا كۆرۈشمەمسىز.

بۇ قاسمغۇ؟ تونۇمامسىز؟

ئەخمەت قايتىپ كەپتۇغۇ؟ كۆرۈشتىڭىزمۇ؟

مەن ساڭا ئېيتقانغۇ؟ يادىڭدىن چىقىپ قالدىمۇ؟

ئەخمەت يوققۇ؟ نەگە كەتتى؟

بۇ خىل جۈملىلەر بەزىدە سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەستىن پەقەت پاكىتىنى ئەسلىتىش رولىنىلا ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ساائەت توشىغۇ، سىنىپقا كىرىيلى.

بايا قايسى يولنى تاللايمىز دېدىڭىزغۇ... مەن ئاشۇ جاپالىق يولغا

تەييار.

2) جۈملىنىڭ خەۋەردىن باشقا نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ بۆلەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكى، ھەممىگە ئايان ئىكەنلىكى، ئاللىقاچان بەلگىلىنىپ بولغانلىقى، بىر مەسىلە بولمايدىغانلىقى، ئۇنى مۇستەسنا قىلىشقا بولىدىغانلىقى قاتارلىق تەرەپلىرىنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ. بۇ مەنىدىكى "غۇ" يۈكلىمىسى باغلىغۇچىلىق رولىنىمۇ ئوينايدۇ. مەسىلەن:

مەنغۇ ۋېلىسپىت بىلەن بارىمەن، سەن قانداق قىلىسەن؟

مەن بۇلارنى تونۇشتۇرۇپ قوياي، بۇ ياقىغۇ تونۇيسىز.

لۇغىتىڭىزغۇ بەرمىدىڭ، ماۋۇ روماننى بېرىپ تۇرارسەن.

ئىمتىھاندىنغۇ ئۆتەلەيدۇ، بەدەن تەكشۈرۈشتىن قانداق بولاركىن.

رۇسچىنىغۇ بىلمەيمەن، خەنزۇچىنىمۇ چالا بىلىمەن.

بۇنىغۇ ئالدۇق، ئەمدى قانداق ئىشلىتىمىز؟

3) پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، باش

جۈملىدىكى ئىشنىڭ مۇقەررەلىكىنى تەكىتلەش رولىنى ئوينىيدۇ.
مەسىلەن:

ئىمتىھانغا قاتناشمىغۇ ئۆتۈپ كېتىمەن.

تېرىشىغۇ ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

بارساڭغۇ ياخشى بولاتتى، بارمىدىڭ-دە.

(4) جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ قانداق بولۇشى، سەۋەبى قاتارلىقلار ئېنىق ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا كۆپىنچە "تاڭ" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ، "تاڭ" يۈكلىمىسى ئادەتتە "غۇ" دىن كېيىن كېلىدۇ، بەزىدە "تاڭھې" شەكلىدە جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ ناھىيىگە كەتكەن ئىدى، كەلمەيدۇغۇ-تاڭ.

نېمە بولدىكىن، ھېچنېمە يېمەيدۇغۇ-تاڭ.

مۇشۇ ئەكبەرنىڭلا دىتىغا ياقمىدىغۇ-تاڭ.

— ئۇ نېمىشقا كەلمەيدۇ؟

— تاڭھې، كەلمىدىغۇ.

ئەكبەر... "قاۋانلىق" بىلەن بىر ئېلىشىم دەيدۇغۇ!

(5) تولۇقسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل قۇرۇلمىسىنىڭ تەركىبىدە كېلىشى مۇمكىن، مەسىلەن:

يېرىشىغۇ بارمەن، بىراق بۈگۈن ماڭالمايمەن.

يېزىشىغۇ يېزىپتۇ، بىراق ئانچە ياخشى يازالماپتۇ.

5.3.15. "دە (تە)" يۈكلىمىسى

بۇ يۈكلىمە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن:

(1) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ماختاش تەرزىدە

ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تازا ۋاقتىدا كەلدىڭ-دە.

ماڭدى-دە بۇ ماشىنا.

ناخشا دېگەنى ئېيتىدۇ-دە بۇ قىز.

(2) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەپسۇسلانغان تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقت يوق-تە، بولمىسا مەنمۇ يازاتتىم.

ئەمدى ھەر قانچە قىلساقمۇ ئۆلگۈرەلمەيمىز-دە.

سۇ ئۇزۇشنى بىلمەيمەن-دە، بولمىسا ئاللىقاچان سۇغا

سەكرەيتتىم.

سىز كۆرمىدىڭىز-دە، شۇڭا شۇنداق دەيسىز.

(3) ۋاسىتىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەرلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، چۈشەنچىنىڭ يېڭى ھاسىل بولغانلىقىنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينىيدۇ. مەسىلەن:

ساڭا قالسا يول ياساتمايدىكەنمەن-دە.

ئەھۋاللارنى تازا ئىگەللەپسەن-دە!

كەينىمىزدە مازاپ يۈرۈپتىكەن-دە!

ئارتىس ئىكەن-دە ئۇ.

(4) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پۇل تاپقان ئادەم ياخشىنى ئالىدۇ-دە.

ھەممە ئادەم جان ساقلاش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ-دە.

ئىنتىزام بولمىسا، ھېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدۇ-دە.

ئۇمۇ ئامالسىزلىقتىن شۇنداق قىلىدۇ-دە.

(5) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بولغىنىچىلا قىلىنىشىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يازدىم - دە بىر نەرسىلەر قىلىپ.

6.3.15. "كن" يۈكلىمىسى

سوئال جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ ("مۇ" يۈكلىمىسىگە ۋە "ئۇ" بىلەن ئاخىرلاشقان خەۋەرلەرگە قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ ئالدىدىكى "ئۇ" تاۋۇشى "ئى" غا ئۆزگىرىدۇ):

(1) سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەسىلە ئۈستىدە بىر قارارغا كەلمىگەنلىكىنى، ئويلنىۋاتقانلىقىنى ياكى ئۇنى بىلمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن بارايمىكىن ئاندا، يار كېلەرمىكىن مۇندا.

يارغا يار كېرەك بولسا، قول سېلىپ كېلەر مۇندا.

ئىشكنىڭ ئالدىدا ۋېلىسىپت تۇرىدۇ، كىم كەلدىكىن؟

ياتاقتا بىر كىم ئولتۇرىدۇ، دەيدۇ، كىمكىن، قاسمىمىكىن.

مەنمۇ بىر پارچە ماقالە يازدىم، بولامدىكىن.

(2) سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن

ئەنسىرىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتە بارساڭ كېچىكىپ قالامسەنكىن.

بارسىڭىز جاپا تارتىپ قالارسىزمىكىن.

ئۇ بالا بەك شوخ، ئۇنى خاپا قىلىپ قويارىمىكىن.

(3) سوئالنىڭ ئەمەلىي جاۋابىنى بىلىش خاھىشىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىرىپ باقايلى، كىم كەلدىكىن.

سوراپ باق، بىلمەدىكىن.

ئاۋازغا سېلىپ باقايلى، قېنى قانچىلىك ئادەم قوشۇلدىكىن.

ئوقۇغىنا، قىزلار نېمە دەپ يازدىكىن.

7.3.15. "لا" يۈكلىمىسى

(1) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بىرىگە قوشۇلۇپ، ئىشنىڭ شۇ بۆلەك بىلەنلا چەكلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەنلا باراي.

بولدى، ئۆيگە كىرمەيلى، مەشەدىلا ئولتۇرايلى.

مەن قاسمىنلا كۆردۈم، باشقىسىنى ئۇچراتمىدىم.

ئۇ ئۈرۈمچىگىلا بارىدىكەن، نېرىسىغا ئۆتمەيدىكەن.

مەن مۇشۇ ئىش ئۈچۈنلا كەلدىم.

مەن بۇ يىل مۇشۇ چاپان بىلەنلا قىشنى چىقاردىم.

(2) ئوخشاشما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلغاندا، ئوخشاشلىقىنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ مۇشۇ جۈزىدەكلا (جۈزىچىلىكلا) بىر تاشنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

ئۇ مەندەكلا بار ئىكەن.

مەنمۇ سىزدەكلا مۇشۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى.

ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەكلا سۆزلەۋاتىدۇ.

(3) ئورۇن كېلىش ۋە چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملارغا قوشۇلغاندا، "ئۇدۇل" مەنىسىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۆيگىلا ماڭ، چاي تەييار.

مەن ئىدارىدىنلا كەلدىم.

(4) ۋاقىت ھالەتلىرىگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ئىشنىڭ تېز ئارىدا بولىدىغانلىقى ياكى بولغىنىغا ئۇزاق ۋاقىت بولمىغانلىقى ياكى

بالدۇرلا بولغانلىقى قاتارلىق مەنلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئۇ يېقىندىلا ئۆيگە بېرىپ كەلگەن ئىدىغۇ، يەنە كەتتىم؟

مەن تۈنۈگۈنلا كەلگەن ئىدىم، بۈگۈن يەنە ماڭدىغان بولدۇم.

مەن ئەتىلا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمەن.

بىز توخۇ چىللىغاندىلا تۇرۇپ كەتتۇق.

(5) ئورۇن كېلىشتىكى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا "لا" قوشۇلۇپ كەلگەن شەكىل بەزىدە مەلۇم بىر ئىشنىڭ بىردىنبىر شەرتىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن. مەسلەن:

خاتالىقنى تونۇغاندىلا ئۇنى تۈزەتكىلى بولىدۇ.

ئۆي مەسلىسى مۇشۇ بىنالار پۈتكەندىلا ھەل بولىدۇ.

(6) چېتىلما رەۋىشداشلارغا ئۇلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە ئۇلىنىپلا ياكى شۇ ھەرىكەت بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

مەن ئۇنىڭغا مەجلىس بارلىقىنى ئېيتىپ قويۇپلا قايتىپ چىقمەن.

ئۇ كېلىپلا ئىشقا چۈشۈپ كەتتى.

دەرستىن چۈشۈپلا مېنىڭ قېشىمغا كىرىك.

ئۇ مېنى كۆرۈپلا تونۇۋالدى.

(7) چېتىلما رەۋىشداشنىڭ بولۇشىنىز شەكىلگە ياكى پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ بولۇشىنىز "ئار" تۈرىنىڭ چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىلگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنلا ياكى شۇ ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگەن ئەھۋال ئاستىدىلا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

بىز تاڭ ئاتمايلا (// ئاتماستىلا) يولغا چىقتۇق.

سۆزۈمنى ئاڭلاپ بولماستىلا (// بولمايلا) ۋارقىراپ كەتتى. قايتىپ كېلىپ ئۆيگە كىرمەيلا (// كىرمەستىلا) ئۇنىڭ قېشىغا كىردىم.

(8) قوشۇلما پېئىللارنىڭ ياكى تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ رەۋىشداش قىسمىغا قوشۇلۇپ، شۇ ھەرىكەتنىڭ بىر يولىدا ئورۇنلىنىشى، بىر قېتىمدىلا ئورۇنلىنىشى، ئۈزۈلمەي داۋاملىشىشى (ئىزچىل تۈس شەكىللىرىدە) قاتارلىق مەنلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئاران بىر كەلگەندە ئىشنى تۈگىتىپلا كەت.

شۇنچە ئىشنى بىر كۈندە تۈگىتىپلاۋەتتۇق.

دورنى ئىچىشىمگە قورسىقىمنىڭ ئاغرىقى بېسىپلا قالدى.

ئۇ بىزنى كۆرۈش بىلەن تەڭ سۆزلەپلا كەتتى.

شۇنچە تاماقنى يەپلا بولدى.

ئۇ ھەر كۈنى كېلىپلاۋاتىدۇ.

بېشىم تېخىچە ئاغرىپلاۋاتىدۇ.

ئۇ سېنى ساقلاپلا ئولتۇرىدۇ.

(9) سان ياكى سان-مىقدار بىرىكمىسىگە قوشۇلۇپ، كىشىگە شۇ قەدەر ئاز چۈشەنچىنى بېرىدۇ. مەسلەن:

بۇ ئىدارىدا ئون ئىككىلا ئادەم بار.

يىغىنغا تۆتلا ۋەكىل قاتناشتى.

مەجلىس بىر سائەتلا ئېچىلدى.

ئۇ بىر كۈندە ئالتە سەرلا تاماق يەيدۇ.

(10) پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ھەرىكەت بەلگىسىگە ئىگە بولغان شەيئىنىڭ بىرىنىڭمۇ مۇستەسنا ئەمەس ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ. مەسلەن:

ئۇنى كۆرگەنلا ئادەم ماختايدۇ.

سورغانلا سوئالغۇزغا جاۋاب بېرىدۇ.

ۋەكىللەر بارغانلا يېرىدە قىزغىن قارشى ئېلىندى.

11) يۆنىلىش كېلىشتكى "ش" لىق ئىسمىداش + "بولدۇ" قورولمىسىدا ئىسمىداشنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، پەقەت شۇ ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ئىشنى قىلىشقا يول قويۇلدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ پۇلنى باشقا نەرسىگە خەجلەشكە بولمايدۇ. كىتاب ئېلىشقا بولىدۇ.

بۇ كىتابلارنى مەشەدە كۆرۈشكە بولىدۇ، سىرتقا ئېلىپ چىقىشقا بولمايدۇ.

12) "ھەممە" ئالمىشىغا ۋە بەلگىلەش ئالمىشى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سوئال ئالماشلىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەندە، مۇستەسنا سىزلىقنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ. ئالماش سانلارغا قوشۇلۇپ كەلگەندىمۇ، شۇ رولىنى ئوينىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ يەرنى ھەممىلا ئادەم ماختايدۇ.

ھەممىمىزلا بارايلى.

ھەممىمىزگىلا رۇخسەت قىلىندى.

نەگىلا قارىساڭ ئادەم.

قاچانلا كەلسىڭىز قارشى ئالىمىز.

كىمدىنلا سورىساڭ ئېيتىپ بېرىدۇ.

بىز ئۈچ بالا، ئۈچىمىزلا ئوغۇل.

13) پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، شۇ شەرتنىڭ پۈتۈنلەي يېتەرلىك بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تىرىشساڭلا ئالغا باسسەن.

ئاممىدىن ئايرىلماسقا مەغلۇپ بولمايمىز.

سىلەر كەلسەڭلەرلا يىغىنى باشلايمىز.

رەڭگى مەيلى، پىششىق بولسلا بولىدۇ.

تولۇق ئوتتۇرنى تۈگەتكەن بولسلا بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقلايدۇ.

بەزىدە "لا" يۈكلىمىسى پەرەز بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئەمەس، بەلكى باشقا بۆلەكلىرىگە قوشۇلۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئاممىدىنلا ئايرىلماسقا مەغلۇپ بولمايمىز.

سىلەرلا كەلسەڭلار يىغىنى باشلايمىز.

رەڭگى مەيلى، پىششىقلا بولسا بولىدۇ.

تولۇق ئوتتۇرنى تۈگەتكەنلا بولسا، بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقلايدۇ.

14) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، سۇبېيكتىنىڭ ھەر قېتىمدا باش جۈملىدىكى ھالەت ياكى ھەرىكەتكە دۇچ كېلىشىنى ياكى بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى ھەرىكەتنى ئورۇنلاش بىلەنلا باش جۈملىدىكى ھەرىكەتكە دۇچ كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ نەگە كېتىدىكىن، بارساملا ئۆيدە يوق.

مېنىڭ سىزگە ئازراق پىكرىم بار دېسەملا خاپا بولۇپ كەتتى.

مەن مەشەگە يېتىپ كەلسەملا ئۇمۇ ئۆيدىن چىقىپ ئىشقا ماڭدۇ.

15) چەكلەنمەسلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل قۇرۇلمىلىرىنىڭ تەركىبىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ سۆزلەش بىلەنلا قالماي، ئەمەلىيەتتە كۆرسەتتى.

ئۇ بىزگە دەرس بېرىپلا قالماي، ئىدىيە جەھەتتىنمۇ كۆڭۈل بۆلدى.

8.3.15. "زە" يۈكلىمىسى

1) سوئال شەكلىدە ياكى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىنكار مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ "مەسىلە ئېنىققۇ" دېگەن تەرزنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەشەدىزە زىرائەت ئۈنەمدۇ! (ئەلۋەتتە ئۈنەمدۇ)

مەشەدىزە زىرائەت ئۈندۇ! (ئەلۋەتتە ئۈنەمدۇ)

ئەخمەتزە شۇنى يارىتامدۇ! (ياراتمايدىغىنى ئېنىق)

ئەخمەتزە شۇنى يارىتىدۇ! (ياراتمايدىغىنى ئېنىق)

2) ئادەتتىكى جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ بۇرالمى تەكىت تەرزنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئۇ ھاراق ئىچمەيدۇ، تاماكنىزە ئۈزۈلدۈرمەي چېكىدۇ. سەنمىزە بەك تەرسا جۇمۇ، بۈگۈنۈزە راسا قىزىتىدىغان بولدۇق - تە.

3) ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق سوئال مەنىسى ئىپادىلەنگەن جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ "ئەدە شۇنداق قائىدە بار" دېگەن تەرزنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز كېتىمىز، سەننەزە مەشەدە قالسىنەن؟ مەن بۇنىڭغا قوشۇلمايمەن.

مەشەگە كېلىۋىزە (كېلىپزە) بىزنىڭ ئۆيگە كىرمەيسەن؟

4) خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئېرەنسىزلىك بىلەن ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خۇش بولۇپ قالسۇن دەپ يېرىپ قويدۇمۇزە!

ئېغىز ئۆزىنىڭ بولغاندىن كېيىن دەيدۇزە!

9.3.15. "ئا" يۈكلىمىسى

1) بايان مەيلىدىكى خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، ئەجەبلەنگەن تەرزدىكى سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نېمە بولدۇڭ، جاۋاب بېرەلمەيسىنا!؟

كېچىكپ قالدىڭا؟ نەگە باردىڭ؟

تېخىچە كەلمىدا؟ نېمە بولغاندۇ؟

تاماكى چېكىدىكەنسنا، كىچىككەن تۇرۇپ،

2) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ كۈچلۈك بولغانلىقى ياكى ئۇزۇن داۋاملاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئۈندەشلىك جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق خەۋەرلەر كۆپىنچە تەكرارلىنىپ كېلىدۇ. بىراق تەكرارلانغىنىغا "ئا" قوشۇلمايدۇ. III شەخس شەكلىگە "ئا" قوشۇلغاندا، ئاخىرىدىكى "ى" تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

بۇ خەتنى يازدىڭا - يازدىڭا!

زېرىكتىما - زېرىكتىم!

بۇ يامغۇر ياغدا - ياغدى!

3) پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ مەيلىدىكى II شەخس خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، يالۋۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ياكى بۇيرۇق تەرزنى ئاجىزلىتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

خۇش بولاي، ماڭا بىر خەت يېزىپ بېرىڭا.

مەيەگە كېلا (كېلە)، ساڭا بىر گېيىم بار.

ياتاققا بارسىڭىز مېنىڭ لۇغىتىمنى ئالغاي كېلىڭا.

لۇغىتىڭنى يېرىپ تۇرا.

10.3.15. "هە" يۈكلىمىسى

1) سوئال جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، قارىتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

هە، نەدىن كېلىۋاتسەن؟

هە، نېمە قىلغىلى كەلدىڭ؟

2) بايان مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، تەلەپ ھاسىل بولغانلىقىنى ياكى ئىشنىڭ مۇۋاپىق تېپىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

هە، ئەمدى قورساق تويدى.

هە، بۇ ئىشنىڭ يارايدۇ.

هە، تازا ياخشى بوپتۇ.

هە، بۇ پىلان ياخشى بولدى.

3) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، شۇ ئىشقا نۆۋەت كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

هە، ئەمدى ماڭايلى.

هە، تەييار بول.

هە، ئەمدى سۆزلە.

4) بايان مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، چۈشەنگەنلىك، ئېسىگە ئالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ سەل سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

هە...ئىسىمگە كەلدى.

هە.....سىز ئىكەنسىز-دە!

هە.....توغرا، بىز ئۈرۈمچىدە كۆرۈشكەن.

5) بايان مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، چۆچۈگەنلىك ياكى ئېنىق ئاڭلىمىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا

ئۇ كۈچلۈك ھەم ئۈزۈك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

هە؟ كەلمىدى؟

هە؟ ئەخمەتقا؟ ئۇمۇ بارمايدۇ.

6) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى II شەخس شەكىلىدىكى خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، قوپاللىق بىلەن قىلىنغان بۇيرۇقنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق خەۋەرلەر ھامان جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ، ئەگەر "هە" قوشۇلىدىغان سۆز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، ئۇ "ئە" شەكىلىگە كىرىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

يازە، تولا گەپ قىلماي!

ماڭە چاپسان!

ئۇخلا ھە!

11.3.15. "ئەمسە" يۈكلىمىسى

1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىش شەرت قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— مەن بارالمايمەن.

— ئەمسە مەن باراي.

— بۇ لۇغەت بولمايدۇ.

— ئەمسە مانى ئال.

— مەن بۇ يىغىنغا قاتناشمايمەن.

— ئەمسە نېمىشقا كەلدىڭ؟

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، بىر ئىشتىن يەنە بىر ئىشقا بۇرولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ئەمسە يىغىننى باشلايلى.

— ئەمسە مەن ئازراق پىكىر بايان قىلاي.

— خوش ئەمسە، بىز كەتتۇق.

12.3.15. "مەيلى" يۈكلىمىسى

(1) ئىختىيارغا قويۇش، پەرۋا قىلماسلىق، تەۋەككۈل قىلىش قاتارلىق مەنلەرنى بىلدۈرۈپ، جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ. مەسلەن:

مەيلى، بارسۇن،

مەيلى، يازىۋېرىڭ،

مەيلى، خاپا بولساڭ بولسۇن.

(2) پەرەز بېقىندى جۈملىلەردىن كېيىن كېلىپ، ئۇنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسلەن:

بارمىساڭ مەيلى، ئىختىيار ئۆزۈڭدە.

يېڭىلىمە مەيلى، بىر تۇتۇشۇپ باقايلى.

ئۇ كەلمىسە مەيلى، يىغىنى ئېچىۋېرىلى.

(3) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇنى يەنە بىر خىل توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ (بۇ ھەقتە "يېتىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى" بابىدا توختالغاندۇق)

13.3.15. "تېخى" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز بەزىدە رەۋىش رولىدا كەلسە، بەزىدە يۈكلىمە رولىدا كېلىدۇ: ئەگەر ئۇنى "تېخىچە" سۆزى بىلەن ئالماشتۇرغىلى بولسا، رەۋىش رولىدا كەلگەن بولىدۇ. ئالماشتۇرغىلى بولمىسا، يۈكلىمە رولىدا كەلگەن بولىدۇ. بۇ سۆز يۈكلىمە رولىدا كەلگەندە تۆۋەندىكىچە مەنلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئۈستىلەپ ئېيتىلغان يەنە بىر ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئۇ قابىلىيەتلىك ئادەم، تېخى ئىنگىلىزچە بىلىدۇ.
ئۇ قاملاشمىغان ئادەم ئىكەن، پىكىر بەرسەك قوبۇل قىلمايدىكەن
تېخى.

قارا، مۇنۇ ماشىنا نېمىدېگەن چىرايلىق، تېخى رادىئوسى بار ئىكەن.
(2) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ نۆۋەت كۈتۈپ تۇرغان ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئەتە-ئۆگۈن تېخى قاشنىڭ سۈيىنى چېپلا توختىتىپ ئېتىزلارغا باشلامىز.

مەن ھازىر ياتمايمەن، ئۆيگە خەت يازمەن تېخى.

بۇنىڭدىنمۇ تاتلىق ئارزۇلار تېخى ئالدىمىزدا ئىدى.

تېخى مۇشۇ دۆۋلەتلىك بۇغداي باغلىرىنى يومىشتىش كېرەك.

(3) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنى باشقا بىر ئىشقا نىسبەتەن شۇنداق دېيىشكە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

— نېمانچە ئورۇقلاپ كەتتىڭ!

— ھازىر سەمرىپ قالدىم تېخى، بۇرۇن كۆرسەڭ قورقۇپ كېتەتتىڭ.

— ئۆيىڭلار نېمانچە يىراق؟

— بىزنىڭ ئۆي يېقىن تېخى، ئەخمەتلەرنىڭكىگە بىر سائەت ماڭسەن.

— بۇغدىڭلار ئوخشاپتۇ.

— بۇ تېخى ئوخشىغىنى ئەمەس، ئوخشىغىنى ئا تەرەپتە.

(4) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ قارىشىچە خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بەھۋدە

بولغانلىقى، چەكتىن ئېشىپ كەتكەنلىكى، سۇبېيكت ئۈچۈن مۇناسىپ ئەمەسلىكى قاتارلىق مەنەلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئەبلغازى، گادايەن دەپ زارلايسەن تېخى، مانا بايلىق.....

قىلغان-ئەتكىنى ئاز دەپ تېخى ئادەم ئۇرغىنىنى قارىمامدىغان.

ئۇ ئۆچرەتكىمۇ تۇرماي، ھەممىنىڭ ئالدىدا ماشىنىغا چىقىۋالدى،

ئۆزى كادىر تېخى.

ئۇ دائىم ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەيدۇ، شۇ ھالغا تېخى باشقىلارنى

كۆزگە ئىلمايدۇ.

تەنقىد قىلسا كۈلۈۋاتىدۇ تېخى.

(5) بەزى ۋاقىت ھالەتلىرىنىڭ ياكى چېتىلما ھالەتلەرنىڭ

ئالدىدا كېلىپ، ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمىگەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ چاغدا كۆپىنچە "لا" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ.

مەسلەن:

ئۇ تېخى تۈنۈگۈنلا كېلىپ كەتكەن ئىدىغۇ؟

تېخى ھازىرلا كەلدىم.

تېخى سوئالنى كۆرۈپ بولمايلا سائەت توشۇپ قالدى.

(6) ئۈستلىمە ئۈندەش جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە كېلىدۇ. بۇ

ھەقتە "چۇ" يۈكلىمىسى توغرىسىدىكى بايانغا قارالسۇن.

14.3.15. "قېنى" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز "ئەخمەت قېنى" قاتارلىق جۈملىلەردە سوئال ئالمىشى

رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، كۆپىنچە يۈكلىمە رولىدا كېلىپ

تۆۋەندىكى مەنەلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ

تەكلىپ ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

قېنى، ئۆيگە كىرەيلى.

قېنى، چۈش ئاسمىكا، كاۋاپ يەيمىز.

قېنى، تاماققا بېقىڭلار.

قېنى، يۈر ئاتلارغا يەم بېرەيلى.

(2) سوئال جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ

سوئالنىڭ ئەمەلىي جاۋابىنى بىلىش خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ، ياكى

ئاڭلىغۇچىدىن جاۋاب تەلەپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسلەن:

يەنە بىر دەم كۆرەيلى، قېنى كىم يېڭىدۇ.

سوراپ باقايلى، نېمە دەپ جاۋاب بېرىدۇ قېنى.

قېنى قايسى يولنى تاللايمىز؟

كىم بارىدۇ قېنى؟

(3) پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى شەكلىگە "چۇ"

يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ بۇلۇشىنى كۈتۈش،

ھەرىكەتتىن كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەسلىك ياكى يامان

ئاقىۋەتكە قېلىش تەرزلىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن خەۋەرلەرگە

ماسلىشىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسلەن:

مەن ئىشلىرىمنى تۈگىتەيچۇ قېنى، تازا ئوينايمىز.

ئۇ مېنى ئۈرمەن دېگۈدەك، ئۇرۇپ باقسۇنچۇ قېنى!

15.3.15. "ئېھتىمال" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز ئىسىم رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە

رولىدىمۇ قوللىنىشى مۇمكىن، بۇ سۆز يۈكلىمە رولىدا كەلگەندە،

مۆلچەر بايان مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا

كېلىپ، مۆلچەر ئۇقۇمىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى

ئوينايدۇ، ياكى ئادەتتىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا

كېلىپ، مۆلچەر مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسلەن:

ئېھتىمال بۇ يىگىت بۇرۇن ھەرىيىدە تۇرغان بولسا كېرەك.

ئۇ بىزنى كۆرمىدى، ئېھتىمال.

بۇ يۈكلىمە ئورنىدا بەزەن "ئەتمالىم"، "ھەقچان" (ھەر قاچان) سۆزلىرى قوللىنىلىشى مۇمكىن، "ئەتمالىم" ئاساسەن جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزىمۇ ھازىر ئۇيقۇدىن تۇرغان بولسا كېرەك ئەتمالىم.

ئىككىنچى قېتىم ئاتقان ئىدىم، بېشىغا قاتتىق تەگدى ئەتمالىم.

ھەقچان ئورمىغا يەتكۈچە ئۇمۇ جازانخورلارغا بىرمۇنچە قەرزدار بولغاندۇ.

ئۇ بىزنى كۆرمىدى ھەقچان.

16.3.15. "نايتى" يۈكلىمىسى

بۇ ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن "نەھايەت//ناھايتى" سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى بولۇپ، تۆۋەندىكىچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) سان، سان-مىقدار بىرىكمىسى، ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ياكى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، ئازلىق تەرزىنى ("ھەممىسى بولۇپ"، "بار-يوقى"، "پەقەتلا" دېگەن مەنىلەرنى) بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا "لا" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن نايتى ئىككى سائەتلا دەرس بار.

لۇغەت ئېلىشقا نايتى ئۇچلا ئادەم يېزىلدى.

ئۇنىڭ بىرلا بالىسى بار نايتى.

مېنىڭ نايتى مۇشۇ لۇغىتىم بار.

بىزدىن نايتى ئەخمەت قاتنىشىدۇ.

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، ئىشنى كىچىكلىتىش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ھېچقانچە چوڭ ئىش قىلغىنىم يوق. نايتى ئۆز بۇرچۇمنى

ئادا قىلدىم.

قورقما، ھېچ نەرسە بولمايدۇ، بىرئاز ئاغرىتىدۇ نايتى.

17.3.15. "ھەر ھالدا" يۈكلىمىسى

جۈملىنىڭ بېشىدا، بەزەن ئاخىرىدا كېلىپ "قانداق بولمىسۇن"، "ئومۇمەن" دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ھەر ھالدا يامان ئەمەس كېتىۋاتىمىز.

ھەر ھالدا ئۈمىدىمىزنى يەردە قويماسىمەن.

18.3.15. "دەرۋەقە" يۈكلىمىسى

جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنى ئېتىراپ قىلىش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

دەرۋەقە، بۇ مەسىلىدە مېنىڭ مەسئۇلىيىتىم بار.

دەرۋەقە، بىز شۇ چاغدا كېلىشىم ھاسىل قىلغان ئىدۇق.

دەرۋەقە، سىزدە قىيىنچىلىق بار.

19.3.15. "جۇمۇ" يۈكلىمىسى

1) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئالاھىدە جېكىلەش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

چاپسان قايتىپ كەل جۇمۇ.

(لىمنىڭ) ئىنچىكلىرىنى باس جۇمۇ.

مالچىلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۈگۈن كۆرۈپ بولايلى جۇمۇ.

ئۇلار ماڭا قارىماي كېتىۋەرسۇن جۇمۇ.

2) بايان مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئاڭلىغۇچىدىن جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنى بىلىپ قويۇش تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ئاگاھلاندۇرۇش، ئەسلىتىش تەرزىنى بىلدۈرۈشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بەرمىسەڭ تۇڭ-پۇڭۇڭ بىلەن كۈتۈرۈپ ماڭمەن جۇمۇ.
مۇنۇ ئاسىم مۇردىنى تاشلاپ قويۇپ، جەرەن قوغلايدىغانلاردىن
جۇمۇ!

ئەمما مەن ئېلىشساق دەيدىغانلار قاتارىغا تىزىلمەن جۇمۇ.
مەن بەك قىزىققان جۇمۇ، ئەخمەت.

20.3.15. "بىكا (ھېلى بىكا)" يۈكلىمىسى
بۇ "بىكار" دېگەن سۈپەتتىن ئايرىلىپ چىققان يۈكلىمە
بولۇپ، جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ ئاگاھلاندىرۇش
تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تارتما، بىكا ئۈزۈلۈپ كېتىدۇ.
بولدى، تولا گەپ قىلما، ھېلى بىكا ئۇرۇشۇپ قالمىز.

21.3.15. "ئىشقىلىپ" يۈكلىمىسى
جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ "قانداق بولمىسۇن" دېگەن تەرزىنى
بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشقىلىپ، كېچىكپ قالمىدۇق.
ئىشقىلىپ، زىيان تارتىمىدۇق.
ئىشقىلىپ، ئىشنى ۋاقتىدا باشلا.

22.3.15. "خۇددى" يۈكلىمىسى
جۈملىنىڭ ئوخشاشلىقىنى بىلدۈرىدىغان بۆلەكلىرىنىڭ
ئالدىدا كېلىپ، ئوخشاشلىقنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ.
مەسىلەن:

خۇددى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەك سۆزلەۋاتىدۇ.
خۇددى مۇشۇ جۈزىدەك بىر تاشنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

بەزىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم
بىرىكىملىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئوخشاشلىقنى بىلدۈرۈش

مۇمكىن. مەسىلەن:

قولۇمنى تۇتۇپ باقە، خۇددى مۇز،
بۇ بالا خۇددى دادىسىنىڭ ئۆزى ئىكەن.

بەزىدە بۇ يۈكلىمىنىڭ ئورنىدا "بەئەينى"، "گويىا"
يۈكلىمىلىرى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بەئەينى (گويىا) ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەك سۆزلەۋاتىدۇ.
قولۇمنى تۇتۇپ باقە، بەئەينى مۇز،
ئىرادە چىڭ بولسۇن گويىا (خۇددى) پولاتتەك،
قورساق كەڭ بولسۇن گويىا (خۇددى) دېڭىزدەك.

23.3.15. "زادى" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز "ھەرگىز"، "قەتئىي" سۆزلىرى بىلەن مەنىداش رەۋىش
رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە يۈكلىمە رولىدا كېلىپ
تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:
(1) سوئال جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ
جاۋابنىڭ ئېنىق بولۇشى تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

زادى نەگە بارسەن؟

كىم بارىدۇ زادى؟

زادى قانچىلىك ئادەم قاتنىشىدۇ؟

قاچان كېلسەن زادى؟

كېلەمسەن زادى؟

سىز دۇختۇرمۇ زادى؟

(2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ
جۈملىدىكى ئىشنىڭ قانداق بولمىسۇن بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

ئۇ ۋەزىپە تەلەپ قىلىپ ھەتتا شەھەرلىك پارتكومغىچە باردى.

26.3.15. "خالاس" يۈكلىمىسى

جۈملىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئىشنىڭ شۇ جۈملىدە ئېيتىلغىنى بىلەنلا چەكلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ سۆزىنى يەتكۈزۈپ قويدۇم، خالاس.

مەن ھېچقانچە چوڭ ئىش قىلغىنىم يوق. ئۆز بۇرچۇمنى ئادا

قىلدىم، خالاس.

27.3.15. "ھېلىمۇ (ھېلىمۇ ياخشى)" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز "ھازىرمۇ" بىلەن مەنىداش رەۋىش رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە رولىدىمۇ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئامەت سۈپىتىدە بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھېلىمۇ (ياخشى) ماشىنا چىقىپ قالدى، بولمىسا قانداق

كېلەتتۇق؟

ھېلىمۇ (ياخشى) يامغۇر يىغىپ كەتمىدى، ئەگەر يامغۇر ياغسا

چاتاق بولاتتى.

نېمىدېگەن خەتەرلىك! ھېلىمۇ (ياخشى) بىر يېرىڭگە تەگمىدى.

(2) خەۋەرنىڭ ئالدىدا ياكى ئاخىرىدا، ياكى جۈملىنىڭ

بېشىدا كېلىپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنى ئېتىراپ قىلىشقا ياكى ئۇنىڭغا قانائەت قىلىشقا ئۈندەش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تەشكىل ھېلىمۇ ساڭا كۆپ ئېتىبار بەردى.

ئوقۇشنى ھېلىمۇ ياخشى تۈگەتتىڭ. ئاساسىڭ ئاجىز ئەمەسمۇ؟

ھېلىمۇ غەيرەت قىلدىڭلار، ئاسان ئىشمۇ بۇ.

زادى بىر بېرىپ كەلمەسەم بولمايدۇ.

مەنمۇ مۇشۇ لۇغەتتىن بىرنى ئالاي زادى.

(3) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، جۈملىدە

ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ تۈپتىن شۇنداق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زادى سېنىڭ باشقا بىر پىلاننىڭ بار.

ئۇ بۇ ئىشقا رازى ئەمەس زادى.

زادى ئەخمەتنىڭ سۆزى توغرا.

24.3.15. "بەلكى (بەلكىم)" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز كۆپىنچە باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە يۈكلىمە بولۇپمۇ كېلىدۇ ۋە ئاساسەن مۆلچەر مەبلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا ياكى ئارقىدا كېلىپ ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، مۆلچەر تەرزىنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئەكبەرنىڭ نىيىتى ياخشىدۇ بەلكى. (ز. ساىر)

بەلكىم بۇ تۈگۈننىمۇ يېشىۋالارمىز. (ز. ساىر)

ئۇ يىغىغا سىلەرمۇ قاتناشقان بولغىدىڭلار بەلكىم.

25.3.15. "ھەتتا" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز كۆپىنچە باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە يۈكلىمە بولۇپمۇ كېلىدۇ. ئۇ يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كەلگەندە، جۈملىنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ، شۇ بۆلەكنىڭ ئىلگىرىلەپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ۋە كۆپىنچە شۇ مەنىدىكى "مۇ" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار خەلقنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ھەتتا جېنىمۇ ئايىمدى

28.3.15. "يەنە" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز ھەرىكەتنىڭ ئۈستىلىنىشىنى بىلدۈرۈپ، رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) پېئىلنىڭ بولۇشىنى بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى شەكلىگە قوشۇلۇپ، ئەنسىرەش تەرزىدىكى تەلەپنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: بۇ سائەت بىلەن بەك ئېتىشىپ كەتتىڭ، بۇزۇپ قويما يەنە.

مەن ماڭاي، كېچىكىپ قالماي يەنە.

چاپسان ياز، سائەت توشۇپ قالمىسۇن يەنە.

بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ يۈرمە يەنە.

(2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا شۇنداق ئىكەنلىكىنى ياكى داۋاملىق شۇنداق بولۇپ قېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭغا يەنە "لا" يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

يەنە (يەنىلا) مۇشۇ لۇغەت ياخشى ئىكەن.

مەن ئوقۇشنى تۈگەتكەن بولساممۇ، سىز يەنە (يەنىلا) مېنىڭ

ئوقۇتقۇچىم.

يەنە (يەنىلا) شۇ بالا ئەسقاتتى.

29.3.15. "پەقەت" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز "قەتئىي"، "ھەرگىز" سۆزلىرى بىلەن مەنىداش رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، كۆپىنچە چەكلەش رولىدا كەلگەن "لا" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىدۇ، بەزىدە ئۆزى يالغۇز چەكلەش رولىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ھەممەيەن كەلدى، پەقەت ئەخمەتلا كەلمىدى.

مەن پەقەت مۇشۇ ئىش ئۈچۈن كەلدىم.

بۇ مەسىلە پەقەت تۇرسۇن كەلگەندىلا ھەل بولىدۇ.

30.3.15. "يالغۇز" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز سۈپەت رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدەمۇ كېلىپ، بەزى ئورۇنلاردا "پەقەت" يۈكلىمىسى بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەممەيەن كەلدى، يالغۇز ئەخمەتلا كەلمىدى.

مەن يالغۇز مۇشۇ ئىش ئۈچۈن كەلدىم.

31.3.15. "مانا" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز "ماۋۇ يەردە" مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئالماش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، يېقىنراقتىكى نەرسىگە ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

مانا، ھەممە ئوقۇغۇچىلار كېلىپ بولدى.

مانا، ئىش چاتاق بولدى.

بەزىدە تىزلىك ئىماسىنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ مۇمكىن.

مەسىلەن:

مانا ھازىر بارمەن.

مانا بىردەمدىلا تەييار بولىدۇ.

32.3.15. "ئەنە" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز "ئاۋۇ يەردە" مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئالماش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە رولىدا كېلىپ، يىراقتىكى نەرسىگە ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئەنە، ھەممە ئوقۇغۇچى مەيداندا ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ.

ئەنە، كۈن چىقتى.

ئەنە، ئۇلار توپتوغرا مەن تەرەپكە كېلىۋاتىدۇ. (ز. سابىر)

33.3.15. يۈكلىمە رولىدىكى "دە -" پېئىلى

"دە -" پېئىلىنىڭ بەزى گرامماتىك شەكىللىرى بەزى كونتېكىستلاردا يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ.

(1) "دەيمەن" شەكلى II شەخس بۇيرۇق - تەلەپ مەيلى شەكلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، بۇيرۇقنى تەكىتلەش ياكى ئاگاھلاندۇرۇش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

جىم تۇر دەيمەن! ھىلى بىكا...

مېنى توسما، توسما دەيمەن!

— ئۆت، نېرى ئۆت دەيمەن، دېدى زىۋىرشا... (ز. سابىر)

ئەكە دەيمەن ھەي باخشى! (ز. سابىر)

(2) II شەخستىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان شەكىللىرى سوئال ئالماشلىرى قاتناشقان سوئال جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ سوئالنىڭ بولۇشىغا جاۋابى (ئەگەر سوئال جۈملە بولۇشىغا بولسا، ئۇنىڭ بولۇشلۇق جاۋابى) نەزەردە تۇتۇلغانلىقىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. مەسلەن:

كىم بىلىدۇ دەيسەن (= ھېچكىم بىلمەيدۇ).

بۇ ئىشى كىمنىڭ خىيالغا كېلىدۇ دەيسىز (= ھېچكىمنىڭ خىيالغا كەلمەيدۇ).

ئۇ كىچىك بالا نېمنى بىلىدۇ دەيسىلەر! (= ھېچنېمنى بىلمەيدۇ).

ئۇ قايسى ھەرىكەتتە ئالدىدا ماڭمىغان دەيسەن! (= ھەممە

ھەرىكەتتە ئالدىدا ماڭغان)

(3) بۇيرۇق - تەلەپ مەيلىدىكى II شەخس شەكىللىرى بايان جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، تەكىتلەش، ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ جەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ (بىرلىك ئاددىي تۈرىگە ھامان "دېگەن" قوشۇلىدۇ، سىپايە تۈرىگە "ئا" قوشۇلىدۇ). مەسلەن:

مەھەللە ھۆكۈمەتتە يىغىن بار دەپ چاقىرىپتىكەن... نېمە ئىش

بارىكىن دەپ ئىشىمنى تاشلاپ، شاپاشلاپ بېرىپتىمەن دەڭا...

شۇ كۈنى زۇكام تېگىپ ساق بەش كۈن ياتتىم دېگەن.

ئۇنىڭ باققانداك بەش بالىسى بار دەڭلار.

(4) II شەخستىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان سوئال شەكلى قاتار كەلگەن بىرنەچچە ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىنىڭ ھەر بىرىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىملار ئىپادىلىگەن شەيئىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن شەيئىلەر ئىچىدىن يادىغا كەلگىنىچىلا ئاتاپ كۆرسىتىلگەن بىرنەچچىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق تىزىملار ھامان ئومۇملاشتۇرغۇچى بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسلەن:

ئۇ ھوسۇللۇق يازغۇچى، شېئىر دەمسىز، ھېكايە دەمسىز، دراما

دەمسىز، ئىشقىلىپ يازمايدىغىنى يوق.

ئۇنىڭ سېۋىتىگە قارىسىڭىز، يىرتىق بوتى دەمسىز، سۇنۇق قازان،

ماكچىيىپ كەتكەن مەش، كونا كىيىم - كېچەك دەمسىز، يۈگەكلىك

قوغۇشۇن سىم ۋە ھەر خىل تۆمۈر - تەسەكلەر دەمسىز، كونا گېزىت،

بوشقان ھەر خىل ھاراق بوتۇلكىلىرى دەمسىز، ئەيتاۋۇر جاھاندا بار

نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ. (ئىلى دەرياسى)

بىراق ئۇ بىكار ياتماستىن، ئوقۇتقۇچىلارنى كەسپىي جەھەتتىن

يېتەكلەش دەمسەن، مەكتەپنىڭ ئىچى - تېشىنى سۈپۈرۈش دەمسەن

ھەممىنى قلاتتى. (ئىلى دەرياسى)

ئون ئالتىنچى باب ئىملىق سۆز

1.16. ئىملىق سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى

ھېس- تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارغا ئىما (ئىشارەت) بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر ئىملىق سۆز دېيىلىدۇ. مەسىلەن، "پا!" دېگەن سۆز، ئىسسىقلىق، كۆيگەنلىك تۇيغۇسىغا ئىما بولۇپ كېلىدۇ. (پا! قولۇم كۆيدى)، "ئايھاي" دېگەن سۆز، ياقنۇرۇش تۇيغۇسىغا ئىما بولۇپ كېلىدۇ. (ئايھاي، نېمىدېگەن گۈزەل مەنزىرە)، "ئەستاغپۇروللا" دېگەن سۆز، تىت-تىت بولۇش تۇيغۇسىغا ئىما بولۇپ كېلىشى مۇمكىن (ئەستاغپۇروللا، ئۇنىڭ كەلمەيۋاتقىنىنى قارىمامدىغان!)، "تۈ، تۈ، تۈ!" دېگەن سۆز توخۇنى قىچقىرىشقا، "تاخ" دېگەن سۆز توخۇنى قوغلاشقا، "چۇھا!" دېگەن سۆز ئات-ئېشەكنى ماڭدۇرۇشقا، "ۋوي!" دېگەن تاۋۇش ئات-ئېشەكنى توختىتىشقا ئىما بولۇپ كېلىدۇ. "ھەئە" دېگەن سۆز، بولۇشلۇق جاۋابقا ئىما بولۇپ كېلىدۇ (ھەئە، بارىمەن). مانا مۇشۇ "پا!"، "ئايھاي"، "ئەستاغپۇروللا"، "تۈ، تۈ، تۈ"، "تاخ!"، "چۇھا!"، "ۋوي"، "ھەئە" سۆزلىرى ئىملىق سۆزلەرگە كىرىدۇ.

ئىملىق سۆزلەر ھېس-تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، پەقەت ئۇلارغا ئىما بولۇپلا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى، بولۇپمۇ ھېس-تۇيغۇنى بىلدۈرىدىغان ئىملىقلار مەنە جەھەتتىن ناھايىتى ئابستىراكت بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار شۇ خىل ئىماننىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى ئاتاپ ئىپادىلەيدىغان نۇرغۇن جۈملىلەردىن بۇرۇن (بەزەن كېيىن) كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى پىكىرنىڭ تەڭدىشى

سۈپىتىدە ئۇنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينىيالايدۇ ياكى بەزى تىل شارائىتلىرىدا كونكرېت ئىپادىلىمىغان مەزمۇنلارغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. مەسىلەن:

ئۇف! ھېرىپ ھالىم قالمىدى.

ئۇف! بۈگۈن ماڭا بەك ھاردۇق يەتتى.

ئۇف! مېنى بەك چارچىتىۋەتتىڭ.

مانا بۇ يەردە "ئۇف" دېگەن ئىملىق سۆز ھارغىنلىق تۇيغۇسىنى ھەر خىل ئاتاپ ئىپادىلىگەن ئۈچ جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇلارنىڭ تەڭدىشى سۈپىتىدە كۈچەيتىش رولىنى ئويناپ كەلگەن.

ئۇف! نېمىدېگەن يىراق يول بۇ!

ئۇف! بۇ چاپان بەكمۇ ئېغىر كەلدى.

مانا بۇ جۈملىلەردىكى "ئۇف!" دېگەن ئىملىق سۆز "مېنى بەك ھارغۇزۇۋەتتى" دېگەندەك بىر مەزمۇنغا ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوخشاش بولمىغان كونتېكىستلاردا كېلىپ ياكى ئوخشاش بولمىغان ئىنتوناتسىيىدە تەلەپپۇز قىلىنىپ، بىرنەچچە ئىملىق سۆزنىڭ رولىدا كىلەلەيدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى "ئۇف!" دېگەن ئىملىق سۆز، يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە ھارغىنلىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن بولسا، "ئۇف! نېمىدېگەن راھەت جاي بۇ!"، "ئۇف! تازا ئۇسسغان يېرىمگە تەگدى بۇ سۇ!" دېگەن جۈملىلەردە راھەت ھېس قىلغانلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدۇ. "بەللى" دېگەن ئىملىق سۆز "بەللى، بۇ مەسىلىنى تازا جايىدا قويدۇڭ!" دېگەن جۈملىدە ماختاش تۇيغۇسىنى بىلدۈرسە، "بەللى، شۇنداق گەپنىمۇ قىلامدەكەن" دېگەن

جۈملە ياققۇرۇمغانلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدۇ. كۆپ سانلىق ئىملىق سۆزلەرنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى نىسپىي بولىدۇ. ئۇلارنىڭ قانداق ئىنتوناتسىيە بىلەن ئېيتىلىشىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىش تەس. مەسىلەن، "ۋاي-ۋاي، بۇ نېمە تۈگمىگەن گەپ!" دېگەن جۈملىدىكى "ۋاي-ۋاي" دېگەن ئىملىقنىڭ ئەمەلىي تەلەپپۇزى مۇنداق ئاددىي ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنى ھەر خىل ئىنتوناتسىيىدە تەلەپپۇز قىلىش ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى بىزارلىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. لېكىن بۇ پەرقلەرنى يېزىقتا كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ.

يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۇرمۇشتا يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولمايدىغان ئىملىق سۆزلەرمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن، ئاچچىقلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان، سوغۇقتىن شۈركىنىش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان، باققان قۇشلارنى قارىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئىملىقلارنى يېزىقتا كۆرسىتىپ بېرىش ناھايىتى تەس.

ئىملىق سۆزلەرنىڭ گرامماتىك ئالاھىدىلىكى مۇنداق:

(1) جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن ھېچقانداق قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدە بولماستىن، ھامان مۇستەقىل بۆلەك بولۇپ كېلىدۇ ياكى ئۆز ئالدىغا جۈملە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

پاھ، نېمىدېگەن ئېگىز تاغ بۇ! (مۇستەقىل بۆلەك)

قاسمغۇ بۇ، ھوي! (مۇستەقىل بۆلەك)

— بەللى! — دېدى ئۇ بارمىقىنى كۆرسىتىپ (جۈملە)

— بارامسەن؟

— ھەئە (جۈملە)

(2) بەزى ئىملىق سۆزلەر ئىسىملىشىپ، ئىسىم رولىدا

قوللىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "زېمىنى باسسۇن ئاھىم مېنىڭ" دېگەن جۈملىدە قايغۇ تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان "ئاھ" دېگەن ئىملىق سۆز ئىسىملىشىپ كەلگەن؛ بەزى ئىملىق سۆزلەر پېئىل ياساشقا ئاساس بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، "ۋاي-ۋايلا" (> ۋاي-ۋاي + لا)، "ئاھ ئۇر"، "ئۇف دە" دېگەنگە ئوخشاش.

2.16. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى

تۇيغۇ تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئەسلىي ئىملىق سۆزلەر ۋە ياسالما ياكى كۆچمە ئىملىق سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئەسلىي ئىملىق سۆزلەر مەخسۇس تاۋۇشلار ئارقىلىق گەۋدىلىنىدىغان ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى بىر گۇرۇپپا تاۋۇشتىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، "پاھ"، "ۋاي"، "ئايپاي"، "پا"، "ئۇھ"، "ھەئە"، "چۇھ" دېگەنگە ئوخشاش؛ بەزىلىرى ئوخشاش بىر گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ تەكرارلىنىشىدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، "ۋاي-ۋاي"، "ئېھ-ئېھ"، "تۈ-تۈ-تۈ" دېگەنگە ئوخشاش؛ بەزىلىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ جۈپلىنىشىدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، "ۋاي-ۋۇي"، "ئاھ-ئۇھ" دېگەنگە ئوخشاش.

ياسالما ياكى كۆچمە ئىملىق سۆزلەر ئىملىق سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىشى ياكى باشقا سۆز-جۈملىلەرنىڭ ئىملىق سۆزگە كۆچۈشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، "ۋايچان"، "ۋاي ئاتام"، "ۋاي قوۋۇرغام"، "ۋاي چىشىم"، "ئاپا"، "خۇدا"، "ئەستاغپۇروللا" (> ئەستاغپۇروللا—ئالادىن كەچۈرۈم تەلەيمەن)، "ئاپلاھەكپەر" (> ئاللاھۇئەكبەر—ئاللا ئەڭ ئۇلۇغ) دېگەنگە ئوخشاش.

3.16. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى مەنىسىگە قاراپ ھېس-
تۇيغۇ ئىملىقلىرى، جاۋاب ئىملىقلىرى، بۇيرۇق-چاقىرىق
ئىملىقلىرى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1.3.16. ھېس-تۇيغۇ ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ:
ھەببەللى

ئىنتايىن مۇۋاپىق كۆرگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسلەن:

پاتەمخان: ... سىيت ئۆيگە كىرگۈچە مەن غۇنچەمنى باشلاپ
چىقمەن.

تۇرغان: ھەببەللى، جايدا، (ز. قادىر)

بەللى

ماختاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

بەللى، يارايىسىلەر، بۇ ئىشنى ناھايىتى ياخشى قىلدىڭلار.

بەزىدە ئەكسى مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

بەللى، شۇنىمۇ گەپ دەپ قىلىۋاتامسەن؟

بەللى - بەللى

”ھەببەللى“ بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

بەللى - بەللى، قالتىس گەپ قىلدىڭىزدە شاڭيۇكا ... (ز. قادىر)

ۋاھ

بەكمۇ يارىتىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋاھ، ناھايىتى ياخشى ئىش ئىكەن بۇ. (ز. قادىر)

ۋاھ، تازا لايىق كەلدى.

ئوھۇ (ئوھۇي)

(1) كۈتۈلمىگەن خۇشاللىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئوھۇ... مانا كارامەت، سەنئەت، سەنئەت...

(2) ھەيران قېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئوھۇ... نېمىدېگەن كاتتا ئىمارەت بۇ.

ئوھۇي، بارىكالا، ياخشى، چىرايلىق تىكىپسىلەر.

بارىكالا

كىشلەرنىڭ ھەرىكىتىنى ماختاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسلەن:

بارىكالا، ناھايىتى ياخشى ئىش قىلدىڭلار.

ئايپاي

ياقتۇرۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئايپاي، بۇ بۇغدايلار نېمىدېگەن ئوخشىغان!

ئېخ

ئىشلاردا سۆيۈنۈش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئېخ جۇڭگو! ئىقبالى پارلاق ۋەتىنىم!

پاھ

(1) ھەيران قېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

پاھ، قوللىرىڭىز نېمانچە قاتمال!

(2) مەمنۇنلۇق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

پاھ، تازا ۋاقتىدا مېھمان بولۇپ كەپتىمەن - دە!

(3) يېڭىلىق ھېس قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

پاھ، مانا قىزىق گەپ، ”يۈز تاپار“ دېگىنى قانداق كىشلەر؟

ئاھ

قاينغۇ - ھەسرەت ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئاھ... ئىچمىگە ئوت كەتتى.

ياغىن ئوراپ ئالدى گۈدەك بالىنى...

ئاھ! ئوتتەك قانلار يۈگۈردى ئادىمى يۈرەككە.

ھەي...

(1) ئېچىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن: مېنىڭ ئۇكام كەنجىتاي، دادام، مېھرىبان ئانام بىچارە. ھەي... بۇ كۈنلەرنى كۆرەلمىدى، خەپ!

(2) تەقەززالىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ھەي... كېچىكپ قالىدىغان بولدۇق - تە!

(3) يىرگىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ھەي... نېمىدېگەن سەت ھايۋان بۇ!

ئېھ، ئېھ

بۇ سۆز قايتا - قايتا تەكرارلىنىپ، ھالسىزلىنىش، ئاغرىقتىن ئازابلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

شاھزادە: ئېھ، ئېھ... سۇ، سۇ... جىگرىم قۇرۇپ كەتتى، ئاھ.

ۋايجان.

ۋايجان (ۋايجانەي)

(1) ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋايجان، بېشىم بەك ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ.

(2) چارچاش، ئۇسساش، ئېچىرقاش قاتارلىق ھالسىزلىنىش

ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋايجان، بەك ھېرىپ كەتتىم.

ۋايجان، قورسقىم بەك ئېچىپ كەتتى.

ۋايجان، بەك ئۇسساپ كەتتىم.

(3) قورقۇش، چۆچۈش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋايجان نېمىدېگەن سەت ھايۋان بۇ!

(4) پىسەنت قىلماسلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋايجانەي، پۇل - پۇل دەپ، بىز دۇكان ئاچاتۇقمۇ؟!

ۋاييەي

بۇ ئىملىق ئاساسەن خوتۇن - قىزلار تەرىپىدىن قوللىنىلىپ، تۆۋەندىكى ئىمالارنى بىلدۈرىدۇ.

(1) ئىزا تارتىش، ئوڭايىسىزلىنىش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋاييەي، سىز بىر بويتاق، مەن بىر تۇل ئايال، قانداق مېھمان بولىمەن ئەمسە؟

ۋاييەي، خەق نېمە دەپ قالغاندۇ؟

(2) ئېتىراز بىلدۈرۈش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

زورىخان: ئۇ كۈنى سىلەر ھاشارغا بارمىدىڭلار... دەپ ۋالاقلاۋاتىدۇ.

غۇنچەم: ۋاييەي، ئۈستەڭگە دەپ باغدىن نەچچە ھارۋا شاخ

كېسىپ كەتتىغۇ...

(3) چۆچۈش، قورقۇش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

غۇنچەم: ۋاييەي، كىمدۇ ئۇ؟

ۋاييەي

(1) ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋاييەي، قولۇمنى دەسسەدىڭ!

ۋاييەي، قولۇم! قولۇمنى ئىشك قىسۋالدى!

(2) پىسەنت قىلماسلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

نۇرۇم: ... پۇل تېپىش كېرەك ئىكەن غۇنچەم.

غۇنچەم: ۋاييەي، جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان، پۇل،

پۇل دەپ دۇكان ئاچاتۇقمۇ.

(3) ئېتىراز ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

شاڭيۇ: ... بىزنىڭ ئۈچ - تۆت كالا تۇغۇپتۇ، بىرنى ئەكېلىپ

سېغىپ ئىچسە.

زورىخان: ۋاييەي، كىشىنىڭ جانلىق مېلىنى تۇتامدىغان.

ۋاي

(1) قاراتما سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ ھەسرەتلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (سوزۇپ ئېيتىلىدۇ). مەسلەن:

ۋاي... دوستۇم، ئۇ كۈنلەردە مۇنداق ئىشلار كىمنىڭ بېشىغا كەلمىگەن.

(2) قاراتما سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، جىملەش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋاي سادەتخان! ئەمدى كەلدىڭىزمۇ؟ سازچىلار سىزدىن رەنجىشتى.

(3) ئوڭايسىزلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

قازى: (پۇلنى قولغا ئېلىپ) ۋاي، بۇ نېمە قىلغانلىرى...

(4) جىددىيلىشىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋاي چۈشۈڭلار، ئاكاڭلارنىڭ كىيىمى بولغايسىلەر.

ۋاي ئۇلار كېلىپ قالدى! چاپسان بولۇڭلار.

(5) ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (ئاغرىغان ئەزانى بىلدۈرگۈچى سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ). مەسلەن:

ۋاي قولۇم! قولۇمنى دەسسەيدىڭ!

تەكرارلىنىپ كەلسە، بەك ئاغرىغانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

پاتەمخان: غالجىر ئىت (سىيىتنىڭ كاجىتىغا بىر شاپلاق ئۇرىدۇ)

سىيىت: ۋاي، ۋاي، ۋاي ياڭقىم!

(6) ۋاپات بولغان كىشى ئۈچۈن يىغلىغاندا شۇ كىشىنىڭ ئاتالمىسى ئالدىغا قوشۇلىدۇ. مەسلەن:

تۇيۇقسىزدىن يان ھويلىنى "ۋاي ئاتام، ۋاي قېرىندىشىم" دەپ يىغلىغان ئاۋاز قاپلاپ كەتتى.

ئاپلا ھەكەر (ئاپلا)

(1) غەزەپلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئاپلا ھەكەر، مۇشۇ بالىنى قانداق قىلسام بولار.

(2) ئۈمىدسىزلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئاپلا ھەكەر، ۋاقت ئۆتۈپ كېتىپتۇ ئەمەسمۇ؟

ئاپلا ھەكەر... ئىش بولمىدى، ئەمدى نېمە قىلغۇلۇق...

(3) پۇشايمان ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئاپلا، بۇ سۆزنى ئۇنىڭغا بىكار دەپتىمەن.

ئەستاغپۇروللا (ئەستا)

جىلە بولۇش، تىت-تىت بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسلەن:

شەرۋان: بۇ پەقەت ئۇرنىڭ ئىشى، غۇنچىنى پايلاپ يۈرۈپتىكەن

دۇيۇز.

شاڭيۇ: ئەستاغپۇروللا!!

ئەستا، بۇ ئىشنىڭ تەتۈرىگە تارتقىنى.

توۋا

(1) چۈشەنمەي ھەيران قېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسلەن:

توۋا، راھەت پوتلىشىپ يۈرسىمۇ كۆز قىرىنى سالماي جېنىغا جاپا

ئىزدەپ يۈرىدىكەن.

(2) مەلۇم كېلىشمەسلىكنىڭ ئۆز بېشىغا كېلىپ قېلىشىدىن

قورقۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

— ئون نەچچە ياشلىق بىر قىز تۇيۇقسىزدىنلا گەپ قىلماس بولۇپ

قاپتۇ.

— توۋا، خۇدا ساقلىسۇن.

ۋاي - ۋاي

(1) بىزار بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋاي - ۋاي... مۇنۇ پۈرۈمچۈقاينىڭ مەمەدانلىقى...

(2) مەلۇم بىر نەرسىنىڭ مىقدار-ئۆلچىمىگە ھەيران بولۇش
ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي-ۋاي، بىر ئەقلىڭ قايسىبىرسىگە يېتەتتى سېنىڭ؟

ۋاي-ۋاي، نېمىدېگەن كۆپ ئادەم بۇ!

(3) مەسخىرە قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي-ۋاي، چىقىپ كېتىمەن دەپ بىزنى قورقۇتماقچىمۇسەن!

ھىم

(1) چۈشەنگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھىم، راسا ئويلىشىپ ئىش قىلدىغان يېرى ئىكەن.

(2) نەپىرەتلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (ئۇرغۇلۇق، قىسقا

ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

— مەن چوقۇم كېلىمەن.

— ھىم!

— نېمە، ئىشەنمەمسىز؟

ۋاي

تۇيۇقسىزلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي، سۈنۈپ كەتتىغۇ بۇ!

ۋاي، ئەكبەرمۇ سەن!

ئوي (ئو)

ياقتۇرماسلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (سەل سوزۇپ

ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

ئو...ي، پايدىسى يوق نەرسىنى قويۇپ تۇرساڭچۇ.

ئو قويۇڭا چاقچىڭزنى.

ۋاي تېخى

ئانچە ئىشەنمەسلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نۇرۇم: كىچە-كۈندۈز مېنىڭ خىالىم سىلەردە.

غۇنچەم: ۋاي تېخى، ئۈستىلىق دېگەن مانا.

ھە

(1) يېڭى چۈشەنگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (سەل

سوزۇلۇپ، ئاخىرى كۆتۈرۈلىدۇ). مەسىلەن:

ھە... شۇ ئىشقا خاپا بولغان ئىكەنسەن. دە!

باست: بىر ئات ھارۋىسى بار، ئۇنى ھۆركىرەتكەن شۇمىكىن.

شاڭيۇ: ھە... توختاپ تۇرسۇن، كۆرىمىز.

(2) ئەسلىۋاتقانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (تۈز سوزۇپ

ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

ھەزرەتلىرى ئۈچ نەرسىنى ياخشى كۆرىلا: بىرىنچىسى، پۇل،

ئىككىنچىسى، پادىشاھنى، ئۈچىنچىسى، ھە... (سەل تۇرۇۋېلىپ)

خېنىمى، ھە، خانقىزنى.

(3) يېڭى ئەسكە ئالغانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھە، ئەمدى ئېسىمگە كەلدى.

ھە، راست، ئاۋۋال چۆچەك ئاڭلايلى.

پا

كۆيگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پا، چىنە نېمىدېگەن قىزىق!

ئۇق (ئۇھ)

(1) چارچاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇھ... ھېرىپ كەتتىما.

(2) ھالسىزلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

غۇنچەم: ئۇھ جېنىما (كالتا يۆتلىپ مەيدىسىنى تۇتىدۇ)

(3) راھەت ھېس قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇف، ئەجەب سالقىن شامال چىقتى!

ئىست

ئېچىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئىست، ئېچىلماي تۇرغان غۇنچەم،
بۇ سۆز بەزىدە "ۋاي ئىست"، "ۋاي ئىستەي"، "ئىستىقنا"
شەكىللىرىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسلەن:

ۋاي ئىستەي، غۇنچەمدەك چىرايلىق، چېچەن قىز باينىڭ شۇ
قوپال، ماڭقا ئوغلغا خوتۇن بولۇپ كېتەرمۇ.

ئىستىقنا ئاغزىم، ساڭا گەپ قىلغان!

يائاللا

1) چۈشىنەلمەي ھەيران بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسلەن:

يائاللا شۇنداقمۇ ئادەملەر بولىدىكەن. ھە!

2) ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن قورققانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسلەن:

يائاللا، تۇيۇپ قالسا قانداق قىلارمىز.

3) زارلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

يائاللا، زادى ئارام بەرمەيدىغان بولىدۇڭ. دە.

ھەتتەگەي

تەقەززالىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ھەتتەگەي، ئەمدى چىقسا بولاتتى!

خەپ

ئاداۋەت تۇتۇش، تەن بەرمەسلىك ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسلەن:

يايى: خەپ، نۇر، بىرقوشۇق قېنىڭنى ئىچمىسەم، توختاپ تۇر.

خەپ، بۇ قېتىم ئوتتۇرۇۋەتتۇق.

خەير

خوشلىشىش، كەچۈرۈش، زورغا ماقۇل بولۇش، ھازىرچە

تەن بېرىش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

خەير، قورۇنما ئاپا، يەرلىكىڭدە تىنچ يات.

سىز ئارىغا چۈشۈپ قالدىڭىز، خەير بوپتۇ.

خەير... مەن ھاياتلا بولسام ئۇنىڭ بىلەن تېخى ھېسابلىشىمەن.

ۋاي خۇدايىمەي

1) ئەنسىرەش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋاي خۇدايىمەي، ئەمدى قانداق قىلارمەن؟

2) ھەيران بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋاي خۇدايىمەي، كىچىكلا قىزغۇ... كەل سىڭلىم.

3) پىسەنت قىلماسلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋاي خۇدايىمەي، پۇل كەتسە كەتمەمدۇ!

ۋاي ئاتام

1) باش قېتىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋاي ئاتام، مۇنچە كۆپ ئادەمنى نەگە پاتقۇزارمىز.

2) ئەجەبلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋاي ئاتام، نېمانداق قاراڭغۇ ئۆي بۇ.

ۋاي قوۋۇرغام

مازاق قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ۋاي قوۋۇرغام، تېخى چىقىپ كېتىمەن دەپ بىزنى

قورقۇتماقچىمىكەن!

خۇدا (ھەي خۇدا)

باش قېتىش، ئەنسىرەش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

خۇدا، بۇ چاتاقنى قانداقمۇ توڭتەرمىز.

ھەي خۇدا، ئۇ بىچارە قانداقمۇ قىلار!

ئاپا

خوتۇن - قىزلار تەرىپىدىن قوللىنىلىپ، چۆچۈش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ئاپا! — قىز ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى.

2.3.16. جاۋاب ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ:

ھەئە

بولۇشلۇق جاۋاب ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: (5)

— بارامسەن؟

— ھەئە.

— قاسمنى كۆردۈڭمۇ؟

— ھەئە، كۆردۈم.

ياق

بولۇشسىز جاۋاب ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— بارامسەن؟

— ياق.

— قاسمنى كۆردۈڭمۇ؟

— ياق، كۆرمىدىم.

ھە

(1) ئىلىك ئېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ئەخمەت!

— ھە.

(2) "ھەئە" نىڭ ئورنىدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

— بارامسەن؟

— ھە.

— قاسمنى كۆردۈڭمۇ؟

— ھە، كۆردۈم.

لەببەي

ھۆرمەت بىلەن ئىلىك ئېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

شاھ: ھەي مۇلازىم!

مۇلازىم: لەببەي...

خوش

(1) ھۆرمەت بىلەن ئىلىك ئېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

— ھەي ئەخمەت!

— خوش.

(2) ھۆرمەت بىلەن ماقۇل بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

شاھ: قەلەندەرگە سەدىقە ئېلىپ چىق!

مۇلازىم: خوش...

خوپ

ھۆرمەت بىلەن ماقۇل بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

— جەڭچىلەر تىزىلسۇن!

— خوپ!

ISBN 978-7-105-11222

3.3.16. بۇيرۇق - چاقىرىق ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكى ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ. مەسلەن:

- مە — ئېلىشقا ئۈندەش.
- بەس — سۆزدىن توختاشقا ئۈندەش.
- تەش — جىم بولۇشقا ئۈندەش.
- چۈھ — ئات-ئېشەكلەرنى مېڭىشقا ئۈندەش.
- تاخ — توخۇنى قوغلاش.
- چاق — ئىتنى قوغلاش.
- كۈش — ئۇچار قوشلارنى قوغلاش.
- پەش — مۈشۈكنى قوغلاش.
- قىخ — ئېشەكنى مېڭىشقا ئۈندەش.

ھەي (ھوي) — ئادەمنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدۇ. كۆپىنچە، ئىسىمنىڭ ئالدىدا كېلىپ، چاقىرىقنى كۈچەيتىدۇ. مەسلەن:

- ئەخمەت، ھەي، ئەخمەت!
- تو، تو، تو — توخۇنى قىچقىرىش.
- مە، مە — ئىتنى قىچقىرىش.
- پىش، پىش — مۈشۈكنى قىچقىرىش.
- تىر، تىر — ئېشەكنى قىچقىرىش.

مەسئۇل مۇھەررىر: قاھار پولات
مەسئۇل كوررېكتور: خەيرىنسا روزى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى

(مورفولوگىيە)

خەمەت تۆمۈر

- نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
- ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 - قورۇ
- پوچتا نومۇرى: 100013 تېلېفون: 010-64290862
- جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى :
- ساتقۇچى : بېيجىڭ يىخۇي باسماچىلىق چەكلىك شىركىتى
- نەشرى : 2011 - يىلى 5 - ئايدا 2 - قېتىم نەشر قىلىندى
- بېسىش : 2011 - يىلى 5 - ئايدا بېيجىڭدا 2 - قېتىم بېسىلدى
- ئۆلچىمى : 850×1168 م.م 32 كەسلەم
- باسما تاۋىقى : 15.125
- باھاسى : 25.00 يۈەن

ISBN 978-7-105-11223-4/H. 766 (维30)

图书在版编目(CIP)数据

现代维吾尔语语法：维吾尔文/哈密提·铁木尔著.
—2版.—北京：民族出版社，1987.6（2010.11重印）
ISBN 978-7-105-11223-4

I. ①现… II. ①哈… III. ①维吾尔语（中国少数民族语言）—语法—现代 IV. H215.4

中国版本图书馆CIP数据核字(2010)第234353号

责任编辑：卡哈尔·普拉提

责任校对：海仁沙·肉孜

出版发行：民族出版社 <http://www.mzchs.com>

社 址：北京市和平里北街14号 邮编：100013

电 话：010-64290862（维文室）

印 刷：北京艺辉印刷有限公司

版 次：2011年5月第2版 2011年5月北京第2次印刷

开 本：850×1168毫米 1/32

印 张：15.125

定 价：25.00元

ISBN 978-7-105-11223-4/H.766（维30）I

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇر مۇھەممەد نۇمەر ئۈچتۇن

ISBN 978-7-105-11223-4

9 787105 112234 >

定价: 25.00 元

